

STUDIA
COMITATENSIA
41.

A FERENCZY MÚZEUMI
CENTRUM ÉVKÖNYVE

STUDIA COMITATENSIA 41.

A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM ÉVKÖNYVE

SZERKESZTŐ: FÁBIÁN LAURA

FERENCZY MÚZEUMI
CENTRUM

SZENTENDRE
2023

TARTALOMJEGYZÉK

RÉGÉSZET

- **Ottományi Katalin – Soós Eszter** 8
A VERŐCEI KIKÖTŐERŐD KÉSŐ RÓMAI KERÁMIÁJA
- **Pálfi Ádám** 60
A SZENTENDREI RÓMAI KORI ASZTRÁLIS SÍRKÖVEK ÉRTELMEZÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI

TÖRTÉNELEM

- **Fábián Laura** 76
A PATIKUSASZTALTÓL A SZÍNPADIG. STÉGER XAVÉR FERENC TENORISTA GYÓGYSZERÉSZ HÁTTERE
- **Haraszti Szabó Péter** 90
PEST ÉS PILIS MEGYÉK, VALAMINT FEJÉR MEGYE SOLTI SZÉKÉNEK DIÁKJAI A KÖZÉPKORBAN
- **Mravik Patrik** 112
VÁLASZÚT. EGY PARTICIPATÍV MEGKÖZELÍTÉSŰ MÚZEUMI KUTATÁSI KÍSÉRLET TANULSÁGAI

NÉPRAJZ

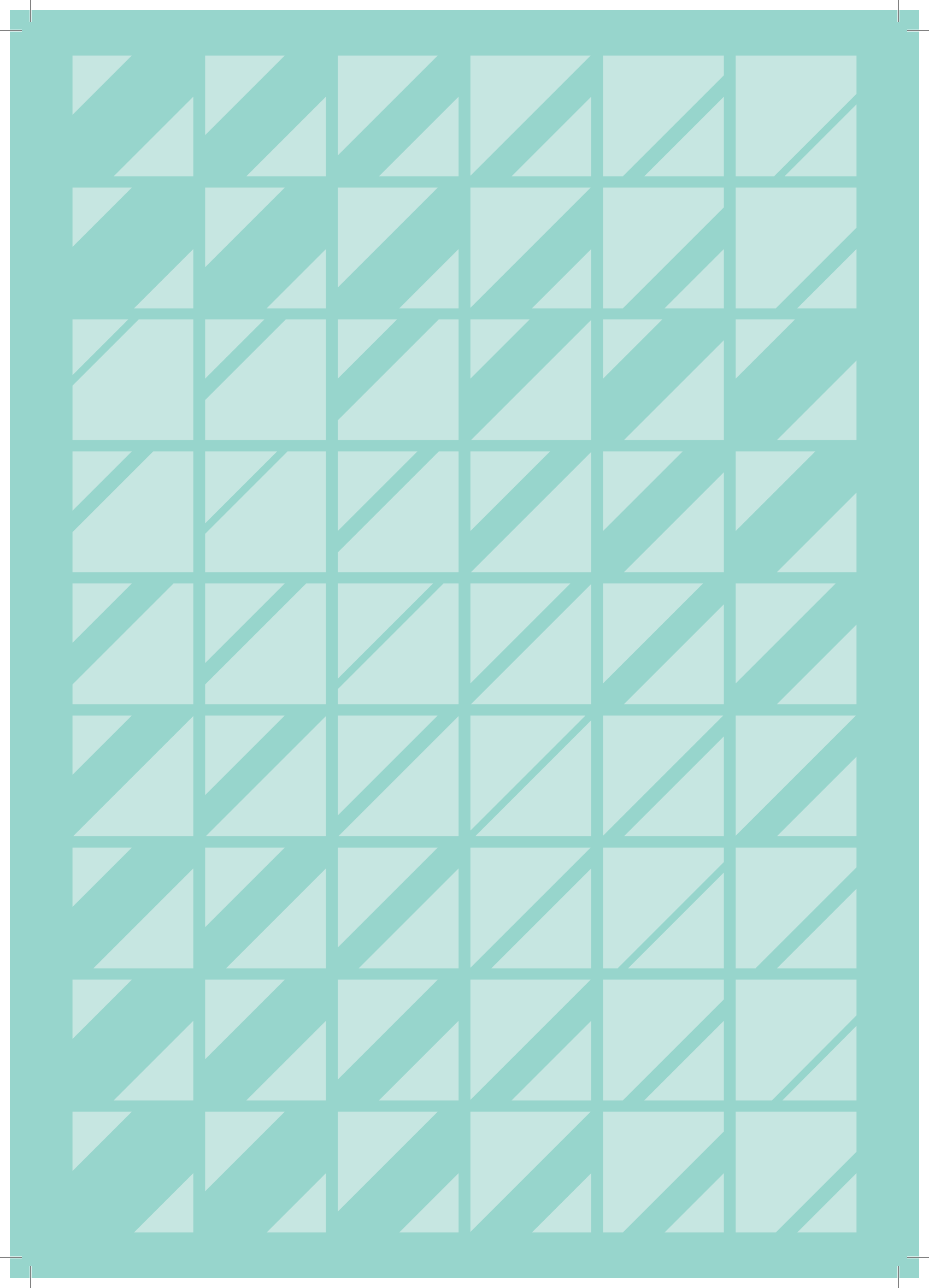
- **Csukovits Anita** 136
FAFARAGÁSOK PEST MEGYÉBEN
- **Sz. Tóth Judit** 168
A TEMPLOM ÁRNYÉKÁBAN. MOZAIKOK A NÉPI VALLÁSOSSÁGRÓL

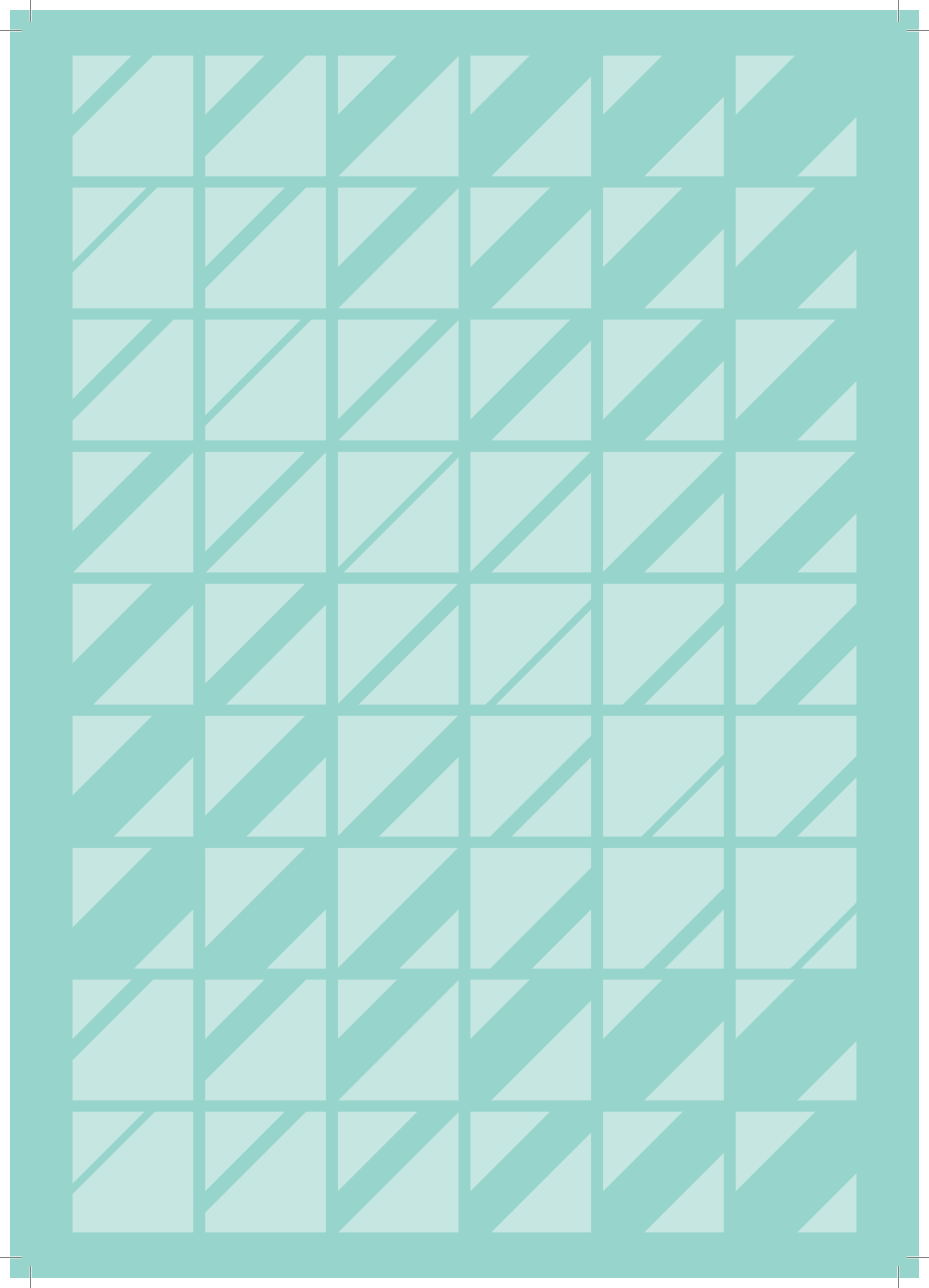
KÉPZŐMŰVÉSZET

- **Áfra János** 198
EMLÉKEZTETŐK ÉS A FELEJTÉS MŰVELETEI. BESZÉLGETÉS CSONTÓ LAJOS KÉPZŐMŰVÉSSZEL

MÚZEUMPEDAGÓGIA

- **György Gabriella** 210
PROJEKTTÉRBE TANÍTANI. LÁTHATATLAN JELENLÉT. KORTÁRS KÉPZŐMŰVÉSZET KAMASZOKNAK, DE NEM CSAK NEKIK 1–4.
- **Muskovics Andrea Anna – Paulik Zsófia** 222
MUZEOLÓGIAI ÉS MÚZEUMPEDAGÓGIAI SZEMLÉLETVÁLTÁS ÉS EREDMÉNYEI A BUDAÖRSI HEIMATMUSEUMBAN

A VERŐCEI KIKÖTŐERŐD KÉSŐ RÓMAI KERÁMIÁJA

- Ottományi Katalin, PhD
régész
ottomanyi.katalin@gmail.com

Soós Eszter, PhD
régész
PTE BTK Történettudományi Intézet,
Régészet Tanszék
soos.eszter@pte.hu

A lelőhely ismertetése

A késő római Valeria tartomány Duna menti határát többszörös tagolású erődrendszer alkotta. A Duna jobb és bal partján egymással szemközi táborok, őrtornyok és kikötőerődök sora védte a provinciát, melyhez a Szentendrei-sziget esetében egy harmadik sor erődítmény is járult (1. tábla 1).¹ A folyó két partja közti összeköttetést, a kereskedelmet és a katonai felügyeletet az átkelőhelyeknél kiépített, egymással szemben lévő hídfőállások és kikötőerődök biztosították. Ilyen kikötőerőd került elő Nógrádverőcén, közvetlenül a Duna bal partján, a váci Duna-könyök északi oldalán (Verőce, Dunamező-dűlő).² Vele szemben, a Szentendrei-szigeten Kisoroszi-Hosszú-réten (Pásztorkert) is állhatott egy hídfőállás vagy őrtorony.³ A Duna jobb partján pedig a Dunabogdány, Kőszegtőn lévő, kerítésfallal körbevett őrtoronyval kapcsolatban merült fel a kikötőerőd lehetősége.⁴ A Dunakanyarban lévő kb. hét, hasonló alaprajzú, Valentinianus-kori kikötőerőd közül három található a bal parton, a kvádok földjén (Szob, Verőce, Dunakeszi). Ez a part menti sáv a Duna mellett semleges terület lehetett, így épülhettek rajta római katonai erődítmények. Hasonló volt a helyzet a szigeten is. A Szentendrei-sziget keleti, barbárokkal szemközi partján három kikötőerőd ismert (Kisoroszi?, Tahitótfalu-Bolhavár, Szigetmonostor-Horány), egy pedig a jobb parti provinciában (Szentendre, Dera-patak).⁵ A kikötőerődök biztosították mind a folyó, mind a bal parti sáv felügyeletét, és innen indították az utánpótlást is a barbaricum építkezésekhez.⁶ E kikötőerődök feladata

nemcsak katonai volt, fontos szerepet játszottak a Barbaricummal folytatott kereskedelem felügyeletében és lebonyolításában is. Nógrádverőcén például borostyánkővek, bronz mérlegsúly és *amphorat*öredék is bizonyítja a határ menti, valamint távolsági kereskedelem meglétét.⁷

Paulovics István 1934. évi feltárása tisztázta a nógrádverőcei hídfőállás alaprajzát (2. tábla 1).⁸ A téglalap alakú, Dunával párhuzamos főépülete 23 × 18 m, ebből indul nyugati és keleti irányban két szárnyfal, végükön tornyokkal. A Duna felé forduló, a védett kikötőt vagy udvart két oldalt határoló falakból, illetve tornyokból csak a leszakadt kötőmbök és a tornyok alatti cölöpalapozás nyomai maradtak meg (2. tábla 2).⁹ Az ásató szerint nem egyszerre épült: a főépülethez kicsivel később kapcsolódtak a szárnyfalak, majd még maguk a rómaiak bontották el ezeket a gyengébb technikával épült falakat és kisebb tornyokat, biztosítva ezáltal a központi torony jobb védettségét.¹⁰ A főépületen belül két, közvetlenül egymás alatti járószint (téglapadló) különíthető el, melyet a beomlott tető vastag égett rétege, pusztulási omladéka fedett (benne tetőcserepek és olvadt ólomlemezek). Az északnyugati sarokban két tárolóverem és kézi malom maradványai, a délnyugati sarokban téglákkal kirakott kút került elő. Az emeletet két belső oszlop tartotta (két pillér volt a délkeleti sarokban is, mely a torony bejáratához kapcsolódhatott).

Hasonló a rétegződése a Szigetmonostor-Horányban 1995-ben feltárt hídfőállásnak is. A két padlószint között és felett ugyanolyan bélyeges téglák kerültek elő, tehát túl nagy időbeli különbség nem lehetett a padlómegújítások között.

- 1 A Szentendrei-sziget erődítményeihez lásd Soproni 1978: 72–76 (négy sorban tagolódo erődítmények); Varga 2012: 165–169, 26. kép (kérdéses római vagy középkori maradványok).
- 2 MRT 9: 239–241, 20/3. lh. (Nógrádverőce, Dunamező-dűlő, Keresztdomb). Jelenleg Verőce (Pest megye, Szobi járás); Visy 2003: 169–170 (Nagy Mihály).
- 3 MRT 7: 10/5. lh.; Soproni 1985: 77 (először őrtoronyként vélte, később kikötőerődnek); Varga 2012: 157, 9–13. kép: szemben van a verőcei kikötőerőddel, tehát inkább ez is kikötőerőd lehet. A mai állapota nem tesz lehetővé újabb megfigyeléseket. Lupicinus és Caris tribunus bélyeges téglái kerültek elő innen; Visy 2003: Solva 37. burgus.
- 4 MRT 7: 8/10. lh. (Kő híd: azonos lehet az Arányi Lajos által Bolhavárnak nevezett hídfőállással); Kovács 2019: 188, 736. jegyzet; Soproni a kerítésfallal körülvett, budakalászi típusú őrtornyokhoz sorolja. Soproni 1978: 71.
- 5 Ottományi 2022a: 17–19 (további irodalommal).
- 6 Varga 2012: 169; Mráv 2017: 105; Kovács 2019: 185.
- 7 Paulovics 1934: 163, 114. kép; ezek az erődített kikötők egyben raktárak is voltak, melyeket a fontosabb átkelőhelyeknél emeltek (Nagy 1998: 37–38); Nógrádverőcén sok égett gabonamag is előkerült, melyet ezek szerint helyben tároltak és talán kereskedtek is vele (Mráv 2017: 114).
- 8 Paulovics 1934: 159–161, 112. kép (a hagyomány „régí hídfő” néven tartotta számon); MNM Régészeti Adattár 35.N.I.
- 9 MRT 9: 239: a facölöpök kb. 30 méterre voltak a keleti toronytól, tehát olyan hosszsan lenyúlt az erőd fala a Duna felé (szabályos négyzet alakban 7 méter szélesen, több sorban álltak a facölöpök). Paulovics a két hídfőállás közötti római híd parti hídpilléreinek tartotta ezeket a cölöpöket (Paulovics 1934: 161–162, 113. kép); Nagy 1998: 41, 2. kép (rekonstrukciós rajz).
- 10 Az eltérő építési időt bizonyítja, hogy a falak nincsenek kötésben a főépülettel, és attól távolodva egyre rosszabb minőségben készültek. A főépület falvastagsága 2,8 m (alapozásnál 3,2 m), a szárnyfalaké csak 2 m; Nagy Mihály szerint nem biztos, hogy a római korban bontották vissza a tornyokat, mert akkor a szárnyfalak se maradtak volna meg (Nagy 1998: 35).

A főépület emeletét tartó két, téglából épült pillér is megtalálható mind a két helyszínen. Ugyanakkor a szárnyfalak kapcsolódása a főépülethez Horányban nem későbbi hozzáépítés. Tahitótfalu-Bolhavár kikötőerődjének alaprajza is nagyon hasonló, belsejében terrazzo padlót figyeltek meg.¹¹ A többi, Dunakanyarban lévő kikötőerőd rétegződése – a nemrég feltárt dunakeszi erődítményt kivéve – nem ismert, építési idejük viszont a téglabélyegek alapján ugyancsak a Valentinianus-kor.¹² Ekkor, *Equitius magister* felügyelete alatt kezdődött egy központilag elrendelt őrtorony-építési program a pannoniai *limes* szakaszon. A nagyarányú *limes* erődítési munkálatokhoz egyszerre több téglavető műhelyből hoztak téglákat. A Verőcén előkerült több száz téglabélyeg (*Frigeridus dux*, *Lupicinus tribunus*, *Terentianus* és *Caris tribunus*, OFAR *Ursicinus* és *Bonus magister*ek) alapján a kikötőerőd építését 371–373 közöttre tehetjük. Ha megnézzük a téglabélyegek szám szerinti megoszlását, úgy tűnik, *Frigeridus dux* (301 db) parancsnoksága alatt *Lupicinus tribunus* (26 db) gondoskodhatott az építkezéshez szükséges téglamennyiségről, talán 371 végén – 372 elején. A hozzájuk köthető téglák többsége tetőfedő *tegula* és *imbrex*. A tetőzet későbbi javításában használhatták fel az ugyancsak *Frigeridus* alatt működő *Caris* (16 db), *Terentianus* (9 db) és *Olympus* (1 db) *tribunus*ok tégláit. Talán a 373–374 körüli átépítés (oldalszárnyak hozzáépítése?) bizonyítékai az OFAR *magister* bélyeges falazótéglák (12 db). De az is elképzelhető, hogy a bal parti kikötőerődök épültek legkésőbb, és az egész épület csak 373-ban készült.¹³ Paulovics szerint 375-ben Valentinianus császár a kvádok elleni hadjárata során ezen a hídon kelt át a Dunán.¹⁴

A kerámialelet-anyag

A szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeumban őrzött leletanyag pontosabb, az épületen belüli előke-rülési helyéről semmit nem tudunk. Az 1951-ben készült leltárkönyvben a „Nógrádverőce burgus, ásatás 1934” megjelölésen túl egyéb részlet nem szerepel. Innen 191 késő római kerámiatöredéket leltároztak be.¹⁵ Ezt a régebbi ásatási leletanyagot egészíti ki a 2021–2022-ben végzett tervásatás és terepbejárás kerámiaja (29 db). Ekkor a keleti saroktorony négy sarkába ástott kis szelvények sokszorosan bolygatott rétegeiből, illetve a környező felszínről kerültek elő fém- és kerámiatöredékek.¹⁶ Másodlagosan égett a leletanyag 19,5%-a (43 db). Ezek a töredékek valószínűleg megérték az őrtorony pusztulását.¹⁷ A kerámiaanyag feltűnő sajátossága a többi, hasonló korú hídfőállás, őrtorony stb. leletanyagához képest a viszonylag nagy mennyiségű, kézzel formált töredék (25,6%, 55 db; 1. ábra).¹⁸

1. ábra: A teljes kerámiaanyag kivitel szerinti megoszlása (százalék)

¹¹ Maróti 2003: 199–200; Ottományi 2022a: 19–21; Tahitótfalu-Bolhavár (MRT 7: 310–311, 35. kép, 30/19. lh.; Varga 2012: 155, 7–8. kép).

¹² Szentendre, Dera-patak (MRT 7: 28/36. lh.) alaprajza kevésbé hasonlít, padlószintet Nagy Lajos nem említi, a belső pillérek hiánya a feltárás hiányára is visszavezethető; Szob (Duna part-Hideg-rév: MRT 9: 26/28. lh. 328–329): kevés maradt meg belőle (kb. 55 × 10 m), kívül árok határolta. Az ásatási jelentés padlót nem említi; Dunakeszi: 50,5 × 43 m. A főépületben téglalapozású habarcspadló, a délkeleti saroktoronyban padlómegújítás nyoma. Itt maradt meg legépben, 28 méter hosszan a Dunáig lefutó szárnyfal (Mráv 2009: 56; Mráv 2017: 107–112).

¹³ Lőrincz 1999: 53–54 (370 db bélyeges téglák); a keltezők azóta módosultak (Mráv 2009: 55–58; Kovács 2019: 177–181). Az OFAR csoport és a Legio X. Gemina *magister* figlinarium neveket tartalmazó téglabélyegek elsősorban a Barbaricumban épült kikötőerődök falazótégláin szerepelnek: Verőce, Dunakeszi, Szalk-sziget, Bölcské, Zádor-Imsós (Dunakömlőd), Dunafalva. Amennyiben az erődépítés északról dél felé haladt, úgy ezek Dunakeszitől kezdve a 373-as évben épültek; a kikötőerődök keltezését és tégláit lásd még Ottományi 2022a: 21–23, 1. táblázat.

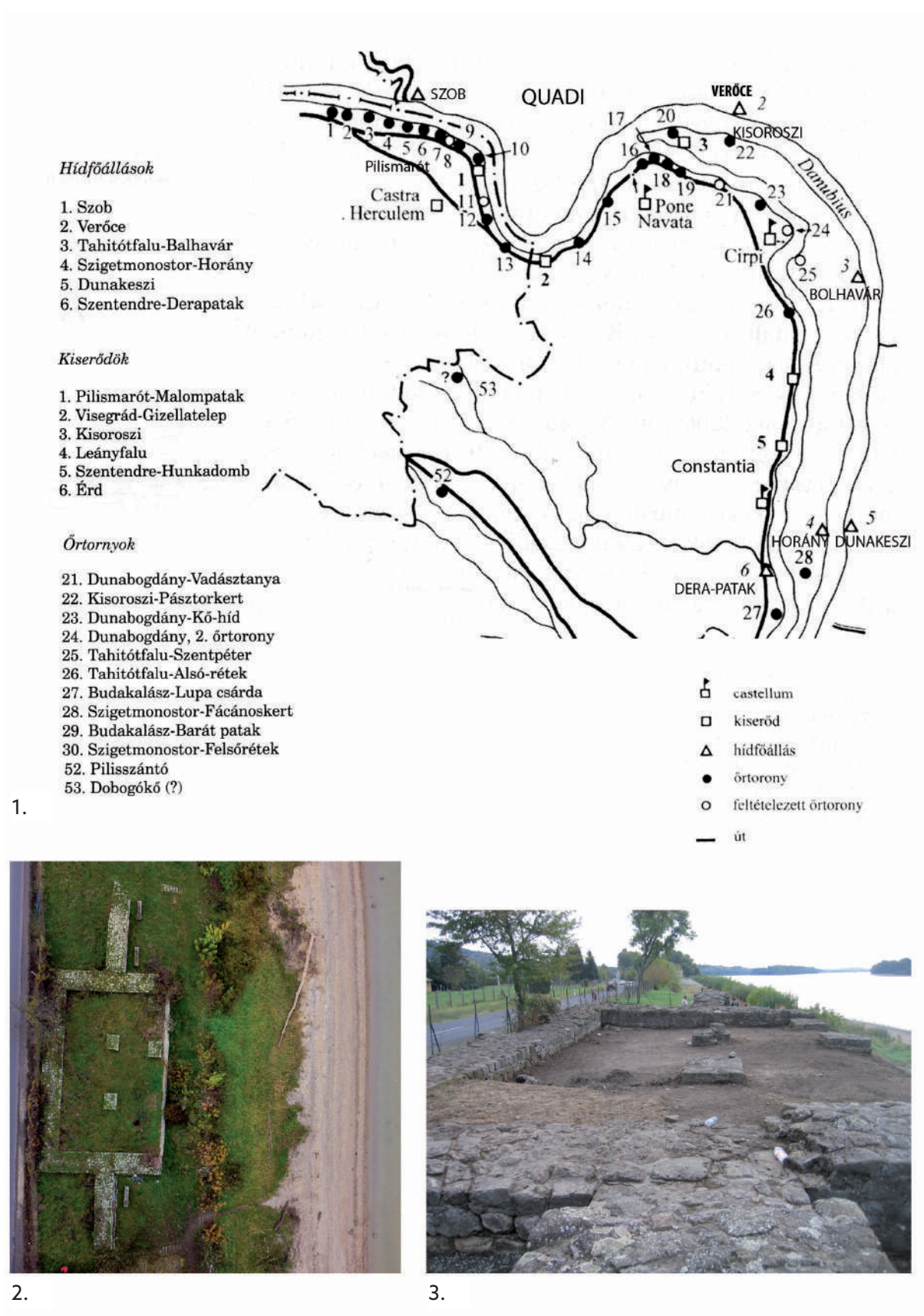
¹⁴ Paulovics 1934: 162.

¹⁵ Ltsz.: 51.302–51.543. Ezen belül kerámia 51.445–493. Egy leltári számra több, hasonló formájú töredéket is leltároztak, melyeket a feldolgozás során alszámokkal különítettem el. Pl. 51.464. számon szerepelnek a mázas dörzstálak, ezen belül 23 töredéket számoztam be. Ezúton köszönöm a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum régészének, Guba Szilviának és Mráv Zsoltinak (Magyar Nemzeti Múzeum) az anyagfelvételnél nyújtott segítséget.

¹⁶ 12411. számon nyilvántartott lelőhely. A Magyar Nemzeti Múzeum által végzett kutatás (a létesítendő kilátó helyén) vezetője Szabadváry Tamás. Itt szeretném megköszönni a kerámiaanyag tanulmányozásában nyújtott segítségét. Az előkerült 29 töredékből 6 db felszíni szórvány, a többi a szelvények habarcsos, téglás, kevert feltöltéséből származik. Említést érdemel még egy olomöntvény, egy késő római vasnyílhegy, Valentinianus és Gratianus érmek, továbbá egy „hun kori” kis bronzcsat. Ld. Szabadváry Tamás készülő leletkatalógusát.

¹⁷ Mázas 14 db, házi kerámia 13 db, simított 2 db, kézzel formált 14 db.

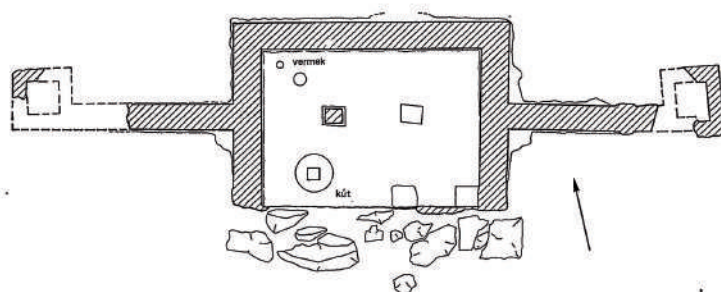
¹⁸ Katonai erődítményekben, a provincián belül ritka a kézzel formált kerámia. Pl. Pilismarót-Malompatakon mindössze 3 db (0,3%) kézzel formált volt (Ottományi 1996: 116), Leányfalun 3% (Ottományi 1991: 38–40, közte jellegzetes kvád/szvéb kerámia); Budakalász-Luppacsárdán 7,7% (Ottományi 2004: 267, 277); Visegrád-Gizellamajor déli épületszárnyában 7,7% (Ottományi 2015: 46) stb.

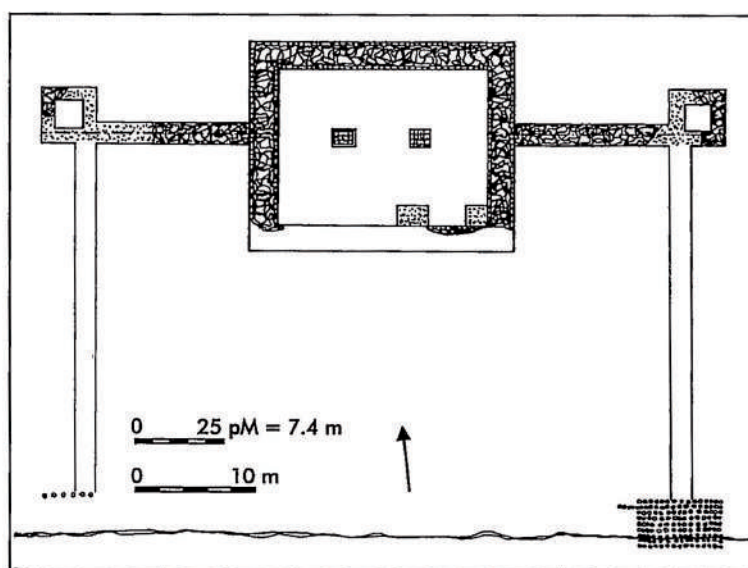
1. tábla: 1: a római védelmi rendszer Pest megyében (Kovács 2007: 1. kép alapján); 2: légifotó a nógrádverőcei erődről; 3: az erőd központi tornya (2008)

■

OTTOMÁNYI KATALIN – SOÓS ESZTER
A VERŐCEI KIKÖTŐERŐD KÉSŐ RÓMAI KERÁMIÁJA

1.

2.

3.

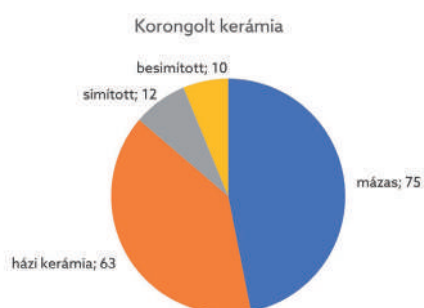

4.

2. tábla: 1: a nógrádverőcei kikötőerőd alaprajza (MRT 9: 30. kép); 2: kiegészített alaprajz (Visy 2003: 169); 3-4: Paulovics István ásatási fotói

Korongolt kerámia

A korongolt kerámia (160 db) kivitelét, felületki-dolgozását tekintve három csoportra osztható. Majdnem a fele mázas kerámia (75 db), kicsit kevesebb a mindennapi életben használt, keményre égetett házi kerámia (63 db, 39%), és legkevesebb a simított felületű (12 db), illetve besimított díszítésű (10 db) töredék (2. ábra). Már ez a megoszlás is érdekes, hiszen más településeken többnyire a házi kerámia dominál a leletanyagban.¹⁹ E jelenség egyik magyarázata lehet, hogy szinte kizárólag csak peremek, talpak, fülek és díszített oldal-töredékek lettek beletárolva, tehát hiányoznak a díszítetlen házikerámia-darabok.²⁰

2. ábra: A korongolt kerámia kivitel szerinti megoszlása (darabszám)

Mázas kerámia (3–8. tábla)

Kivitel (anyag és máz)

Az ide tartozó, mintegy 75 darab edénytöredék anyaga jól iszapolt, keményre égetett, de nem az a csengően kemény, mint a házi kerámia (csak egy vízszintes peremű, váltóréses tál ilyen). Némelyik anyagában látszódnak apróbb kavicsok (kb. 10 db). Téglaszínűek, és többnyire a máz alatt van egy vékony szürke réteg (41 db).²¹ Egyetlen másodlagosan feketésszürkére égett tál fordul elő, melynek eredeti színe már nem állapítható meg.

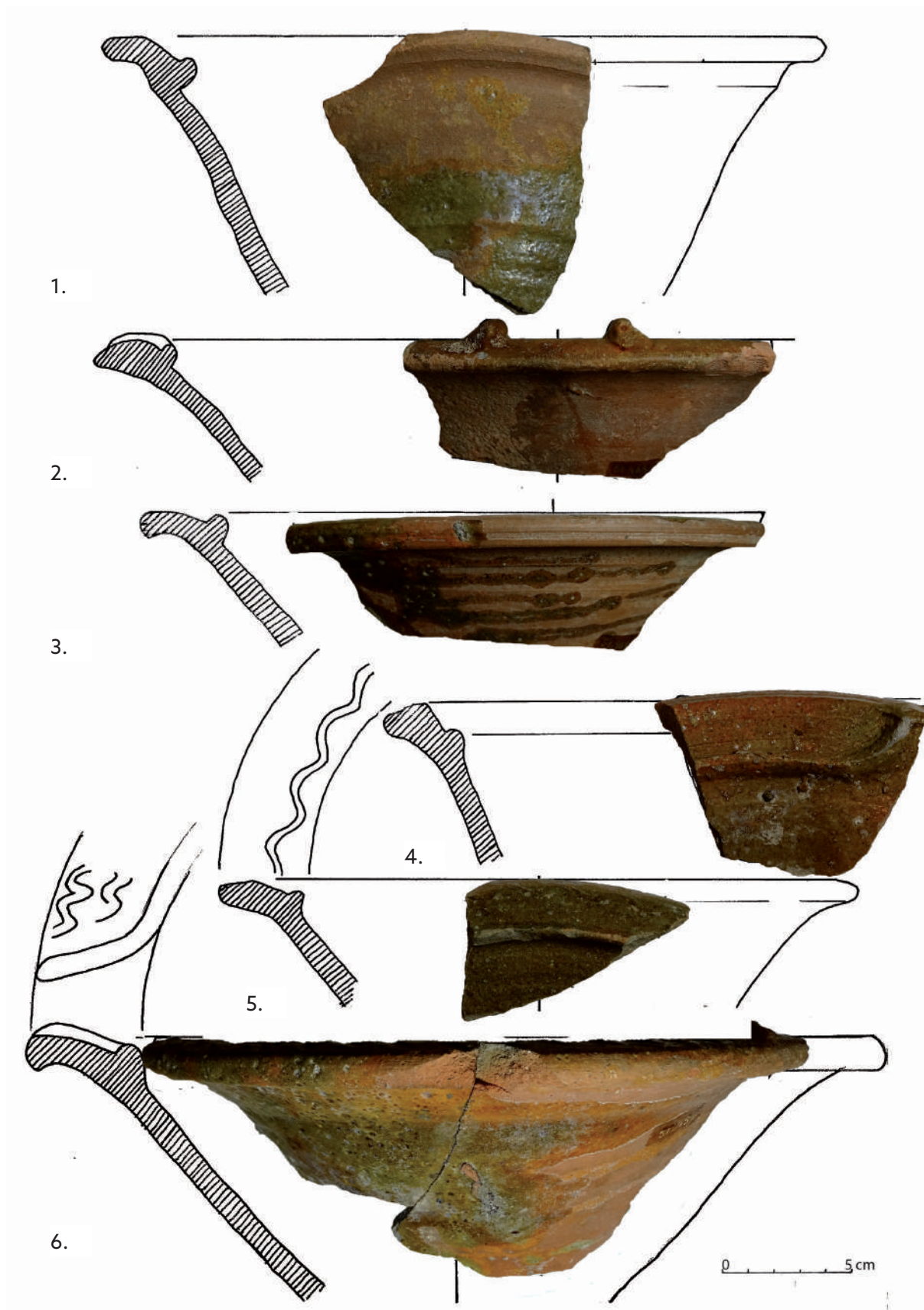
A máz többnyire zöldesbarna (61%, 46 db), világosabbra vagy sötétebbre égve. Néha zöld (12 db), barna (6 db) vagy sárgásbarna (5 db) színű. A kívül ráfolyt mázpetty vagy csík mindig vékonyabb és világosabb színű (két oldal- és egy talptöredéken csak nyomokban van máz). Mindössze 14 töredék másodlagosan égett (fele a pereménél), ebből egynél nem állapítható meg a máz színe. Amennyiben a törésfelület nem égett, a foltosan égett felület vagy a pereménél égett edény másodlagos égése a kemencében vagy a használat során is keletkezhetett.

A máz színe az égetési technológián túl (hőmérséklet, oxidációs, redukációs égetés) a hozzákevert fémoxidoktól és magának az agyagedénynek a színétől és összetevőitől is függ.²² A sárga és a barna mázat szokták korábbinak, és a zöldet későbbinek tartani. Ez annyiban lehet igaz, hogy a színes, import edényeket utánzó korábbi formákat (tálak, korsók) oxidációs égetéssel készítették, rajtuk a máz változatos, gyakran világosabb színű, míg a későbbi, házikerámia-anyagból készült szürke edényeket már redukációs égetéssel, és mázuk mindig sötétebb zöld, zöldesbarna.²³ Ez magyarázhatja az összefüggést az egyes formák és a rajtuk lévő máz színe között is.²⁴ A területi különbségeknek (ld. nyersanyag) és a mesterek eltérő színvonalának, munkamódszerének megfelelően műhelyenként különbözhet a máz színe. Rontott edény vagy helyi gyártásra utaló nyom nincs Nógrádverőcén, bár az egyik dörzstálhoz égetéskor hozzáragadt egy másik edény töredéke (3. tábla 6). A másodlagos égés során megváltozhat a máz színe, például barnából zöld lesz (5. tábla 8), vagy zöldből fekete.

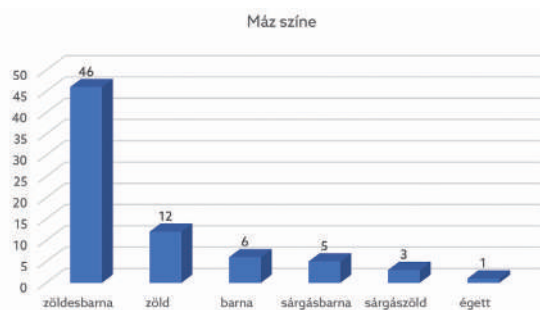
Formák

Az edényformákon belül legtöbb a tál (59 db, 78,6%), jóval kevesebb a korsó (10 db), és legkevesebb a bögre- és fazéktípus (6 db).²⁵ (4. ábra)

- ¹⁹ Kivétel pl. a Budakalász-Luppacsárdán feltárt, kerítésfallal körbevett, ugyancsak Valentinianus-kori őrtorony, ahol a töredékek 46%-át alkotják a mázas edények. Ez valószínűleg a helyi gyártással magyarázható (Ottományi 2004); Szigetmonostor-Horány kikötőerődjében a házi kerámia duplája a mázas töredékeknek, annak ellenére, hogy az anyag fele itt is régi ásatásból származik (Ottományi 2022a: 29, 1. ábra).
- ²⁰ A beletárolt és felvett leletanyag nem fedi le az erődítmény teljes kerámiáját, ugyanis régi ásatás lévén, nem őrizték meg és nem leltározták be a díszítetlen oldal- és talptöredékeket. Az új ásatás anyagánál már jobb a helyzet. A 29 töredékből csak 5 perem van, és a többi oldal vagy talp. Ezért a százalékszámítás csak tájékoztató jellegű.
- ²¹ Ez a redukációs égetés jele is lehet. A megolvadt mázréteg ugyanis elzárja az oxigén bejutásának lehetőségét azon az oldalon, ezáltal rétegesen ég át az edény fala.
- ²² Cvjetičanin 2006: 15 (rézoxiddal zöldre, vas-oxiddal sárgára, mangánnal barnára lehet színezn); Györkös 2021: 18–20 (a zöldes-sárgás-barnás színárnyalatokat vas és réz hozzáadásával érték el); Olgyay 2017: 348 (mészmentes agyagon sárga lesz a máz, meszes agyagon zöldes színű); az egyes műhelyek mázszínéhez lásd még Ottományi 1991: 21–23.
- ²³ Miklósity Szőke 2008: 172.
- ²⁴ Ottományi 2004: 268 (Budakalász).
- ²⁵ Például Tokodon, a kemenceanyagban majdnem egyforma arányban fordulnak elő dörzstálak és egyéb tálformák, a többi pedig korsó és néhány mécses. Bögre- vagy fazékforma egyetlenegy sincs (Bónis 1991: 89); Miklósity Szőke 2008: 160; Brigetio 1998. évi mázas anyagában csésze és tányér 54%, korsó 25%, fazék 21%; Szigetmonostor-Horány kikötőerődjében viszont ugyanannyi bögre- és fazéktöredék van, mint korsó (Ottományi 2022a: 33, 2. ábra, 6. tábla).

3. tábla: Mázas dörzstálak

3. ábra: A máz színe (darabszám)

4. ábra: Mázás edényformák (darabszám)

Tál

Legtöbb a tálalóedényként használt vízszintes peremű tál (29 db), és majdnem ugyanannyi a konyhában használt dörzstál vagy keverőtál (25 db). Kónikus aljú, egyenesen álló, tagolt vagy tagolatlan peremű tálból két darab van. Van még egy ritkább formájú, függőleges falú, tagolt peremű csésze, továbbá egy-egy belül mázas oldal- és talptöredék.

Dörzstálak (3–4. tábla): A dörzstálak belsejében, a máz alatt többnyire nem látszik kavicsozás, ezért valószínűleg csak keverőtálak lehettek. Ha van kavics, akkor gyakran egy-két nagyobb kavics átüt a máz felületén, vagy a galléros perem ugyanolyan kavicsos, mint a belseje. Sok

a kiöntős dörzstálperem-töredék is. A dörzstálak egy kisebb csoportjának (5 db) galléros pereme ferdén levágva, majdnem vízszintesen végződik, amin két esetben bordázás fut körbe (3. tábla 4; 4. tábla 7; 6. tábla 6). Hasonló peremű dörzstál a szigetmonostori kikötőerőd anyagában figyelhető meg.²⁶ Formájukat tekintve későbbiek a madárcsőr-szerűen felfelé álló peremek (3. tábla 1).²⁷ Díszítésük alapján pedig a plasztikus, bekarcolt peremű dörzstálak tekinthetők a legkésőbbiek. A galléros peremet két esetben bekarcolt hullámvonalak díszítik, egy esetben pedig sűrű benyomkodások részlete látszik (3. tábla 5–6; 4. tábla 1, 4, 6). Ez utóbbi egyedi, ritka díszítésmód.²⁸ A bemélyített hullámvonal sem a dörzstálakra, inkább a 4. század végi vízszintes peremű tálakra jellemző.²⁹ A másodlagosan égett töredékek is megérhették az erőd pusztulását (3 db; 4. tábla 5). A galléros peremű dörzstálak a római étkezési kultúra velejárói. Fűszereket törtek, szószokat keverték benne, erre szolgált a belsejében lévő kavicsozás. Miután a késő római edények belsejébe máz került, a kavicsozás gyakran elvesztette eredeti funkcióját, és egyszerű keverőtálként vagy tálalóedényként használták.³⁰ A legkorábbi mázas edényforma Pannoniában: Dél-Pannoniában már a 3. század végén feltűnik, a dunai limes mentén a Constantinus-dinasztia kori rétegektől kezdve az 5. század közepéig megtalálható.³¹ A Duna túloldalára is szállították, római erődökbe, továbbá szarmata és kvád területekre.³² **Vízszintesen kihajló peremű csészek és tálak (5–6. tábla):** a dörzstálak mellett ez a leggyakoribb késő római, mázas tálforma. A 4. század második harmadától az 5. század elejéig használják. Az ide sorolható 29 darab többsége nagy méretű, lapos tál (17 db),³³ jóval kevesebb a kisebb csésze (12 db), melyek fele válltöréssel készült.³⁴ Ez utóbbiak mind formájukban, mind kivitelükben a házi kerámiához hasonlítanak. Némelyik ugyanolyan ke-

²⁶ Ottományi 2022a: 31, 6. tábla 2 (régi ásatás, réteg nélkül); kicsit hasonló tagolt peremű dörzstálakat a tokodi műhely gyártott (Bónis 1991: Abb. 11.2–3); Gerulata: Dragun 2022: 54, Tab. 75.2.

²⁷ Švaňa 2014: 271, Fig. 3.1a–c.

²⁸ Sűrű benyomkodások vízszintes tál peremén: Ladstätter 2000: Taf. 9.12 (Hemmaberg).

²⁹ Hullámvonal dörzstál peremén pl. Visegrád-Gizellamajorban (Ottományi 2012: 9. kép 7, 9; Ottományi 2015: 27, 11. kép 11.); Pilismarót-Malompaták (Ottományi 1996: 96, Abb. 5. 27); Friesinger 1984: Abb. 8.3 (Wien-Leopoldau, 4. század vége); Saldum, Valentinianus-kor – 6. század (Jeremić 2009: 79, Fig. 48. Typ I/23, Cat. 191).

³⁰ A balatonalmádi kemencében gyártott dörzstálak belsejében a mázba nyomták bele a kavicsot (Palágyi 2004: 55–56, Nr. 70. 4. század utolsó harmada).

³¹ Bónis 1991: 123–129, Abb. 2–3, Abb. 13.11–17, Abb. 14.1–8; Ottományi 1989: 507–509, Fig. 117–118; Ottományi 1999: 338–339, Pl. II.4–7, III.1–3; Ottományi 2015: 27–28, 154. lábjegyzet további irodalommal; Kelemen–Merczi 2019: 143, 39–40. tábla; Cvjetičanin 2006: 21–25, LRG 1–3 (4. század eleje – 5. század eleje); Horváth 2011: 606–609, Abb. 5, Abb. 6. 1–8; Groh-Sedlmayer 2002: 205–210, Abb. 137–138; Gassner 2000: 219–221, Abb. 186; Ladstätter 2000: 124–130 (a mázas kerámia keltezése); Gerulata, horreum padlóján, 5. század elején (Dragun 2022: Pl. 24.1, Pl. 26.2., Pl. 33).

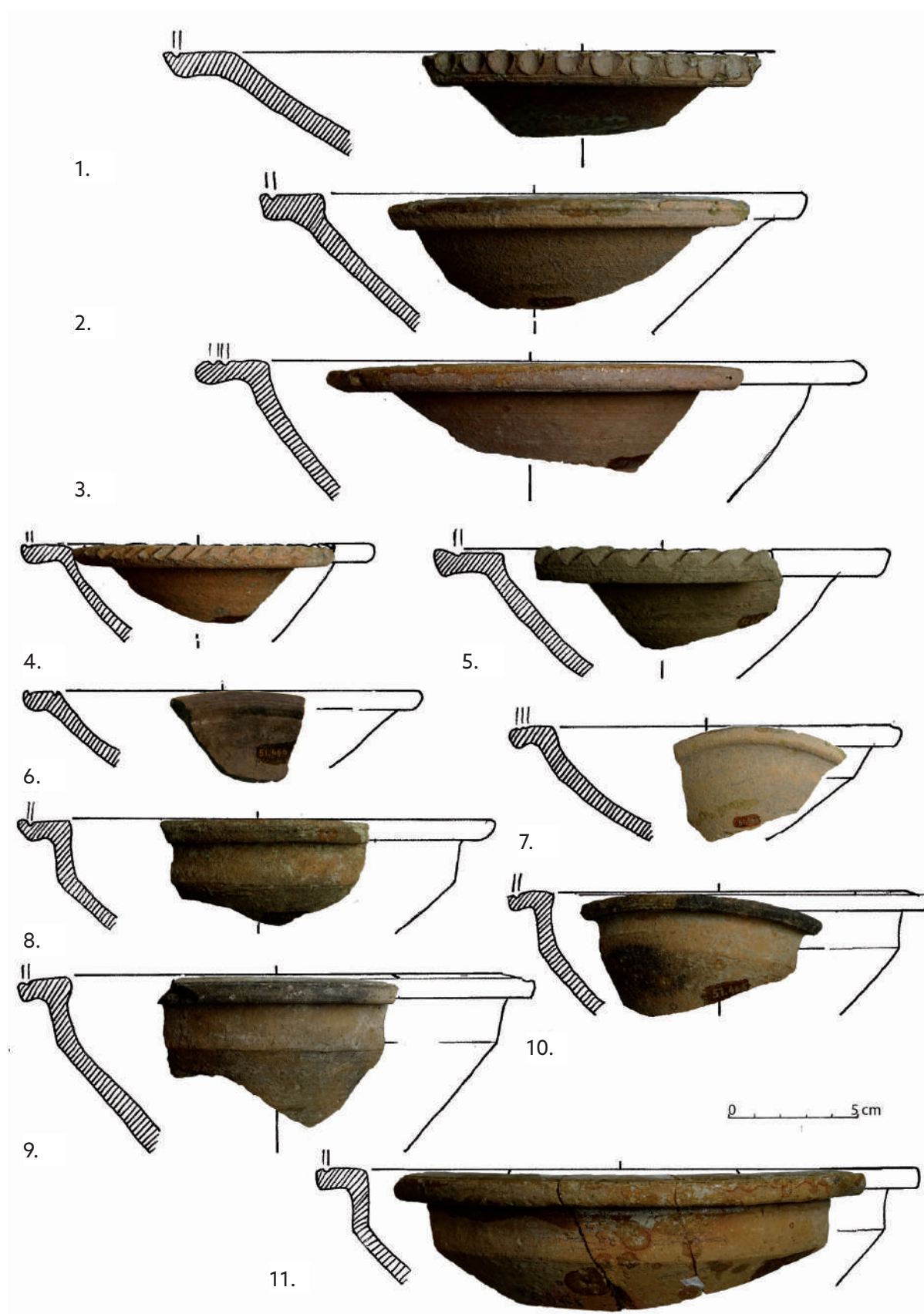
³² Švaňa 2012 (lža: az összes mázas edény 41%-a dörzstál); Olgyay 2017: 350, 7–8. tábla; Varsik 2011: 132, Obr. 65.6–7.

³³ Cvjetičanin 2006: 34–39, LRG 27 (csésze), 54–55, LRG 71 (laposabb tálak); Leányfalu: Ottományi 1991: 15–17, 10. tábla (csészek), 11–12. tábla (lapos tálak); Visegrád-Gizellamajor (Ottományi 2015: 28–29).

³⁴ Cvjetičanin 2006: 39–40, LRG 28 (4. század második fele), LRG 31a (4–5. század fordulója); Leányfalu: Ottományi 1991: 10. tábla 53–54 (válltöréssel); Visegrád-Gizellamajor (Ottományi 2015: 30, 11. kép 4, 6, 8); Budakalász-Luppacsárda (Ottományi 2004: II. tábla 2, 4, 6); Brigetio: Miklósi Szőke 2008: 161–162, I. t. 1–4 (csésze), 164, III. t. 1 (válltöréssel).

4. tábla: Mázas dörzstálak

5. tábla: Mázas, vízszintes peremű tálak

6. tábla: Mázas tálperemek

7. tábla: Plasztikus díszítésű mázas töredékek

ményre égetett (5. tábla 9; 51.465.11. – nagy lapos tál, pereme hullámosra nyomkodva). A peremek egy részének széle bevagdosa vagy hullámosra benyomkodva készült (9 db), egyiken kerek benyomkodások is vannak, melyek hullámmintát adnak ki.³⁵ Valódi bemélyített hullám csak két darabon látható (7. tábla 5, 7). A perem szélének benyomkodása máshol is gyakori, a bekarcolt hullámvonal már ritkább. Elsősorban a táltípus használatának második felére, végére, vagyis a 4–5. század fordulójára jellemző, pl. Tokod, Leányfalu, Visegrád stb.³⁶ Hasonlóan későiek lehetnek a másodlagosan égett edények: két csésze (5. tábla 6; 7. tábla 7) és négy válltöréses tál (5. tábla 10).

A balatonalmádi kemencében együtt gyártották a vízszintes peremű, nagy lapos tálak házikerámia- és mázas változatát a 4. század végén (peremükön többnyire bevagdosa).³⁷

Egyenesen álló peremű, kónikus aljú tálak: az egyiknek a pereme tagolatlan (8. tábla 1), a másiké többszortatú (7. tábla 1). A Dunakanyar ugyan csak Valentinianus-korban épült őrtornyokban, kiserődjeiben és táborleszűkítéseiben található pár hasonló darab. Budakalász-Luppacsárdán egész készlet készült ilyen kónikus aljú, osztatlan, behúzott vagy duzzadt peremű tálaiból.³⁸ A noricum határvidéken és az al-dunai táborokban is előfordul.³⁹

Tagolt peremű, függőleges falú csésze: ritka forma, alsó fele kérdéses (8. tábla 2). Hasonló típusok válltöréssel és kónikus aljjal, esetleg füles csészék lehetnek.⁴⁰ A Valentinianus-korban épült pilisszántói, út menti őrtoronyban, továbbá Leányfalu és Dunabogdányban, a táborleszűkítés anyagában fordulnak elő ilyen mázas peremek, kisebb-nagyobb szájátmérővel.⁴¹

Korsó (8. tábla 3–5)

A mázas korsók tölcseres pereműek (2 db), szűk nyakúak (2 db), gyakran osztott⁴² vagy kihajló peremmel (1 db).⁴³ A fülön lévő dudor az üvegkorsók visszahajtogatott fülét utánozza.⁴⁴ A váll- és nyaktörések (2 db), továbbá a kívül mázas oldaltörések (3 db) is ide sorolhatók. Egyiknek a vállán benyomkodott pontsor fut körbe, alatta bemélyített hullámvonal kezdődik (7. tábla 8). Ez a plasztikus díszítés a legkésőbbi edények jellemzője.⁴⁵

Bögre és fazék (8. tábla 6–8)

Mázas felülettel készült öt bögre és egy fazék. Egyiknek kihajló a pereme, a többinek fedőhornyos. Ez utóbbiaknál a máz nem mindig összefüggő, hanem többnyire csak mázpöttyös, csíkos (3 db). Mázas felülettel bögre- és fazékforma ritkábban található.⁴⁶ Legtöbb a Valentinianus-kori, kerítésfallal körülvett őrtoronyban

³⁵ Hasonló benyomkodásokkal kialakított hullámvonal moesiai mázas tálaikon is feltűnik: Cvjetičanin 2006: 35, LRG 27c, 54, LRG 71a (4–5. század fordulója); Tokodon szürke, szemcsés anyagú korsók nyakán látható (Lányi 1981: Abb. 4. 1–2).

³⁶ Tokod (Bónis 1991: Abb. 1. 3–18, Abb. 9. 1–2, 4, 7, Abb. 10.15, Abb. 13.1–8); Leányfalu (Ottományi 1991: 10. tábla 47–48, 52, 11. tábla 60, 12. tábla 61, 63); Visegrád-Gizellamajor (Ottományi 2012: 9. kép 2, 4, 9; Ottományi 2015: 29, 7. kép 2, 11. kép 3, 5, 6; Ottományi 2020a: 28–30, Fig. 4. 5–8); Švaňa 2014: Fig. 6.7–8 (lža: Valentinianus-kor után – 5. század eleje); Cvjetičanin 2006: 35–36, LRG 27a–c, e, f, 43, LRG 42, 54, LRG 71a, d (4–5. század fordulója); Saldum (Valentinianus-kor – 6. század); Jeremić 2009: 79–81, Fig. 49. Typ I/25 (csésze); Iatrus B–C fázis (4. század közepe – 5. század közepe): Conrad 2007: Abb. 35.1020, 1157.

³⁷ Palágyi 2004: 55–56, házi kerámia (19. ábra 6, 8, 10), belül zöld mázas (19. ábra 3–5., 9., 12–13).

³⁸ Leányfalu: Ottományi 1991: 15, 1. tábla 8 (tagolatlan), 2. tábla 11, 12a (osztott); Ottományi 1999: Pl. IV. 1. (Dunabogdány); Ottományi 2004: I. t. 2–4, 6–7 (Budakalász); Ottományi 2020a: 30, Fig. 4.2–3 (Visegrád-Gizellamajor); Ottományi 2021: 9. kép 3 (Pilisszántó: belül mázas, kívül simított); Kelemen-Merczi 2019: 141, 38. tábla 393–394 (Esztergom).

³⁹ Gassner 2000: 217, Abb. 216. D. 6.98 (Mautern, simított, kívül mázpöttyös); Quintanis (Christlein 1982: 240, Abb. 19.3); Kastler 2000: 38, Taf. 19.201 (Linz); Iatrus, B fázis (4. század közepe–vége): Conrad 2007: 217, Abb. 35.1021 (perem széle benyomkodva).

⁴⁰ Cvjetičanin 2006: 84, LRG 138 (4. század második fele); Saldum (2. század vége – Valentinianus-kor): Jeremić 2009: 91–93, Fig. 51. II/8, Cat. 247 (szürke, festett, mázas és simított változat).

⁴¹ Ottományi 2021: 10. kép 6; Ottományi 1991: 5. tábla 21 (mázas), 14. tábla 78 (házi kerámia); Ottományi 1999: 339, Pl. IV.3 (alja kónikus a válltörés alatt, talán kétfülű csésze).

⁴² Cvjetičanin 2006: 57–60, LRG 80 (4. század utolsó harmada – 5. század első fele); Tokod (Bónis 1991: 136–137, Abb. 5.7, Abb. 11. 18, 20); Lányi 1981b: Abb. 8.50. sír (5. század); Leányfalu (Ottományi 1991: 18, 17. tábla 17–17a); Brigetio (Miklósity Szőke 2008: 167, V. t. 2); Iatrus „B–C” fázis: Conrad 2007: Abb. 34.971–972, 1104 (4. század közepe – 5. század közepe).

⁴³ Cvjetičanin 2006: 62, LRG 85 (4. század); Lányi 1981b: Abb. 14.94. sír (5. század eleje).

⁴⁴ Pl. Leányfalu (Ottományi 1991: 18. t. 21); Brigetio (Miklósity Szőke 2008: V. tábla 6; Cvjetičanin 2006: LRG 80, 111, 112).

⁴⁵ Cvjetičanin 2006: 68, LRG 100 (a forma nem hasonlít, bekarcolt hullámvonal és benyomkodott pontsor: 4. század második fele); Bónis 1991: Abb. 12. 2 (Tokod); Lányi 1981b: Abb. 16. 118. sír (5. század); Leányfalu: Ottományi 1991: 18. tábla 21 (hullámvonallal együtt); Visegrád-Gizellamajor: Ottományi 2015: 12. kép 1–2 (hullámvonallal együtt); Pilisszántó: Ottományi 2021: 11. kép 3–4 (tölcseres és osztott perem); Miklósity Szőke 2008: 169, V. t. 5 (Brigetio).

⁴⁶ Kihajló perem: Cvjetičanin 2006: 90, LRG 156 (4–5. század fordulója), 91, LRG 160 (4. század második fele – 5. század első fele); Ottományi 1999: 341, Pl. IV. 10 (Dunabogdány); Ottományi 2015: 31, 12. kép 3, 19. kép 6 (mázcsíkokkal; Visegrád-Gizellamajor); Ottományi 1989: Fig. 123.10a (Ács-Vaspuszta); Miklósity Szőke 2008: 166, IV. t. 2–4 mázas (Brigetio); fedőhornyos perem: Cvjetičanin 2006: 93, LRG 170a (6. század); Leányfalu: Ottományi 1991: 19, 26. tábla 29, 31. tábla 60 (mázpötty); Visegrád-Gizellamajor (Ottományi 2015: 31); Brigetio (Miklósity Szőke 2008: 166, IV. tábla 5).

8. tábla: Egyéb mázas edények

Budakalász-Luppacsárdán, többnyire mázcsíkos felülettel.⁴⁷ A szigetmonostor-horányi kikötőerőd kerámiájában is feltűnően sok van, mind a kihajló peremű, mind a fedőhornyos változatból.⁴⁸ Ez a mázcsíkos felület a nem megfelelő mértékű kiégetés eredményeképpen jött létre.⁴⁹ Szinte valamennyi töredék (5 db) másodlagosan égett.

Díszítés

Plasztikus díszítés 17 töredéken látható (22,7%), ha csak a hullámvonalat számítjuk, akkor 9,3%. Elsősorban dörzstálak és vízszintes peremű tálak peremén bemélyített hullámvonal (5 db), a szélén bevagdosás (10 db) és egy peremen benyomkodás is a hullámmal együtt. Korsóvállon mindössze egy esetben fordul elő hullámvonal és benyomkodás együtt. Ez a százalékarány viszonylag nagy szám, ami a díszítetlen oldaltöredékek hiányából is adódhat.⁵⁰ A Valentinianus-korban épült erődnél főleg ott lép fel nagyobb mennyiségben a plasztikus díszítés, melyek biztosan megérték a 4–5. század fordulóját. A leányfalui műhely mázas kerámiájának 15,5%-t díszítik bekarcolt hullámvonalak. Hasonló a helyzet Tokodon, de máshol ez a szám csak néhány százalék.⁵¹ A többi – eddig megvizsgált – kikötőerőd anyagában jóval kevesebb (pl. Dunakeszi), vagy nem is fordul elő (pl. Szigetmonostor).

Keltezés

Rétegadoatok hiányában csak relatív keltezés lehetséges a formák, a kivitel és a díszítés alapján. A kikötőerőd teljes fennállása alatt használtak mázas kerámiát. A formák 4. századi, késő római típusok. Ezen belül későbbre tehetők a nagyon keményre égetett anyagú, vállban megtörő vízszintes peremű tálak (5. tábla 8–10), a hullámvo-

nallal és benyomkodásokkal díszített edények (lásd egyes dörzstálak, vízszintes peremű tálak, korsóváll; 3–4., 7. tábla) és a másodlagosan égett töredékek. Ez utóbbiak jelzik, hogy e római technikával készült római formák megérték az erőd pusztulását.⁵² Kb. 20–30 db ilyen késői töredék van, ami a mázas kerámia kb. egyharmada.

Simított és besimított kerámia (9–11. tábla)

Tizenkettő simított felületű és tíz besimított díszítésű edény tartozik ide.⁵³ Jól iszapolt, közepesen keményre (16 db) vagy néha keményre égetett (6 db) töredékek.

Formák

Simított felületű öt tál, egy duzzadt peremű csésze, két korsó és egy bögre.⁵⁴ Besimított díszítéssel hét korsó és három fazék készült. A formák egy része hagyományos késő római, másik fele új, 5. századi forma. Ez utóbbiakhoz tartozó simított, bikónikus tálak kézzel formált kivitelben is előfordulnak.

Tál

Behúzott peremű tál: szórványként került elő 2021-ben egy nagyon kicsi, szürke színű tálperem, melynek pontos formája kérdéses (3. szelvény mellett). A behúzott peremű tálak a római kor négy évszázadán keresztül előfordultak. Simított felülettel az 1–2. századra jellemzőek, majd a 4. században élednek fel ismét.⁵⁵ Nógrádverőcén kézzel formált kivitelben is megtalálható.⁵⁶ *Egyenesen álló peremű, kónikus aljú tál:* római edényforma, mely simított, mázas és házikerámia-kivitelben egyaránt gyakori a 4. században. Kívül-belül vízszintesen simítottak. A simítás

⁴⁷ Ottományi 2004: 271, 3. kép, IV. tábla 5–6, 9, VI. t. 1 (kihajló perem), IV. t. 1, V. t. 1–3 (fedőhornyos perem).

⁴⁸ Ottományi 2022a: 6. tábla 3–7 (a mázas kerámia 38,5%-a ilyen forma).

⁴⁹ A késő római mázas kerámia gyártásánál nem az edényt mártották be a híg, előre elkészített keverékbe, mint pl. az agyagmáz esetében, hanem a máz alapvető alkotóelemét, a darabossá őrölt ólom-oxidot szórták az edény nedves felületére, amelyre ebben az állapotában könnyen rátapadt. Maga a máz tehát a kemencében, az agyag ásványos összetevőit és a felvitt, porszerű anyag kölcsönhatásaként jött létre. Minél tovább sikerül magas hőmérsékleten égetni, annál jobb minőségű, vastagabb és sötétebb mázat kapunk. A rövid felfűtési idő nem teszi lehetővé a máz teljes szétterülését, és gyakran megfolyik (Olgyay 2017: 347–348; Györkös 2021: 12–13).

⁵⁰ A régi ásatásból 3, az új ásatásból 5 darab díszítetlen oldal- és talptöredék van.

⁵¹ Leányfalú (Ottományi 2022b: 365, 35. lábjegyzet további irodalommal, Taf. 3–4); Ottományi 2015: 31–32, 35 (Visegrád-Gizellamajor); Bónis 1991: 129–131, 144; Švaňa 2014: 275–277, Fig. 4.4a, Fig. 5–6. (lža: Valentinianus-kor után – 5. század eleje).

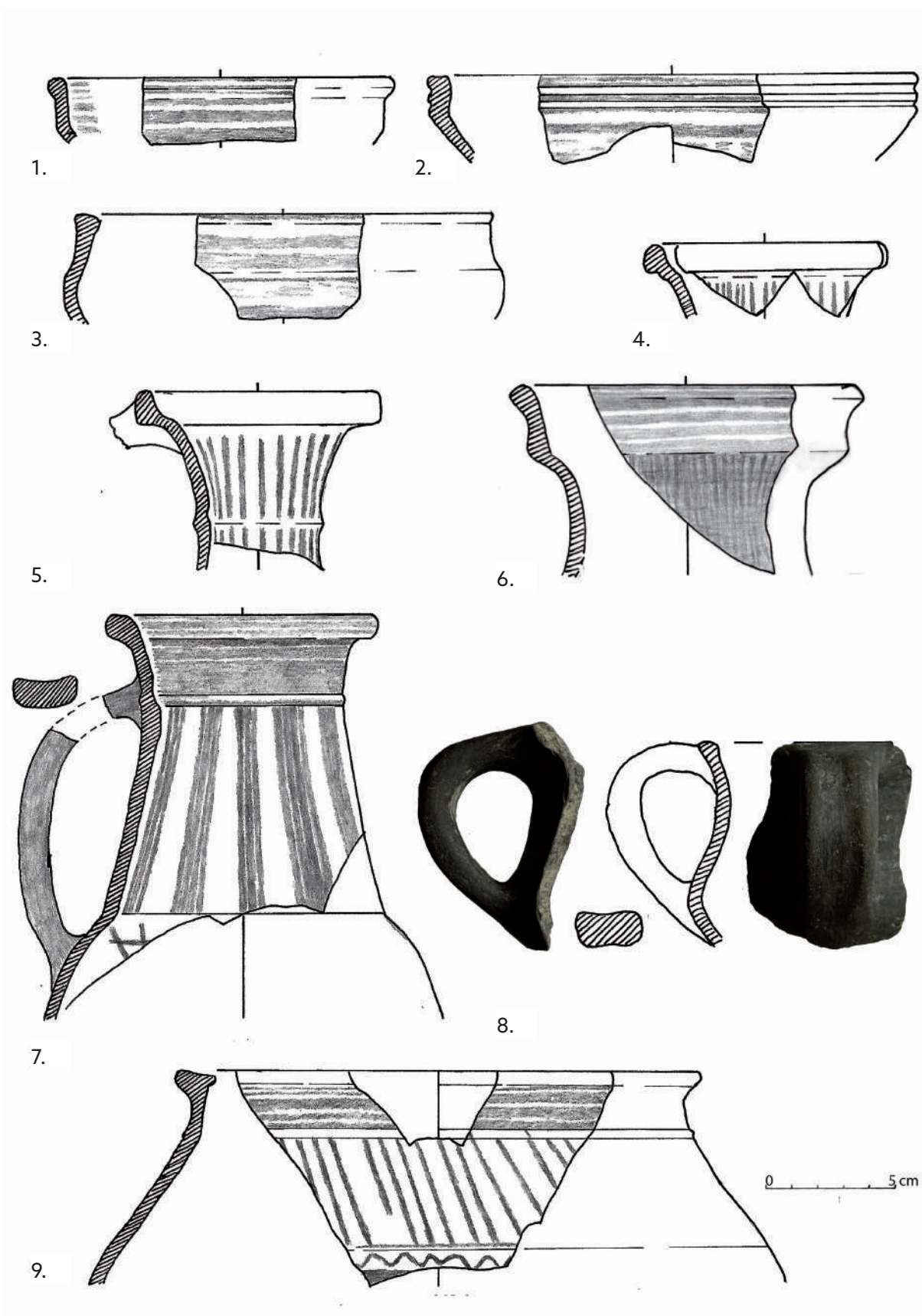
⁵² Švaňa 2014: 279 (lža); Arrabona táborában, a római kor utáni 1A–B fázisban még mindig van mázas kerámia (Tomka 2004: Taf. 1.1, 3, Taf. 2.1–3, Taf. 3.2–3, 10).

⁵³ A besimított díszítésű kerámiát Soproni Sándor már közölte (1985: Taf. 21), továbbá a besimított edények az 1982-ben megjelent összefoglalásban is szerepelnek (Ottományi 1982).

⁵⁴ A 2021. évi ásatás anyagában vannak oldaltöredékek is (3 db). Egyik kívül-belül simított, tehát táltöredék lehetett (SE 7, LK 64.6), a másik kettő kívül simított, vastag falú, talán fazéktöredék (SE 8, LK 88.1–2). Simított még 21 kézzel formált edény, bár ezek inkább fényezettek, polírozottak.

⁵⁵ Grünwald 1979: 63–64, 76, Taf. 57–58, Taf. 71 (simított, besimított); Ottományi 2015: 36–37 (további irodalommal), 8. kép 1, 13. kép 1 stb.

⁵⁶ Leletmentés 2021-ben (SE 4, LK 9.1).

9. tábla: Simított és besimított díszítésű kerámia

többnyire kopott, anyaggal egyszínű. Felső része lehet tagolatlan (51.466.08), mint amelyet mázas kivitelben (8. tábla 1) és házikerámia-változatban (12. tábla 1) is láthatunk Nógrádverőcén.⁵⁷ A másik változat pereme többosztatú, bordákkal tagolt, anyaga keményre égetett, másodlagosan égett (9. tábla 2). Mázas kivitelben is előfordul Verőcén (7. tábla 1). A forma kora római előzményekre vezethető vissza.⁵⁸ Az egyik töredék anyaga és kivitele ezekre a korai típusokra emlékeztet (15. tábla 4). Hasonlókat találunk több helyen a *limes* mentén, leggyakrabban simított felülettel. A Constantinus-dinasztia korától egészen az 5. század első harmadáig használják.⁵⁹ Valentinianus-kori őrtornyokban, kiserődökben, táborleszűkítésekben is gyakori, köztük a szigetmonostor-horányi kikötőerődben is feltűnik.⁶⁰ Alsó-Ausztriában, pl. Mauternben gyártják a 4–5. század fordulóján.⁶¹ *Duzzadt peremű csésze*: vállban megtörő, bikónikus forma, mely kora római előzményekből is levezethető (9. tábla 1). Agyagmázas felülettel találunk hasonlókat a 2–3. században. A 4. században simítják.⁶² Másodlagosan égett, tehát Nógrádverőcén valószínűleg megérte az erőd pusztulását.

Bikónikus tál: késői típus (9. tábla 3), simítása sötétebb, fekete. Bár idegen forma a római kerámiában, kivitele és anyaga ugyanolyan, mint a többi simított edényé, tehát római műhely gyártotta. A zárt, bikónikus tálak a Marosszentanna-Csernyahov-kultúra edényeinek egyik alap-típusát képviselték a 4. században, arányuk és formaváltozataik az időszak végén növekedtek.⁶³ A 4. század második felétől a bikónikus tálformák

divatba jöttek a Kárpát-medence északi felében és a provinciális területeken is.⁶⁴

Hasonló profilú tálak különféle peremmel, váll- és hastöréssel, simított és besimított kivitelben egyaránt találhatók a Dunakanyarban a 4. század utolsó harmadától az 5. század közepéig.⁶⁵ Gerulata Valentinianus után épült táborában többféle változatban is előfordul, közte fényes fekete, murga stílusú besimítással.⁶⁶ Nógrádverőcén a bikónikus forma a kézzel formált, simított tálakra jellemző még (16. tábla 5–8).

Korsók

Tölcséres peremű korsó: két peremtöredék sorolható ide, nyakukon függőlegesen besimított vonalakkal díszítve (9. tábla 4–5). Egyiknek a nyakát borda tagolja. Mindkettő világosszürke, keményre égetett. Ez a peremforma a 4. század második felében megjelenő és még az 5. században is tovább élő, egyfülű, római korsótípusra jellemző, mely nemcsak simított és besimított, de mázas felülettel is előfordul Nógrádverőcén. Nyakát általában függőleges simítás vagy besimítás borítja, vállát rácsminta vagy hullámvonal díszítheti.⁶⁷ A Dunakanyar késő római erődítményeiben gyakori, helyenként gyártották is.⁶⁸ Talán ilyen típusú korsóhoz tartozott egy vastag falú töredék is, a borda alatt besimított zegzugmintával (11. tábla 2). *Galléros peremű korsó*: egy simított felületű és egy besimított díszítésű, nagy méretű korsó tartozik ide (9. tábla 6–7). Sötétszürke színűek, simításuk fényes, anyagánál sötétebb. A besimítás már inkább fekete. Peremük vízszintesen simított, a nyakon függőleges, összefüggő simítás, illetve

⁵⁷ Ugyanilyen tálak simított és mázas kivitelben Budakalász-Luppacsárdán kerültek elő: Ottományi 2004: I. tábla 1, 5 (simított), 2–4 (mázas); Visegrád-Gizellamajor (Ottományi 2020b: 13. tábla 6); Vagalinski 2002: 172–173, KY 197, 201.

⁵⁸ Kelemen-Merczi 2019: 3. tábla 38 (festett, kora római), 147, 42. tábla 429 (simított, 2–3. század).

⁵⁹ Ottományi 1989: 504, Fig. 115–116. 24, 28, 30 (Ács-Vaspuszta); Kelemen-Merczi 2019: 146, 42. tábla 430 (Esztergom); Grünwald 1979: 76, Taf. 72–73 (Carnuntum, 5. réteg); Christlein 1982: 226–227, Abb. 9.9 (Boiotro, 5. század).

⁶⁰ Szigetmonostor (Ottományi 2022a: 8. tábla 1, házi kerámia); Leányfalu: Ottományi 1991: 25, 2–3. tábla 12, 14. típus (egyosztatú); Dunabogdány: Ottományi 1999: 343–344, Pl. V. 4 (egy- és kétosztatú); Ottományi 2021: 12. tábla 6 (Pilisszántó); Visegrád-Gizellamajor (Ottományi 2015: 37, 4. kép 2, 4).

⁶¹ Friesinger-Kerchler 1981: Abb. 2.4–7, Abb. 3.6; Gassner 2000: 217, Abb. 185, 197; Groh-Sedlmayer 2002: 218–222, Abb. 140–141 (tábor 5–6. periódusa).

⁶² Friesinger-Kerchler 1981: Abb. 3.1, 7. (Mautern); Szigetmonostor-Horány (Ottományi 2022a: 8. kép 12); Vagalinski 2002: 171–172, KY 192, KY 198.

⁶³ Erdőszentgyörgy (Körösfői 2016: 71, 74. t. 2); a 4. század végéről Lázári/Lazari-Rátul lui Bela (Gindele 2010: 44–45, Abb. 17, 16–19).

⁶⁴ Vagalinski 2002: 170, KY181; Gudkova 1999: 143–154, Abb. 3.4–5 (Marosszentanna-Csernyahov kultúra 3. horizont).

⁶⁵ Bikónikus tálak, de nem ugyanaz a típus: Ottományi 1991: 26–27, 4. tábla 17 (Leányfalu: besimított díszítés); Budakalász: Ottományi 2004: 275, II. tábla 1 (simított); Tomka 2004: Taf. 3.9 (Arrabona, római kor utáni 2. fázis); hasonló forma, de nem simított, hanem házikerámia-kivitelben: Pilismarót-Malompaták (Ottományi 1996: Abb. 5. 28).

⁶⁶ Dragun 2022: Tab. 50, Tab. 62.4–5 (Kr. u. 400 körül, horreum padlója alatt).

⁶⁷ Ottományi 1982: 46–47, 9. típus („hun kori korsók” I. csoport); Friesinger-Kerchler 1981: Abb. 8.1–2; Gassner 2000: Abb. 218, D. 6.120 (Mautern); Grünwald 1979: Taf. 85.3–5 (Carnuntum); Conrad 2007: Abb. 29.967–968: latrus B fázis, a 4. század közepétől a végéig (egész testet borító függőleges besimítás).

⁶⁸ Leányfalu: Ottományi 1991: 29–31, 17. tábla 17 (mázas), 18 (simított); Dunabogdány: Ottományi 1999: 346, Pl. VII. 2; Visegrád (Ottományi 2012: 382, 12. kép 3–6; Ottományi 2015: 40, 8. kép 5, 20. kép 1).

10. tábla: Simított és besimított díszítésű peremek

besimított függőleges sávokkal történő díszítés. A szalagfűl a nyaki gallérból indul, és a vállhoz csatlakozik. Itt a válltörés alatt vékonyabb vonalas, besimított rácsminta kezdete látszik a nagyobb edényen (10. tábla 3). A forma jellegzetes, a 4. század utolsó harmadában megjelenő és az 5. század közepéig megtalálható típus. Murgai típusú korsónak, illetve a hun kori korsók 2. típusának is szokták nevezni az 5. századi darabokat.⁶⁹ Elsősorban besimított díszítéssel készült, de házikerámia-kivitelben is gyakori, például Leányfalun és Visegrádon mindkét kivitelben gyártották, Tokodon csak házi kerámiából.⁷⁰

Korsóvállak: a pontosabb formához nem köthető korsóvállakon összefüggő függőleges simítás (51.466.015), függőleges vonalak (51.462.6.), besimított zegzugminta (11. tábla 2–3) és rácsminta (11. tábla 5) látható.⁷¹

Füles bögre

Összefüggő, vízszintes simítás borítja a 9. tábla 8. számú kis füles bögrét (fülén függőleges simítás). Pereme kihajló, hasa kónikusan megtörik.⁷²

Fazék

Egy perem- és két válltörődék tartozik ide, valamennyi besimított díszítéssel. Besimításuk fényes, fekete és vastag vonalas. A perem vízszintesen kihajló, nyakán bordával. A borda alatt besimított ferde vonalak, majd egy bemélyített választóvonal alatt szabálytalan hullámvonal. Hasán összefüggő, vízszintes simítás (9. tábla 9; 10. tábla 5). Hasonló simított felületű fazékforma

a Valentinianus-kori horányi kikötőerődből és a pilisszántói őrtoronyból került elő.⁷³ Besimított díszítéssel rendelkező fazék a dunabogdányi táborleszűkítésből és Vindobona környékéről, a 4. század végéről ismert.⁷⁴ Az al-dunai késő antik kerámiában is van hasonló mintájú és peremű fazék az 5. század első felében.⁷⁵ Az egyik válltörődéken függőleges vonalak alatt zegzugminta, a másikon vastag vonalas rácsminta látható (11. tábla 1, 6).⁷⁶

Besimított díszítés

Besimított minta

A besimított díszítésű edények felén függőleges vonal (4 db) vagy sáv (1 db) található. Valamennyi a korsók nyakát, néha vállát díszíti. Ferde vonalkázás csak a fazékvállon fordul elő. Alattuk zegzugminta (3 db), hullámvonal- (1 db) vagy rácsminta látható. A négy darab rácsmintás töredék egyike széles, besimított sávokból áll, és a töredék kis mérete miatt nem állapítható meg, volt-e más díszítés mellette (11. tábla 6). E rácsminták korsók és fazékok vállát és hasát díszítik.⁷⁷ Valamennyi töredéken keretelve szerepelnek a motívumok: nyaki borda, válltörés, bekarcolt vonal, vízszintes simítás határolja, illetve választja el egymástól a díszített felületeket.

Besimítás módja

A besimítás szinte egyöntetűen fényes, egyetlen matt felületű, alig látszón besimított korsó van csak (9. tábla 5). Az edények felén anyaggal egy-

⁶⁹ Ottományi 1982: VIII. tábla 13; Dunabogdány: Ottományi 1999: 347–348, Pl. VII.4 (peremén hullámvonal); függőleges sávokkal díszítve: Leányfalu (Ottományi 1991: 15. t. 3–4); Pilismarót-Malompatak: Ottományi 1996: 99, Abb. 6.3 (besimított és házi kerámia); Friesinger-Kerschler 1981: Abb. 27.4 (Wien); Carnuntum (Grünwald 1979: Taf. 85.8–10); Mautern: Groh-Sedlmayer 2002: 241–242, Abb. 146.748 (Kr.u. 370–450-ig); Esztergomi temetőben Valentinianus-kori bélyeges téglából épített sírban (Kelemen 2008: 86–87, 47. tábla 208, rácsmintával).

⁷⁰ Lányi 1981a: Abb. 3 (házi kerámia); Ottományi 1991: 15. tábla 1, 2a, 4a (mázás), 3–4 (besimított), 2, 3a, 4b, 5 (házi kerámia), 16. t. 6 (simított); Ottományi 2015: 9. kép 9 (házi kerámia), 42, 13. kép 7–8 (simított), 14. kép 10 (besimított); Gerulata: Dragun 2022: 92 (murga stílusú besimított kerámia a horreum padlóján és alatta, kb. 400 körül).

⁷¹ Soproni 1985: Taf. 21.3–4, 6–8; jellegzetes késő római motívumok. Pl. Visegrád-Gizellamajor: Ottományi 2020a: Fig. 8.1 (függőleges sáv alatt zegzug), 8.4 (korsóváll rácsmintával); Ottományi 2015: 14. kép 5 (korsónyak függőleges sávval, alatta hullám); Esztergom (Kelemen–Merczi 2019: 147, 44. tábla 459); Friesinger-Kerschler 1981: Abb. 24–25 (korsók rácsmintával); Conrad 2007: Taf. 29.1112 (korsóváll rácsmintával: latrus, „C” fázis, 5. század első fele).

⁷² Friesinger-Kerschler 1981: Abb. 15.1, 4 (Frauenhofen, Mönchhof).

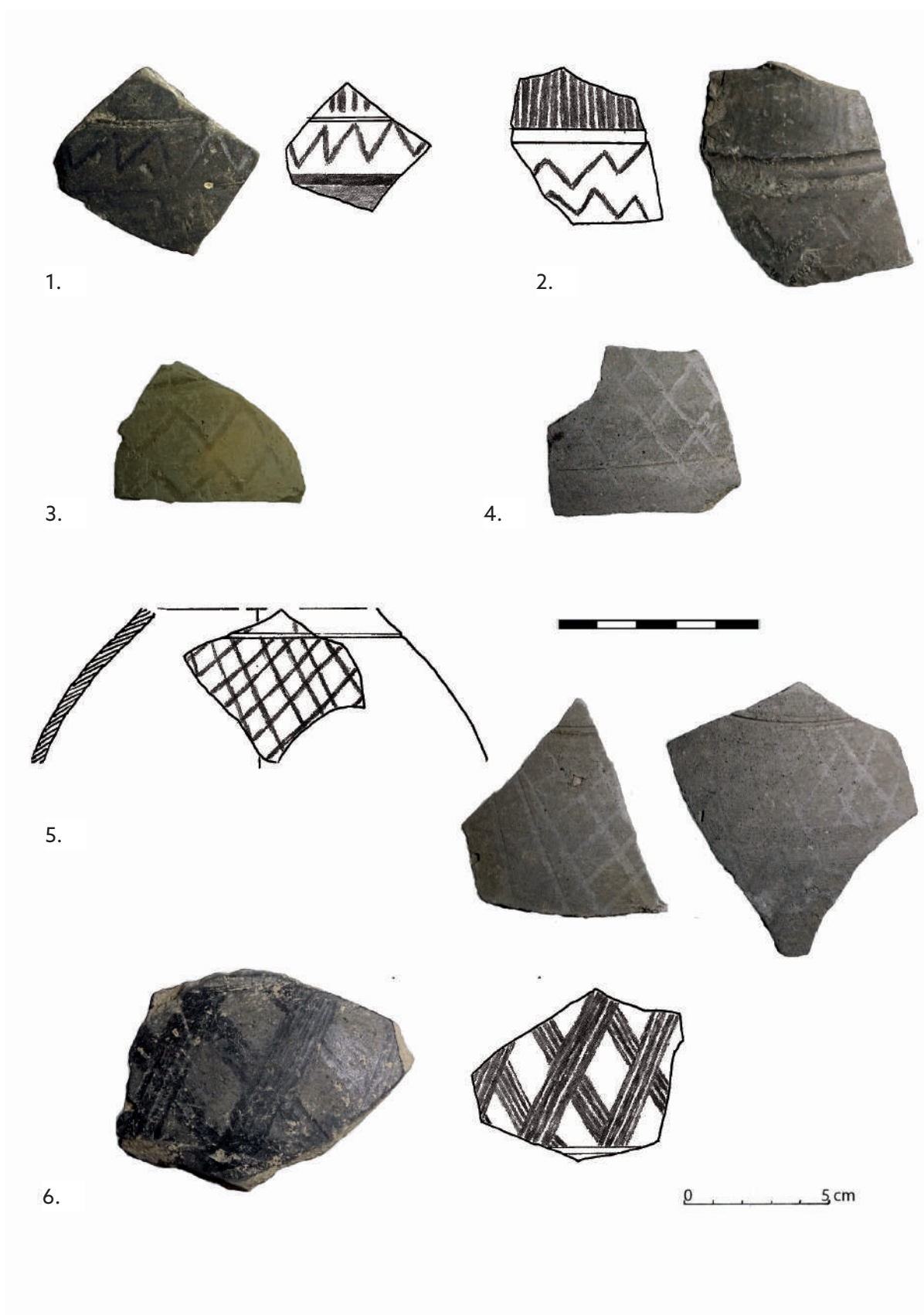
⁷³ Ottományi 2022a: 8. tábla 13; Ottományi 2021: 13. kép 8.

⁷⁴ Ottományi 1999: Pl. VIII.4 (pereme kihajló, ferde sávok alatt hullámvonal); Friesinger-Kerschler 1981: Abb. 28.3 (Wien-Aspern, murgai motívum alatti zegzugmintával); Friesinger 1984: Abb. 10.4 (Wien-Leopoldau, ferde vonalakkal a vállon); mauterni tábor 6. periódusában hasonló díszítés, kihajló peremű fazék nyakán és vállán (Groh-Sedlmayer 2002: 283, Taf. 38.694: 4. század vége – 5. század első fele); ferde vonalak alatti hullámvonal pl. egy leányfalui fazékvállon (Ottományi 1991: 38. tábla 8).

⁷⁵ Vagalinski 2002: 182, Γ269 (függőleges besimítás), 188, Γ299; Conrad 2007: latrus „C” fázis (5. század első fele): Abb. 132.1184 (ferde vonalak alatt zegzug- vagy hullámvonal), Abb. 31.1179 (hasonló peremű kétfülű fazék, összefüggő simítással).

⁷⁶ Soproni 1985: Taf. 21.2, 5 (profilrajz).

⁷⁷ Ez a díszítőmotívum (függőleges sáv alatt zegzug- vagy hullámvonal) gyakori a késő római besimított kerámiában. Ld. Ottományi 1982: XX. tábla 9b motívum; a rácsminta az egyik legáltalánosabb besimított díszítés. Vastag vonalas rácsminta pl. Mauternben (Gassner 2000: Abb. 218. D. 6.122); Tomka 2004: rácsminta, római kor utáni 1a-b fázis (Taf. 1.7–8, Taf. 3.7), 3. fázis (Taf. 7).

11. tábla: Besimított díszítésű oldaltöredékek

színű a besimított minta, egyiken kicsit sötétebb, négy töredéken pedig fényes, fekete (ugyancsak sötétebb, fekete a simítása a bikónikus tálnak is). A besimított edényeket készítő egyik mester hegyes zezzugmintákkal és hozzá nagyon hasonló hullámvonalakkal díszített (11. tábla 1–3). A nagy fazekat készítő mesternek másféle, kissé szabálytalan, egymásba húzott hullámvonala van. A rácsmintás edények is legalább két mester munkái. Egyikük a vékony vonalas szabályos rácsmintát készíti (11. tábla 4–5), másikuk a vastag vonalas fényes, fekete mintát (11. tábla 6).

Keltezés

A besimított edényeken belüli első csoportba szoktuk sorolni a keretelés nélküli, többnyire vízszintes sávokkal, függőleges vonalakkal és hullámvonallal díszített római edényformákat (ld. behúzott peremű tálak, körtealakú korsók, bögrék stb.). Ilyen edények Nógrádverőcén nincsenek, csak talán a függőleges vonalakkal díszített kis korsóperemek tartozhatnak ide, bár a vállukon még bármilyen más díszítés is következhett. A második csoportba tehetjük a keretelt, sávokba rendezett, besimított mintájú edényeket, ahol a római formák mellett más, új típusok, pl. galléros peremű korsók is előfordulnak. A nógrádverőcei edények többsége ide tartozik. A legkésőbbi csoport edényei fényes, fekete besimításúak (4 db), köztük a murgai korsóperem és nagy fazék (9. tábla 7, 9; 11. tábla 1, 6), továbbá egy simított, bikónikus tál (9. tábla 3). Ugyanakkor nincsenek merev határok a csoportok között, a legtöbb lelőhelyen legalább két csoport egyszerre fordul elő, tehát elkülönítésük bizonytalan.⁷⁸ Abszolút kronológiát tekintve e csoportok keltezése nem egyértelmű. A besimítás kezdetei helyenként a 4. század középő harmadára – második felére tehetők Pannoniában. A 2. csoportot a Valentinianus-kor után, kb. 380-tól számíthatjuk az 5. század első harmadáig. A legkésőbbi csoport valószínűleg már hun kori.⁷⁹ Másodlagosan égett töredék nincs köztük. Az új ásatás során, 2021-ben besimított kerámia nem került elő.

Forma és készítési technika alapján legkorábbinak tarthatjuk a tölcséres peremű korsókat, nyakukon függőleges vonalakkal, továbbá a zezzugmintás korsónyakakat és rácsmintás válltöredékeket (9. tábla 5; 11. tábla 2–6). Ide sorolhatók a simított tálak is (9. tábla 1–2), bár mindkettő másodlagosan égett. Legkorábbi keltezésük a Valentinianus-kor, de használatuk az analógiák alapján a 4. század végére még biztosan kiterjed. Későbbiek a galléros peremű korsók és a fényes, fekete besimítású fazékvallak (9. tábla 6–7, 9; 11. tábla 1, 6). A simított edények közül e késői csoporthoz tartozhat a nagyobbik bikónikus tál (9. tábla 3) és talán a két másodlagosan égett tálperem. Keltezésük a 4–5. század fordulója, esetleg az 5. század első harmada. Ennél későbbi használatra utaló bizonyíték nincs a kikötőerődben. Miatán a készítésbeli különbségek műhelyekhez vagy mesterekhez kapcsolhatók, a két eltérő technikájú csoport két különböző, egymás után vagy akár egymás mellett létező műhely, mester terméke lehetett. Az eltérő műhelyeknek ellentmond az a tény, hogy a hegyes, zezzugmintaszerű hullámvonal fényes fekete és világosszürke, anyaggal egyszínű besimítással készült edényeken is előfordul (11. tábla 1–2), tehát ugyanaz a mester különböző égetési technikával is készíthetett edényeket. A fényes, fekete felület és díszítés előállítása a redukciós égetés következménye, melynek technikai kivitelezését szarmata területen legutóbb Masek Zsófia vizsgálta.⁸⁰

A besimított kerámia feltűnése több okra is visszavezethető: új, idegen népcsoportok megjelenése, kereskedelem vagy helyi gyártás.⁸¹ A 4. század végén – 5. század elején már a Duna mindkét partján elterjedt. Barbárok és rómaiak egyaránt használják. Feltűnése egy római erődben egyrészt az erőd késői használatát bizonyítja, másrészt feltételez egy olyan kevert etnikumú helyőrséget, mely igényli ezt az új divatot. Helyi gyártásra is van bizonyíték a környéken, pl. a pilismarót-malompataki, leányfalui és visegrád-gizellamajori kiserődökben, ahonnan akár az edények kereskedelem útján, akár maga a vándorfazekas átjutott a Duna túlsó partján lévő kikötőerődbe.

⁷⁸ A helyi sajátosságokat, anyagot, kivitelezési módot és rétegeket mindig figyelembe kell venni. Például Mauternben a legkésőbbi rétegekhez, illetve a 4–5. század fordulójára tehető fazekas kemencéhez köthetők a vízszintes vagy függőleges sávokkal besimított fazekak és bögrék, együtt a sávokba rendezett díszítésű korsókkal (Frisienger-Kerchler 1981: Abb. 2–13). Ugyanígyen későiek a vízszintes sávokkal besimított, egyenesen álló, osztott peremű, megtört falú tálak is (Gassner 2000: 236–244, Abb.196–198). Pedig ezek a hagyományos római forma és a keretelés nélküli díszítés alapján az 1. csoportba kerülhetnének.

⁷⁹ Hárshegyi–Ottományi 2013: 500–508 (a csoportok, az etnikum és a keltezés részletesebb leírása); Mauternben a besimított kerámia 10%-a az 5. periódusban, többsége a 6. periódusban, 370–450 között található (Groh-Sedlmayer 2002: 313–321; Groh-Sedlmayer 2006: 312, 530, 532); Carnuntumban a 4. század közepén jelenik meg (Sedlmayer 2007: 231–234, Taf. 2 Kontexte 520–521); Vindobonában az 5. periódustól, a Valentinianus-korban jelenik meg (Adler-Wölfl 2010: 324–326, további irodalommal).

⁸⁰ Masek 2011: 253–254.

⁸¹ Conrad 2007: 236–237.

Házi kerámia (12–14. tábla)*Forma*

A 63 töredék többsége formához köthető perem. Kilenc tál, egy korsó, 16 bögre és 28 fazék-töredék tartozik ide (a bögre- és fazékformák nem mindig választhatók szét egyértelműen). Az újabb leletmentés során a díszítetlen oldal-töredékeket is megőrizték (9 db). Ezeket nem tudjuk formához kötni.

Tál

Legtöbb a vízszintesen kihajló peremű tál (7 db). Más típusból csak egy-egy darab található. *Egyenesen álló peremű, kónikus aljú tál:* pereme osztatlan (12. tábla 1). Másodlagosan égett. Verőcén mázas és simított változatban is előfordul. Házi kerámiából más, hasonló korú erődítményben is található néhány darab, bár a típus simított felülettel jellemző igazán.⁸²

Félgömb alakú tál: duzzadt peremét kívül két bemélyített vonal tagolja (12. tábla 2). Keményre égetett, házi kerámia. Formája a kora római agyagmázás táakra emlékeztet, de kivitele alapján késő római. Előfordul néha más, Valentinianus-kori erődítmény anyagában is, de nem házi-kerámia-, hanem simított és mázas felülettel.⁸³ 5. századi előfordulás pl. Arrabonában.⁸⁴

Vízszintesen kihajló peremű tálok: az egyik tál pereme tagolt, rajta bekarcolt hullámvonal (12. tábla 3). Hasonlókat a leányfalui műhelyben gyártottak nemcsak házikerámia-, de simított és mázas kivitelben is, a 4. század végén.⁸⁵ Hogy az erőd legkésőbbi periódusába tartozott, nemcsak díszítése, de másodlagos égése is jelzi.

A tálok többsége vállban megtörő, kónikus aljú típus (5 db). Ez a forma kora római előzményekkel bír, de a késő római házi kerámiára is jellemző.⁸⁶ Anyaga mindig keményre égetett, szemcsés vagy kissé kavicsos. Jól iszapolt kivitele alapján legkorábbi egy kiegészített nagy tál (12. tábla 8). A forma Nógrádverőcén mázas felülettel is előfordul, bár a mázas kerámiára a válltörés nélküli változat a jellemzőbb, gyakran benyomkodott peremmel. A Valentinianus-kori kikötőerődökben (Horány), kerítésfallal körbevett őrtornyokban (Pilisszántó, Budakalász), kiserődökben (Visegrád-Gizellamajor) és táborokban gyakori.⁸⁷ Az al-dunai táborokban, Szlovénia magaslati telepein és a Barbaricumban is megtalálható, a 4. század végétől.⁸⁸ A perem szélén látható bevagdosás, illetve a bekarcolt hullámvonal a legkésőbbi változat jellemzője (12. tábla 3–6).⁸⁹ Ez utóbbiak közül egyik csengően keményre égett anyagú és másodlagosan égett is (12. tábla 5).

Korsó

Az egyetlen korsóperem galléros típus (12. tábla 10). A 4. század utolsó harmadában – végén feltűnő forma, mely a hun kori korsóformákra is jellemző.⁹⁰ Simított és besimított változatban egyaránt gyakori a nógrádverőcei anyagban.

Bögre

Peremkiképzése lehet kihajló (9 db; 13. tábla 6–7) vagy fedőhornyos (5 db; 14. tábla 4). Szájátmérője (kb. 10–11 cm) és falvastagsága segít elkülöníteni a fazekaktól. Egyik másodlagosan égett (13. tábla 7). Nagyon sok analógia található hozzá, bár a sok kis helyi műhelyben ritkán készült két

■ ⁸² Visegrád-Gizellamajor (Ottományi 2020b: 4. tábla 3; Ottományi 2015: 18, 5. kép 3, 9. kép 1, osztott); Leányfalu (Ottományi 1991: 8–9, 3. tábla 13); Ács-Vaspuszta: Ottományi 1989: Fig. 115.25 (Valentinianus-kor és 4. század vége); Szigetmonostoron többosztatú peremmel készült (Ottományi 2022a: 8. tábla 1); Ciglencéki 2000: Sl. 96.1.

⁸³ Ács-Vaspuszta (Ottományi 1989: Fig. 115.22, Valentinianus-kor); Pilisszántó: Ottományi 2021: 9. kép 2 (mázás), 12. kép 4 (simított); Vagálszki 2002: 171, KY185 (simított).

⁸⁴ Tomka 2004: Taf. 6.8 (római kor utáni 2. fázis).

⁸⁵ Leányfalu (Ottományi 1991: 9–10, 8. tábla 37, 9. tábla 40–42, 11. tábla 57); Dunabogdány (Ottományi 1999: Pl. IX. 1).

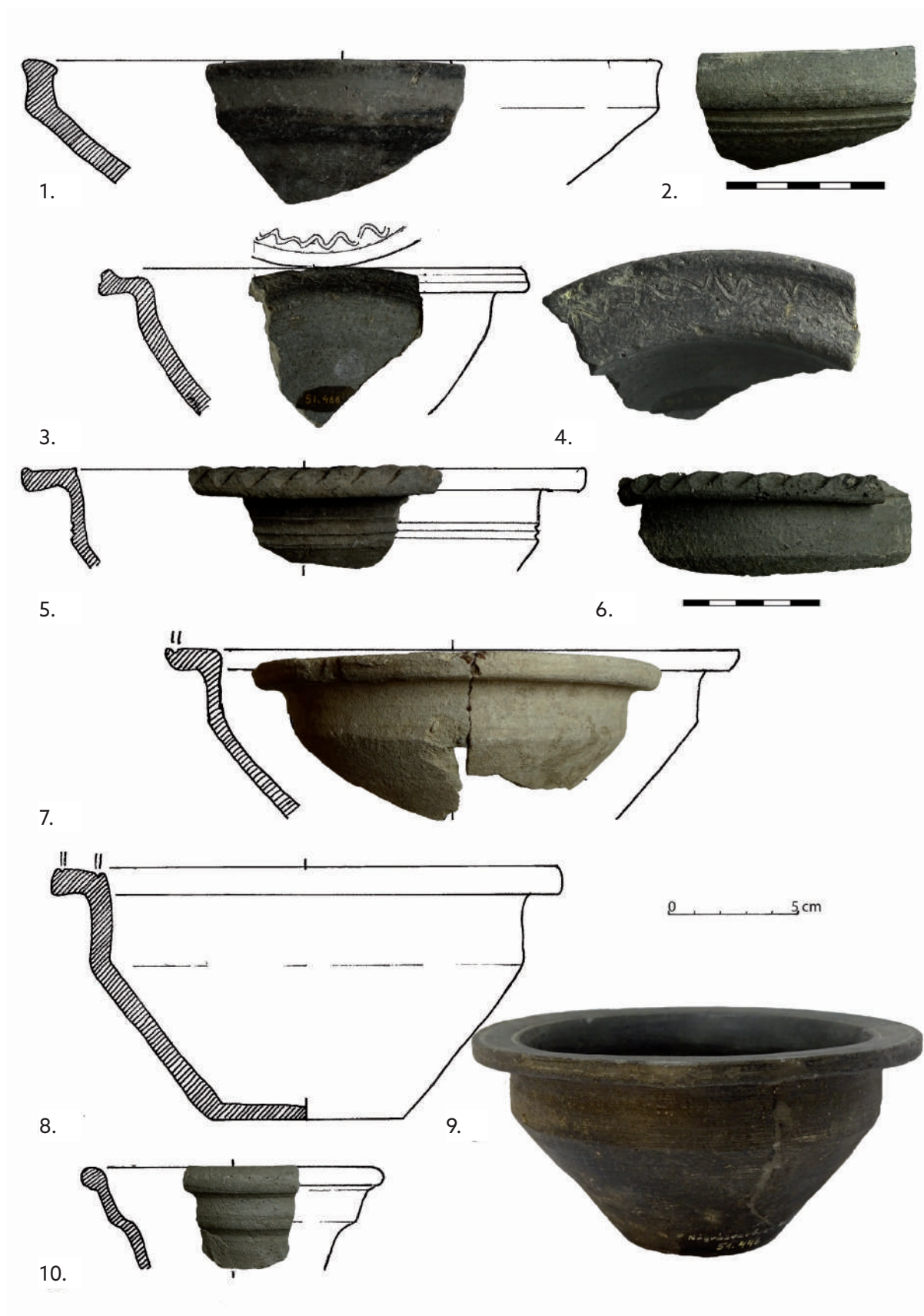
⁸⁶ Kelemen-Merczi 2019: 134–135, 23–25. tábla (1–4. század).

⁸⁷ Ottományi 2022a: 8. tábla 2–4 (Szigetmonostor-Horány); Ottományi 2021: 2. kép 3–7 (Pilisszántó); Budakalász-Luppacsárda (Ottományi 2004: 272–273, II. tábla 3, 5); Tokod (Lányi 1981a: XXXI. tip., Abb. 15.5); Visegrád-Gizellamajor (Ottományi 2015: 18, 9. kép 2–3; Ottományi 2020a: 51, Fig. 12.2–4).

⁸⁸ Jeremić 2009: 76, Fig. 46. Typ I/18 (Saldum, Valentinianus-kor – 6. század); Ciglencéki 2000: Sl. 82.12 (Gradec bei Prapetno), Sl. 85.1–3 (Rifnik); a 4–5. század fordulójától már a provincián kívül is gyártják ezeket a római előképekre visszavezethető tálakat, például a Felső-Tiszavidéken (Hernádvécse: Soós-Bárány-Köhler-Pusztai 2017: Fig. 12.1.4–6, Pl. XIII.4).

⁸⁹ Dunabogdány: Ottományi 1999: Pl. IX.5 (hullámvonal), 7 (bevagdosás); Pilismarót: Ottományi 1996: Abb. 4.14–15 (hullámvonal, bevagdosás); Visegrád: Ottományi 2015: 5. kép 5 (hullámvonal); Tokod (Lányi 1981a: 78, Abb. 13.1–6, Abb. 15.1–7); Esztergom (Kelemen-Merczi 2019: 135, 25. tábla 227, 229–230); hullámvonalköteg a tálok peremén, illetve oldalán az 5–6. századi kerámiában fordul elő az Alpok délkeleti vidékén (Rodriguez 1997: Taf. 1.7, Taf. 8.77); Ciglencéki 2000: Sl. 128.16 (Hemmaberg), Sl. 134.17 (Teurnia).

⁹⁰ Leányfalu: Ottományi 1991: 10–11, 15. tábla 1, 2a, 3a, 4a–b (házi kerámia és mázas), 16. tábla 10 (mázás); Visegrád-Gizellamajor: Ottományi 2020a: 46, Fig. 13. 1–3 (bekarcolt hullámvonalakkal); Ottományi 2020b: 87, 5. tábla 7; Tokod (Lányi 1981: 75, Typ III, Abb. 3); Gassner 2000: 201, Abb. 209. D 5.25 (Mautern).

12. tábla: Házikerámia-talák (1-9), korsó (10)

13. tábla: Házi kerámia-bogrács és -fazekak

teljesen egyforma típus.⁹¹ A vízszintes peremű töredékek formája kérdéses (2 db), egyik lehetett korsó is (13. tábla 5). Ez utóbbiak anyaga mindig szemcsés, keményre égetett. Hosszú életű forma (2–4. század).⁹²

Fazék

12 darab kihajló peremű (13. tábla 1–4, 8; 18. tábla 1), 11 fedőhornyos peremű (14. tábla 1–3, 5, 7).⁹³ Ez utóbbiak egyike enyhén benyomódott, de még nem rontott edény (14. tábla 1).⁹⁴ Másodlagosan égett közülük hat darab (peremén és foltokban az oldaluk).

Behúzott peremű fazék: egyenesen álló, enyhén behúzott peremű, mély edény, kívül sűrű vonalkázással díszítve (14. tábla 6). Ez a hordóalakú forma kora római, kézzel formált előzményekre vezethető vissza, bár korongolt kivitelben is előfordul.⁹⁵ A késő római korban a germán törzseknél lép fel, és szváb fazéknak nevezik. Az északi germánokkal szomszédos pannonai limesen fordul elő, elsősorban kézzel formált kivitelben, például Leányfalun seprűs díszítéssel.⁹⁶ Visegrád-Gizellamajorban és a dunabogdányi táborleszűkítés anyagában korongolt kivitelben.⁹⁷

Oldal- és talptöredékek: Két vastag falú oldal-töredék és két talp is a fazekakhoz sorolható (14. tábla 8–9). Egyik alul duplán átfúrva (felülete sima, lehet, hogy csak lekopott róla a simítás).⁹⁸

Díszítés: A fazekak felületén gyakori a sűrű vonalkázás, seprűzés (10 db; 13. tábla 1–4; 14. tábla

6–7; 18. tábla 1). Ez a fésűs vagy seprűs díszítés kelta örökség, mely a 3. század elejétől egyre ritkább, de még a késő császárkorban is előfordul.⁹⁹ A lassú korongolt és kézzel formált fazekakon is feltűnik (pl. 19. tábla 9). Egy seprűs díszű fazék, kihajló peremén még bekarcolt hullámvonal is látható (13. tábla 2). Ez utóbbi díszítés a közeli leányfalui, tokodi, pilismaróti és visegrád-gizellamajori anyagra jellemző a 4–5. század fordulóján.¹⁰⁰ A másodlagosan égett, seprűs fazék is megérhette az erőd pusztulását (13. tábla 4).

Nógrádverőcén egyes lassú korongolt fazekak vállán egy- vagy többsoros hullámvonal-díszítés látható (20. tábla). Keltezésük kérdéses. Valószínűleg az avarokhoz kapcsolhatók (7 db).¹⁰¹ Ugyanakkor a hullámvonal-díszítés a késő császárkori kvád kerámiában is előfordul.¹⁰² Az Alpok délkeleti vidékén a 4–6. századi leletanyagban gyakori.¹⁰³ A Szentendre-sziget többi kikötőerődjében is feltűnnek ezek a hullámvonalal díszes töredékek, avarként meghatározva.¹⁰⁴

Hombár

A vízszintesen kihajló peremű, vállán sűrű, bemélyített vonalakkal és bevagdosásokkal díszített hombár hosszú életű forma (15. tábla 2). A 2–4. századig használatos edény.¹⁰⁵ Hasonló díszítésű hombárokat gyártottak a 4. század második felében Cífer-Pácon, a határtól északra lévő késő római építmény kemencéiben is.¹⁰⁶

⁹¹ Szigetmonostor: Ottományi 2022a: 8. tábla 7 (kihajló), 9 (fedőhornyos perem).

⁹² Pilismarót-Malompaták: Ottományi 1996: 89, Abb. 7.7 (bevagdosott perem, hullámvonal).

⁹³ Dunabogdány: Ottományi 1999: 357–358, Pl. XI. 6 (korongolásh nyomokkal), XII. 4; Pilismarót-Malompaták: Ottományi 1996: 89, Abb. 6. 1–2 (kihajló perem), Abb. 7. 6 (fedőhornyos perem); Ciglencéki 2000: Sl. 87.1–6 (Vranje), Sl. 90.9 (bekarcolt hullámvonal köteg).

⁹⁴ Hasonló, kissé benyomódott peremű edények más lelőhelyeken is előfordulnak. Pl. Visegrád-Gizellamajor É/III. helyiség: Ottományi 2020a: 54, 59, Fig. 14. 3; Pilisszántó: Ottományi 2021: 2. tábla 8, 5. tábla 2, 6. tábla 4, 6.

⁹⁵ Horváth 2007: 1. kép 2a (korai, kézzel formált, hordóalakú edény); Grünwald 1979: Taf. 40.2–3 (kora római, korongolt).

⁹⁶ Bóna 1963: 246, 290–292, Abb. 9/1–2; Leányfalu: Ottományi 1991: 40, 35. tábla 1–3 (seprűs és benyomkodott díszítés); Varsik 2011: Obr. 47. g–h, j.

⁹⁷ Ottományi 2015: 38, 13. kép 9 (simított); kívül két bekarcolt hullámvonallal díszítve Dunabogdányból: Ottományi 1999: 385, Pl. XII.5 (a 112–113. lábjegyzetben további analógiák).

⁹⁸ Nem szűrőedény, hiszen nincs rajta több lyuk, viszont felfüggeszteni sem érdemes egy edényt a talpánál fogva.

⁹⁹ Például Kesztlőcön, a késő római vendégfogadóban (Kelemen 2014: 57, 23. kép); Kelemen–Merczi 2019: 137; Ottományi 1996: 357, Pl. XI. 2; Dunabogdányban lassú korongolt, seprűs bögrék (Ottományi 1999: 356, Pl. X. 4, 6); Ladstätter 2000: 151, Taf. 42.4 (korongolt és kézzel formált edényeken egyaránt: Keleti-Alpok vidéke, 5. század); Ciglencéki 2000: Sl. 83.4 (Rifnik), Sl. 86.3–8 (Vranje), Sl. 110–111 stb.

¹⁰⁰ Ottományi 1991: 25. t. 20a (fazékperem); Ottományi 1996: 89, Abb. 7.5 (seprűs és hullámvonalal díszes fazék); Ottományi 2020a: Fig. 13.4 (korsóperem); Rodríguez 1997: 163 (seprűs és bekarcolt hullámvonalas díszítés együttes feltűnése Délkelet-Európában 378 után), Taf. 9. 79 (Hemmaberg); Ladstätter 2000: Taf. 11.8. (peremén és oldalán hullámvonal).

¹⁰¹ MRT 9: 241, 60. lábjegyzet.

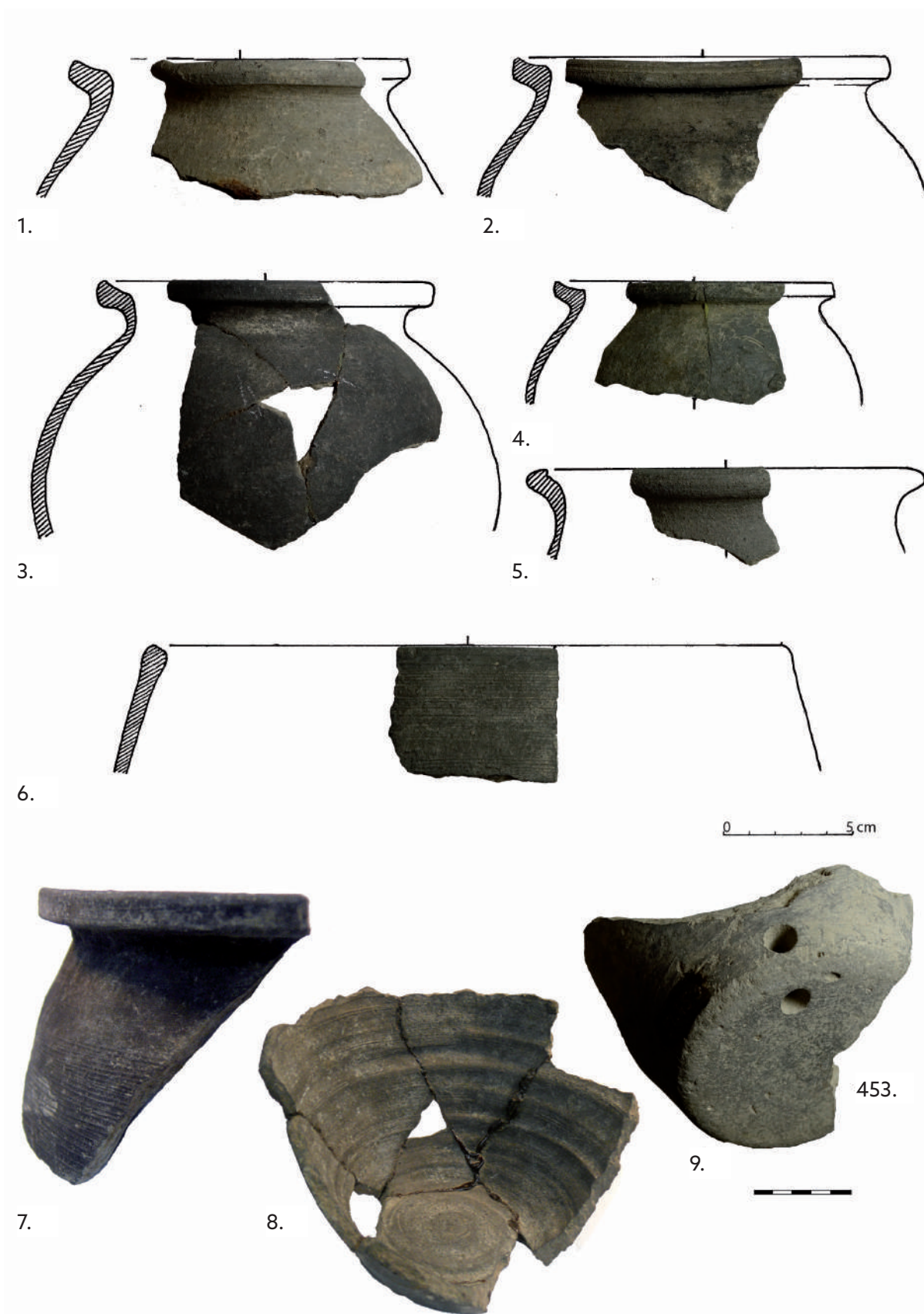
¹⁰² Bóna 1963: 281, T. XLVI.11 (hullámvonal köteg a 4. század elejétől), 283, T. XLVII. 11–14 (egy-két soros hullámvonalak, a 4. század második felében); Pollak 1980: Taf. 136. 1–7. (Straning, Taf. 197.6, 11 (Wien-Leopoldau) stb.

¹⁰³ Rodríguez 1997; Ciglencéki 2000: Sl. 91.3, 6, Sl. 92.4–12, Sl. 97, Sl. 100, 106 stb. (Kr. u. 380–500).

¹⁰⁴ MRT 7: 295 (Szigetmonostor-Horány), 311 (Tahitófalu-Bolhavar).

¹⁰⁵ Bónis 1942: IV. t. 2–4; Grünwald 1979: 56, Taf. 46.10; Petznek 1997: 193–196, Taf. 3.19–39 (1–3. század); Kelemen 2014: 49 (1–3. század); Kelemen–Merczi 2019: 140.

¹⁰⁶ Varsik–Kolnik 2011: 340, Abb. 5.1–2 (sűrű, vízszintes vonalak, bekarcolt hullámvonal, beszürkölések).

14. tábla: Házi kerámia-bögrék és -fazekak

Kivitel

Színük szürke (43 db), feketésszürke (14 db), néha barnásszürke vagy barna (3–3 db). Többsége keményre égetett csillámos anyagból készült (33 db), elég gyakran apró kavicssal iszapolt (21 db). Ez utóbbin belül szemcsés, keményre égetett három töredék; nagy kavicsokkal, rosszabbul iszapolt és lyukacsosra égetett ugyancsak három darab. Közepesen keményre égetett 12 db, közte a sima felületű talp, az *amphora*-vég, két seprűs fazék, egyik hullámvonallal (13. tábla 2–3), valamint egy hullámvonaldíszes tál (12. tábla 3). A házikerámia-edények 6,4%-án (4 db) van bekarcolt vagy bevagdosott díszítés, és még tíz darabon seprűs minta. Másodlagosan égett 13 darab.

Keltezés

A házi kerámia pontosabb keltezése a 4. századon belül nehéz kérdés. Hagyományos római formák találhatók Nógrádverőcén, legfeljebb a csengően keményre égetett anyag és a peremen alkalmazott bevagdosás, illetve bekarcolt hullámvonal keltezhető a 4–5. század fordulójára. Ilyen néhány vízszintesen kihajló peremű tál (12. tábla 3–6) és egy fazékperem (13. tábla 2). Hasonlóan késői a galléros peremű korsótípus is (12. tábla 10). A másodlagosan égett töredékek, amennyiben nem a használat során égett meg a peremük, mind megérték az erőd pusztulását.

Egyéb, korongolt kerámia

Van néhány olyan korongolt kerámatöredék is, mely nem tartozik a 4. század második felére-végére jellemző leletanyaghoz. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy – lévén drága import tárgyak (*amphora*, *terra sigillata*) vagy díszedények (festett kerámia) töredékei – hosszú időn át használatban voltak, és mégiscsak megérték a Valentinianus-kort. Ami biztosan korábbi, az a késő kelta, grafitos kerámia.

Kelta grafitos csöbör

A kikötőerőd alatti kelta megtelepedés nyoma a grafitos anyagú, jellegzetesen késő kelta csöbör, perem alatt átfúrva (15. tábla 1). A típus helyenként tovább élt a római kor 1. századában is.¹⁰⁷ Ugyancsak késő kelta telep volt a szigetmonostor-horányi kikötőerőd alatt, és Kisoroszi-Hosszúréten is említenek egy késő kelta hombárperemet.¹⁰⁸

Amphora

Egy nyers színű, hegyes végű töredék *amphora*-csúcs lehetett (15. tábla 3). Kisázsiai típus, a 3–4. századból.¹⁰⁹ Jelenléte jelzi a római katonához, azon belül is a vezetőkhöz köthető fogyasztói igényeket (bor, olíva, halszószt).¹¹⁰ Pannoniában a 4. század második felében drasztikusan visszaesett ugyan az *amphorák* importja, de úgy tűnik, a Duna mint fő kereskedelmi útvonal még a Valentinianus-korban is működött, és bekapcsolta ezt a Duna túloldalán lévő kikötőerődöt a Birodalom távolsági kereskedelmébe.

Terra sigillata

Egy nagyon kopott felületű, behúzott peremű tál, talán *terra sigillata* volt. 2–3. századi, Drag. 32. forma, melynek állapota hosszú használatra utal¹¹¹ (15. tábla 6). Másodlagos helyzetben más késő római erődítményben és telepen is előfordulnak *sigillata*-töredékek.¹¹² Kvád telepeken is megtalálhatók, elsősorban a Severus-korban.¹¹³

Festett kerámia

A kerámiaedények festése a kora és középső császárkorra jellemző. Ritkán, de előfordul a 4. században is. Nógrádverőcén egy kis oldaltöredék került elő, melynek nyers színű felületén vörös színű, spirális mintára hasonlító díszítés részlete látható (15. tábla 5). A késő római temetőkben találunk néha mintásan festett edényeket: például egy Esztergom környéki műhely készített festett foltokkal, pöttyökkel díszített korsókat, a 4. század második felében.¹¹⁴ A Környén feltárt

¹⁰⁷ Bónis 1942: 10, I. t. 1–2; Ottományi 2005: 110–112, Abb. 16.

¹⁰⁸ Ottományi 2022a: 24, 5. tábla 2 (grafitos csöbör); Varga 2012: 157, 8. kép 40, 26. kép (kelta települések a Szentendrei-szigeten); MRT 9: 20/1, 4, 11, 23 (Nógrádverőce késő kelta lelőhelyei, grafitos kerámiával).

¹⁰⁹ Hárshegyi Piroska szóbeli közlése. Segítségét ezúton is köszönöm; Hárshegyi-Ottományi 2013: 484–486, Map. 1. A 4–5. században az *amphorák* a többi import tárgyhoz hasonlóan az Adriai tengeren át érkeztek Dalmatiából vagy Észak-Olaszországból.

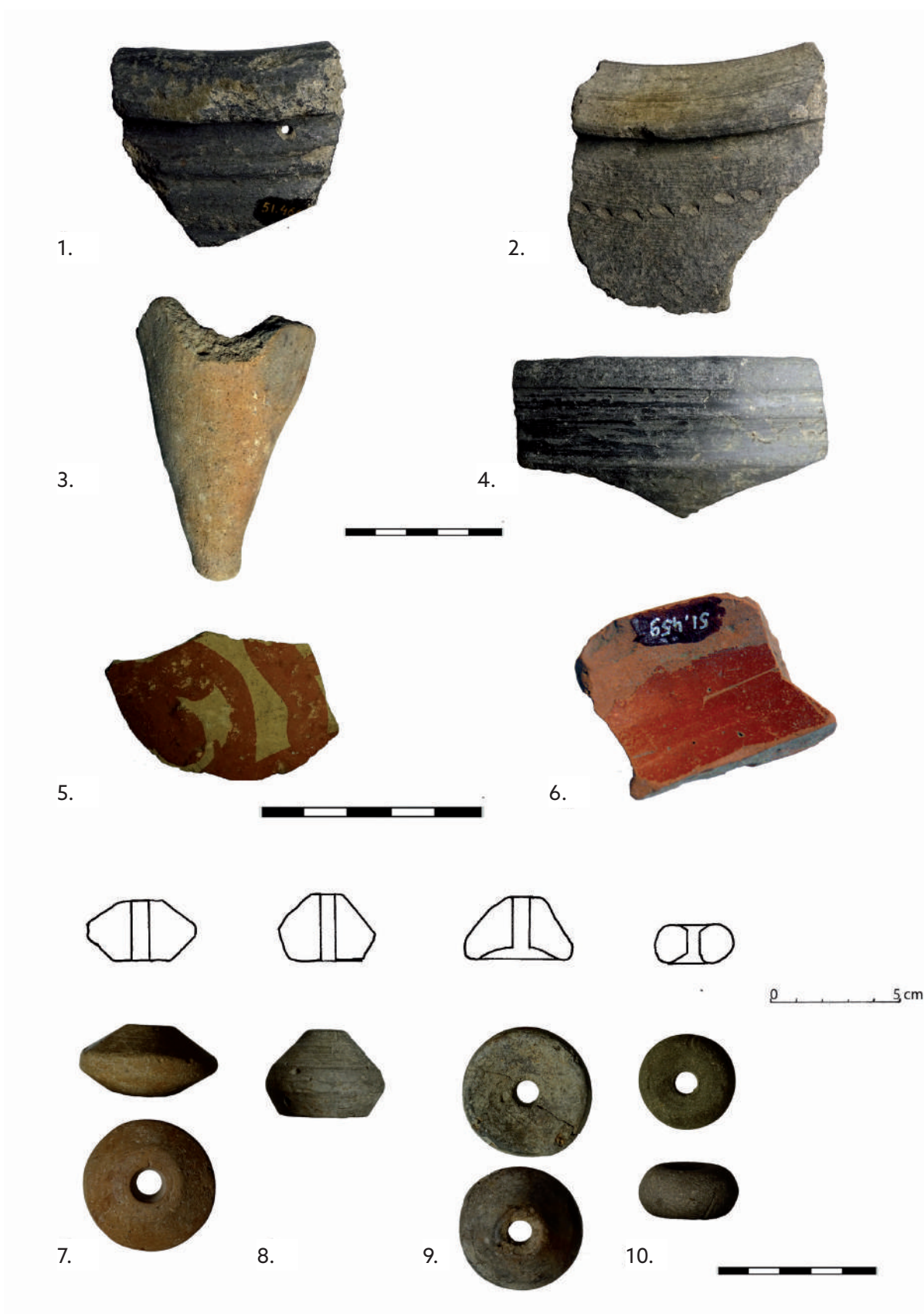
¹¹⁰ Bár az is lehet, hogy itt töltötték át az *amphorák*ban érkező bort tömlőkbe, hordókba és szállították tovább a kvádokhoz.

¹¹¹ MRT 9: 241 (eredeti *terra sigillata*-nak írja, ami a késő római erődítmény alatti kvád telephez tartozott. A többi leletanyag nem támasztja alá ennek a korábbi telepnek a létét).

¹¹² Például a leányfalui őrtoronyban (Ottományi 2022b: 362, 364); Visegrád-Gizellamajor (Ottományi 2015: 16); Biatorbágy, Káposztás-dűlő 4–5. századi telepén átfúrt *terra sigillata* orsógomb (MRT 7: 34/9. lh., 2002. évi ásatás, 24. obj.) stb.

¹¹³ Varsik 2011: 51–52 (2–3. század).

¹¹⁴ Kelemen 2008: 84, 187, 78. tábla (Valentinianus érmekkel a 322. sírban és a II. temető 9. sírjában); Budaörs: Ottományi 2016: 249, LIX. tábla 2 (279a sír, 337–340 közötti éremmel); Brigetio: Kartali 2020: XLVI. tábla 4 (Kat. 255); Köln környékén is gyártottak a 4. században festett korsókat, hasonló motívumokkal (Liesen 1999: Abb. 4.1, 4., 3. század vége – 4. század közepe).

15. tábla: Egyéb korongolt kerámia (1-6), orsógombok (7-10)

fazekaskemencékben is gyártottak a mázas és házikerámia-edényekkel együtt késő római festett árut.¹¹⁵

Orsógombok (15. tábla 7-10)

Formájuk többnyire bikónikus (8 db) és csonka kúp alakú (7 db), ritkán gömbölyű (3 db) vagy lapos (3 db). Mind a késő római, mind a kvád leletanyagban találhatók hasonlóak. Gyakran egy telepen belül a különböző formák.¹¹⁶ Rétegtani adatok hiányában nehéz keltezni őket.

Összehasonlítás a szigetmonostor-horányi kikötőerőd anyagával – műhelykérdés

Ha összehasonlítjuk a korongolt edénykészletet a hasonló alaprajzú és ugyancsak Valentinianus-korban épült többi kikötőerőd kerámiájával, akkor elsősorban a már feldolgozott szigetmonostor-horányi erőd anyagáról kell beszélnünk.¹¹⁷ A két leletanyag között sok hasonlóságot – és még több különbséget – fedezhetünk fel.¹¹⁸ Alapvető különbség a mennyiségben, a formai megoszlásban és a díszítésben, valamint a rétegadoatokban van. Horányban egy tisztára söpört, kiűritett építmény anyagáról van szó, így feleannyi kerámiatöredék került elő, mint Verőcén (88 db). A régi ásatások anyagából (Nagy Lajos; Kuzsinszky Bálint) mindkét helyen csak a peremeket és díszített darabokat őrizték meg, rétegadoatok nélkül. Horányban viszont a leletanyag fele Maróti Éva újabb feltárásából származik, és réteghez is köthető.¹¹⁹

Mázas kerámia

Verőcén a korongolt kerámia 46%-a mázas, míg Horányban csak 29,5%-a. Ez utóbbi kisszámú töredék (26 db) nem képviseli a mindennapi hasz-

nálatban szokásos edénykészletet.¹²⁰ Verőcén a tálak vannak többségben, Horányban viszont kevés a tál, és jóval több a korsó és bögre-, fazékforma. A római étkezési kultúrára leginkább jellemző dörzstálból és vízszintes peremű tálból Horányban mindössze egy-egy darab található, míg Verőcén ezek a fő formák, változatos típusokkal és díszítésekkel. Ugyanakkor a horányi egyetlen dörzstál pontos megfelelője Verőcén is előfordul (3. tábla 4; 4. tábla 7). A plasztikus bekarcolt díszítések nagy száma Verőcén az anyag egy részét sokkal későbbre keltezi, mint Horányt, ahol nincs ilyenfajta díszítés. Ez a késői díszítés a leányfalui, tokodi és visegrád-gizellamajori anyaggal állítható párhuzamba. Korsó Horányban csak oldal- és talptöredékként maradt ránk. A verőcei korsóformák általános, késő római típusok, melyek akár Tokodról, akár Leányfaluról idekerülhettek. A kihajló és fedőhornyos peremű bögre-, fazékformák hasonlóak a két kikötőerődben. De míg Verőcén csak a fedőhornyos fazekak felülete mázpöttyös (8. tábla 7-8), addig Horányban a bögre- és fazéktöredékek többségén spriccelésszerű, mázfoltos, mázcsíkos díszítés látható. Sőt itt egy majdnem ép, nagy fazék is előkerült. Téglaszínű anyaguk a máz alatti szürke réteggel ugyancsak hasonló, akárcsak a keményre égetett, jól iszapolt kivitel. Elképzelhető tehát, hogy legalább az egyik műhely, amely a ferdén levágott végű dörzstálakat és vízszintes peremű csészéket készíttette, egyformán szállított a 370-es években mind a két kikötőerődbe.¹²¹ A Budakalász-Luppa-csárdán előállított, spriccelt mázas fazekak inkább Horányba kerültek, de néhány eljutott Verőcéig is (sőt kis mennyiségben Visegrád-Gizellamajorban és Tokodon is megtalálhatók). Ugyaninnen szállíthatták a kónikus aljú, egyenesen álló vagy tagolt peremű mázas, simított és házikerámia-

¹¹⁵ Györkös-Bajnóczi et al. 2020: 46–47, 10. ábra (némelyiken mázpetty, ami a közös gyártást bizonyítja); Tomka 2004: Taf. 1.6. (Arrabona táborának római kor utáni 1A fázisában még van festett tál).

¹¹⁶ MRT 9: 240 (késő római); Müller 2011: 190–194 (késő római sírokban az orsógombokat germán hatásnak gondolták régebben, mert elsősorban szarmata és germán temetkezésekre jellemző, római sírban temetőnként mindössze egy-két darab); Leányfalu (Ottományi 2022b: 105, Taf. 8.4–5); késő császárkori kvád orsógombok: Bóna 1963: 283, T. XLVII.8 (magas, bikónikus orsógomb), 9 (lapos, díszkosz alakú); Beljak-Kolnik 2008: Fig. 5.3–4, Fig. 7.10, Fig. 9.2–3, Fig. 11.2–4 (Štúrovo); Varsik 2011: Obr. 19.1–6, Obr. 63.1–7; Pollak 1980: 65, Taf. 42.4–8 (Majersch, 4. század), Taf. 144. 1–33 (Straning) stb.

¹¹⁷ Folyamatban van a dunakeszi kikötőerőd kerámiájának feldolgozása is. A Dunakanyar többi kikötőerődjében vagy nem volt még ásatás (Kisoroszi-Hosszú-rét, Tahitófalu-Bolhavár; Varga 2012: Kat. 3–40), vagy nem maradt fenn érdemleges kerámiaanyag (Szentendre, Dera-patak). A szobi kikötőerődben 1989–1990-ben folytatott ásatáson nagy mennyiségű kerámia került elő, de jelenleg még publikálatlan (MRT 9: 328–329).

¹¹⁸ A horányi erőd kézzel formált kerámiája részletesen nincs feldolgozva, mivel rétegtanilag nem lehetett elválasztani a késő kelta anyagtól. Néhány kihajló fazékperem esetleg késő római volt, de jellegzetes kvád kerámia, mint amilyen Verőcén van, nem fordult elő benne (Ottományi 2022a: 25, 5. tábla 6).

¹¹⁹ Ottományi 2022a, 24–27.

¹²⁰ Ottományi 2022a: 43, 6–7. tábla.

¹²¹ Hasonló dörzstálperem van Tokodon, de a máz színét figyelembe véve ez a műhely nem lehetett a tokodi (ott egy világosabb sárgászöldes máz a jellemző. Ld. Bónis 1991: 88). Leányfalun pedig, bár a sötét zöldesbarna máz hasonló, ilyen típusú dörzstálperem még nem került elő. Egy eddig egyelőre ismeretlen lelőhelyű, mázas kerámiát gyártó műhelyből érkezettek, valószínűleg a Duna vízi útján ezek az edények; Švaňa 2014: 278–280, Fig. 8 (Iža balparti erődjében is több, Duna menti, provincián belüli műhelyből érkezett mázas edény); a mázas kerámiát gyártó műhelyekhez lásd Háršegyi-Ottományi 2013: 494–497, Map. 2–3.

tálakat Verőcére, bár peremkiképzésük nem mindig egyforma (8. tábla 1; 12. tábla 1).¹²² A többszörösen tagolt peremű mázas tálak (7. tábla 1) inkább a leányfalui műhelyből vagy Visegrád-Gizellamajorból érkezhetnek.¹²³ Horányban a mázas kerámia az erőd alapozási idejéhez köthető, a nógrádverőcei erőd viszont tovább fennállt, és kerámiáján a bekarcolt hullámvonalak és benyomkodott díszítések a 4. század végének jellemző motívumai. Még az erődítmény leégésekor is használatban voltak. A bekarcolt díszítésű mázas edények a leányfalui, tokodi vagy visegrád-gizellamajori erődből egyaránt idekerülhettek (anyagvizsgálat nélkül egyelőre ez nem dönthető el).

Simított, besimított díszítésű kerámia

Simított felületű kerámia mind a két kikötőerődben nagyon kis mennyiségű (7,5, illetve 11%). Az egyik kis, duzzadt peremű csészeforma hasonló (9. tábla 1), és egy horányi simított fazéktípus Verőcén besimított felülettel tűnik fel (9. tábla 9).¹²⁴ A kónikus aljú, egyenesen álló, tagolt peremű tál (9. tábla 2), ami Verőcén mázas felülettel is előfordul, Horányban házikerámia-kivitelben van meg.¹²⁵ A tagolatlan peremű változathoz hasonlók Budakalászon készültek.

Besimított kerámia Szigetmonostor-Horányban nem került elő. Helyi gyártás a Dunakanyar limes menti erődítményeiben több helyen is kimutatható, a 4. század utolsó negyedében – 5. század első harmadában. A verőcei edényeknek se a formái, se a díszítésmódja nem hasonlít a pilismaróti fazekaskemence edényeire. A Leányfalun készült galléros peremű korsók és fazékvállak (ferde vonalak alatti hullámvonal, rácsminta stb.) között viszont van hasonlóság. Visegrád-Gizellamajorból egyelőre csak egy rontott fazékvállat ismerünk. Az ott talált igen sok, változatos besimított kerámia több műhelyből is származhat. Egy-két motívum és forma hasonló, de ez alapján még nem lehet azonos műhelyre következtetni.¹²⁶

Házi kerámia

Verőcén csak az anyag egyharmada (39%), míg Horányban 60,3%-a tartozik ide. Hasonló for-

mák a vállban megtörő, vízszintes peremű tálak (12. tábla 5–6), de a horányi tálak peremén nincs sem benyomkodás, sem hullámvonal.¹²⁷ Ezek az edények akár a budakalász-luppacsárdai őrtoronyból is érkezhetnek, ahol a tálak fő típusát alkották, bár a perem szélének bevagdosása ott is ritka.¹²⁸ Bevagdosott és bekarcolt díszítéssel Leányfalun, Pilismaróton, Visegrádon és Tokodon készültek. Horányban nem maradt meg korsó. A verőceihez hasonló galléros korsóperem a Dunakanyar erődjei közül csak Leányfalun, Visegrád-Gizellamajorban és Tokodon fordul elő. Kihajló és fedőhornyos peremű fazék mindkét helyen található, de ezek a típusok valamennyi hasonló korú erődítmény és telep anyagában előfordulnak (13. tábla 6, 14. tábla 1–4).¹²⁹ Érdekes módon a tokodi fazéknak nevezett típus egyik kikötőerődben sem található meg.

Összefoglalás

A kerámiaanyagnak az a része, mely a szokásos, 4. század második felére jellemző típusokat tartalmazza, hasonlít a szigetmonostor-horányi kikötőerőd és a Budakalász-Luppacsárdán feltárt, kerítésfallal körülvett őrtorony edényformáihoz; bár az anyagösszetétel és mennyiség más. A kerámiának az a része viszont, mely akár díszítése, akár formája miatt későbbre, a 4. század végére – 5. század elejére keltezhető, inkább a leányfalui őrtorony, a visegrád-gizellamajori kiserőd és néhány esetben (pl. mázas edények) a tokodi tábor kerámiájával kapcsolható össze.

Kézzel formált kerámia

A verőcei kézzel formált edények technológiai és formai jegyeik alapján is a késő császárkori kvád kerámiaművességhez köthetők. 55 töredék sorolható a csoporthoz, melyek legalább 20 edényhez tartoztak, nagyjából fele-fele arányban finom és durva töredékek.¹³⁰

A finom edények anyaga jól iszapolt, néhány esetben kisebb-nagyobb kövek is megfigyelhetők a töredékekben. Felületük gondosan eldolgo-

¹²² Ottományi 2004: I. t.

¹²³ Ottományi 1991: 2. tábla 11, 12a; Ottományi 2015: 7. kép 10.

¹²⁴ Ottományi 2022a: 37–39, 1. ábra, 8. tábla 12 (tál), 13 (fazék).

¹²⁵ Ottományi 2022a: 8. tábla 1.

¹²⁶ Mással is bizonyítható, hogy a limes előterében a besimított leletanyag részben a provinciális területek műhelyeiből származik (Pollak 1980: 199; Friesinger-Kerschler 1981: 255); besimítottkerámia-gyártó műhelyek a Dunakanyarban (Hárshegyi-Ottományi 2013: 506–508, Map 3).

¹²⁷ Ottományi 2022a: 8. tábla 2–4 (tálak), 8–10 (fazekak).

¹²⁸ Ottományi 2004: 2. tábla 2–6. Bevagdosva és hullámosra nyomkodva két vízszintesen kihajló peremtöredék (Kat. 18–19), II. t. 8.

¹²⁹ A tálakkal és spriccelt díszű mázas fazekakkal együtt ezek is érkezhetnek a budakalászi őrtoronyból (Ottományi 2004: IV–V. t.)

¹³⁰ Mivel a leletanyag selejtezésre került, az arányok esetlegesek. Vannak még a leltárban szereplő, de jelenleg hiányzó darabok is, melyek az MRT 9: 241, 55. lábjegyzetben a korábbi kvád telep kerámiájaként szerepelnek (51.306, 307, 454, 492).

zott, elsimított, néhány edény fényezett, foltosan sötétszürkére-feketére égetett. A durva darabok kivitelezése gondatlanabb, anyaguk inkább szemcsés-kavicsos, de éles határ a finom edények alapanyagától nem állapítható meg. Felületük kezeletlen, foltos barnásfekete színűek.

Finom kerámia

Tálak

Az erőd leletanyagából előkerült tálak pereme behúzott, oldaluk ívelten szűkül, felületük szabálytalanul fényezett (16. tábla 1).¹³¹ Az alaptípust képviselő, behúzott peremű tálak meghatározó részét tették ki a kvád településkerámiának a teljes római korban.¹³² Az eddig feldolgozott lelőhelyek alapján telepeken belüli arányuk kelet felé, így Magyarország területén is magasabb lehetett.¹³³

Poharak, bögrék

Kis méretű, ívelt oldalú, zárt profilú edénykék. Mindegyik Verőcén előkerült darab díszített. *Gömbölyű hasú edény:* a leletanyagból kiemelkedik egy kihajló peremű, ívelt nyakú, gömbölyű hasú, magas, tömör talpú edényke (16. tábla 2, 18. tábla 5).¹³⁴ A válltól a has aljáig bemélyített vonalakkal kialakított bordákkal fedett, melyeket a felső kivételével sűrű, ék alakú beszürkölésekkel borítottak. A díszítés a szakirodalomban a „hamis” barbotin elnevezést kapta, megkülönböztetendő a kora császárkorban jellemző, plasztikusabb díszítésmódtól. A viszonylag ritka díszítéstechnika a 2. századtól a római kor végéig felbukkan a kvád fazekasságban. A Szőny/Brigetio-Járóka temető K342c számú csontvázas gyermeksírnak kézzel formált edénye forma és díszítés szempontjából is jó analógiája a verőcei darabnak.¹³⁵ A mellékletként mellette előkerült, harang alakú üveg pohár

a 2. század első felére keltezhető, így valószínűleg a sír is a temető 2–3. századi periódusához tartozik.¹³⁶ Hasonlóan díszített edények a Dunától északra inkább C2–C3 kontextusból ismertek.¹³⁷ A verőcei edény a dokumentáció szerint az erőd központi tornyában feltárt kútból került elő, így legkorábban Valentinianus-kori. Tehát dunai germán és római területen is a legkésőbbi kontextusú „hamis” barbotinos darab.

Pohár: pereme enyhén kihajló, rövid, hasa gömbölyű, rajta függőleges keskeny, rátett borda látható (16. tábla 3).¹³⁸ A dunai germán fazekasságban a viszonylag ritka plasztikus díszítés morvaországi példák alapján a 3. századtól figyelhető meg.¹³⁹ Magyarországról a szilvásvárad-lovaspályai, 3. századtól keltezhető településről került elő egy tál, függőleges, de belülről kinyomott bütyökkel.¹⁴⁰ A verőcei edény díszítésének szorosabb analógiái Branč-Helyföldről ismertek, késő császárkori környezetből.¹⁴¹

Kehely: napvilágot látott egy kehely keskeny, magasított alja, a has alján körbefutó, hármass mélyített vonallal (16. tábla 4).¹⁴² Hasonló edénykék a Dunától északra már a 2. századtól megtalálhatóak. A késő császárkorban valamivel gyakoribbak, a C2–C3 periódusokban kis méretben és plasztikus díszítéssel készültek.¹⁴³

Bikónikus edénykék

Bikónikus profilú edényekből négy került elő Verőcén, egy keskenyebb, magasabb profilú töredék és három szélesebb, tálszerű forma (16. tábla 5–8).¹⁴⁴ Mindegyik rövid, enyhén kihajló peremmel ellátott, kis méretű edényhez tartozott. A finom és durva edények bikónikus profillal való kivitelezése a dunai germán területeken a késő császárkor második felére jellemző, egészen a 4–5. század fordulójáig.¹⁴⁵

¹³¹ Ltsz.: 51.493.2, 51.493.4, az új feltárás anyagából is: SE.4. 1. szelvény 9.1.

¹³² Kolnik-Varsik-Vladár 2007: Abb. 21; Varsik 2011: Abb. 101, Abb. 102, Abb. 105.

¹³³ Párducz-Korek 1958: 2. kép 4–5, 4. kép 1, 4, XIII. t. 1; Soós-Tankó 2018: 289, Fig. 12, 4, Fig. 13, 4, Fig. 14, 4.

¹³⁴ Ltsz.: 51.490

¹³⁵ Delbó 2017: 47–48, Kat. 126, 10. tábla 12. Delbó Gabriellának köszönöm, hogy az edényről készített fotót a rendelkezésemre bocsátotta.

¹³⁶ Kisné Cseh 2003: 25, Kat. 70, VII. t. 3. Bóna István a sírt 4. századiként említette (Bóna 1963: 287. Taf. LII, 4).

¹³⁷ Varsik 2011: 161, Obr. 86.

¹³⁸ Ltsz.: 51.458

¹³⁹ Felmerült a kutatásban, hogy esetleg a 3. század közepétől erősödő elbai germán hatás állt elterjedése mögött (Varsik 2011: 163–164).

¹⁴⁰ Farkas-Soós-Tankó 2019: 128, 15. kép 10.

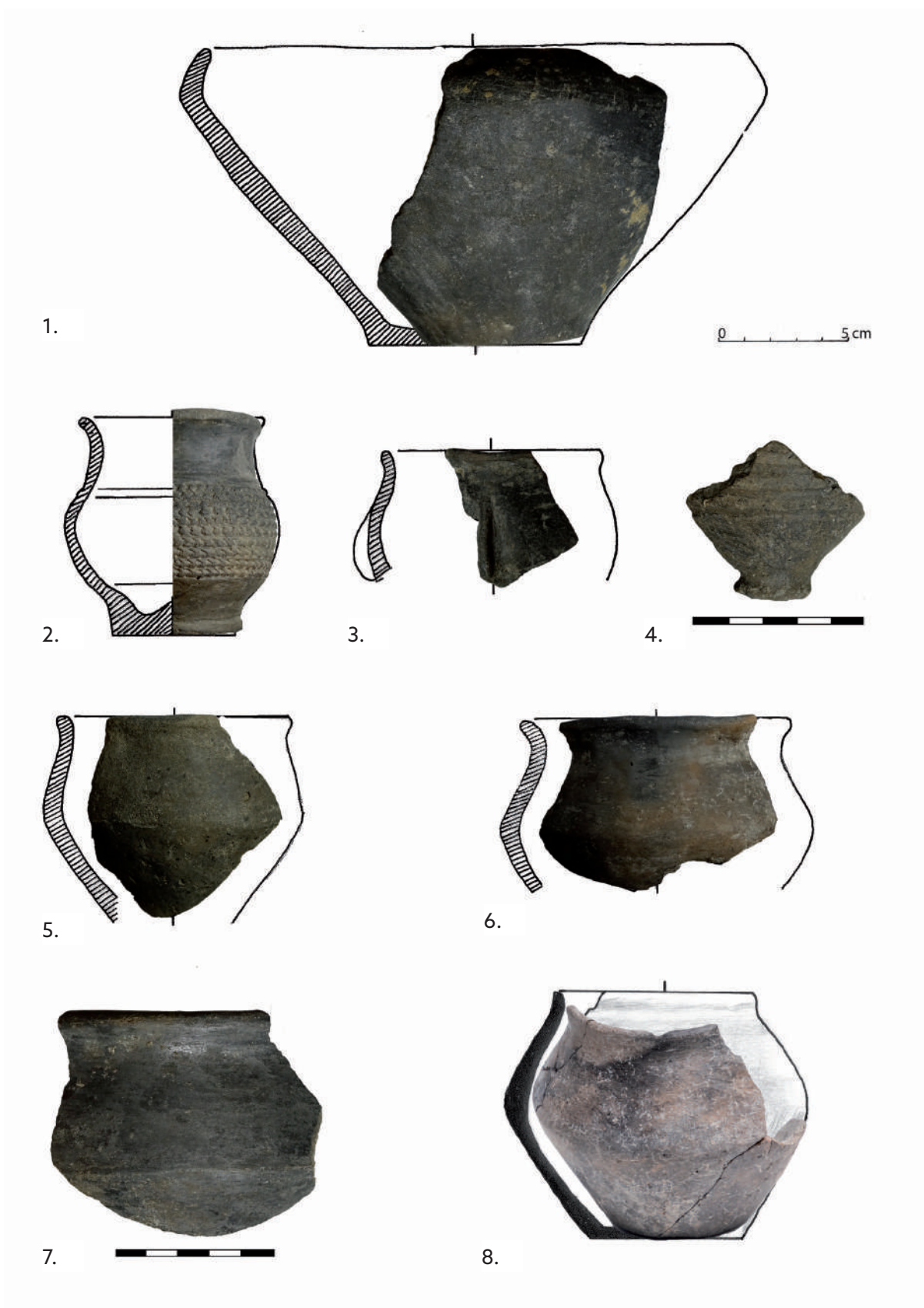
¹⁴¹ Kolnik-Varsik-Vladár 2007: Tab. 66, 9, Tab. 104, 11.

¹⁴² Ltsz.: 51.468

¹⁴³ Varsik 2011: 146–148, Obr. 74. Pontos keltezésük azonban megfelelő kontextus hiányában nem lehetséges.

¹⁴⁴ Ltsz.: 51.467.15–16, 51.493.1, SE 4, 1. szelvény 7.

¹⁴⁵ Varsik 2011: 149, Obr. 76, f–g.

16. tábla: Kézzel formált finom kerámia. 1: 51.493.2; 2: 51.490; 3: 51.458; 4: 51.468; 5: 51.467.15; 6: 467.16; 7: 51.493.1; 8: SE 4, 1. szelvény 7.

Fazekak

Egy egész edény és két perem erősen kihajló, ujjbenyomkodással díszített peremű, középen gömbölyűen hasasodó fazekakhoz tartozott (17. tábla 1–3 és 18. tábla 3).¹⁴⁶ Ez a fazékforma általánosan elterjedt az egész római korban, a 3–4. században maradtak dominánsak, míg a változatosabb profilok eltűntek. A perem ujjbenyomkodással való díszítése is a C1 periódustól jellemző kvád területen.¹⁴⁷

Durva kerámia

Tálak

A két kisebb, kónikus tál (19. tábla 1–2 és 18. tábla 2) analógiái elsősorban észak-magyarországi 3–4. századi germán településeken figyelhetők meg.¹⁴⁸ A szlovákiai kvád lelőhelyeken szintén elterjedt forma volt a 3. század második felétől az 5. század elejéig, de ott rövid, kihajló peremmel készültek.¹⁴⁹ A pásztó-csontfalvai 4. századi településen a tálak fele kónikus volt.¹⁵⁰ A táltípus a 4. század végén a késő római *limes* menti erődökben is használatban volt.¹⁵¹

Bikónikus edény

A finom anyagú bikónikus edénykéék durva megfelelője (18. tábla 4. és 19. tábla 4), gondatlan megformálása, szélesebb talppal.¹⁵²

Miniatűr edény

Az 5 cm peremátmérőjű edényke (19. tábla 3) profilja alapján a kónikus tálakkal rokonítható.¹⁵³ A miniatűr edények alacsony arányban szinte minden római kori germán település leletanyagában megtalálhatók, Észak-Magyarországról a verőceihez hasonló darabok Arkáról ismertek.¹⁵⁴

Fazekak

Számos peremtöredék rövid, kihajló peremű, középen hasasodó, különböző méretű, durva fazekakhoz tartozott.¹⁵⁵ Egy részük ujj-, illetve körömbenyomkodással díszített peremű (19. tábla 6–8), egy harmadik vállán széles, sűrű vonalköteg látható (19. tábla 9). Előkerült egy nagy méretű, rövid, kihajló peremű, széles, ívelt hasú mélyebb darab is (19. tábla 5). A középen hasasodó formák és a perem benyomott díszítése általános a római kori kvád anyagban, Pozsony környékén inkább a 3–4. században jellemzőek. Szintén a késői keltezését támasztja alá egy vastag falú, alsó harmadban kiszélesedő fazék profilja (17. tábla 4).¹⁵⁶ Kézzel formált fazekak a Valentinianus-korban épült római erődök anyagában is megtalálhatók.¹⁵⁷ A perem benyomkodott díszítése is fellép a *limes* menti lelőhelyeken, de jóval kisebb mennyiségben, mint Verőcén.¹⁵⁸

Keltezés

Az 1930-as évek óta ismert lelőhely germán jellegű, kézzel formált leletanyagát Salamon Ágnes egy korai publikációjában a 4. századi erőd anyagával együtt kezelte.¹⁵⁹ Bóna István a leletek egy részénél elképzelhetőnek tartotta a Valentinianus-kori keltezését, de a filigrános lunulacsüngőt és a „barbotinos” edénykét egy korábbi, 3. századi telep nyomaként azonosította.¹⁶⁰ A későbbi publikációk szintén elfogadták az erődnél korábbi kvád telep meglétét.¹⁶¹ Az MRT kötetben a kézzel formált kerámia nagy része 2–3. századi keltezésű, kisebb részüknek jegyezték meg a publikálók, hogy akár a 4. században is használatban lehettek.¹⁶²

¹⁴⁶ Ltsz.: 51.448, 51.467.1–2, 51.467.17

¹⁴⁷ Varsik 2011: 149, Obr. 76.

¹⁴⁸ Ltsz.: 51.449, 51.467.21. Ipolytölgyes (Soós–Juhász–Molnár 2021: 91); Arka (Soós 2017: 13, t. 6.).

¹⁴⁹ Varsik 2011: 142–143, Obr. 70.

¹⁵⁰ Soós–Tankó 2018: 289, Fig. 12, 5–6, Fig. 14, 1.

¹⁵¹ Ottományi 1999: 360, Pl. XIII.1 (dunabogdányi táborleszűkítés); Ottományi 1991: 39, 1. tábla 1–2 (Leányfalu).

¹⁵² Ltsz.: 51.447

¹⁵³ Ltsz.: 51.445

¹⁵⁴ Soós 2017: 30, 12. tábla 14, 13. tábla 3.

¹⁵⁵ Ltsz.: 51.467.3–7, 11–14, 22a–d, 51.493.5, új ásatás: SE. 8. 4. szelvény. A régi feltárás anyagából származó vastag falú oldal- és talptöredékek valószínűleg szintén fazekak töredékei (51.451, 51.467.25).

¹⁵⁶ Ltsz.: 51.467.9. Varsik 2011: 149, Obr. 76.

¹⁵⁷ Dunabogdány (Ottományi 1999: 356, Pl. X. tábla 6–7, XI. 1–5); Visegrád-Gizellamajor: Ottományi 2015: 88, 15. kép 8; Leányfalu (Ottományi 1991: 39, 25. tábla 22).

¹⁵⁸ Visegrád-Sibrik dombi tábor (Soproni 1985: Taf. 16.3); Visegrád-Gizellamajor (Ottományi 2020a: 58, Fig. 16. 2); Pilismarót-Malompaták (Ottományi 1996: 116, Abb. 7.8); Leányfalu (Ottományi 1991: 40, 22. tábla 3); Kesztlőc: Kelemen 2014: 57 (helyi gyártású, kézzel formált kerámia, némelyik peremén benyomkodások és oldalán fésűs díszítés).

¹⁵⁹ Salamon–Török 1960: 157–158.

¹⁶⁰ Bóna 1963: 291.

¹⁶¹ Végh 1975: 66.

¹⁶² MRT 9: 239–241.

17. tábla: Kézzel formált finom kerámia. 1: 51.448; 2: 51.467.1; 3: 51.467.17; durva kerámia. 4: 51.467.9; 5: SE 9, 4. szelvény 91.

A verőcei római erőd területéről előkerült, kézzel formált kerámiatöredékek analógiái 3. század végi – 4. századi, a Dunától északra feltárt kvád településekről ismertek. Az 5. század elején, első felében ott megjelenő új formai és díszítésbeli megoldások nem találhatók köztük. Dunai germán területen a hasonló daraboknak nem ismert olyan kontextusa, mely a C2–C3 időszaknál pontosabb keltezést lehetővé tenné. Verőcén azonban a Valentinianus-kori használatukat igazolja, hogy a „hamis” barbotinos edényke az erőd központi épületében feltárt kútból került elő, ezzel a germán kerámiaanyag az erőd használatához kapcsolható.

A kikötőerőd pusztulása a kerámiaedények alapján

A verőcei kikötőerőd területén feltárt kerámialeletanyag egy része általánosan elterjedt volt a *limes* mentén és a provincia belső területein a 4. század második felében, így illeszkedik a többi Valentinianus-korban épült római erődítmény leletanyagához. A típusok közé sorolhatók a díszítetlen, mázas edények (dörzstálak, vízszin-

tesen kihajló peremű tálak, korsók és bögrék); a tagolt felső részű, kónikus aljú mázas, simított és házikerámia-tálak; a duzzadt peremű, simított kis csésze, valamint a házikerámia többsége (vállban megtörő, vízszintes peremű tálak, kihajló és fedőhornyos peremű bögrék és fazekak). A más kész római erődítésekhez képest magas számú, kézzel formált kvád edény szintén az erőd életének a 4. század végi horizontjához köthető. A római eredetű kerámia másik részének formái és díszítésmódja már a 4–5. század fordulójára és az 5. század első harmadára keltezhető. Új díszítésként említhető a mázas tálak peremén a bekarcolt hullámvonal, mely felbukkan a házikerámia-tálak vízszintes peremén és némelyik kihajló fazékperemen is.¹⁶³ A simított felületű edényeken megjelenik a besimított díszítés, nemcsak függőleges sávok, hullámvonal vagy zezzugminta, hanem rácsminta és ezek kombinációi is. A besimított sávot mindig kereteli, határolja egy-egy elválasztó vonal, borda vagy bemélyedés. A besimított díszítésű töredékek közül a fényes, fekete simítású darabok a későbbiek. Legfiatalabb formának a galléros peremű korsót és a bikónikus tálat határozhatjuk meg (1. táblázat).

1. táblázat: A 4. század végén – 5. század elején megjelenő új típusú leletanyag

kerámia	táblaszám	darabszám	százalék a kerámia csoporton belül
hullámvonal mázas kerámián	3. tábla 5–6; 4. tábla 1, 4, 6; 7. tábla 4–5, 7–8.	7 db	9,3%-a a mázas kerámiának
hullámvonal házi kerámián	12. tábla 3; 13. tábla 2	2 db	3,2%-a a házi kerámiának
csengően keményre égetett anyag	5. tábla 9 (mázas); 12. tábla 5 (házi kerámia)	2 mázas, 1 házi kerámia, 1 simított korsó	2,6% mázas, 1,6% házi kerámia, 8,3% simított
bikónikus tál (simított)	9. tábla 3.	1 db	8,3%-a a simított kerámiának
galléros peremű korsó	9. tábla 6–7 (besimított); 12. tábla 10 (házi kerámia)	3 db (1 simított, 1 besimított, 1 házi kerámia)	9%-a a simított és besimított kerámiának; 1,6%-a a házi kerámiának
besimított díszítés	9. tábla 4–5, 7, 9; 11. tábla 1–6.	10 db	45,5%-a a simított és besimított kerámiának
fényes fekete simítás/ besimítás	9. tábla 3, 7, 9; 11. tábla 1, 6.	5 db (1 simított, 4 besimított)	22,7%-a a simított és besimított kerámiának

¹⁶³ A vízszintes tálak peremének benyomkodása, hullámosra való kiképzése már a Valentinianus-korban is megfigyelhető.

18. tábla: Korongolt (1) és kézzel formált edények (2-5)

2. táblázat: Másodlagosan égett töredékek¹⁶⁴

kerámia	táblaszám	darabszám	százalék
mázás kerámia	4. tábla 3, 5; 5. tábla 6, 8–10; 7. tábla 7; 8. tábla 6–8.	14 db	18,7%
házi kerámia	12. tábla 1, 3, 5; 13. tábla 4, 7.	13 db	20,6%
simított kerámia	9. tábla 1–2.	2 db	16,7%
besimított kerámia	nincs	nincs	nincs

A legkésőbbre keltezhető töredékek sok esetben égettek, de másodlagos égés nyomai a korábbi típusokon is megfigyelhetők (2. táblázat). Mindezek alapján a kerámiahasználatban diszkontinuitás nem fogható meg, a Valentinianus-kori edényeket is tovább használhatták az épület pusztulásáig. Az 1934-ben feltárt kerámialelet-anyag alapján a verőcei kikötőerőd használatának vége a 4–5. század fordulójára vagy az 5. század elejére tehető, pontosabb keltezés az eddig ismert leletanyag alapján nem lehetséges.

A leletek kontextusának hiánya miatt az erőd életének számos kérdése ma már nem tisztázható egyértelműen.

A kerámialelet-anyag értelmezésének egyik lehetséges (és valószínű) iránya, hogy az anyagot egyben kezeljük. Eszerint a kikötőerődben állomásozó római katonaság legalább részben a század végéig helyben maradhatott, az általános, késő római edények (mázás és házi kerámia) mellett használva a 4. század utolsó negyedére jellemző, Dunakanyar környéki műhelyekben gyártott besimított árut is. A római helyőrség ebben az esetben részben barbár, kvád eredetű személyekből állt, akik szorosabb kapcsolatot tarthattak fenn

a környező területek barbár lakosságával. Ezt támasztja alá, hogy a kvád kerámia általános formái jelennek meg az anyagban, a kézzel formált és a korongolt római edénykészlet kiegészíti egymást, valamint hogy az analógiák alapján legkésőbbre keltezhető darabok provinciális termékek.¹⁶⁵ A dokumentált temetkezések is ebbe az irányba mutatnak, az épület északi oldalán feltárt, késő római téglasírok a helyőrség legkésőbbi temetkezései lehettek.¹⁶⁶ Közvetlenül az erődfal előtti helyzetük megfelel annak a gyakorlatnak, mely más késő római erődnél, pl. a szentendrei tábornál is megfigyelhető, hogy a 4. század végén – 5. század elején a temető sírjai egyre közelebb húzódnak a táborfalhoz.¹⁶⁷

Az értelmezés másik lehetséges iránya, hogy a kikötőerődöt a római katonaság feladta valamikor a Valentinianus halála utáni évtizedben, hasonlóan a dunakeszi és szigetmonostori kikötőerődhöz, melyek építésük után egy-két évtizedig lehettek csak használatban.¹⁶⁸ Az álló épületbe ezt követően egy barbár csoport települt be, mely intenzív kapcsolatot tartott fenn a régió kvád és késő római lakosságával is.

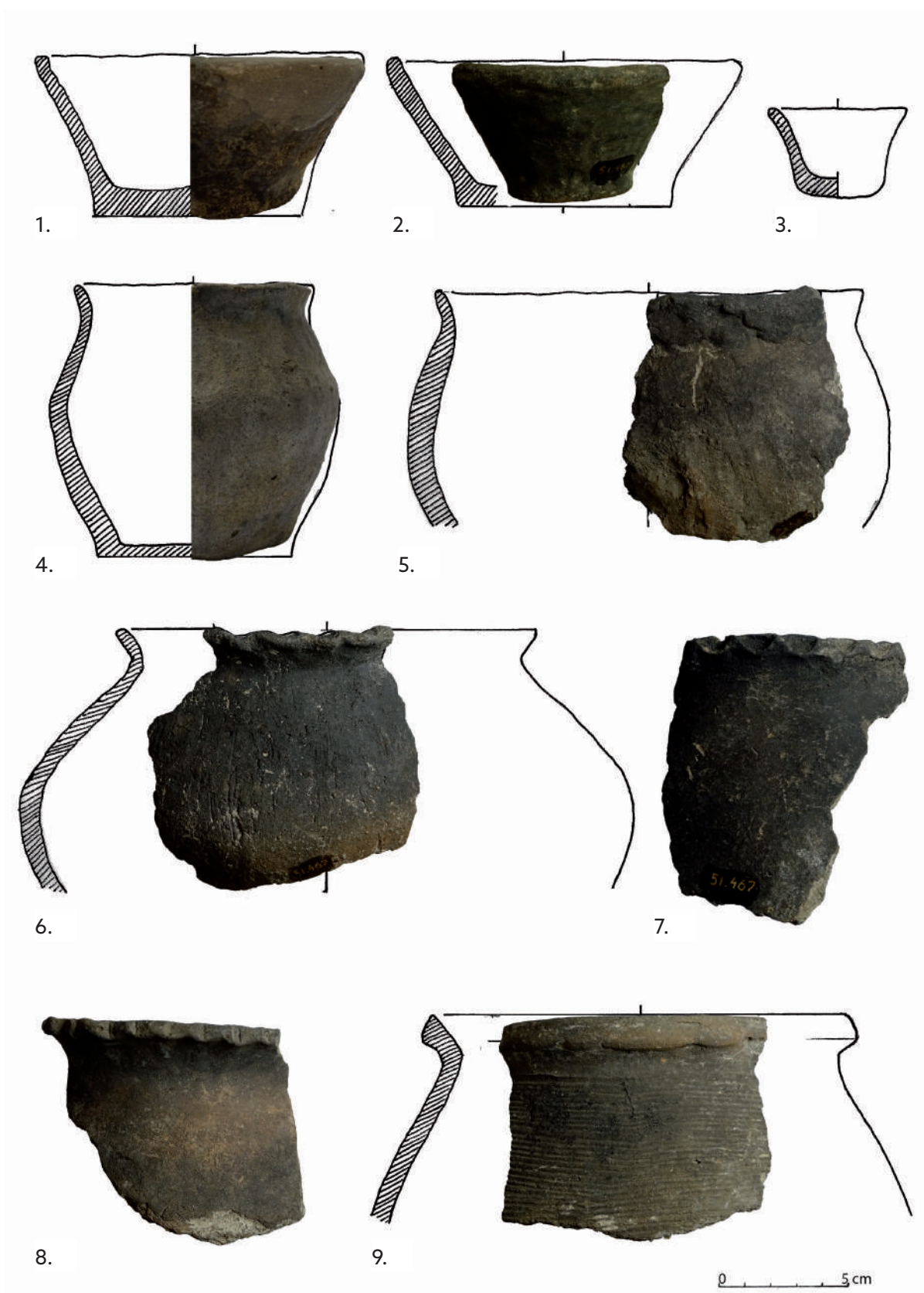
¹⁶⁴ Mind a mázas, mind a házi kerámiában van egy-egy hullámvonaldíszes és ugyancsak egy-egy csengően keményre égetett anyagú tál. A mázas kerámián belül szinte valamennyi válltöréses, vízszintes peremű tál- és fazékperem égett. A kézzel formált edények foltosan égett felülete és másodlagosan égett pereme a rossz égetés következtében, illetve a használat közben is keletkezhetett (kb. 13 db; 16. tábla 2, 8; 17. tábla 11–2, 4; 19. tábla 5, 9).

¹⁶⁵ A Paulovics-féle ásatás késő római érmei ma már nem azonosíthatók, de a 2021. évi feltárás során előkerült Gratianus érem jelzi, hogy a kikötőerőd minden bizonnyal túlélte Valentinianus császár halálát (Szabadváry Tamás szóbeli közlése).

¹⁶⁶ A sírok építési módja római téglasír. Az összesítő térképen kb. 12 sír látszik, kelet-nyugati vagy fordított tájolással (a fej helyzete kérdéses). Egy korabeli újság 1934 júliusában gyerek- és harcosírokról ír, mellékletként „fafésűket” említve, melyek valószínűleg a kislány- és női sírok csontfésűi lehettek (MNM Régészeti Adattár 35.N.I.). Paulovics többnyire szegényes, melléklet nélküli sírokat említ, ami utalhat keresztény vallásra, de egyszerű elszegényedésre is a római kor végén. Az épen megmaradt hagymafejes fibulák, bronzcsatok, vascsatok, szíjvégek és gyöngyök előkerülési helye kérdéses, a fenti sírokhoz éppúgy tartozhattak, mind az erőd anyagához (MRT 9: 241).

¹⁶⁷ Maróti Éva 2004. évi ásatásán a táborfal és az árok között is kerültek elő szegényes, késő római sírok (Maróti 2008: 77, 12. kép).

¹⁶⁸ Mráv 2017: 116; Ottományi 2022a: 22.

19. tábla: Kézzel formált durva kerámia. 1: 51.449; 2: 51.467.21; 3: 51.445; 4: 51.447; 5: 51.467.13; 6: 51.467.7; 7: 51.467.3; 8: 51.467.6; 9: 51.467.11.

Mindkét esetben kérdéses, hogy a verőcei kikötőerőd meddig töltötte be eredeti funkcióját. A dunakeszi lelőhely kapcsán Mráv Zsolt felvette, hogy a kikötőerődök a császár halála után továbbra is használatban maradtak, de eredeti szerepüket már csak részben töltötték be: a tervezett barbaricumai erődítések utánpótlását már nem látták el.¹⁶⁹

Nógrádverőce esetében a funkció átalakulását meghatározni a kerámialelet-anyag alapján nem lehet. Magának az épületnek biztosan van megfogható pusztulási horizontja, a tetőszerkezet cserepekkel és ólomlemezekkel a padlóra szakadt. Hogy ez az esemény egy barbár támadás következtében történt-e a hun kor hajnalán, azt nem lehet eldönteni.¹⁷⁰

A tanulmányban használt rövidítések

átm: átmérő
db: darab
fv: falvastagság
lá: legnagyobb átmérő
lh.: lelőhely
ltsz.: leltári szám
m: magasság
ph: peremhosszúság
psz: peremszélesség
SE: stratigráfiai szám
szá: szájtátmérő
tá: talpátmérő

A táblákon lévő tárgyak katalógusa¹⁷¹

3. tábla: Mázas dörzstálak

1. 51.464.1. Téglaszínű, máz alatt vékony szürke réteg. Belül kopott, világoszöld máz, kívül sárga mázfoltok alatt összefüggő világoszöld máz. Belsejében egy-két kavics helye. Szá: 27 cm.
2. 51.464.5. Kiöntős perem. Kívül sötét téglaszínű. Belül és a peremén zöldesbarna máz, kívül egy-két mázcsík. Belsejében a máz alatt kavicsok lehettek, mert helyükön matt foltok láthatók. Szá: 17,5 cm.
3. 51.464.6. Kívül sötétvörös, máz alatt halványszürke színű. Belül és a peremén összefüggő sötét zöldesbarna máz, kívül ráfolyt, világosabb mázcsíkok. Belül kevés kavicsozás nyoma. Szá: 31 cm.

4. 51.464.4. Kiöntős perem. Belsejében egy-két kavics, sárgászöldes (barna) máz. Téglaszínű. Szá: 29,6 cm.

5. 51.464.2. Perem szélén alig bemélyített hullámvonal. Téglaszínű. Világos barnászöld máz a belsejében és a peremén a hullámvonalig. Kívül egy mázcsík. Szá: 24 cm.

6. 51.456. Kiöntős peremén két sorban bemélyített hullámvonaldíszítés. Kívül téglaszínű, belül szürke, rétegesen égett. Anyagában sok apró fehér kavics. Belül nincs dörzstálszerűen kavicsozva, csak néhány apró kavics látszik (rajtuk a máz), néhány nagyobb pedig átüt a mázon. Peremén végig és belül fényes, zöldesbarna máz, kívül zöldesbarna foltok és sárgásbarna csíkok. Kívül hozzáragadt egy másik edény kis töredéke égetéskor. Szá: 29 cm.

4. tábla: Mázas dörzstálak

1. = 3. tábla 6.

2. = 3. tábla 2.

3. 51.464.01. Téglaszínű, belül sárgásbarna máz, ami foltosan égett (kavicsozás nem látszik). Csillámos, keményre égetett anyagból. Méret: 6,7 × 6,5 × 0,8 cm.

4. 51.464.017. Kívül sötét téglaszínű, máz alatt vékony, halványszürke réteg. Belseje és a kiöntő világoszöld mázas. Pereme sűrű benyomkodásokkal díszített. Méret: 5 × 11 cm.

5. 50.464.04. A galléros perem széle vízszintesen bordázott. Kívül téglaszínű, belül a máz alatt szürke. Sötét, zöldesbarna máz, kívül csak foltokban. Méret: 9 × 7,5 cm.

6. = 3. tábla 5.

7. 51.464.7. Téglaszínű, máz alatt sötétszürke réteg. Belül világos zöldesbarna máz, kívül egy-két sárgásbarna mázpötty. Belsejében kavicsozás nyomai. Méret: 7 × 9 cm.

5. tábla: Mázas, vízszintes peremű csészék, tálak

1. 51.465.10. (7. tábla 2). Perem széle hullámosra nyomkodva. Téglaszínű, máz alatt szürke. Belül sötét zöldesbarna máz, kívül világos sárgászöld mázpöttyök. Szá: 32 cm.

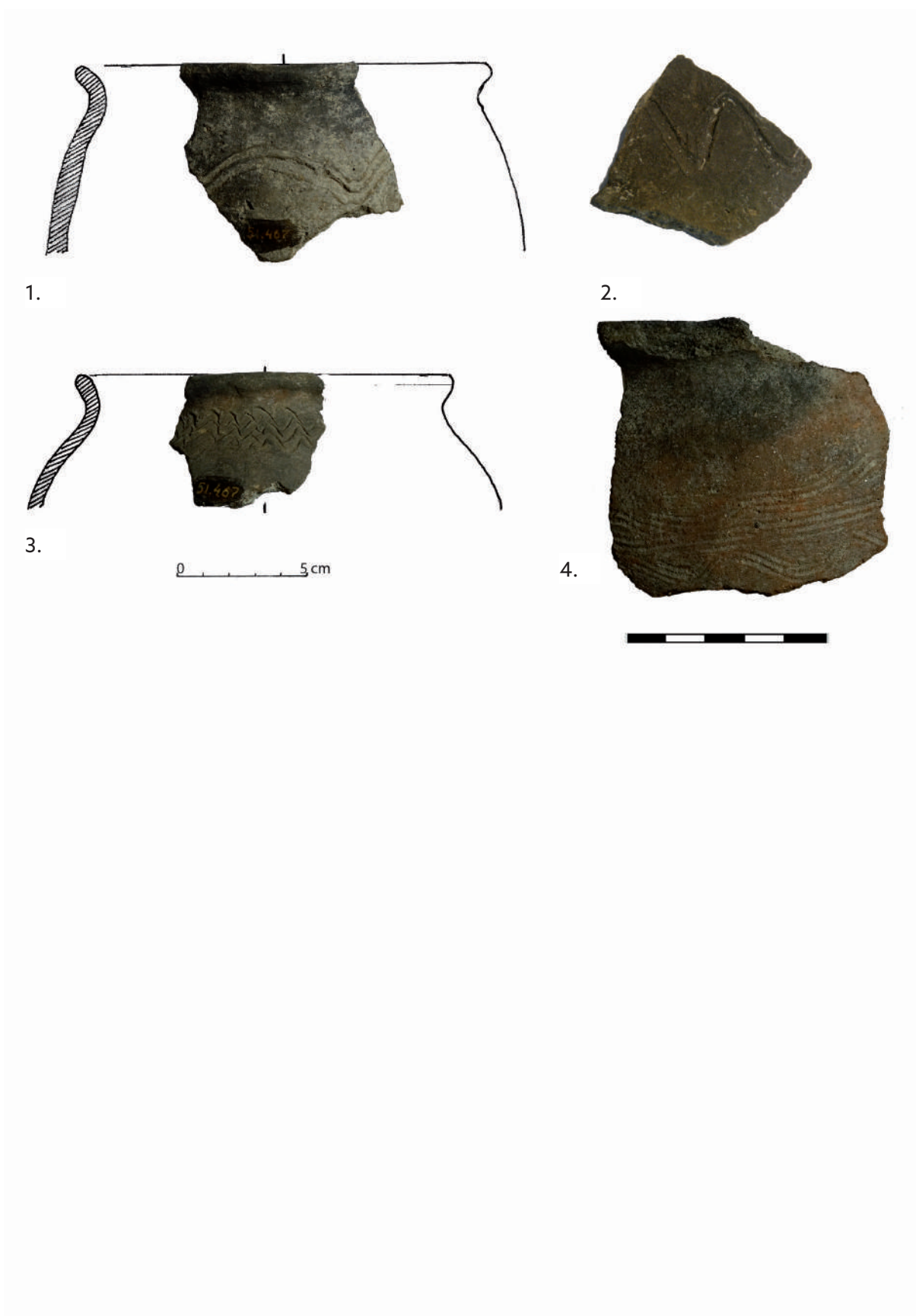
2. 51.465.13. Téglaszínű, máz alatt szürke. Belül világos zöldesbarna máz, kívül sárgászöld mázcsík. Szá: 21 cm.

3. 51.464.3. Perem szélén két bemélyített vonal fut körbe. Téglaszínű, máz alatt halványszürke. Zöldesbarna máza belül és a peremén összefüggő,

■ ¹⁶⁹ Mráv 2017: 115–116.

¹⁷⁰ Lásd Mráv Zsolt készülő tanulmányát.

¹⁷¹ A tárgyrájkákat Mali Antal, a tárgyfotókat Mráv Zsolt készítette. Segítségüket ezúton is köszönjük.

20. tábla: Hullámvonaldíszes, lassú korongolt fazéktöredékek

kívül kis mázpöttyök. Hasonló típus: 51.465.01–02. Szá: 25 cm.

4. 51.465.7. (7. tábla 3). Perem széle bevagdosva. Téglaszínű, belül sárgásbarna máz, kívül egy-két mázpötty. Anyagában apró fehér kavicsok, de jól iszapolt. Szá: 13,4 cm.

5. 51.465.5. (7. tábla 6). Perem széle hullámosra bevagdosva. Anyaga halvány barnászörös színű, belül és a peremén zöldesbarna máz (alul kopott, peremén fényesebb). Kívül egy-két sárgászöld mázpötty. Szá: 17 cm.

6. 51.466.1. Perem két szélén bemélyített vonal fut körbe. Másodlagosan feketésszürkére égett. Belül és a peremén égett zöld máz, kívül mázpöttyök. Szá: 15 cm.

7. 51.465.16. (6. tábla 7). Halvány vörös, máz alatt szürke színű. Belül világoszöld máz. Anyagában egy-két kavics, ami átüt a mázon. Szá: 15 cm.

8. 51.465.21. (6. tábla 4). Vörös, kívül foltosan feketére égett. Máza barna, alul az égett részen zöld. Keményre égetett. Szá: 18 cm.

9. 51.465.23. Téglaszínű, máz alatt szürke. Belül kopott, égett, talán zöldesbarna máz. Nagyon keményre égetett. Másodlagosan foltosan feketére égett a pereme, külseje és belül a máz. Szá: 19,8 cm.

10. 51.465.22. Vörös, kívül és a peremén foltosan feketére égett. Máza belül kopott, vékonyan felkent világos zöldessárgás barna, kívül sárgászöld mázpötty. Keményre égetett, vékonyabb falú, mint az előzők. Szá: 16 cm.

11. 51.463.1 + 51.465. egyik töredéke (6. tábla 5). Téglaszínű, belül barna mázas, kívül sárgásbarna csíkok és pöttyök. Szá: 23 cm.

6. tábla: Mázas tálak vízszintes (1–5, 7) és galléros (6) peremmel

1–2. 51.465.01. Téglaszínű, fényes, zöldesbarna mázzal. Kívül sárga mázcsíkok. Ph: 10,5 cm.

3. 51.465.20. Téglaszínű, máz alatt szürke. Belül világoszöld, helyenként zöldesbarna máz, kívül zöld mázpöttyök. Anyagában egy-két kavics, de jól iszapolt. Ph: 10 cm, psz: 2 cm, fv: 0,6 cm.

4. = 5. tábla 8.

5. = 5. tábla 11.

6. 50.464.05. Perem széle bordázott. Sötét téglaszínű, máza világos sárgásbarnás zöld.

7. = 5. tábla 7.

7. tábla: Mázas tálak (1–7) és korsó (8)

1. 51.465.3. Téglaszínű, kívül-belül fényes, zöldesbarna máz, helyenként sárga folttal. Kívül egy kavics hozzáragadva. Formához lásd a simított 466.10. edényt (9. tábla 2). Méret: 4,2 × 3 × 0,5 cm.

2. = 5. tábla 1.

3. = 5. tábla 4.

4. 51.465.4. Perem széle ferdén bevagdosott, rajta benyomkodásokkal kialakított hullámvonal. Téglaszínű, peremén zöldesbarna máz, másik oldalán sárga mázpöttyök. Ph: 6,5 cm, psz: 2,2 cm, fv: 0,5 cm.

5. 51.465.12. Peremén bemélyített hullámvonal. Téglaszínű, máz alatt szürke. Belül zöldesbarna máz, kívül sárgászöld mázpöttyök. Ph: 6,5 cm, psz: 3 cm, fv: 0,1 cm.

6. = 5. tábla 5.

7. 51.465.19. Peremén bemélyített hullámvonal, felette benyomkodott pontsor. Rétegesen égett, máz alatt vörös, kívül szürkésfekete, másodlagosan égett. Perem széle is fekete foltosra égett. Máza fényes barna, anyagában egy-két nagyobb kavics. Szá: 8 cm.

8. 51.463.04. Belül téglaszínű, máz alatt szürke. Kívül fényes, zöldesbarna máz. Vállán egy sorban sűrű, apró benyomkodások, alatta bemélyített hullámvonal kezdődik. Keményre égetett, anyagában egy-két fehér mészszemcse. Méret: 7,5 × 5,5 cm.

8. tábla: Mázas edények

1. 51.463.2. + 51.465. Kívül téglaszínű, a máz alatt vékony szürke réteg. Belül világoszöld máz. Keményre égetett. Szá: 22 cm.

2. 51.463.5. Téglaszínű, máz alatt szürke, kívül-belül világos zöldesbarna máz. Szá: 12,2 cm.

3. 51.463.4. Osztatlan szalagfüle a perem alól indul. Perem külső oldalán két bemélyített vonal fut körbe. Kívül-belül téglaszínű, törése szürke. Máza világos zöldesbarna, a fülön és a perem tetején összefüggő, máshol foltos. Szá: 3,6 cm.

4. 51.463.3. Peremből induló szalagfüle kétosztatú, kis bütyökkel (szélein is két kis kiugrás, mint a bronzkancsókon). Sötét téglaszínű, máz alatt szürke réteg. Máza zöld színű, benne kavicsok, helyenként csak a nyomuk. Szá: 7 cm, fül: 3 × 1,2 cm.

5. 51.463.01. Szalagfüle a peremből indul. Nyaka téglaszínű, füle szürkére égett. Fényes, világos zöldesbarna máz. Szá: 6,5 cm, fül: 3,5 × 1,3 cm.

6. 51.463.6. Sötétvörös színű, máz alatt szürke. Pereme másodlagosan feketére égett. Kívül összefüggő zöldesbarna máz (pereme nem mázas, alatta is van egy-két üres folt). Szá: 11 cm.

7. 51.463.7. A perem széle foltosan feketére égett. Sötétvörös színű, a máz alatt fekete. Kívül sötétzöld máz (a peremen is). Szá: 11 cm.

8. 51.463.06. Fazékperem. Téglaszínű, pereme másodlagosan feketére égett. Kívül világos sárgásbarna mázpöttyök. Ph: 9 cm.

9. tábla: Simított és besimított kerámia

1. 51.466.3. Belül világosabb, kívül sötétebb szürke, törése vörösesbarna, közepesen keményre égetett. Kívül-belül vízszintesen simított és másodlagosan égett. Szá: 13 cm.

2. 51.466.10. (10. tábla 1). Keményre égetett, belül világosszürke, kívül és a peremén másodlagosan feketére égett. Kívül kopott vízszintes simítás. Szá: 18 cm.

3. 51.466.11. Feketésszürke, kívül sötétebb, fekete, összefüggő vízszintes simítás. Anyaga csillámos, egészen apró kavicsokkal, de jól eldolgozva. Szá: 16 cm.

4. 51.466.13. Nyakán vékony, függőleges besimított vonalak (besimítás anyaggal egyszínű). Világosszürke, közepesen keményre égetett. Szá: 8 cm.

5. 51.466.12. (10. tábla 2). Világosszürke. Házi kerámiához hasonlóan keményre égetett. Nyakán alig látszó, matt besimított, függőleges vonalak. Szalagfüle a peremből indul. Szá: 9 cm, fül: 3,5 × 1, 5 cm.

6. 51.466.14. (10. tábla 4). Kívül-belül sötétszürke, törése világosabb. Pereme vízszintesen, nyaka függőlegesen, összefüggően, fényesen simított. Keményre égetett. Szá: 9 cm.

7. 51.491. (10. tábla 3). Nyak és váll találkozásánál enyhén bemélyedő vonal fut körbe. Sötétszürke, kívül sötétebb, szinte fekete. Közepesen keményre égetett, csillámos. Pereme a gallérig összefüggően, vízszintesen simított, nyakán függőlegesen besimított sávok, alatta a vállán besimított rácsminta kezdete. Besimítás fényes, fekete, vastag vonalas. Szalagfüle függőlegesen, összefüggően simított. Szá: 10 cm, fül: 2,5 × 1 cm (a rajzon a rácsminta alig látszik, mert a töredék másik oldalán van több).

8. 51.466.2. Sötétszürke, törése világosabb. Kívül anyaggal egyszínű, összefüggő (vízszintes) simítás, a fülön függőleges irányban. Közepesen keményre égetett, csillámos. Ph: 3,5 cm.

9. 51.462.1. (10. tábla 5). Perem tetején vízszintes, összefüggő simítás. Perem alatt és a hasán összefüggő vízszintes simítás. A nyaki borda és a vállon körbefutó bemélyített vonal között besimított, ferde vonalak. Alatta egy matt sávban besimított hullámvonal (a hullámok néha egymásra futnak). A besimítás fényes, anyagnál sötétebb, fekete, vastag vonalas. Szürke színű, törése és belseje világosabb szürke. Anyaga jól iszapolt, homokkal soványított (nagyon apró kavicsokkal). Szá: 20 cm.

10. tábla: Simított és besimított kerámia

1. = 9. tábla 2.

2. = 9. tábla 5.

3. = 9. tábla 7.

4. = 9. tábla 6.

5. = 9. tábla 9.

11. tábla: Besimított díszítésű töredékek

1. 51.462.2. Fazékváll. Sötétszürke, kívül egy matt sávban besimított zegzugminta. Felül egy bemélyített vonal, alul összefüggően simított felület határolja. Nyakán besimított függőleges vonalak. Besimítás fényes, fekete, vastag vonalas. Anyagában egy-két nagyobb kavics, de jól iszapolt. Közepesen keményre égetett. Méret: 5 × 5 × 0,8 cm.

2. 51.462.4. Korsóváll. Világosszürke, homokkal soványított. Nyakán függőleges besimított vonalakkal majdnem összefüggő simítás. Alatta bemélyedő vonal fut körbe (simítással kihangsúlyozva). A vállon dupla sorban zegzugszerű hullámvonal. A besimítás fényes, anyaggal egyszínű (nagyon kicsit sötétebb), közepesen vastag vonalas. Méret: 6 × 5 × 0,9 cm.

3. 51.462.5. Korsóváll, világosszürke. Anyaga nem keményre égetett. Egy bemélyített vonal alatt dupla, besimított zegzugminta. Fényes, anyagnál alig sötétebb besimítás, vastag vonalas. Méret: 4,5 × 3,5 × 0,8 cm.

4. 51.462.7. A 462.6. edényhez hasonló színű, anyagú és mintájú hastöredék. Fala vékonyabb, nem egy edény. Felül vékony vonalas besimított rácsminta, melyet alul simított felület határol. Méret: 4,5 × 4 × 0,4 cm.

5. 51.462.6. Korsó- vagy fazékváll két, össze nem illő töredéke. Világosszürke, keményre égetett, homokkal soványított. Az edény vállán egy vékony, bekarcolt vonal fut körbe, fölötte, a nyakán függőlegesen besimított vonalak kezdődnek. A vállon vékony vonalasan besimított rácsminta. A besimítás fényes, anyaggal egyszínű, szabályos rács. A minta alsó lezárása nincs meg, de valószínűleg a hasat összefüggő vízszintes simítás fedte (ld. 462.7. számú töredék). Lá: 16 cm.

6. 51.462.3. Fazék hastöredéke. Sötétszürke, kívül fényes, fekete, vastag vonalas, besimított rácsminta. Alul bemélyített vonal határolja. Méret: 7 × 5,5 × 0,8 cm.

12. tábla: Házi kerámia-tálak (1-9) és korsó (10)

1. 51.466.16. Keményre égetett, csillámos. Belül világosszürke, kívül másodlagosan, foltosan égett. Apró fehér kavicsos, de jól iszapolt. Szá: 24 cm.

2. 51.466.17. Félgömb alakú tál, duzzadt peremmel. Kívül két bemélyített vonal fut körbe. Keményre égetett, szürke színű. Ph: 7 cm.

3-4. 51.466.19. Vállán egy bemélyített vonal fut körbe. Peremén bekarcolt, vékony hullámvonal.

Belül világosabb szürke, pereme sötétebbre égett. Anyaga kavicsos, közepesen égett és iszapolt. Szá: 16 cm.

5. 51.466.21. Perem széle hullámosra vagdosva. Vállán két bemélyített vonal fut körbe. Világosszürke, csengően kemény, kívül foltosan, másodlagosan égett. Jól iszapolt (2 db, de nem illik össze). Szá: 21,4 cm.

6. 51.466.22. Perem széle hullámosan benyomkodva. Szürke színű, pereme kicsit sötétebbre égett. Keményre égetett, csillámos anyagból. Méret: 9 × 3 × 0,5 cm.

7. 51.457. Világosszürke, keményre égetett, kis apró kavicsokkal, de jól iszapolt. Szá: 21,4 cm.

8–9. 51.446. Sötétszürke-fekete színű (kiegészítésének törése világosszürke). Keményre égetett, jól iszapolt. Kívül kicsit fényes, és vállán alig látszó vízszintes vonalkázás (belül is helyenként). Szá: 16 cm, m: 9,5 cm, tá: 7 cm.

10. 51.466.24. Világosszürke, szemcsés, apró kavicsos, keményre égetett. Szá: 11 cm.

13. tábla: Házikerámia-bögre és -fazék, kihajló peremmel

1. 51.450. (18. tábla 1). Sötétszürke, kívül apró kavicsos, de jól iszapolt. Vállán seprűs díszítés (vízszintes, szabályosan ferde sávok, alsó felén függőleges seprűzés). Szá: 14 cm, tá: 7 cm, m: 18,5 cm

2. 51.466.7. A perem élén bemélyített hullámvonal. Feketésszürke, csillámos, közepesen keményre égetett. Felületén alig látszó seprűs díszítés. Szá: 13 cm.

3. 50.466.5. Fekete, belül világosabb színű. Kívül seprűs díszítés. Közepesen keményre égett, kicsit kavicsos anyag. Szá: 15 cm.

4. 50.467.10. Fekete színű, kívül égett, alig látszó seprűs díszítéssel. Anyaga apró kavicsos, de jól iszapolt. Szá: 15 cm.

5. 51.466.25. Világosszürke, szemcsés, keményre égetett. Vállán egy alig látszó bekarcolás fut körbe. Szá: 10 cm.

6. 51.466.38. Világosszürke, keményre égetett, apró kavicsos, de jól iszapolt. Szá: 9,8 cm.

7. 51.466.27. Belül világosszürke, kívül és a peremén foltosan feketére égett. Keményre égetett, apró kavicsos, de jól iszapolt. Szá: 11,4 cm.

8. 51.466.30. Világosszürke, keményre égetett, apró kavicsos anyagból. Pereme vastag, duzzadt, fala vékonyabb. Szá: 28 cm.

14. tábla: Házikerámia-bögre, -fazék (1–7), -talpak (8–9)

1. 51.466.26. Pereme egy helyen kissé benyomódott a készítéskor. Világosszürke, keményre égett,

apró kavicsos, helyenként lyukacsosra égett. Közepesen jól iszapolt. Szá: 12,4 cm.

2. 51.466.28. Világosszürke, kívül sötétebb. Keményre égetett, jól iszapolt. Szá: 14 cm.

3. 51.466.4. Feketésszürke, keményre égetett (nem csengően kemény), kicsit csillámos, jól iszapolt, felülete érdes. Szá: 12,4 cm.

4. 51.466.29. Szürke, keményre égetett, jól iszapolt. Kívül egy kis dudor (másik edény darabja). Vékonyfalú. Szá: 10 cm.

5. 51.466.40. Világosszürke, keményre égetett. Szá: 14 cm.

6. 51.466.23. Szürke színű, keményre égetett, csillámos, néhány nagyobb kaviccsal. Kívül sűrű vonalkázással díszítve. Szá: 24 cm.

7. 51.466.03. Kívül-belül fekete, törése világosabb. Kívül seprűs díszítéssel. Keményre égetett, de nem csengően. Jól iszapolt, kicsit kavicsos. 2 db perem.

8. 51.452. Sötétszürke, keményre égetett, jól iszapolt. Tá: 8,5 cm.

9. 51.453. Világosszürke, közepesen keményre égetett, jól iszapolt. Felülete kívül sima (esetleg lekopott róla a simítás). Talpát átfúrták (egyik félbehagyott lyuk). Tá: 9,4 cm, m: 6,3 cm, fv: 0,8–1,2 cm.

15. tábla: Egyéb korongolt kerámia (1–6) és orsó-gombok (7–10)

1. 51.466.41. Pereme bordázott és átfúrva. Sötétszürke, grafitos. Méret: 7 × 6 × 0,8 cm. Késző kelta.

2. 51.466.42. Hombárperem. Perem alatt sűrű, vízszintes vonalkázás, benne benyomkodásokkal. Szürke, szemcsés anyagú házi kerámia. Ph: 8 cm, psz: 2,5 cm, fv: 1 cm.

3. 51.461. Amphora csúcsa, kúp alakú, belül üreges. Átm: 5,5 cm, m: 7,5 cm, fv: 0,7 cm.

4. 51.466.09. Világosszürke, simított felülettel. Jól iszapolt, közepesen keményre égetett.

5. 51.460. Téglaszínű, a nyers színű felületen sötétvörös spirális festés. Méret: 5 × 4 × 0,5 cm.

6. 51.459. Terra sigillata, behúzott peremű táltóredék (Drag.32 forma). Felülete kopott. Méret: 6 × 5 × 0,7 cm.

7. 51.476. Barna színű. Átm: 4,2 cm, m: 2 cm

8. 51.469. Szürke színű. Átm: 3,5 cm, m: 3 cm.

9. 51.489. Szürke színű. Átm: 4 cm, m: 2 cm.

10. 51.483. Szürke színű. Átm: 3 cm, m: 1,6 cm.

16. tábla: lásd a kézzel formált kerámiát tárgyaló fejezetben.

17. tábla: lásd a kézzel formált kerámiát tárgyaló fejezetben.

18. tábla: Bögrék és fazekak, korongolt (1), kézzel formált (2-5)

1. 51.450 (13. tábla 1)
2. 51.449 (19. tábla 1)
3. 51.447 (19. tábla 4)
4. 51.448 (17. tábla 1)
5. 51. 490 (16. tábla 2)

19. tábla: lásd a kézzel formált kerámiát tárgyaló fejezetben.

20. tábla: Hullámvonaldíszes, lassú korongolt töredékek (avar?)

1. 51.467.19. Vállán bemélyített hullámvonal. Fekete színű, anyaga kavicsos, rosszul iszapolt. Szá: 15 cm.
2. 51.466.36a. Keményre égetett, hullámvonaldíszes fazéktöredék. Kívül vékony hullámvonal. Barnásfekete színű. Méret: 3,5 × 4 cm.
3. 51.467.18. Perem alatt sűrű hullámvonalak. Belül fekete, kívül vörösesbarna. Csillámos, apró kavicsos anyag. Szá: 14 cm.
4. 51.467.20. Belül foltosan fekete, kívül sötétvörös. Vállán bekarcolt hullámvonalköteg. Anyaga nagyon csillámos. Méret: 6 × 6 × 0,6 cm.

Hivatkozott irodalom

ADLER-WÖFL 2010

Adler-Wöfl, Kristina: Die Funde. Keramik. In: Mosser, Martin et al.: *Die römischen Kasernen im Legionslager Vindobona. Die Ausgrabungen am Judenplatz in Wien in den Jahren 1995–1998. I–II.* (Monografien der Stadtarchäologie Wien Bd. 5.) Wien: Museen der Stadt Wien, 2010, 267–508.

BELJAK-KOLNÍK 2008

Beljak, Ján – Kolník, Titus: Germanic settlement from the Late Roman and Early Migration Periods in Štúrovo. In: Niezabitowska-Wiśniewska, Barbara – Juściński, Marcin – Łuczkiewicz, Piotr – Sadowski, Sylwester (Hrsg.): *The turbulent epoch – new materials from the Late Roman Period and the Migration Period.* (Monumenta Studia Gothica 5.) Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2008, 63–86.

BÓNA 1963

Bóna István: Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Quaden. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 15 (1963), 239–307.

BÓNIS 1942

Bónis Éva: A császárkori edénművesség termékei Pannoniában I. (a terra sigillátákon kívül). A korai császárkor anyaga – Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien I. (ausser den Sigillaten). Die Materialien der frühen Kaiserzeit. (Dissertationes Pannonicae Ser. II. No. 20.) Budapest: A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézete, 1942.

BÓNIS 1991

Bónis Éva: Glasierte Keramik der Spät Römerzeit aus Tokod. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 43 (1991), 87–150.

CHRISTLEIN 1982

Christlein, Rainer: Die rätischen Städte Severins. Quintanis, Batavis und Boiotro und ihr Umland im 5. Jh. aus archäologischer Sicht. In: *Severin. Zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Ausstellung des Landes Oberösterreich, 24. April – 26. Oktober 1982 im Stadtmuseum Enns.* Linz: Oberösterreichische Landesregierung, 1982, 217–253.

CIGLENEČKI 2000

Ciglenečki, Slavko: *Tinje oberhalb von Loka pri Žusmu: Spätantike und frühmittelalterliche Siedlung.* (Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 4). Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, 2000.

CONRAD 2007

Conrad, Sven: Gefäßkeramik. In: Bulow, Gerda – Böttger, Burghard – Stancev, Dimitar et al.: *Iatrus-Krivina VI. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an*

der unteren Donau. Band 6: Ergebnisse der Ausgrabungen 1992–2000. (Limesforschungen 28.) Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2007, 209–264.

CVJETIČANIN 2006

Cvjetičanin, Tatjana: *Late Roman Glazed Pottery. Glazed Pottery from Moesia Prima, Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea and Dardania.* (Archaeological Monographs 19.) Belgrad: National Museum, 2006.

DELBÓ 2017

Delbó Gabriella: A brigetiói Járóka temető helyi készítésű kerámiamelegletei. In: *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 23 (2017), 31–81.

DRAGUN 2022

Dragun, Tomáš: *Neskoroantická Vojenská Pevnosť v Gerulate.* Trnava: Filozofická Fakulta Trnavskej Univerzity v Trnave, 2022.

FARKAS-SOÓS-TANKÓ 2019

Farkas Csilla – Soós Eszter – Tankó Károly: Régészeti kutatások Szilvásvár-Lovaspálya többkorszakos lelőhelyen. In: *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve* 52 (2019), 107–142.

FRIESINGER-KERCHLER 1981

Friesinger, Herwig – Kerchler, Helga: Töpferöfen der Völkerwanderungszeit in Niederösterreich. Ein Beitrag zur völkerwanderungszeitlichen Keramik (2. Hälfte 4.–6. Jahrhundert nach Chr.) in Niederösterreich, Oberösterreich und dem Burgenland. In: *Archaeologia Austriaca* 65 (1981), 193–266.

FRIESINGER 1984

Friesinger, Herwig: Bemerkungen zu den frühgeschichtlichen Grab- und Siedlungsfunden von Wien-Leopoldau. In: *Archaeologia Austriaca* 68 (1984), 127–154.

GASSNER 2000

Gassner, Verena: Die Keramik mit Ausnahme der Terra Sigillata. In: Gassner, Verena – Groh, Stefan – Jilek, Sonja – Kaltenberger, Alice – Pietsch, Wolfgang – Sauer, Roman – Stieglitz, Herma – Zabehlicky, Heinrich: *Das Kastell Mautern – Favianis* (Römische Limes in Österreich 39.) Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000, 184–314.

GINDELE 2010

Gindele, Robert: *Die Entwicklung der kaiserzeitlichen Siedlungen im Barbaricum im nordwestlichen Gebiet Rumäniens.* Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, 2010.

GROH-SEDLMAYER 2002

Groh, Stefan – Sedlmayer, Helga: *Forschungen im Kastell Mautern-Favianis. Die Grabungen der Jahre 1996 und 1997.* (Der Römische Limes in Österreich 42.) Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002.

GROH–SEDMAYER 2006

Groh, Stefan – Sedlmayer, Helga: *Forschungen im Vicus Ost von Mautern-Favianis. Die Grabungen der Jahre 1997–1999.* (Der Römische Limes in Österreich 44.) Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2006.

GRÜNEWALD 1979

Grünwald, Mathilde: *Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum.* (Der Römische Limes in Österreich 29.) Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1979.

GUDKOVA 1999

Gudkova, Aleksandra Vasil'evna: Die grautonige Keramik der Siedlung von Kozyrka in der Umgebung von Olbia (Zum Problem der Protočernjachov-Keramik). In: Gomolka-Fuchs, Gudrun (Hrsg.): *Die Sîntana de Mureș-Černjachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 24. Oktober 1995.* (Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 2.) Bonn: Dr. Rudolf Habert GmbH, 1999, 143–154.

GYÖRKÖS 2021

Györkös Dorottya: *Mázás kerámiák készítése technológiájának ásványtani, közzettani és geokémiai vonatkozásai – Késő római és késő középkori kerámiák példáján* (PhD disszertáció). Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, 2021.

GYÖRKÖS–BAJNÓCZI ET AL. 2020

Györkös Dorottya – Bajnóczi Bernadett – Szakmány György – Szabó Máté – Tóth Mária: Mázás és mázatlan késő római kerámiák Környe külterületéről – az alaptestek petrográfiai és röntgen-pordiffrakciós vizsgálati eredményei. In: *Archeometriai Műhely* 17 (2020), 43–56.

HÁRSHEGYI–OTTOMÁNYI 2013

Hárshegyi Piroska – Ottományi Katalin: Imported and Local Pottery in late Roman Pannonia. In: Lavan, Luke (ed.): *Local Economies? Production and Exchange of Inland Regions in Late Antiquity.* (Late Antique Archaeology 10.) Leiden: Koninklijke Brill NV, 2013, 471–528.

HORVÁTH 2007

Horváth Friderika: Kézzel formált, bennszülött kerámia. In: *Studia Comitatus* 30 (2007), 300–345.

HORVÁTH 2011

Horváth Friderika: Das spätantike Keramikspektrum in Keszthely-Fenekpuszta – erste Ergebnisse. In: Heinrich-Tamáska Orsolya (Hrsg.): *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia.* (Castellum Pannonicum Pelsonense 2.) Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden: Verlag Marie Leidorf GmbH, 2011, 597–652.

JEREMIĆ 2009

Jeremić, Gordana: *Saldum. Roman and early Byzantine Fortification.* (Cahiers des Portes de Fer Monographie 6.) Belgrade: Institute of Archaeology, 2009.

KARTALI 2020

Kartali Zsanett: *A brigetioi legiotábor (Szöny – Molaj lelőhely) retenturájában folytatott régészeti kutatások feldolgozása* (mesterszakos diplomamunka). Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2020.

KELEMEN 2008

H. Kelemen Márta: *Solva. Esztergom későrómai temetői.* (Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. III.) Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2008.

KELEMEN 2014

H. Kelemen Márta: Késő római vendégfogadó az Aquincum-Brigetio közötti diagonális út mentén, Keszölc-Tatárszálláson. In: *Archaeologiai Értesítő* 139 (2014), 35–70.

KELEMEN–MERCZI 2019

H. Kelemen Márta – Merczi Mónika: *Az esztergomi Várhegy a római korban.* Esztergom: Magyar Nemzeti Múzeum, 2019.

KISNÉ CSEH 2003

Kisné Cseh Julianna: *Római üvegek.* (A Kuny Domokos Múzeum gyűjteményei 2.) Tata: Kuny Domokos Múzeum, 2003.

KOLNÍK–VARSIK–VLADÁR 2007

Kolník, Titus – Varsik, Vladimír – Vladár, Jozef: *Branč. Germánska osada z 2. až 4. storočia. Eine germanische Siedlung vom 2. bis zum 4. Jahrhundert.* (Archaeologica Slovaca Monographiae Catalogi 10.) Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 2007.

KOVÁCS 2007

Kovács Péter: Római kor – Limes- és helyőrségtörténet Pest megyében. In: Torma István – Fancsalszky Gábor (szerk.): *Pest megye monográfiája I/1. A kezdetektől a honfoglalásig.* Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2007, 211–248.

KOVÁCS 2019

Kovács Péter: *Pannonia története a késő római korban (Kr. u. 284–395).* Budapest: Pytheas Könyvmanufaktúra, 2019.

KÖRÖSFŐI 2016

Körösfői Zsolt: *Az erdélyi Marosszentanna-kultúra* (PhD disszertáció). Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2016.

LADSTÄTTER 2000

Ladstätter, Sabine: *Die materielle Kultur der Spätantike in den Ostalpen. Eine Fallstudie am Beispiel der westlichen Doppelkirchenanlage auf dem Hemmaberg.* (Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 35.) Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000.

LÁNYI 1981A

Lányi Vera: Die graue spätrömische Keramik von Tokod. In: Mócsy András (Hrsg.): *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981, 73–120.

LÁNYI 1981B

Lányi Vera: Das spätrömische Gräberfeld. In: Mócsy András (Hrsg.): *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981, 169–221.

LIESEN 1999

Liesen, Bernd: Spätantike bemalte Keramik aus Köln. In: *Kölner Jahrbuch* 32 (1999), 787–806.

LŐRINCZ 1999

Lőrincz Barnabás: A későrómai hídfőállások bélyeges téglái Valériában. In: *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai, Bölcske 1998.* Szekszárd: Wosinszky Mór Megyei Múzeum, 1999, 53–68.

MARÓTI 2003

Maróti Éva: Ein römisches Gebäude bei Szigetmonostor-Horány. In: Szabó Ádám – Tóth Endre: *Pannonica Provincialia et Archaeologia. Studia sollemnia auctorum hungarorum, Evgenio Fitz octogenario dedicata.* (Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. I). Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2003, 197–236.

MARÓTI 2008

Maróti Éva: Auxiliáris római tábor Szentendrén. In: Ottományi Katalin (szerk.): *Képek a múltból. Az elmúlt évek ásatásaiból Pest megyében.* Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2008, 75–77.

MASEK 2011

Masek Zsófia: Adatok a Marosszentanna–Csernyahov-kultúra és az alföldi késő szarmata–hun kori kerámiaanyag kapcsolataihoz. In: Körösfői Zsolt (szerk.): *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában.* (Molnár István Múzeum Kiadványai 3.) Székelykeresztúr: Molnár István Múzeum, 2010/2011, 249–292.

MIKLÓSITY SZÓKE 2008

Miklósity Szóke Mihály: Késő római mázas kerámia Brigetio legiotáborából. In: *Komárom Megyei Múzeumok Közleményei* 12 (2006–2008), 159–196.

MRÁV 2009

Mráv Zsolt: A Valeria ripensis provincia határán létesített késő római kikötőerődök keletkezéséhez. In: Gaál Attila (szerk.): *A bölcskei kikötőerőd. Feliratok és leletek a Dunából.* Szekszárd: Wosinszky Mór Megyei Múzeum, 2009, 51–70.

MRÁV 2017

Mráv Zsolt: Rómaiak Dunakeszin. In: Kerekes Dóra (szerk.): *Dunakeszi története I. A kezdetektől 1910-ig.* Dunakeszi: Dunakeszi Város Önkormányzata, 2017, 100–120.

MRT 7

Dinnyés István – Kövári Klára – Lovag Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Topál Judit – Torma István: *Magyarország Régészeti Topográfiája 7. Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás (XIII/1).* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.

MRT 9

Dinnyés István – Kövári Klára – Kvassay Judit – Miklós Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Torma István: *Magyarország Régészeti Topográfiája 9. A szobi és váci járás.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993.

MÜLLER 2011

Müller Róbert: Spinnrocken aus Metall und Spinnwirtel im spätkaiserzeitlichen Pannonien. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 62 (2011), 175–198.

NAGY 1998

Nagy Mihály: Nagy Lajos, a Dunakanyar késő római védőrendszerének kutatója. In: *Budapest Régiségei* 32 (1998), 35–43.

OLGYAY 2017

Olgay János: Római ólomházas kerámia a Barbaricumban. Adalékok a Maros völgyének kereskedelmi kapcsolataihoz. In: Tasnádiné Gábor Szilvia – Czukor Péter (szerk.): *Út(on) a kultúrák földjén. Az M43-as autópálya Szeged-országhatár közötti szakasz régészeti feltárásai és a hozzá kapcsolódó vizsgálatok.* Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 2017, 345–368.

OTTOMÁNYI 1982

Ottományi Katalin: *Fragen der spätrömischen eingegliederten Keramik in Pannonien.* Dissertationes Archaeologicae Ser. II. No. 10, 1981. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézet, 1982.

OTTOMÁNYI 1989

Ottományi Katalin: Late Roman pottery. In: Gabler Dénes (ed.): *The Roman fort at Ács-Vaspuszta (Hungary) on the Danubian Limes.* BAR Int.Ser. 531/I–II. Oxford: BAR Publishing, 1989, 482–571.

OTTOMÁNYI 1991

Ottományi Katalin: Késő római kerámia a leányfalui őrtoronyból. In: *Studia Comitatus* 22 (1981), 5–144.

OTTOMÁNYI 1996

Ottományi Katalin: Eine Töpferwerkstatt der spätrömischen Keramik mit Glättverzierung in Pilismarót–Malompatak. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 48 (1996), 71–134.

OTTOMÁNYI 1999

Ottományi Katalin: Late Roman pottery in the Dunabogdány camp. In: *Antaeus (Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae)* 24 (1999), 333–373, 726–738.

OTTOMÁNYI 2004

Ottományi Katalin: A Budakalász–Luppacsárdai őrtorony késő római kerámiája. In: *Studia Comitatus* 28 (2004), 265–294.

OTTOMÁNYI 2005

Ottományi Katalin: Die spätlatènezeitlich–römische Siedlung von Budaörs. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 56 (2005), 67–132.

OTTOMÁNYI 2012

Ottományi Katalin: A visegrád–gizellamajori erőd Ny/l. helyiségének késő római kerámiája. In: Bíró Szilvia – Vámos Péter (szerk.): *FiRKák II. Fiatal Római Koros Kutatók II. Konferenciakötete*. Győr: Mursella Régészeti Egyesület, 2012, 375–412.

OTTOMÁNYI 2015

Ottományi Katalin: A Visegrád–Gizellamajorban feltárt késő római kiserőd keltezése a kerámia anyag alapján (déli épületszárny). In: *Archaeologia – Altum Castrum online magazin* (2015), 1–93.

OTTOMÁNYI 2016

Ottományi Katalin: A budaörsi római vicus temetője. In: Ottományi Katalin (szerk.): *A budaörsi római vicus temetője. Régészeti tanulmányok*. Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 2016, 9–372.

OTTOMÁNYI 2020A

Ottományi Katalin: Late Roman Pottery from Room III/North at the Visegrád–Gizellamajor fort. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 71 (2020), 15–70.

OTTOMÁNYI 2020B

Ottományi Katalin: Újabb adatok a Visegrád–Gizellamajorban feltárt, késő római erőd nyugati épületszárnyának kerámiájához. In: *Studia Comitatus* 38 (2020), 68–118.

OTTOMÁNYI 2021

Ottományi Katalin: A pilisszántói késő római őrtorony kerámiája. In: *Studia Comitatus* 39 (2021), 48–85.

OTTOMÁNYI 2022A

Ottományi Katalin: A Szigetmonostor–Horányban feltárt kikötőerőd késő római kerámiája. In: *Studia Comitatus* 40 (2022), 16–48.

OTTOMÁNYI 2022B

Ottományi Katalin: Neue Angaben zur Keramik des spätrömischen Wachturms bei Leányfalu. In: *Aquincum Aeternum. Studia in honorem Paula Zsidi*. (Aquincum Nostrum II. 9.) Budapest: Budapest History Museum, 2022, 359–382.

PALÁGYI 2004

Palágyi Szilvia: Veszprém megyei leletmentések publikálatlan római kori kemencéi. In: *Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* 23 (2004), 49–72.

PAULOVICS 1934

Paulovics István: A nógrádverőcei római erőd feltárása (előzetes beszámoló). In: *Archaeologiai Értesítő* 47 (1934), 158–163.

PÁRDU CZ–KOREK 1958

Párducz Mihály – Korek József: Császárkori telep Ózdon. In: *Archaeologiai Értesítő* 85 (1958), 18–36.

PETZNEK 1997

Petznek, Beatrix: Römerzeitliche Gebrauchskeramik aus Carnuntum. Ausgrabungen des Bundesdenkmalamtes 1971 bis 1972. Teil 1. In: *Carnuntum Jahrbuch* 1997 (1998), 167–323.

POLLAK 1980

Pollak, Marianne: *Die germanischen Bodenfunde des 1.–4. Jahrhunderts n. Chr. im nördlichen Niederösterreich*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980.

RODRIGUEZ 1997

Rodríguez, Helgard: Die Zeit vor und nach der Schlacht am Fluvius Frigidus (394 n. Chr.) im Spiegel der südostalpinen Gebrauchskeramik. In: *Arheološki vestnik* 48 (1997), 153–178.

SALAMON–TÖRÖK 1960

Salamon Ágnes – Török Gyula: Funde von Nordost-Ungarn aus der Römerzeit. In: *Folia Archaeologica* 12 (1960) 145–172.

SEDLMEYER 2007

Sedlmayer, Helga: Fundbestände der Periode 5 in der Ost-praetentura des Legionslagers von Carnuntum. In: Gugl, Christian – Kastler, Raimund (Hrsg.): *Legionslager Carnuntum. Ausgrabungen 1968–1977*. (Der römische Limes in Österreich 45). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007, 231–254.

Soós 2017

Soós Eszter: Przeworsk település részlete a Zemplén lábánál. Adatok a Przeworsk-kvád kapcsolatokhoz. In: Merva Szabina (szerk.): *Hadak útján XXII. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXII. konferenciája. Visegrád, 2012. október 2–4.* Altum Castrum. A visegrádi Mátyás Király Múzeum füzetek 9. Visegrád, 2017, 17–56.

SOÓS-BÁRÁNY-KÖHLER-PUSZTAI 2017

Soós Eszter – Bárány Annamária – Köhler Kitti – Pusztai Tamás: Settlement and graves from Hernádvécse (NE-Hungary) in the 5th century AD: the relation of living space and burial place in the Hun Period. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 56 (2017), 49–98.

Soós-TANKÓ 2018

Soós Eszter – Tankó Károly: Late Roman Period Quad settlement in Pásztó-Csontfalva. In: Borhy László – Dévai Katalin – Tankó Károly (Eds.): *Celto – Gallo – Roman Studies of the MTA-ELTE Research Group for Interdisciplinary Archaeology.* Paris: L'Harmattan, 2018, 281–301.

Soós-JUHÁSZ-MOLNÁR 2021

Soós Eszter – Juhász Lajos – Molnár Róbert: Ipolytölgyes-Tsz-major, egy római kori kvád település kutatása az Ipoly mentén. In: *Váci Könyvek* 12 (2021), 84–114.

SOPRONI 1978

Soproni Sándor: *Der spätrömischen Limes zwischen Esztergom und Szentendre.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978.

SOPRONI 1985

Soproni Sándor: *Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes.* München: C. H. Beck, 1985.

ŠVAŇA 2012

Švaňa, Kamil: Basic characteristics of the Late Roman glazed mortars from the auxiliary fort at Iža, bridgehead of Brigetio. In: *Novensia* 23 (2012), 167–180.

ŠVAŇA 2014

Švaňa, Kamil: Post-Valentinian and early 5th century finds of Late Roman glazed pottery from the auxiliary fort at Iža, bridgehead of Brigetio. In: *Anodos. Studies of the Ancient World* 11 (2011) [2014], 269–281.

VAGALINSKI 2002

Vagalinski, Lyudmil: *Burnished Pottery from the First century to the Beginning of the Seventh Century AD from the Region South of the Lower Danube (Bulgaria).* Sofia: Nous Publishers Ltd., 2002.

VARGA 2012

Varga Gábor: A Szentendrei-sziget római kori erődítetttségéről. Adatközlés. In: *Archaeologiai Értesítő* 137 (2012), 145–174.

VARSÍK 2011

Varsík, Vladimír: *Germánske osídlenie na východnom predpolí Bratislavy. Sídlišká z doby rímskej v Bratislave-Trnávke a v okolí* (Archaeologica Slovaca Monographiae – Fontes 18). Nitra: VEDA, 2011.

VARSÍK-KOLNÍK 2011

Varsík, Vladimír – Kolník, Titus: Die spätrömische Töpferei von Cífer-Pác, Westslowakei. In: Bemann, Jan – Hegewisch, Morten – Meyer, Michael – Schmauder, Michael (Hrsg.): *Drehscheibentöpferei im Barbaricum. Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen Imperiums.* Bonn: Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2011, 333–353.

VÉGH 1975

Végh Katalin: Régészeti adatok Észak-Magyarország i. sz. I–IV. századi történetéhez. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 13–14 (1975), 65–130.

VISY 2003

Visy Zsolt (ed.): *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica.* Pécs: Teleki László Foundation, 2003.

OTTOMÁNYI KATALIN – SOÓS ESZTER

KATALIN OTTOMÁNYI – ESZTER SOÓS

A verőcei kikötőerőd késő római kerámiája

Verőce, Dunamező dűlő (Nógrádverőce) lelőhelyen a késő római kikötőerőd kutatását Paulovics István kezdte meg, aki 1934. évi feltárása során tisztázta a hídfőállás alaprajzát és rétegződését. Ezt a régebbi leletanyagot egészíti ki a 2021-ben végzett tervásatás kerámiája. A téglabélyegek alapján a kikötőerőd építését a Valentinianus-korra, az 371–373 közötti évekre tehetjük.

Az 1934-es feltárás során előkerült kerámialeletanyagot nem lehet kontextushoz kötni. A nagyjából 160 korongolt töredéket mázas kerámia (47%), házi kerámia (39%) és simított, besimított díszítésű töredékek (13,8%) alkották, melyek illeszkednek a 4. század második felének – 4. század végének római kerámiaművességébe. A plasztikus, bekarcolt díszítésű mázas és házi kerámia-edények és a fényes, fekete besimítással díszített töredékek az 5. század első harmadáig keltezhetők. Verőcén az erőd barbaricum helyzete miatt magas arányban (25,6%) kerültek elő kézzel formált edények, melyek tipológiai alapon megfelelnek a 4. századi kvád települések fazekasáruinak. A provinciális áruval együtt voltak használatban, melyet a központi épület kútjából előkerült, díszített edényke is alátámaszt.

A kerámialeletanyag egyik lehetséges értelmezése, hogy a kikötőerődben állomásozó római katonaság a század végéig helyben maradhatott, az elterjedt, késő római edények mellett használva a 4. század utolsó negyedére jellemző, besimított árut is. A római helyőrség részben barbár, kvád eredetű személyekből állhatott, akik szorosabb kapcsolatot tarthattak fenn a környező területek barbár lakosságával.

Az értelmezés másik lehetséges iránya, hogy a kikötőerődöt a római katonaság feladta valamikor a Valentinianus halála utáni évtizedben. Az álló épületbe ezt követően egy olyan barbár csoport települt be, mely intenzív kapcsolatot tartott fent a régió kvád és késő római lakosságával is.

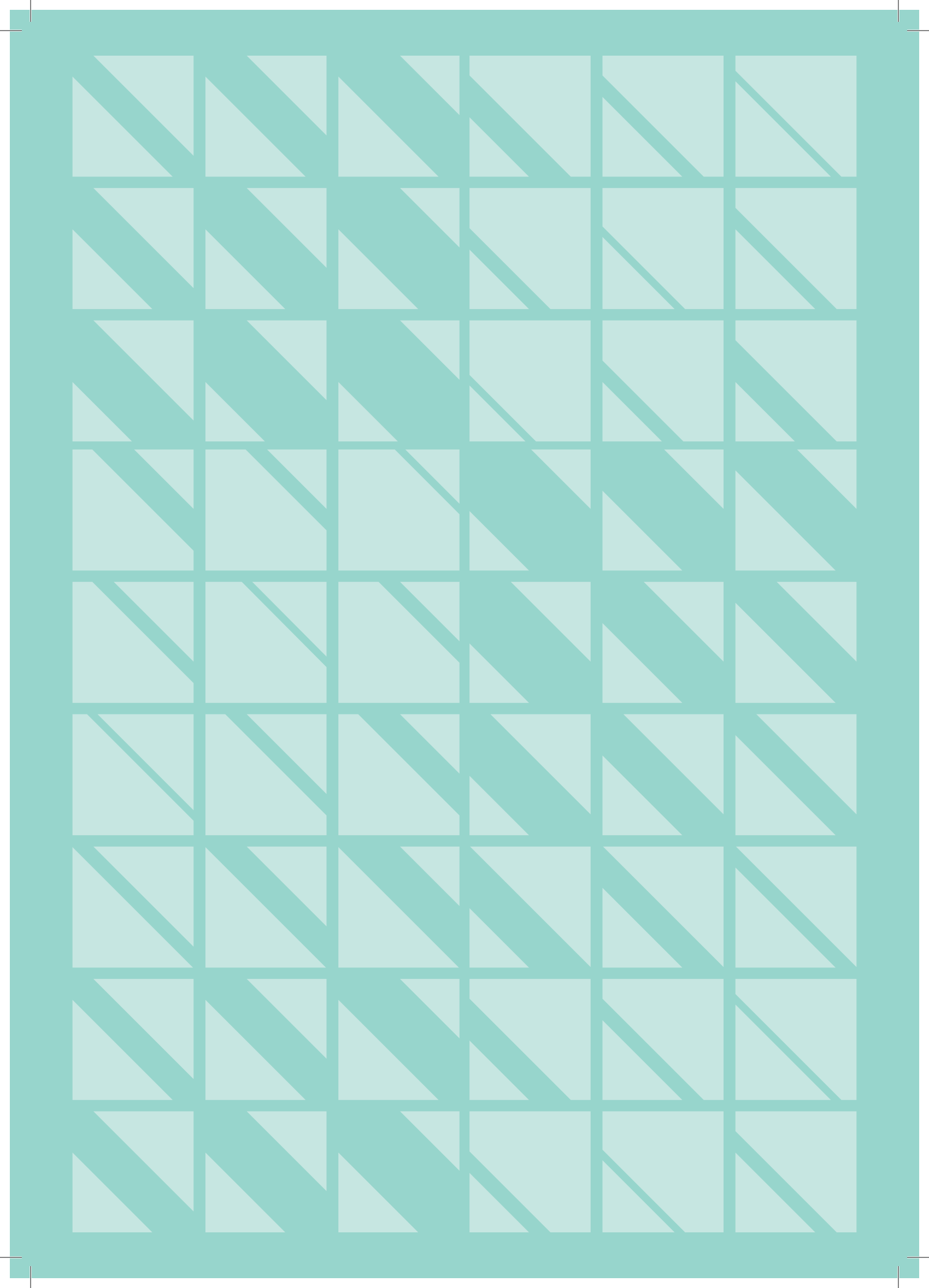
Kérdés, hogy a verőcei kikötőerőd meddig töltötte be eredeti funkcióját, ezt viszont a kerámialeletanyag alapján nem lehet meghatározni. Az épületnek biztosan van pusztulási horizontja a padlóra szakadt tetőszerkezet alapján. Hogy ez az esemény egy barbár támadás következtében történt-e a hun kor hajnalán, azt nem lehet eldönteni.

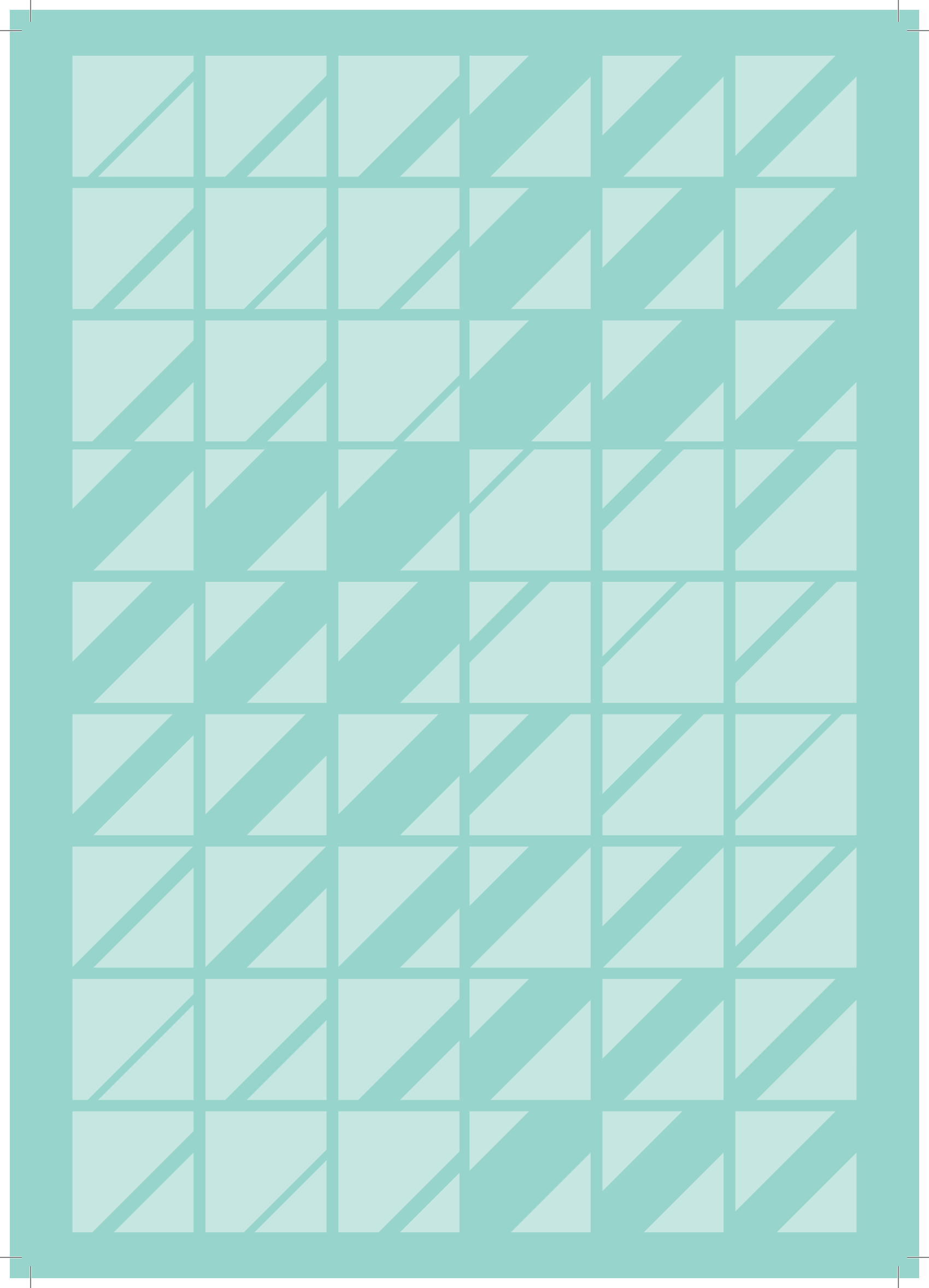
Late Roman Pottery from the Port Fortress of Verőce

The excavation of the late Roman harbour fortress in Verőce, Dunamező dűlő (Nógrádverőce) was initiated by István Paulovics, who clarified the blueprint and stratification of the bridgehead during his excavation in 1934. This older find has now been complemented by the pottery from the excavation which took place in 2021. Based on the brick stamps the construction of the port fortress dates back to the Valentinian period, between 371 and 373.

It is not possible to contextualise the pottery finds from the 1934 excavation. The roughly 160 fragments of wheeled pottery consisted of glazed ceramics (47%) and household pottery (39%), as well as fragments with smoothed decoration (13.8%), which fit the category of Roman pottery from the second half to late 4th century. The glazed and household pottery with sculptural, incised decoration and the fragments with glossy black, smoothed decoration date back to the first third of the 5th century. In Verőce, due to the location of the fortress relative to the Barbaricum, a high proportion (25.6%) of hand-formed vessels were found, which typologically correspond to pottery from 4th-century Quidian settlements. They were in use together with provincial goods, as confirmed by a decorated pottery recovered from the fountain of the central building.

One possible interpretation of these pottery findings is that the Roman military stationed at the port fortress may have remained in place until the end of the century, and, in addition to late Roman vessels, also used the pottery with the smoothed decoration typical of the last quarter of the 4th century. The Roman garrison may have been partly composed of people with barbarian, Quidian origins who maintained closer contact with the barbarian populations of the surrounding areas. Another possible line of interpretation is that the port fortress was abandoned by the Roman military sometime in the decade following the death of Valentinian I. The building, which had been left still standing, may have subsequently been occupied by a barbarian group that maintained intensive contact with both the Quidian and late Roman populations of the region. How long the port fortress of Verőce fulfilled its original function remains a question, as this cannot be determined based on the recovered pottery material. The building certainly has a destruction horizon, judging from the roof structure which collapsed onto to the floor. Whether this event resulted from a barbarian attack at the dawn of the Hun period cannot be determined.

A SZENTENDREI RÓMAI KORI ASZTRÁLIS SÍRKÖVEK ÉRTELMEZÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI

- Pálfi Ádám
levéltáros
Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára
palfi.adam@mn.gov.hu

Bevezetés

A hazai és nemzetközi ókortudomány régóta figyelemmel kíséri az asztrális szimbolikájú sírkőábrázolások témáját, ám az első mélyrehatóbb vizsgálatok után a kutatás egy ponton megállt. A téma hatására olyan elméletek láttak napvilágot – ez leginkább a korai szakirodalom esetében követhető nyomon –, ahol a felmerült kérdéseket nem sikerült megnyugtatóan tisztázni, ezért szükségét éreztem az újbóli áttekintésnek. Az asztrális szimbólumokkal rendelkező sepulchrális emlékek vizsgálata éppen attól válik manapság rendkívül időszerűvé, mivel az utóbbi időben felgyorsulni látszik Pannonia vallástörténetének, közelebbről nézve a provincia művészetének kutatása. Elég csak felidézni Beszédes József közelmúltban megjelent munkáját, amiben Carnuntum kapcsán közel 700 darab római kőemléket vizsgált kőplasztikai és epigráfiai szempontból, bemutatva ezáltal a síremlékművészet fejlődési sajátosságait.¹ Pannonia északkeleti részében, a Duna középfolyásánál található Szentendréről (*Ulcisia*) ismeretes legnagyobb számban a korábban itt élő őslakosok által állított sírkőtípus, és e tekintetben talán ez az a hely, amely a legtöbb adatot szolgáltatja.

Kutatástörténet

A Kr. u. 1. század második felétől kezdve 400 éven keresztül a Dunakanyar fontos stratégiai szerepet töltött be, hiszen a Római Birodalom határának, a *limes*nek az egyik legveszélyeztetettebb szakasza volt. A *limes* táborok és őrtornyok sűrű láncolata védte, amelynek kiemelt erőssége volt a mai Szentendre területén elterülő *Ulcisia castelluma*. Aquincumtól észak felé haladva itt található a Duna menti első auxiliáris (segédcsapat)tábor, ahol egykor komoly katonai erő állomásozott.² Az első régészeti jellegű megfigyeléseket Rómer Flóris tette, akinek az 1850-es évekből származó leírásaiban már szerepeltek a tábor tornyai.³ Ezután komolyabb tudományos értékkel rendelkező kutatásokra csak a 20. században került sor, amikor Nagy Lajos az 1930-as évek közepétől tervását kezdeményezte a római katonai létesítmény területén.⁴ Szentendre kapcsán már a legelején

szeretném felhívni a figyelmet egy, a köztudatban mindmáig szereplő téves elnevezésre. Tóth Endre a 2000-es évek közepén írt arról először, hogy az *Itinerarium Antonini* szerkezetének és keltezésének vizsgálata során nyilvánvalóvá vált, hogy a Szentendre alatti római tábor és körülötte elterülő *vicus* neve nem az általánosan elterjedt és a köztudatban meghonosodott *Ulcisia Castra*, hanem csak röviden *Ulcisia*. Továbbá, hogy a település 4. századi neve sem *Castra Constantia*, hanem *Constantia* volt.⁵ Róma a provinciává szervezést követően egy jól bevált gyakorlatot

1. kép: Retdimara síremléke, 1–2. század, FMC SzFM 65.2.1. (fotó: Halper János)

alkalmazott, nevezetesen az itt élő őslakosokat adminisztratív egységekbe osztotta, amelyet latinul *civitas peregrinā*nak neveztek.⁶ A rómaiak szemszögéből nézve ez egy roppant fontos jogi és közigazgatási procedúra, amely nem változtatta meg az itt élő etnikumok társadalmi, gazdasági és tulajdonviszonyait. Részleges autonómiát

¹ Beszédes 2020.

² Soproni 1987: 10–17.

³ Nagy T. 1942: 261.

⁴ Maróti 1997: 354.

⁵ Tóth E. 2006: 27–31.

⁶ Mócsy 1974: 69–70.

kaptak, melyben minden az addig megszokott kereteken belül folytatódhatott.⁷ Pest megye, így Szentendre területén is kelta *eraviscus*ok éltek a római foglalkor. Nevüket, viseletüket, temetkezési szokásaikat a kora római sírköveken fennmaradt írásokból és ábrázolásokból tudjuk rekonstruálni.⁸

Nagy Lajos ásatása során a római tábortól délre fekvő késő római temetőből, másodlagos felhasználásból más sírkövekkel együtt felszínre került négy igazán egyedi motívumokat felvultató, őslakosoknak tulajdonított sírsztélé.⁹ A síremlékeken igen kezdetleges kivitelezésben és leegyszerűsítve láthatók asztrális motívumokat megjelenítő ábrázolások. Az ásatások után

2. kép: Ritimarus síremléke, 1–2. század, FMC SzFM 65.1.1. (fotó: Halper János)

a téma iránt fokozott érdeklődést mutató Nagy Lajosnak elkészült a disszertációja, amelyben a teljesség igényére törekedve kigyűjtötte és feldolgozta a Pannoniában addig előkerült asztrális sírköveket.¹⁰ Viszont tragikus korai halála (negyvenkilenc éves korában hunyt el) megakadályozta, hogy kutatását kellőképpen elmélyítse.¹¹

Az asztrális sírkövek közös ismertetőjegyei

A sírkőállítás szokása kifejezetten római hagyományokra megy vissza, a provinciaszervezést követően a síremlék készítése hamar megjelenik az őslakos kőfaragók eszköztárában.¹² A hódítást megelőző korszakból az elhunyt helyének sírkővel való megjelölése nem mutatható ki az őslakosság körében. Lehetséges, ugyanakkor régészeti megfigyelésekkel nem bizonyítható, hogy a halottak végső nyughelye fölé fából készült síremlékeket állítottak.¹³ Ezek az őslakossághoz köthető emlékek jól példázzák a római hódítás hatására bekövetkező változásokat, és betekintést nyújtanak a Birodalomba tagozódó népek szokás- és hitvilágába. Különösen a helyi lakosság összetételére, életére, műveltségére világítanak rá ezen leletek.¹⁴ Az északkelet-pannoniai, Kr. u. 1. századi feliratos kőemlékek közül a legrejtélyesebb és a legtöbb vitát kiváltó csoport az asztrális szimbólummal díszített sírkövek.¹⁵ A hódítást és a rómaiakkal való megismerkedést követően az arisztokrácia számára lehetőség nyílt, hogy a római életmód és gondolkodás szellemében az örökkévalóság emlékére maguknak és családtagjaiknak sírkövet állítsanak.¹⁶ A sírkövek túlnyomó része a katonai táborok és az újonnan kialakított városok számára dolgozó kőfaragóműhelyekben készültek. Miután az őslakos arisztokrácia részéről egyre nagyobb igény mutatkozott a sírkövek készítésére, ezért a római központoktól távolabb létrejöttek az őslakosok számára sírköveket készítő műhelyek. Az itt élő *lapicidák* azonban még nem álltak olyan technikai színvonalon képesség és gyakorlatiaság terén, mint az Itáliából érkező mestereik.¹⁷

⁷ Mócsy 1959: 111.

⁸ Erdélyi 1974: 61–85.

⁹ Nagy L. 1930: 242–243.

¹⁰ Nagy L. 1935; ld. Nagy L. 1941.

¹¹ Csontos 1998: 99–101; Zsidi 1998: 21–26.

¹² Erdélyi 1974: 11; Tóth–Szabó 1999: 12–13.

¹³ Fitz 1999: 60.

¹⁴ Soproni 1987: 54.

¹⁵ Nagy L. 1935; Nagy L. 1941; Nagy M. 1988a, ill. Tóth I. 2009: 10–11; Tóth I. 2015: 36–37.

¹⁶ Agócs 2013: 9; Erdélyi 1974: 21.

¹⁷ Erdélyi 1974: 21.

Épp ezért megfigyelhető, hogy szeretik leegyszerűsíteni az egyes motívumokat, amivel bizonyos fokig a technikai készség hiányát próbálják palástolni.¹⁸ A fokozatos római térnyerés ellenére Pannoniában két kultúra és két művészet élt egymás mellett, a római és az őslakos, amely kezdetben csupán felületesen érintkezett egymással. Hiába tűnik fel a Iulius–Claudius-dinasztiától kezdve egyre több római név az őslakosok sírkövein, ez mindinkább társadalmi rangot jelez, vagy a római identitás terjedésének divatját mutatja, esetleg tekinthető a római polgárjog-adományozás bizonyítékának. A korai, egy nevet feltüntető sírköveket a 2. század első felében felváltották a római mintára készült, már három névvel, de még bennszülött előnévvel szereplő katonák és családtagjaik sírkövei.¹⁹ A Pannoniában élő népek a jelek szerint képesek voltak saját identitásuk megőrzésére a Kr. u. 1. század végéig és az azt követő néhány évtizedben.

A következőkben az asztrális szimbólummal ellátott sírkövek hasonlóságaival, különbségeivel, formajegyeivel foglalkozom. A sírkövek jól lehatárolhatók a rajtuk lévő motívumkincs alapján. Az asztrális jeleket kezdetben a puhább kőanyagba karcolták be, épp ezért a kőfaragóműhelyek kedvelt anyaga a könnyen megmunkálható homokkő, trachit-andezit vagy puhább mészkő.²⁰ A hatalmas méretű sírsztélék a helyi *lapicidák* kezdetleges próbálkozásainak tekinthetők, az őslakos jelleg mellett azonban már kezd egyre dominánsabban kiütközni a római hatás.²¹ A sírköveken szereplő arányok, formák, motívumok tekintetében pedig a kivitelezés igen kezdetlegesnek mutatkozik például a Hispániában előkerült sírkövekhez képest, amelyek már jóval igényesebbnek tűnnek.²² A pannoniai kőfaragók nem törekedtek a háttér kimélyítése által a harmadik dimenzió kiérettetésére.²³ A leletek arról tanúskodnak, hogy Szentendrén vagy környékén őslakos kőfaragóműhelyt kell feltételeznünk, erre utal nemcsak az, hogy – ahogy említettem – itt került elő a legtöbb, egészen pontosan négy asztrális jelvényrel ellátott sírkő, hanem az is, hogy Maróti Éva néhány más ábrázolást felvonultató szentendrei sírkő és egy Solymáron feltűnt síremlék kapcsán hasonlóságokat mutatott ki, amelyek

3. kép: Sisiu síremléke, 1–2. század, FMC SzFM 65.3.1. (fotó: Halper János)

minden kétséget kizáróan igazolják, hogy egyazon műhely termékeiről beszélünk.²⁴ A bemutatni kívánt szentendrei asztrális sírkövek a formai jegyek alapján a Kr. u. 1. század második felében és a Kr. u. 2. század első évtizedeiben készültek.²⁵ Rendszerint másodlagos felhasználásból, töredékes állapotban kerülnek elő. Egyszerű megmunkálatlan kőlapok, felül háromszög, egyenes vagy félköríves lezárással. Az asztrális szimbólumok leginkább a sztélé felső harmadában helyezkednek el. A sírköveken szereplő feliratok bemélyített mezőben keretbe foglalva vagy ritkábban keret nélkül állnak. A síremléken szereplő feliratok gyakran elmosódtak, nehezen olvashatók, igen szűkszavúak és csak az elhunyt vonatkozó legfontosabb személyi adatokat tartalmazták: nevét, életkorát, rokonsági fokát – *filius* vagy *filiae*. Megfigyelhető, hogy a Kr. u. 2. század közepétől az asztrális szimbólumok megszű-

¹⁸ Sági 1944–1945: 220.

¹⁹ Fitz 1999: 60–61.

²⁰ Nagy L. 1935: 9; Nagy L. 1941: 240; Erdélyi 1974: 21.

²¹ Fitz 1999: 61; Erdélyi 1974: 21.

²² Abásolo 1977: 61–97.

²³ Nagy L. 1943: 97.

²⁴ Maróti 2003: 11.

²⁵ Nagy L. 1935: 9; Nagy L. 1941: 240.

nése után az *eraviscus* jellegre a név mellett már csak a nők ruha- és ékszerviselete utal. Ekkorra a helyi kőfaragók már teljesen új, jellegzetes mintakönyvek alapján dolgoztak, illetve a provinciában a római hatás olyan mértékben éreztette a hatását, hogy az őslakos *lapicidák* teljesen átvették a római művészetben megjelenő legnépszerűbb formákat.²⁶

A sírköveken megjelenő szimbólumok lehetséges értelmezései

A szentendrei sztéléken érdemben öt képi elemmel találkozhatunk: Nap-, Hold-, csillag jelképek mellett a szakirodalomban meghonosodott jelentéssel élve „égi kulcs-” és *Capricornus*-ábrázolásokkal. A sírköveken megjelenő szimbólumokat előszeretettel ábrázolták hétköznapi tárgyakon, például ilyen jelképek borították az érmek, dom-borművek, mozaikok, mécsesek, terrakották felületét.²⁷

Napszimbólum

Retdimara (1. kép)²⁸ félköríves lezáródású síremlékének felső részén körzővel megrajzolt, 40 cm átmérőjű, hatszirmú rozettaábrázolás látható. A sírkő felülete egyenetlenül megmunkált, a felirat körül nem látható keret, egyes betűkön vörös festés nyoma fedezhető fel. A sírkő elhunyként *Atalo* lányát, a hatvanéves *Retdimarát* nevezi meg (Itsz: SzFM 65.2.1.). Hasonló, néhol kisebb, más kivitelű körábrázolás látható *Mutsia* (4. kép)²⁹ töredékes síremlékén. *Bonio* lányának, az ötven évet élt *Mutsiának* a síremléke helyi mészkőből faragott, félkörös lezáródású sírkő. A feliratot egyszerű keret veszi körül, felette középen egy nagyobb kör látható, benne két sorban X C P R és D betűk, aminek a feloldását nem ismerjük. A körbefoglalt betűk két oldalán egy-egy fekvő félhold látható (Itsz. SzFM 75.125.1.).

Nagy Lajos ezeket a motívumokat a napkorong díszesebb ábrázolásának tartja.³⁰ A pannoniái ábrázolásokkal szinte megegyező motívumok tűn-

nek fel a spanyolországi, portugáliai és macedóniai sírsztéléken. Az elhunyt síremlékén a Nap, mint szimbólum szerepelhet virágmotívumként, egyszerű körként vagy pedig kerék (napkerék) formájában. Míg Pannoniában az egyszerűbb, stilizált rozetta ábrázolása honosodott meg, addig Hispániában a változatosabb geometriai formák térnyerése figyelhető meg: négyszirmú virágmotívum, hajlított és csavart szirmú rozetták (5. kép).³¹ Fontos megkülönböztetni az egyszerűbb és a bonyolultabb formákat felvonultató rozettákat. A pannoniái síremlékeken az akrotéria közepén elhelyezkedő rozetta esetében lehet arra gondolni, hogy az nem több, mint egyszerű virágmotívum, ellenben a hispániai darabokon egy komplexebb kép figyelhető meg, ami valószínűleg a Napból

4. kép: Mutsia síremléke, 1–2. század, FMC SzFM 75.125.1. (fotó: Halper János)

²⁶ Nagy L. 1943: 98.

²⁷ Salviat 1966: 34.

²⁸ Lelőhely: Szentendre, a római tábor mellett elterülő késő római temető 10. számú sírjából, másodlagos felhasználásból került elő. Őrzési hely: Ferenczy Múzeumi Centrum. Anyaga: szentendrei durva homokkő. Magasság: 208 cm, szélesség: 85 cm, vastagság: 20 cm. Felirat: *Retdimara Atalo/nis f(ilia) an(norum) LX Sacro / Nertomari f(ilius) / vivos*. Keltezés: Kr. u. 1. század vége – 2. század eleje. Maróti 2003: 9. Nr. 3.

²⁹ Lelőhely: Szentendre, a késő római temető 75. számú kőládásir hosszanti oldalaként, másodlagos felhasználásból. Őrzési hely: Ferenczy Múzeumi Centrum. Anyaga: mészkő. Magasság: 108 cm, szélesség: 104 cm, vastagság: 21 cm. Felirat: *Mutsia / Bonion/is filia / anno (rum) L*. Keltezés: Kr. u. 1. sz. vége – 2. sz. eleje. Maróti 2003: 49. Nr. 43.

³⁰ Nagy L. 1935: 3–4; Nagy L. 1941: 233.

³¹ Jullian 1910: 83–91; Cumont 1966: 237; Abásolo 1977: 74–75.

származó energiát szimbolizálja.³² Az égitest vallásos jelentését már ősidők óta használják asztronómiai értelemben, a Napot más kultúrákban is az élet szimbólumának tekintették, ami győzedelmeskedik a sötétség felett.³³ A csavart szirmú rozetta formáját úgy értelmezi a kutatás, mintha az a Nap körkörös mozgását jelképezné, és általában azért helyezik a síremlékek legfelső részére, mert ez felel meg a végső pontnak, aminek az elérésére a lélek törekszik a halál után.³⁴ B. Gabričević a Dalmáciában előkerült asztrális ábrázolások kapcsán kifejti, hogy a rozetta a napenergiát jelképező szoláris szimbólum,

5. kép: Atta Altica síremléke, 2. század (fotó: Michael Reddé, Burgos – Museo Arqueológico Provincial)

a sírköveken megjelenő asztrális szimbólumok pedig az élet, a halál és az újjászületés jelképei az őslakosok túlvilághitében.³⁵

Hold és csillag

Az asztrális sírköveken megjelenő holdsarló-ábrázolás a legnépszerűbb motívumnak felel meg Pannoniában.³⁶ Hold- és csillagmotívumok fedezhetők fel *Ritimarus* (2. kép),³⁷ *Sisiu* (3. kép)³⁸ és *Mutsia* (4. kép) síremlékén. A negyven évet élt *Ritimarus*, *Rismarus* fiának síremléke négyzetes sztlélé kifaragott háromszögletű oromzattal. Alatta egy téglalap alakú képmező, melyben eredetileg asztrális szimbólumok állhattak, amit valamilyen oknál fogva később levéstek. A képmező alsó részén két szembenéző mitológiai állat (*capricornus*) látható. Az ábrázolás alatt kissé mélyített mezőben látható a sírfelirat. A kő kidolgozása helyi mesterre utal, a feliraton *eraviscus* nevek fedezhetők fel, melyek a helyi őslakossághoz köthetők. A sírkő szabálytalan alakú, felső és oldalsó része sérült. A *titulus positus* formula kelta sírköveken gyakorta előfordul (Irsz. SzFM 65.1.1.). A hat évet élt *Sisiu* sírköve félköríves lezáródású, felső része csonka, kidolgozása egyszerű. A kő faragása szintén helyi mesterre utal, a sírkövön szereplő nevek az itt élő őslakossághoz tartoznak. Felső lekerekített részén kör, félhold, párosan elrendezett derékszögű bevésések láthatók. Az ábrázolások alatt bevéselt felirat látható, melyet egyszerű keret határol, a betűkön vörös festés nyomát lehet felfedezni (Irsz. SzFM 65.3.1.). A Hold a Nap mellett a legjelentősebb égitestnek tekintendő, többnyire nőies jellegűnek tartják.³⁹ A Hold tradicionálisan a születéshez kapcsolódik, a menstruációs ciklust gyakran kötik a Hold ciklusaihoz. Évezredes legendák szólnak arról, hogy a menstruáció a Hold fázisaihoz köthető. Lehetséges, hogy a női síremlékeken emiatt ábrázolták nagyobb arányban a Holdat és a csillagot.⁴⁰ Franz Cumont, aki Európa számos részén,

³² Migotti 2010: 103–104.

³³ Čremošnik 1964: 760–773.

³⁴ Gabričević 1983: 72.

³⁵ Az ábrázolásmódot tekintve nagyfokú hasonlóságok figyelhetők meg a két provincia leletanyaga között. Gabričević 1983: 72–74.

³⁶ Nagy L. 1941: 231–241.

³⁷ Lelőhely: Szentendre, a késő római temető 12. sz. sírjából, másodlagos felhasználásból egy kőládasír alkotóelemeként. Őrzési hely: Ferenczy Múzeumi Centrum. Anyaga: andezit. Magasság: 200 cm, szélesség: 60 cm, vastagság: 28 cm. Felirat: *Ritimarus / Rismari f(ilius) / an(n)oru(m) XXXX / titulus / positus*. Keltezés: Kr. u. 1. század utolsó harmada – Kr. u. 2. század eleje. Maróti 2003: 8. Nr. 2.

³⁸ Lelőhely: Szentendre, késő római temető 15. számú sírjából, másodlagos felhasználásból kőláda sír fedőlapjaként szolgált. Őrzési hely: Ferenczy Múzeumi Centrum. Anyaga: homokkő. Magasság: 108 cm, szélesség: 51 cm, vastagság: 15 cm. Felirat: *Sisiu / Bageton / is filia / an(n)oru(m) VI*. Keltezés: Kr. u. 1. század vége – Kr. u. 2. eleje. Maróti 2003: 10. Nr. 4.

³⁹ Biedermann 1996: 162–164.

⁴⁰ A pannoniái anyag közül kilenc darab női síremléken fedezhető fel feltételezhetően a Hold- és csillagszimbólum, míg a férfiak esetében ez a szám csak hat darab sírkő. Cumont 1942: 205.

azonfelül Keleten, Szíriában és Törökországban, valamint Afrikában egyaránt gyűjtött anyagot, arra a következtetésre jutott, hogy a sírköveken megjelenő Nap-, Hold- és csillagszimbólumokban a babilóniai és asszír triász: Sin, Šamaš és Ištar alakja rejtőzik.⁴¹ A motívumokhoz fűzött indoklásában ugyanakkor hozzáteszi, hogy a Nap, a Hold és a csillag jelentősége, magyarázata az idők folyamán jelentősen átalakult.⁴² Az asztrális értelmezés akkor a legkevésbé vitatható, amikor a három szimbólum együtt jelenik meg.⁴³ Ez bizonyítja, hogy a szimbólumok szoros

6. kép: XIII legio Gemina töredékes állapotban fennmaradt domborműve, amin látható a hadi jelvényként használt Bak/Capricornus-ábrázolás, 2–3. század (fotó: Jona Lendering, Bad Deutsch-Altenburg, Museum Carnuntinum)

kapcsolatban állnak egymással.⁴⁴ Jean-Jacques Hatt megvizsgálta a kelta síremléken megjelenő névanyagot, amely alapján kimutatta, hogy a holdsarló a kelta hiedelemvilággal fonódik össze, és ezzel összefüggésben lehet, hogy egy őslakos kelta női istenséggel azonosítható.⁴⁵ A Holdnak mint szimbólumnak az értelmezésére leginkább egy észak-afrikai tartomány, Mauretania Caesariensis esetében nyílhat a legjobb lehetőség, ahol a nekropolisz teljes területét feltárták.⁴⁶ A kutatások is alátámasztották, hogy az egyik legkedveltebb istenség Észak-Afrikában Baal Hammon

(római megfelelője: *Saturnus*), akihez szorosan kapcsolódik a halál szimbolizmusa, és párja, Tanit istennő (római megfelelője: *Dea Caelestis*). Őket már korábban holdistenként aposztrofálta a kutatás.⁴⁷ Franz Cumont hipotézise szerint – aki egyébként az antik asztrológia egyik jelentős szakértője volt –, miután a lélek kiszabadul földi börtönéből, megkezdí a felemelkedését az ég felé, eközben azonban tovább létezik. Ez eredendően a püthagoreus-platonista filozófia tanítása, amelyet Cumont a vaskori keltáknál is érvényesnek gondolt.⁴⁸ A Holdat az őslakosok hitvilágképzetében egyfajta természetfeletti szféraként, lakhelyként kell értelmezni, ahová az elhunyt lélek kerül. A Hold minden éjjel körbejárja az égboltot, ezzel emlékeztetve minket az élet folytonos körforgására és mulandóságára.⁴⁹

Capricornus

Ritimar (2. kép) síremlékén két egymással szembeforduló *capricornus* látható.⁵⁰ A *capricornus* a Bak csillagkép szimbóluma, egy félig kecskefejú, félig haltestű mitológiai lény, melyet a principátus ideje alatt a római politika előszeretettel használt fel propagandisztikus célokra.⁵¹ Augustus császár propagandájában kiemelt szerepet játszott, és a katonai jelképrendszerben is használatos volt a *legio II Adiutrix* és az Augustus által alapított *legio XIII Gemina* jelvényeként (6. kép).⁵² *Ritimar* sírján a mitológiai lények feletti részt később valamilyen oknál fogva kivésték. A téli napforduló idején jut el a Nap a legalacsonyabb pontjára, s belép a Bak csillagkép előterébe. A napfordulók által kettéosztott év szimbolikusan fejezi ki számunkra az élet ritmusát. A történelem során a téli napforduló mindig kiemelt szerepet kapott, és szinte minden vallásban gyökeret vert. Már az ókori Babilonban és a Római Birodalomban is jelentős eseménynek számított: ilyenkor a fény diadalát ünnepelték, mivel ekkortól kezdtek el rövidülni az éjszakák. A Bakkal kapcsolatos vallástörténeti elképzelések a Kr. u. 2. században

⁴¹ Cumont 1917: 189; Cumont 1942: 203; Salviat 1966: 34; Hahn 1968: 88–89.

⁴² Nagy L. 1935: 13.

⁴³ Migotti 2010: 104.

⁴⁴ Kruta 1981: 196.

⁴⁵ Hatt 1970: 65–66.

⁴⁶ Migotti 2010: 105.

⁴⁷ Migotti 2010: 105–106.

⁴⁸ Cumont 1966: 225.

⁴⁹ Cumont 1966: 117; Abásolo-Albertos-Elorza 1975: 69; Blázquez 1983: 269.

⁵⁰ Maróti 2003: 8. Nr. 2; Nagy M. 2007: 34. Nr. 17.

⁵¹ Gesztelyi 1987: 152.

⁵² Vágó 2015: 285. A *legio XIII Gemina* tetőfedő téglatöredékének egy darabján a *legio* hivatalos bélyegzője látható, amely két összefonódó *capricornust* ábrázol.

terjedtek el a birodalmi elit körében.⁵³ Az azonban kérdéses, hogy az antik görög-római asztrológiát, benne a Bak halállal és a lelkek felemelkedésével kapcsolatos funkcióit és jelentőségét ismerték-e a pannoniai kelták, mivel feltehetően ilyen rövid idő alatt kis esély mutatkozik az elterjedésére az őslakos közösségekben.

„Égi kulcsok”

Sisiu (3. kép) síremlékén a félkörábrázolás alatt két derékszögű jel helyezkedik el egymással párhuzamosan. Az asztrális sírköveken párosával megjelenő derékszögű jel interpretációja az előzőekben ismertetett motívumoknál jóval ellentmondásosabb.⁵⁴ Mivel a motívum gyakran megjelenik a sírköveken, ezért *sepulchrális*, túlvilági motívumként értelmezték, és az asztrális szimbólumok csoportjába sorolták. Hampel József szerint a motívum a síremlékeken egy stilizált kézábrázolás, a végein kihajló két vonal pedig az ujjak.⁵⁵ Mahler Ede utal a nagyfokú hasonlóságra, amely a napfelkeltét és napnyugtát jelző egyiptomi hieroglifák és a derékszögű jelvények között fennáll.⁵⁶ Arnold Schober a spanyol kutatással ellentétes nézetet vall, ő nem kulcsokat, hanem csak a zár kulcslyukainak visszaadását látja bennük.⁵⁷ A spanyol művészettörténeti kutatásokkal szinte megegyező álláspontot képvisel Nagy Lajos, miszerint a szimmetrikusan párba rendezett derékszögű jelek a mennyország kapujának kulcsai.⁵⁸ A 20. századi spanyol kutatás nézete szerint átvitt értelemben a jelvények két kezét formáznak, pontosabban a görög mitológiában szereplő Atlasz titán kezét, aki az égboltot tartja.⁵⁹ Az említetteken kívül fontos kitérni Nagy Mihály munkásságára, aki részletekbe menően gyűjtötte össze és vizsgálta meg az „égi kulcsok” összes előfordulási helyét a római időszak során.⁶⁰ Felismerte, hogy az ábrázolás nemcsak a sírköveken, hanem számos egymástól eltérő környezetben is megtalálható. Többek között megjelenik katonai

környezetben a Franciaországban lévő orange-i diadalíven, valamint a mai Románia területén található Adamclisi határában álló *Tropaeum Traiani* domborművein szereplő katonai *vexillum*okon.⁶¹ De nemcsak katonai környezetben, hanem például Rómában a Palatinus-dombon lévő *Domus Praeconum*, *Casa degli araldi* ház padlómozaikjának sarki díszeként is.⁶² Mindemellett ugyanilyen motívum került elő *Dura Europos*ból származó textilmaradványokon és az ott feltárt zsinagógában lévő falfestményeken, illetve üveg poharak talpán bepecsételve. Továbbá ugyanez a motívum tűnik fel a Vatikáni Apostoli Könyvtárban lévő *Vergilius Vaticanus* könyv miniatúráján. Sőt egy irodalmi alkotásban, *Ióannés Lydos* történeti munkájában is megjelenik, amiben megemlíti, hogy Augustus császár egy ünnepi vacsora alkalmával olyan tunikát visel, amelynek szegélye *gamma* alakú aranszalaggal volt díszítve.⁶³ Nagy Mihály az előbb felsorolt példákön keresztül igyekezett új hipotézist felállítani. Arra a következtetésre jutott, hogy a derékszögű jelzés egy szögön lógó szent szalag leegyszerűsített változatának geometrikus formája, amivel gyakorta díszítették a zászlókat, pajzsokat és a katonai jelvényeket.⁶⁴

Összefoglalás

A nemzetközi kutatás mai állása alátámasztani látszik azt a véleményt, miszerint a római hatásokat megelőzően is léteztek *autochthon* asztronómiai képzetek. A szimbólumok asztrális értelmezése talán abban az esetben támasztható alá leginkább, amikor a motívumok (Nap, Hold, csillag) egymás mellett jelennek meg.⁶⁵ Asztrális sírkövek számos római tartományban előfordulnak az európai kontinensen, különösen Dalmácia, Hispánia, Gallia, Germánia, Noricum és Pannonia területén, illetve távolabbi régiókat figyelembe véve Észak-Afrikában és Kis-Ázsiában. Az asztrális szimbólumok minden esetben két társadalmi körhöz kötődnek.⁶⁶ Az első csoport

⁵³ László-Nagy-Szabó 2005: 136–141.

⁵⁴ Hampel 1906: 42–43; Mahler 1907: 210–215; Nagy L. 1935: 10–11; Nagy L. 1941: 239; Abásolo-Albertos-Elorza 1975: 72; Mañanes Perez 1982: 160.

⁵⁵ Hampel 1906: 42.

⁵⁶ Mahler 1907: 210–212.

⁵⁷ Schober 1923: 218.

⁵⁸ Nagy L. 1935: 10–12; Nagy L. 1941: 239; Mócsy 1990: 251. A korábbi spanyol kutatókat Nagy Lajos felsorolja munkájában, így ezektől eltekintenek.

⁵⁹ Abásolo-Albertos-Elorza 1975: 72.

⁶⁰ Nagy M. 1989–1990: 168–172.

⁶¹ Nagy M. 1989–1990: 168.

⁶² Nagy M. 1988b: 82–87; Nagy M. 1989–1990: 168.

⁶³ Nagy M. 1989–1990: 168.

⁶⁴ Nagy M. 1988a: 106–107; Nagy M. 1989–1990: 169.

⁶⁵ Migotti 2010: 104.

⁶⁶ Migotti 2010: 102.

a helyi romanizált lakosság, ahol a prerómai kulturális tényezők még egy darabig fontos szerepet játszanak. A második csoport a katonaság. Pannoniát nézve két komolyabb régió rajzolódik ki: Carnuntum (Bad Deutsch-Altenburg) és vidéke, illetve Virunum (Magdalensberg) szűkebb térsége. Mindkét település a későbbi időszakban fontos politikai, katonai és gazdasági központtá fejlődik.⁶⁷ Kivétel nélkül a legtöbb kutató az asztrális síremlékeket vizsgálva egy összetett ikonográfiai programot feltételez, amit kapcsolatba hoznak filozófiai és vallási fogalmakkal. Tóth István révén a hazai provinciális kutatásban előtérbe került az a nézet, hogy az asztrális sírköveken szereplő motívumok kora vaskori archaikus hagyományokra vezethetők vissza.⁶⁸

Egyetlen markáns hazai ellenvélemény próbálja megcáfolni a fentebb leírtakat: Nagy Mihály arra a következtetésre jutott, hogy az őslakosok sírkövein előforduló asztrális szimbólumok nem utalnak tényleges *autochthon* eredetre. Szerinte a fennmaradt ábrázolások a császárkori propaganda eszköztárában lévő motívumokkal vannak összefüggésben, onnan származtathatók. Úgy véli, elsősorban a katonaság közvetítő szerepének köszönhetően terjedtek el a motívumok, bár nem elhanyagolható a civil polgári lakosság szerepe sem.⁶⁹ Egyetérték azzal a véleményével, hogy a császárkultusz a Kr. u. 1. század folyamán egy szempillantás alatt elterjedt a hadsereg körében, és a meghódított provinciákban állomásozó katonaság révén a motívumok gyorsan meghonosodhattak az őslakosság körében is, azonban szem előtt kell tartani, hogy az említett szimbólumok egy kivételtől eltekintve (koszorú) csak az őslakosság síremlékein vannak jelen.⁷⁰

A négy szentendrei asztrális síremléken összesen tízféle kelta névváltozat fordul elő. Fontosnak tartottam áttekinteni az onomasztikai anyagban bekövetkező változásokat, megvizsgálni, hogy

a névanyag meghatározó része a helyi őslakosságtól eredeztethető-e és ki lehet-e mutatni hasonlóságot más provinciák leletanyagából. A *Retdimara* (1. kép) síremlékén szereplő nevek bizonyíthatóan a helyi kelta *eraviscus* őslakossághoz köthetők, mivel az elhunytként megnevezett *Retdimara* név ilyen formában egyedül csak Pannoniából ismeretes.⁷¹ A hozzá hasonló rokon kelta nevek, mint a *Retimarus*,⁷² *Ritimarus*⁷³ (2. kép), *Rismarus*⁷⁴ ugyanígy az *Ulcisiában* feltárt késő római temetőből ismeretesek. Az *Atalo* név szintén csak Pannoniában fordul elő, egy párhuzama ismeretes a szentendrei késő római temetőből.⁷⁵ Az *Atalo* romanizált változata, az *Atalus* megjelenik egy erősen sérült sírkövön.⁷⁶ A pannoni síremléken feltűnő *Atalo* személynév ebben a kontextusban kelta névként értelmezhető.⁷⁷ A név etimológiájának kifejlődésében szerepet játszó *Atta* elnevezés rendkívüli népszerűségre tett szert főként Hispániában és Pannoniában. Hispániából nyolc, míg Pannoniából tíz előkerült emlékhordozón szerepel az *Atta* elnevezés (5. kép). A síremléken még feltűnő *Sacro* kelta névként értelmezhető, párhuzamait Noricumból ismerjük.⁷⁸ A családi síremléken feltűnő *Nertomarus* a leggyakoribb kelta nevek egyike.⁷⁹ Pannoniában öt alkalommal fordul elő, Noricumból és Galliából két-két feliratos emlékről ismeretes. *Sisiu* (3. kép) őslakos kelta személynév, a szentendrei asztrális sírkő mellett egy Gyermelyről származó őslakos család sírfeliratán tűnik fel.⁸⁰ Továbbá a név ugyanilyen formájában megtalálható a szomszédos Noricum provinciában.⁸¹ A gyermelyi síremléken bukkan fel a *dativusban* álló *Sisiuni* és egy aquincumi sírsztéléről *dativusban* lévő *Sisiuna* névváltozat.⁸² Az Au am Leitha-berg-i késő római temetőben feltárt korai sírkövek egyik feliratán *genitivusban* a *Sisionis* névváltozat figyelhető meg.⁸³ A *Bageto* közismert kelta név,⁸⁴ a *genitivusban* álló *Bagetonis* ismeretes

⁶⁷ Migotti 2010: 102–103.

⁶⁸ Tóth I. 2015: 69–72.

⁶⁹ Nagy M. 1989–1990: 170.

⁷⁰ Nagy M. 1989–1990: 170.

⁷¹ Meid 2005: 114–115.

⁷² RIU 919.

⁷³ RIU 920.

⁷⁴ RIU 920.

⁷⁵ RIU 927.

⁷⁶ RIU 1397.

⁷⁷ Meid 2005: 217–218.

⁷⁸ Nagy L. 1935: 4; Nagy L. 1941: 233.

⁷⁹ Gronovszky 1933: Nr. 14, 30, 49, 52, 66.

⁸⁰ RIU 724.

⁸¹ Grbić 2013: 136.

⁸² Meid 2005: 288.

⁸³ Meid 2005: 288.

⁸⁴ Nagy L. 1935: 5; Nagy L. 1941: 234.

egy tabajdi őslakos kocsijelenettel díszített sírkőről.⁸⁵ *Mutsia* névalak (4. kép) csak Pannoniából ismeretes, míg a *Bonio* már gyakrabban előfordul Noricumban és Daciában.

A kutatók állásfoglalását egybevetve arra jutottam, hogy a nemzetközi kutatás jelenleg abba az irányba mozdult el, hogy az asztrális szimbólumokat az őslakos túlvilágképzetekkel hozza összefüggésbe. A fentiekben ismertetett példák tükrözhetik valóban az *eraviscus* lakosság túlvilági elképzeléseit, de mindezek az elképzelések a római korban válnak láthatóvá egy római kulturális hatásra elterjedt emléktípuson. A felhozott érvek és ellenérvek azonban nem zárják ki azt a hipotézist, hogy a sírköveken feltűnő asztrális szimbólumokhoz kapcsolódó képzetek már a terület római meghódítása előtti lakosság életében is jelen voltak.⁸⁶ Nagy Mihálynak alkalmasint igaza lehetne abban, hogy a sírköveken megjelenő szimbólumok származhatnak a császári propaganda eszköztárából, azonban a hasonlóság könnyen megmagyarázható, ugyanis a három legfontosabb motívum, a kör, félkör és a derékszögű kulcsok más-más kulturális kontextusban ugyanúgy megtalálhatók.⁸⁷ Az eredményekből kitűnik, hogy az asztrális szimbólummal díszített síremlékek Pannoniában erőteljesen elkülö-

nülnek, és rendkívül zárt csoportot alkotnak. A Pannoniában elterjedt, kifejezetten őslakosokhoz köthető korai síremlékanyaggal összevetve látható, hogy az asztrális jelképeknél nem figyelhető meg olyasfajta keveredés, mint a kocsijelentes sírkövek, *cathedrán* ülő elhunyt és a *tripusábrá*-zolások esetében.⁸⁸

Mindezek ellenére nem hagyható figyelmen kívül egy másik lényeges szempont: legkésőbb a 2. századtól a provinciákban elterjednek az antik görög-római eredetű kozmikus szimbólumok. Mivel néhány síremlék kapcsán jól megfigyelhető a római funerális szimbólumkészlet, így az is előfordulhat, hogy a vaskori eredetű szimbólumok és az antik világ szimbólumai együtt formálták át a vizsgált régiók őslakosságának képzeteit. A jelképek pontos értelmezése mind a mai napig a szakmai viták tárgyát képezi, kétségtelül egyelőre egyik nézőpont mellett sem lehet egyértelműen állást foglalni. Az asztrális szimbólumok esetében számolnunk kell azzal az ikonográfiai problémával, hogy a sírköveken felbukkanó jelképek többféle jelentéstartalmat hordozhatnak magukban, és igen valószínű, hogy az itt élők túlvilági elképzeléseit számos kulturális kölcsönhatás alakította.

■ 85 Gronovszky 1933: Nr. 2.

86 Tóth I. 2015: 68.

87 Tóth I. 2015: 68–69.

88 Példaként szerepeljen itt Tertius Noibionis fiának szépen kidolgozott síremléke: Maróti 2003: Nr. 16.

Hivatkozott irodalom**ABÁSOLO–ALBERTOS–ELORZA 1975**

Abásolo, José-Antonio – Albertos Firmat, Maria-Lourdes – Elorza Guinea, Juan-Carlos: *Los monumentos funerarios de época romana, en forma de casa, de la región de Poza de Sal* (Burba, Burgos). Burgos: Excma. Diputación Provincial de Burgos, 1975.

ABÁSOLO 1977

Abásolo, José-Antonio: Las estelas decoradas de la región de Lara de los Infantes: estudio iconográfico. In: *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología* 43 (1977), 61–97.

AGÓCS 2013

Agócs Nándor: A pannoniai kőfaragóműhelyek kutatásának problémái. In: Szamonek Vera (szerk.): *11. Országos Interdiszciplináris Grastyán konferencia előadásai*. (A Grastyán Endre Szakkollégium tanulmánykötetei 1587–6721) Pécs: Pécsi Tudományegyetem – Grastyán Endre Szakkollégium, 2013, 9–14.

BESZÉDES 2020

Beszédes József: *Római kori sírkövek Carnuntumból és városi territoriumáról* (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 19). Budapest: PPK BTK Régészettudományi Intézet, 2020.

BIEDERMANN 1996

Biedermann, Hans: *Szimbólumlexikon*. Budapest: Corvina Kiadó, 1996.

BLÁZQUEZ 1983

Blázquez, José María: *Primitivas Religiones Ibéricas. Religiones prerromanas* II. Madrid: Ediciones Cristiandad, 1983.

ČREMOŠNIK 1964

Čremošnik, Irma: Die einheimliche Tracht Noricums, Pannoniens und Illyricums und ihre Vorbilder. In: *Latomus* 23 (1964), 760–773.

CUMONT 1917

Cumont, Franz: *Études syriennes*. Paris: Auguste Picard, 1917.

CUMONT 1942

Cumont, Franz: *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*. (Haut-Commissariat de l'État Français en Syrie et au Liban. Service des Antiquités, Bibliothèque archéologique et historique 35) Paris: Paul Geuthner, 1942.

CUMONT 1966

Cumont, Franz: *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*. (Bibliothèque archéologique et historique 35) Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner, 1966.

CSONTOS 1998

Csontos Katalin: Megemlékezés Nagy Lajosról. In: *Budapest Régiségei* 32 (1998), 99–101.

ERDÉLYI 1974

Erdélyi Gizella: *A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon*. (Apolló Könyvtár 5.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.

FITZ 1999

Fitz Jenő: *Pannonia születése: Illyricum Kr. e. 35 – Pannonia Kr. u. 106*. Budapest: Enciklopédia Kiadó, 1999.

GABRIČEVIĆ 1983

Gabričević, Branimiro: Antička nekropola u Sinju. Prilog proučavanju prapovijesnih vjerovanja. In: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 72 (1983), 5–101.

GARCÍA-PÉREZ 2011

García, María Paz – Pérez, Gelabert: Un testimonio de la pervivencia de la iconografía astral prerromana. Los motivos decorativos de los hórreos y paneras de Riocastelo (Tineo, Asturias). In: *Hispania Antiqua* 35 (2011), 7–42.

GESZTELYI 1986

Gesztelyi Tamás: A Déri Múzeum gemmagyűjteménye. In: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1986*. (A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai 45.) Debrecen: Déri Múzeum, 1987, 87–178.

GRBIĆ 2013

Grbić, Dragana: O antroponimiji Azala. In: *Lucida intervalla – Časopis za klasične nauke* 42 (2013), 119–142.

GRONOVSKY 1933

Gronovszky Iván: Nomina hominum pannonica certis gentibus adsignata. Meghatározott nemzetiségű pannoniai személynevek. In: *Dissertationes Pannonicae Musei Nationalis Hungarici Series I. Fasc. 2.*, Budapest: 1933.

HAHN 1968

Hahn István: *Istenek és népek*. Budapest: Minerva Kiadó, 1968.

HAMPEL 1906

Hampel József: *A Nemzeti Múzeum legrégibb pannoniai sírtáblái. Értekezés a Történeti Tudományok köréből* MTA II:20. Budapest: 1906, 3–74.

HATT 1970

Hatt, Jean-Jacques: *La Tombe gallo-romaine. Les Croyances funéraires des Gallo-Romains d'après la décoration des tombes*. Paris: Picard, 1970.

JULLIAN 1910

Jullian, Camille: Chronique gallo-romaine. Stèles espagnoles. In: *Revue des Études Anciennes* 12 (1910), 83–91.

KRUTA 1981

Kruta, Venceslas: *Los Celtas*. Madrid: Biblioteca Edaf, 1981.

LÁSZLÓ–NAGY–SZABÓ 2005

László Levente – Nagy Levente – Szabó Ádám: *Mithras és misztériumai I*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2005.

MAHLER 1907

Mahler Ede: Der Mond als Symbol der Auferstehung und Unsterblichkeit auf pannonischen Grabsteinen (Einfluss orientalischer Weltanschauung auf den Okzident). In: *Orientalistische Litteratur-Zeitung* 8 (1907), 412–421.

MAÑANES PEREZ 1982

Mañanes Perez, Tomás: *Epigrafía y numismática de Astorga romana y su entorno*. Salamanca: Universidad, 1982.

MARÓTI 1997

Maróti Éva: *Ulcisia Castra* római tábora – a kutatás előzményei és jelenlegi állása. In: *memoriam Soproni Sándor*. In: *Körös Zsuzsa* (szerk.): *Kutatások Pest megyében. Tudományos konferencia I. PMMF 4*. (1997), 354–360.

MARÓTI 2003

Maróti Éva: *Szentendre – Ulcisia Castra – római kori emlékei*. (A Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága kiállítási katalógusai 2.) Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2003.

MEID 2005

Meid, Wolfgang: *Keltische Personennamen in Pannonien*. Budapest: Archaeolingua Foundations, 2005.

MIGOTTI 2010

Migotti, Branka: Rimska vojnička stela iz Svojića na Kordunu. In: *Dukić, Josip – Milošević, Ante – Rapanić, Željko* (ur.): *Scripta Branimiro Gabričević dicata*. Trilj: Kulturno društvo Trilj, 2010, 93–114.

MÓCSY 1959

Mócsy András: *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959.

MÓCSY 1974

Mócsy András: *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London–Boston: Routledge Revivals, 1974.

MÓCSY 1990

Mócsy András: *Síremlékek*. In: Mócsy András – Fitz Jenő (szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990, 250–253.

NAGY L. 1930

Nagy Lajos: Újabb adat a római foglalatást megelőző őslakossághoz Szentendréről. In: *Archaeologiai Értesítő* 44 (1930), 242–243.

NAGY L. 1935

Nagy Lajos: *Asztrális szimbólumok a pannoniai bennszülött lakosság síremlékein*. (Symbola astralia inventa in cippis incolarum Pannoniae indigenarum). Pécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1935.

NAGY L. 1941

Nagy Lajos: Les symboles astraux sur les monuments funéraires de la population indigène de la Pannonie. In: *Laureae Aquincenses* 2 (1941), 232–243.

NAGY L. 1943

Nagy Lajos: Kiadatlan római kori eraviszkusz síremlékek Szentendréről. (Adatok az eraviszkusz szobrászművészéhez.) In: *Archaeologiai Értesítő* III/4. (1943), 87–99.

NAGY M. 1988A

Nagy Mihály: Die nordpannonische Gruppe der mit sog. Astralsymbolen verzierten Grabsteine. In: *Communicatioes Archaeologicae Hungariae* (1988), 93–112.

NAGY M. 1988B

Nagy Mihály: Vitta, licium, taenia – gammadion. Beiträge zur Interpretation des Gammadions und zur Geschichte seiner Entstehung. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1988), 81–91.

NAGY M. 1989–1990

Nagy Mihály: Die nordpannonischen, sogenannten einheimischen Grabstelen und die römische „Militärkunst“. In: *Hainzmann, Manfred – Kramer, Dieter – Pochmarski, Erwin* (Hrsg.): *Akten des 1. Internationalen Kolloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaßens*. Graz, 27–30. April 1989. (Mitteilungen der Archäologischen Gesellschaft Steiermark 3–4) Wien: Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, 1989–1990, 168–172.

NAGY M. 2007

Nagy Mihály: A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője: Római Kőtár–Lapidárium. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2007.

NAGY T. 1942

Nagy Tibor: *Kutatások Ulcisia Castra területén*. In: *Archaeologiai Értesítő* 3 (1942), 261–285.

RIU

Barkóczy László – Soproni Sándor: Die römischen Inschriften Ungarns (RIU). 3. Lief., Brigetio (Fortsetzung) und die Limesstrecke am Donauknie – *Die römischen Inschriften Ungarns* 3. Budapest-Bonn: Akadémiai Kiadó – Rudolf Habelt Verlag, 1981.

SALVIAT 1966

Salviat, François: Symbolisme Astral et Divin. A propos d'une stèle de Thasos. In: *Revue Archéologique* 1 (1966), 33–44.

SÁGI 1944–1945

Sági Károly: Kocsiábrázolások Pannónia császárkori sepulchrális vonatkozású emlékei. In: *Archaeologiai Értesítő* 5–6. (1944–1945), 214–248.

SCHOBER 1923

Schober, Arnold: *Die Römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*. (Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 10). Wien: Hölzel, 1923.

SOPRONI 1987

Soproni Sándor: *Szentendre a rómaiak korában*. (Szentendrei Füzetek II–III.) Szentendre: Pest Megyei Művelődési Központ és Könyvtár, 1987.

TÓTH E. 2006

Tóth Endre: Szentendre római kori nevééről. In: *Archaeologiai Értesítő* 131 (2006), 27–31.

TÓTH–SZABÓ 1999

Tóth István – Szabó Ádám: *Bevezetés a római feliratok világába*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Kiadó, 1999.

TÓTH I. 2009

Tóth István: A Burgstall öröksége. Egy archaikus túlvilágkép töredékei. In: *Soproni Szemle* 63/1 (2009), 3–22.

TÓTH I. 2015

Tóth István: *Pannoniai vallástörténet*. (Ókor-Történet-Írás 2.) Pécs-Budapest: Pécsi Tudományegyetem, Ókortörténeti Tanszék – L'Harmattan, 2015.

VÁGÓ 2015

Vágó Ádám: *A Kárpát-medence ősi kincsei. A kőkortól a honfoglalásig*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2015.

ZSIDI 1998

Zsidi Paula: 100 éve született Nagy Lajos. In: *Budapest Régiségei* 32 (1998), 21–26.

PÁLFI ÁDÁM

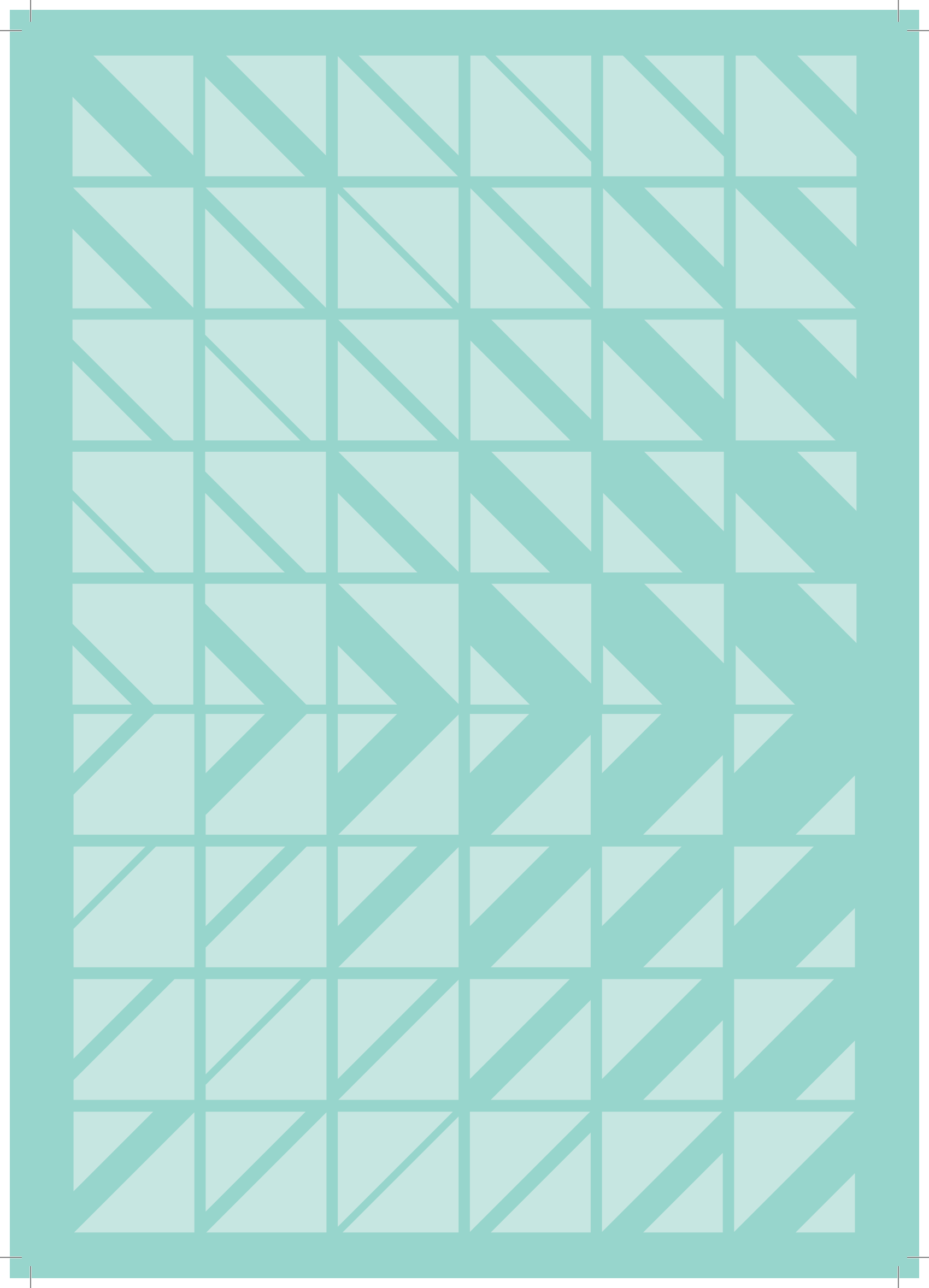
A szentendrei római kori asztrális sírkövek értelmezésének lehetőségei

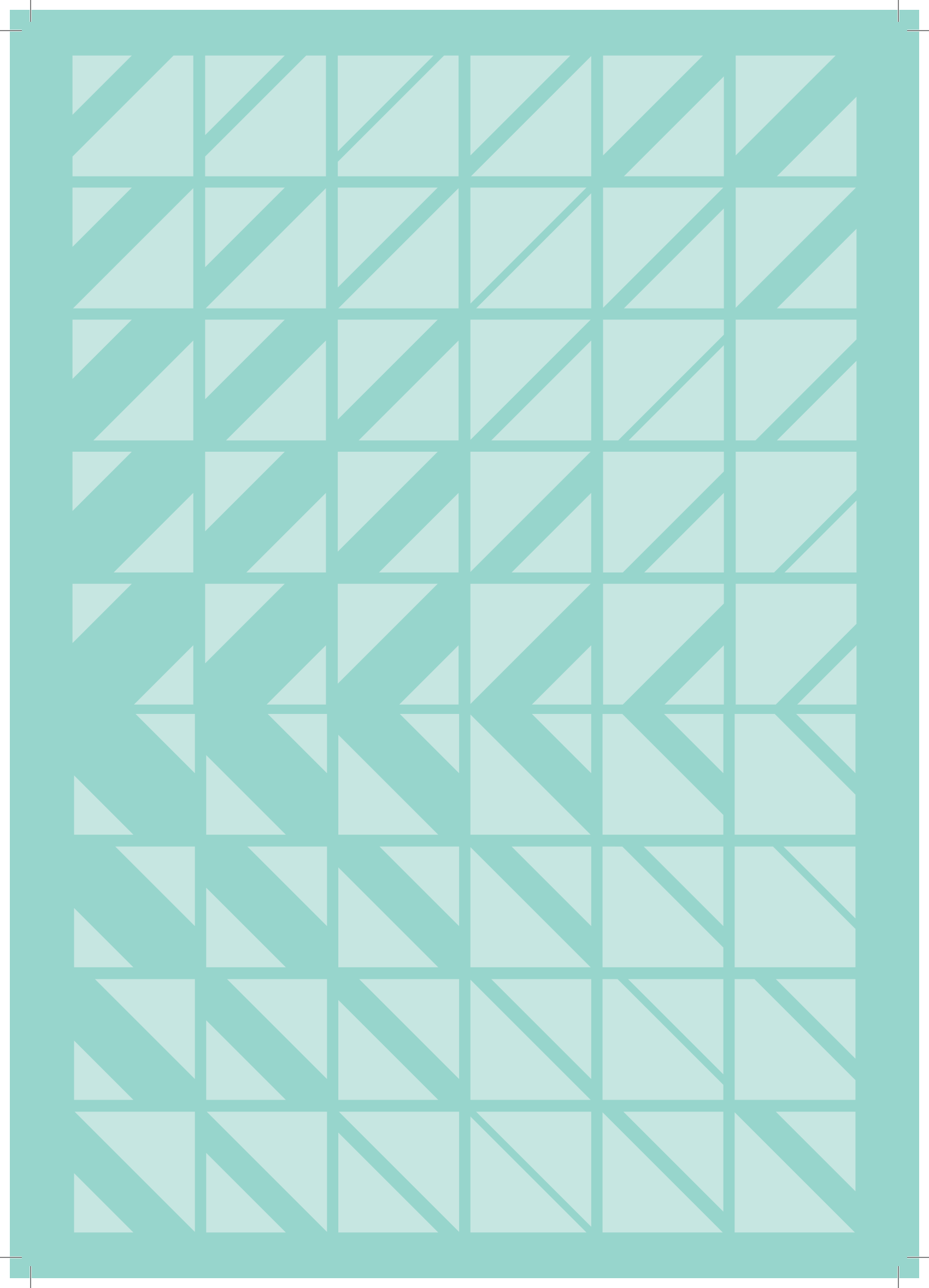
Pannonia gazdag római kori kőemlékanyagában az asztrális szimbólummal díszített sírkövek egészen kivételes csoportot alkotnak. A kora császárkor (Kr. u. 1–2. század) jellegzetes sírkőplasztikai ábrázolásáról van szó, amely különösen a tartomány északkeleti részében, az őslakos *azalus* és *eraviscus* területen fordul elő. A durván faragott, gyakran csak vonalasan bekarcolt, egyszerű sztélék csak az őslakossághoz tartozó polgári személyek sírkövein jelennek meg, amelyeken nem latin személynevek szerepelnek. A sztéléken felbukkanó ábrázolásokat Magyarországon elsőként Nagy Lajos, az aquincumi kutatások egyik jeles képviselője rendszerezte és foglalta össze. Véleményét a kutatás egészen az 1980-as évek végéig elfogadta, ekkor azonban Nagy Mihály a nemzetközi kutatásoktól eltérően egy merőben más irányvonalat határozott meg. A sírsztéléken a fő képmező mellett megjelenő asztrális szimbólumok vallástörténeti vonatkozása nem mindig egyértelmű; a szorosán egymáshoz kapcsolódó jelképek ikonográfiai programja máig vita tárgyát képezi.

ÁDÁM PÁLFI

Possible Interpretations of the Roman Astral Tombstones of Szentendre

Among Pannonia's abundant Roman stone monuments, tombstones decorated with astral symbols form an exceptional group. These are typical sculptural representations on tombstones from the early Imperial Period (1st to 2nd century AD), found mostly in the north-eastern part of the province, in the areas inhabited by the native *Azali* and *Eravisci* people. The simple, roughly carved stelae, often incised only with singular lines, appear exclusively on the tombstones of civilians belonging to the native population, and do not bear any Latin personal names. The representations that appeared on the stelae were first catalogued and summarised in Hungary by Lajos Nagy, one of the most prominent representatives of Aquincum Studies. His findings were accepted by the research community until the late 1980s, when Mihály Nagy, in contrast to existing international research, charted a completely different course. The relevance of the astral symbols that appear adjacently to the image field on the tomb stelae in terms of the history of religion is not always clear; the iconographic programme of the closely related symbols still constitutes the subject of debate.

A PATIKUSASZTALTÓL
A SZÍNPADIG.
STÉGER XAVÉR FERENC
TENORISTA GYÓGYSZERÉSZ
HÁTTERE

- Fábíán Laura, PhD
történész, tudományos titkár
Ferenczy Múzeumi Centrum
laura.fabian@muzeumicentrum.hu

Bevezetés

A nemzetközileg méltán híres, szentendrei születésű Stéger Xavér Ferenchez (1824. december 2. – 1911. március 1., Szentendre) elsősorban az operák látványos világa kötődik (1. kép). Erkel Ferenc kedvenc tenorjáról viszont kevésbé ismert, hogy az európai és hazai színpadok meghódítása előtt, családi tradíció nyomán elkezdte kitanulni a gyógyszerészetet. Tanulmányomban bemutatom a családi gyökereket is, mivel több rokona, felmenője is a gyógyítást választotta hivatásul: így többek között gyógyszerész édesapján kívül (aki a szentendrei patikát is vezette húsz évig) például nagyapja, aki az egyik első városi orvos volt Vácott a 18. század végén. Emellett Stéger korai

1. kép: Stéger Ferenc portréfotója 1871-ből (FMC TD 74.597.28)

tanulóéveit fogom bemutatni, a korábbi adatokat pontosítani, noha ismert, hogy végül mást választott hivatásul. Stéger Ferenc kapcsán lényeges hangsúlyozni, hogy hagyatékát a Ferenczy Múzeumi Centrum (FMC) több részletben felvásárolta a leszármazottaktól (az 1950–1960-as években), így személyével és munkásságával kapcsolatban igen fontos tárgyi és kordokumentumok állnak rendelkezésre.

Ahogy Szabó Sándor Stégerről szóló, alapmunkának számító tanulmányában 1975-ben megjegyzi,¹ az operaénekes életéről (Stéger tollbamondása alapján) dr. Fabó Bertalan munkáját érdemes elsőként kiemelni.² Fabó 1910-es Erkelről írt könyvében külön fejezetet szentel Stégernek, melyben a tenorista hagyatékából azóta eltűnt dokumentumokat és fényképeket is közöl. Stéger életéről továbbá a már említett múzeumi hagyatékban szereplő korabeli hivatalos dokumentumok, használati és emléktárgyak, festmények, valamint egyéb iratok szolgálnak értékes adatokkal. Fontos kiemelni, hogy színháztörténeti szempontból egészen rendkívüli Stéger Ferenc háromkötetes naplója (OSzK MS Mus. 268), melyben részletekbe menően feljegyezte összes előadását 1846 és 1874 között. Sajnálatos módon magánéleti vonatkozásuk nem kimondottan van a naplóknak.³ További kiindulópontnak tekinthető az a személyes hangvételi levél, amit Stéger Ferenc 1902-ben írt a családjáról és pályája kezdetéről Schiller nevű barátjának. A levelet 1911-ben jelentette meg a belovári származású Gustav Fleischer a *Narodne Novine* hasábjain.⁴ Ugyan nem lehet tudni, hogy az eredeti levél fennmaradt-e, de az 1911-es közlésben olvasható adatok Stéger családtagjairól és gyógyszerészi tanulmányairól más források alapján alátámaszthatók.

A Stéger család gyógyszerészi és orvosdoktori gyökerei

A Stéger família egyik első orvosa a tenorista nagyapja, a pétervárad születésű Stéger Joachim Pál (1757–1794) volt. 1777-ben kezdte az orvosi képzést Pesten,⁵ az egyetemet pedig 1782-ben fejezte be, dolgozata címe: *Dissertatio inaug. med.*

¹ Szabó 1975: 226.

² Fabó 1910: 191–208.

³ Kivételt képez az a Ferenczy Múzeumi Centrum gyűjteményében lévő rövid napló, amiben feljegyezte személyes ügyeit, utazásait és hétköznapi dolgait is 1843 és 1851 között. FMC TD 74.600.98.

⁴ Fleischer 1991: 116; a levélre Marija Barbieri hívta fel a figyelmet. Barbieri 2011: 240.

⁵ Az 1911-ben kiadott levélben az áll, hogy Ausztriából érkezett Vácra, viszont az orvossá avatottak névsorát közlő Hőgyes-féle emlékkönyv pétervárad származást tüntet fel. Fleischer 1991: 245, 116a; Hőgyes 1896: 225.

⁶ 1757. okt. 27-én született. Az MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport hamarosan elkészülő adatbázisán dolgozók szíves közlésével.

de *Tinea Budae*.⁷ Az akkori orvosképzésre vonatkozó arányokat kiválóan mutatja, hogy rajta kívül négyen végeztek még ebben az évben a karon.⁸ Öt évvel később már biztosan Vácott dolgozott (feltehetően máshol nem is gyakornokoskodott közben), ahol 1787-ben foglalta el hivatalosan is a városi orvosi pozíciót, mely tisztséget haláláig töltötte be. Már 1786-ban bizonyítványt kapott arról, hogy négy évig fizetés nélkül látogatta a betegeket, képesítése szerint belgyógyász volt, de sebészetet nem művelhetett.⁹ Meglehetősen fiatalon, harminchét éves korában meghalt, ám temetése rendkívüli körülményei miatt mindenképpen említésre méltó, hogy Stéger Pál egyike azon híressé vált váci múmiáknak, akiket 1994–1995-ben találtak meg a váci Fehérek Templomában egy felújítás során.¹⁰

Stéger Pálnak három lánya és két fia született, köztük 1791-ben az idősebb Stéger Ferenc, az operaénekes apja, aki huszonnégy évesen (1812–1813-ban) szerezte meg gyógyszerészi oklevelét Pesten „jó” minősítéssel – róla még lentebb lesz szó.¹¹ Bátyja, a szintén váci születésű Stéger János (Nepomuk) az apja nyomdokait követve 1807-ben a pesti egyetem orvosi karára iratkozott be, ahol 1812-ben végzett.¹² A későbbiekben Hont vármegye főorvosa volt, gyógyszerházakat vizsgált, és a himlőoltás szervezésében is aktívan részt vett 1819 és 1822 között.¹³

Áttérve a tenorista testvéreire, a fiatalabb Stéger Ferencnek több húga és nővére,¹⁴ illetve két öccse és egy bátyja volt. Idősebb fiútestvére, Stéger Félix Benedictus (1823–1889) – aki az iratokban Bódogként szerepel – szintén az édesapa gyógy-

szerészi példáját követte tanulmányaiban. A pesti egyetem orvosi karának gyógyszerész szakát huszonnégy évesen végezte el 1847-ben „elég jó” minősítéssel.¹⁵ Öt évvel később Gödöllőre költözhetett (lánya, Gizella már itt született), és a helyi patikát bérelte, de nem szándékozott itt maradni, és Bicskén próbált patikát nyitni, ahol elutasították.¹⁶ Gödöllő után Szobra költözött, fia, Kálmán 1858-ban már itt született.¹⁷ Kálmán szintén az orvosi pályát választotta, 1884–1885-ben végzett a pesti egyetemen.¹⁸ Ifj. Stéger Ferenc és Félix testvére között minden bizonnyal felnőtt korukra is megmaradhatott a jó viszony, mert miután visszavonult az operától, a tenorista birtokot is vásárolt Szobon, de néhány évvel később eladták.¹⁹ Szintén a szoros családi kapcsolatot mutatja, hogy Félix gyermekeinek is Ferencet és nejét, Szymanszka Leonát választotta kereszt-szülőkné.²⁰

A tenorista két öccse ellenben már nem a gyógyító pályát választotta, mindketten a cukrászat felé indultak el. Stéger Leodegardus (1828. szeptember 28-án született) és öccse, Viktor (1829. november 29-én látta meg a napvilágot) az inasnyilvántartások alapján Pesten tanult.²¹

Az idősebb Stéger Ferenc gyógyszerész pályája

A 18–19. századi adatok a gyógyszerházakról és gyógyszerészekről elsősorban a megyei orvosok beszámolóai alapján ismertek, melyekben rendszeresen alapos vizsgálatnak vetették alá a gyógyszerházat és aktuális tulajdonosát. Előfordult, hogy a megyei orvos elmarasztalta

⁷ Győry 1900: 127.

⁸ Hógyes 1896: 225.

⁹ Sági 1983: 230.

¹⁰ Ezúton szeretném megköszönni a Stéger Pál kutatásában nyújtott segítséget Csukovits Anitának a Tragor Ignác Múzeumból és különösen Szvák Enikőnek a Magyar Természettudományi Múzeumból. Szikossy 2020: 118; a váci felsővárosi halotti anyakönyvben különös módon nem szerepel a neve 1794 májusánál (egyelőre máshol sem találtam meg). Viszont gyermekei kereszteléseit a váci Felsővárosi plébánia anyakönyveiben meg lehet találni, illetve halála pontos dátuma a koporsófelirata alapján ismert: „Joachim PAULUS Steger Physicus Vaciensis Civitatis: / Obiit Anno 1794. 28 Maii Aetatis Suae 37”. A koporsó a váci Tragor Ignác Múzeum Néprajzi Gyűjteményében van: N. 2002.63.1. Csukovits 2019: 110; VPKL, Vác-Felsőváros R. K. Plébánia iratai, halottak 1779-től.

¹¹ Beniczky 1991: 22.

¹² Hógyes 1896: 231.

¹³ Kiss 1988: 148; Lengyel 1993: 104–105.

¹⁴ A szentendrei anyakönyvek szerint öt lánytestvére született, de idősebb Stéger Ferenc szerint 1840-ben hét gyermeke van, valamint a fiatalabb Stéger Ferenc 1911-es levele szerint egyik lánytestvére fiatalon meghalt, így feltehetően ketten nem érték meg a felnőttkort. A szentendrei római katolikus plébánia anyakönyvei digitalizált változatban elérhetők a Family Search oldalon: <https://www.familysearch.org/search/catalog/243535?availability=Family%20History%20Library> (letöltve: 2023. 01. 15.)

¹⁵ Süli-Beniczky 1991: 53.

¹⁶ Lengyel 1993: 71.

¹⁷ A későbbiekben elhagyva a gyógyszerészeti pályát végrehajtóként dolgozott, 1889-ben hunyt el balesetben. *Pesti Hírlap*, 1889. 02. 04., 06.

¹⁸ Hógyes 1896: 282.

¹⁹ FMC AD 220.

²⁰ Például Stéger Kálmán 1858-ban tartott keresztelőjén. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-YS-BW-WB8?cc=1743180&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AX88Y-SF9> (letöltve: 2023. 01. 10.)

²¹ A kisebbik Stéger fiúk cukrászati karrierjével bővebben Rózsa Miklós foglalkozott. Rózsa 1987: 49–52.

a tulajokat, hiányolta a megfelelő körülményeket, a felszerelést, vagy kötelezhette a tanulmányok befejezésére a patikust.

A szentendrei (1860-tól reáljogú)²² Szentháromság patika pontos alapítási dátuma nem ismert, de 1788-ból már fennmaradt az első tulajdonos neve: Farkas. Ezzel Pest megyében az egyik legkorábbi alapítású gyógyszerertár nyitotta meg kapuit,²³ mivel 1800 előtt Szentendrén kívül Vácott, Aszódon és Ráckeven volt csak patika. A korszak Pest megyei gyógyszerészetét Lengyel Júlia dolgozta fel, munkájában a Stéger család szerepére is kitér, akik 1818 és 1838 között birtokolták a patikát Szentendrén.²⁴ Az idősebb Stéger Ferenc Szentendrén a gyógyszerészeti munkája mellett a város *senatori* tisztségét is betöltötte.²⁵ A patika előző tulajdonosa, Straub Mátyás 1818-ban Budára költözött, hogy a két meglévő gyógyszerertár mellé megnyithassa a sajátját; húsz évvel később pedig Járó Antal vásárolta meg Stégertől a szentendrei gyógyszerertárat.²⁶

Az id. Stéger Ferenc konfliktusoktól terhelt szakmai karrierjéről egy mára feltehetően elveszett iratcsoport alapján Baradlai János és Bársony Elemér számolt be 1930-ban kiadott gyógyszerészettörténeti monográfiájában.²⁷ E szerint az 1820–1822-es évekből egy ún. *Acta Stegeriana* iratcsoportból kiderül, hogy fiatal korában lopás vádjába keveredett. Ifjú éveiben a ma is – de már más néven – létező, egyik legnagyobb múltú bécsi patikában, a Mohren Apotheke-ben volt segéd egy ifjúkori barátjánál, Pados Györgynél. A vádak szerint tőle lopott Stéger nyolc forintot. Ez a fiatalkori botlás annak kapcsán került napvilágra, hogy 1820–1821-ben Stéger patikát kívánt vásárolni Pesten, de akkoriban már kettő is üzemelt a Lipótvárosban. A helytartótanácsi iratok alapján már 1820-ban kérvényezte a lipótvárosi gyógyszerertár megnyitását.²⁸ Nyilvánvaló, hogy az egyik lipótvárosi patika tulajosa, Székely Károly szakmai konkurenciát látott Stégerben, aki akko-

riban a Pesti Gyógyszerész Grémium elnöke volt. A kiobbant szakmai összetűzésben Székely a bécsi lopásról készült levéllel zsarolta meg Stégert, melynek végeredményeképpen kénytelen volt 1821. január 23-án visszavonni a patikanyitási jog iránt benyújtott kérelmét.

Székellyel való incidense feltehetően közrejátszott abban, hogy ezt követően Pest helyett Budát választotta (Székely az 1830-as években is aktív volt), ahol sikerült üzletet kötnie, és néhány évre övé lett az Arany Oroszlánhoz címzett patika.²⁹ Ez a mai II. kerületi Szent István reáljogú gyógyszerertár többször költözött a 19. században, de amikor id. Stéger Ferenc megvette 1834-ben (1839-ben adta el), még Újlakon volt, és ezzel párhuzamosan ekkor még négy évig a szentendrei patika is az ő tulajdonában állt. Mivel a környék lakossága igen szegény volt, a patika fenntartása ellehetetlenült, és így a mai Margit körútra költöztették.³⁰ Az 1834 és 1838 közötti években Stéger neve rendszeresen felbukkan a budai gyógyszerészeti grémium jegyzőkönyveiben a résztvevők között³¹ – ekkoriban átlagosan hat-hét tagja volt a testületnek. Az évenként (vagy elvétve sűrűbben) megszervezett üléseken a testület tagjait érintő ügyeket tárgyalták, többek között a *taxa* díjszabását rögzítették.

Ezekben az években két sikertelen patikavásárlási törekvése is volt. 1838-ban Jászberényben próbált patikát vásárolni, de kudarcba fulladt az ügylet.³² Két évvel később, 1840-ben Pilisvörösvárra kért patikajogot – ahol ekkor még nem volt gyógyszerertár –, de ezt sem sikerült megszereznie. A vörösvári gyógyszerertárra pályázó leveléből kiderül, hogy egyfelől hét gyermeke van, akik közül ketten gyógyszerésznek tanulnak. Másrészt, hogy 1838-ban az általa vásárolt budai patikát is megkárosította az akkori árvíz, és megsemmisültek a termékei, így nem volt bevétele.³³ Id. Stéger Ferenc későbbi – 1840–1850-es évekbeli – karrierjére vonatkozóan további kutatások szükségé-

■ 22 Lengyel 1993: 54. A reáljogú gyógyszerertárak mellett léteztek a személyi jogúak, valamint az irgalmasrendiekhez tartozók. A reáljog esetében a városok rendelkeztek a patikáról, tulajdonosuk csak gyógyszerész lehetett.

23 Lengyel 1993: 13.

24 Lengyel 1993: 52.

25 1829 novemberében, Edvárd fia keresztelésének anyakönyvi feljegyzése mellett szerepel ez az adat. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-YSBW-WN9?cc=1743180&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A-X88R-8XT> (letöltve: 2023. 04. 18.)

26 Lengyel 1993: 52.

27 Baradlai-Bársony 1930: I, 399–400.

28 MNL OL X 10872–22324 X 7804 – Departamentum sanitatis (MNL OL C 66), 1820. Protocollum szám: 23709.

29 Baradlai-Bársony 1930: I, 399–400.

30 Sztankai 1935: 166.

31 MNM SOM, Budai és pesti gyógyszerész grémium (1796–1848) anyagai, jegyzőkönyvek: *A Budai Gyógyszerész Grémium üléseinek jegyzőkönyvei, 1830–1845* (12–24. oldalak).

32 Pethő 2015: 7.

33 Lengyel eredetiben közölte a levelet. Lengyel 1993: 119–120.

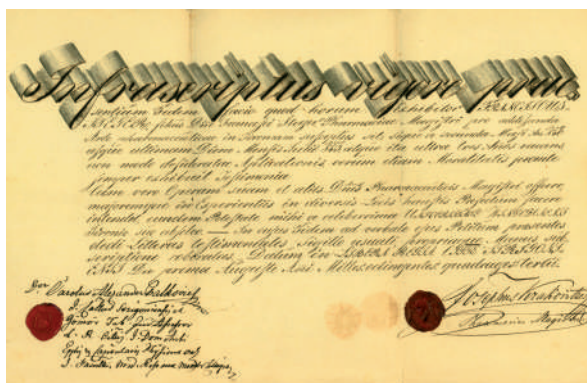
sek. Annyi bizonyos, hogy 1848 augusztusában, amikor ifj. Stéger Ferenc akkor már énekesként hazatért, hogy a Nemzeti Színházban játsszon, Gödöllőn tartózkodott.³⁴

Egy apothecarius tanuló útja – Esztergom, Belovár és Bécs

Magyarországon az egyetemi gyógyszerészképzés előtt a tanoncok (a sebészekhez hasonlóan) céhszerű kereteken belül tudták elsajátítani a gyógyításhoz szükséges tudást. Ez azt jelentette, hogy a megyei főorvos és egy gyógyszerész előtt kellett a tanulóknak vizsgáznuk. Ám egyfelől a gyógyszerészekről fennmaradt források nem elsősorban a tanulmányaikról árulkodnak, másrészt sajátos helyzetüket mutatja, hogy kimondottan gyógyszerész céh nem létezett.³⁵ Az alábbiakban bemutatom, hogy ifj. Stéger Ferenc ugyan elindult azon az oktatási úton, melynek segítségével egyetemi szinten is tanulhatta volna a gyógyszerészetet, de zenei tehetsége révén időközben más lehetőségek nyíltak meg számára. Stéger énekesi karrierje előtti iskoláiról néhány adat volt csak ismert korábban, melyeket az alábbiakban tovább pontosítok. Mielőtt gyógyszerészeti ismeretei elmélyítésébe kezdett, a gimnáziumot Budán és Jászberényben járta ki, és elvileg filozófiát is tanult Pesten.³⁶ Stéger igen korán, 1833-ban, mindössze kilenc évesen már a piaristák gimnáziumában (akkori nevén Kegyes Tanítórendiek Főgimnáziumában) tanult Budán, bátyjával, Félixszel együtt.³⁷ Az 1837–1838-as tanévben neve még szerepel az iskolai értesítőben.³⁸ A piaristák akkori épületei a budai Várnegyed területén voltak, és nem ismeretlen, hogy a Stéger család szorosan kötődött a negyedhez, ott is volt ingatlanuk: a *Narodne novine*-féle levél szerint 1834-ben a Stéger család Budára költözött.³⁹ Vélhetően Stéger apjának jászberényi patika-vásárlási kísérlete összefügghetett azzal, hogy

az ifjú Ferenc Jászberényben is tanult egy rövid ideig. A településen 1831-ben alakult meg a második gyógyszerár, és annak ellenére, hogy ezt az üzletet kívánta megvásárolni, a városi jegyzőkönyvek szerint mégsem volt elég pénzük – ebben nyilván a budai árvíz okozta károk is közrejátszottak –, és 1839 júliusára a tanácsülésen már arról írnak, hogy idősebb Stéger visszaadta a befizetett ötven forintot.⁴⁰

Az ifjabb Stéger tehát 1838–1840 között tanulhatott Jászberényben. Utána elvileg Pesten tanult egy ideig filozófiát, ami ebben az esetben a pesti egyetem bölcsészeti karát jelenthetné, ahova talán 1838–1839-től iratkozhatott be. Ennek viszont sajnos nem maradtak nyomai, mivel a pesti egyetem bölcsész karának erre az időszakra (tehát kb. az 1840-es évekre) eső matrikulái elvesztek.⁴¹

2. kép: Stéger Ferenc gyógyszerészi tanulmányainak (tirocinium) igazolása, Esztergom, 1843. július (FMC TD 74.600.104)

A gyógyszerészeti kar beiratkozásai – ahogy az édesapja és a testvére kapcsán már kiderült – szerencsére kutathatók, de ezek alapján Stéger nem iratkozott be Pestre, hogy tudását egyetemi szinten is fejlessze. A hazai gyógyszerészeti képzés Stéger tanulóéveiben mondhatni átmeneti időszakot jelentett. A „céhes” keretek ekkorra szűkösebbek lettek, és az 1830-as évektől a ko-

³⁴ FMC TD 74.600.98.

³⁵ A 18–19. század első felének hazai gyógyszerész képzéséről ld. bővebben: Kapronczay 2016: 62–74.

³⁶ Schöpfung 1931: IV, 134.

³⁷ Juventus regii: 1833.

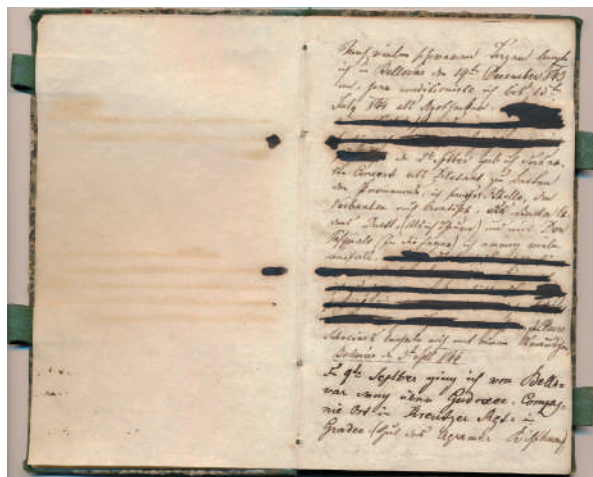
³⁸ Juventus regii: 1837–1838. Feltehetően 1839–1840-ben kerülhetett át Jászberénybe, mert 1840-től már nem szerepel az iskolai értesítőben.

³⁹ Fleischer 1991: 116. Érdekes – és Stéger Ferenc Szentendre iránti szeretetét is mutatja –, hogy 1871–1872-ben a Dísz tér 6. alatt álló ingatlan Szymanszka Leóna nevére volt bejelentve, ld. Czagány 1968: 93. Ennek ellenére ismert a későbbi életrajzából, hogy miután a Nemzeti Színházról 1873-ban visszavonult, Szentendrére költözött, és haláláig ott élt. A Ferenczy Múzeumi Centrum Adattárában Nagy Ágostonné (Stéger Ferenc egyik unokájának a felesége) visszaemlékezésében megemlíti, hogy már Stéger Ferenc szüleinek is volt ingatlana a Dísz téren, tehát elképzelhető, hogy ugyanarról a házról van szó.

⁴⁰ Sugárné 1995: 7.

⁴¹ 1956 novemberében a Magyar Országos Levéltár épülete találatot kapott, így a tűzvész miatt a korábban ide szállított egyetemi anyagok, köztük a beiratkozások és a bölcsészeti fakultásra vonatkozók – melyeket azelőtt nem kutattak – megsemmisültek. Kiss-Szögi-Ujváry 1988: 9.

rábbi négy helyett már hatosztályos gimnáziumi tanulmányokat is megkövetel(het)tek előképzettségként. A latin nyelv tudása a receptek és a tankönyvek miatt is szükséges volt, ezért a gimnáziumi évek jelentették az alapokat, ezt követően pedig patikában lehetett megkezdeni a gyakornoki képzést (*tirocinium*), mely hat évet jelentett.⁴² 1835-ben továbbra is a gimnáziumi tanulmányok, illetve tanonci, ezt követően segédi

3. kép: Stéger Ferenc naplója, részlet, 1843 (FMC TD 74.600.98)

vizsga volt szükséges az egyetem megkezdéséhez, valamint kétéves gyógyszerértári gyakorlat. Annak ellenére, hogy az egyetemi gyógyszerész-képzés egy évet jelentett, a valóságban közel hat évnyi gyakornoki tanulás kellett a beiratkozáshoz.⁴³ Stéger apja még abban az évben végezte el Pesten az egyetemet, amikor csak egy és nem két év kellett a képzéshez.⁴⁴

A *Narodne novine* hasábjain megjelentetett levél szerint is Pesten tanult eleinte, de apja nem tudta finanszírozni iskoláit, ezért küldte Esztergomba a gyógyszerészeti stúdiumait folytatni,⁴⁵ ahova 1840-ben, tizenhat éves korában került. Hogy miért pont Esztergomban kezdte a gyógyszerészeti tanulmányait, az nem teljesen világos (felmerülhetett volna, hogy apja patikájában tanuljon), meg lehet, volt családi-baráti kötődés az

ottani patikatulajdonossal. Az esztergomi évekről a Ferenczy Múzeumi Centrumban őrzött latin nyelvű igazolás (2. kép) tanúskodik: Stéger a *tirociniumot*, vagyis az egyetemi szintű oktatásban való részvételhez kötelező gyógyszerértári gyakorlatot végezte el ebben a gyógyszerértárban, három éven keresztül (1840 júliusától 1843 júliusáig).⁴⁶ A dokumentumot Krakovitzer József,⁴⁷ az első esztergomi patika, az Arany Griff gyógyszer-tulajdonosa állította ki. Mellette Esztergom főorvosa, Carolus Alexander Palkovich (Palkovics Károly) igazolta a dokumentumot aláírásával és pecsétjével. Az igazolás szerint Stégernek felajánlottak egy továbbtanulási lehetőséget a bécsi egyetemen, de későbbi életpályája alapján ismert, hogy nem élt vele.

Az esztergomi Arany Griff patikát a 18. század második felében alapították, és a Krakovitzer család kezén volt 1798 és 1853 között.⁴⁸ Krakovitzer Ferenc polgármesterként a városi közelet aktív szereplője volt, fia, József vette át apjától a gyógyszerértár vezetését. Egy Stéger előtti gyakornokról – bizonyos Zeller Istvánról – ismert, hogy még az idősebb Krakovitzer idején dolgozott a patikában 1835-től. Róla viszont meglehetősen negatív kép maradt fent, dolgozóihoz való hozzáállását nem csupán a szigor jellemezte:

„Nagy forgalmú és jó hírnevű gyógyszerértár volt ez, maga a tulajdonos jeles fizikus és botanikus, de a túlzásig kényes és rendszerető ember volt. Emellett nagyon fukar, úgyhogy embereit télen fűtetlen szobában lakatta és nagyon sovány ellátásban részesítette; gyakornokaival pedig a legdurvább munkálatokat is végeztette, minek következtében egy év múlva otthagya a Krakovitzer-féle gyógyszerértarat [...].”⁴⁹

Hogy fia miként vezette a patikát, miként bánt a beosztottakkal – köztük Stégerrel –, arról nincs adatunk. Később a szabadságharc idején nemzetőr százados volt, de feltehetően javult az ott dolgozók helyzete, mert Stéger összességében három évig volt náluk. A patika Széchenyi tér – Kossuth utca 3. szám alatti saroképülete ma is áll – noha maga a gyógyszerértár másik épületbe költözött –, és egyben Esztergom egyik legrégebbi háza.

■ 42 1833-ban felmerült egy meg nem valósult javaslat, ami három évre csökkentette volna a *tirocinium* idejét. Rádóczy 1987: 43.

43 Szabó 2019: 58.

44 Kapronczay K. 2016: 70.

45 Fleischer 1911: 115–116.

46 FMC TD 74.600.104.

47 Horváthné Smudla 2015: 55.

48 A Krakovitzer családról bővebben ld. Prokopné 1994: 173–178.

49 Baradlai-Bárony 1930: I, 442–443.

Stéger gyakornoki igazolásával a zsebében Esztergomból 1843 nyarán Belovárra ment gyógyszerészeti tapasztalatait tovább gazdagítani, ahol 1844 júliusáig tartott a gyakorlata.⁵⁰ Naplótörredékében igen röviden (csupán néhány mondatban) tér ki erre az utazásra, érthető okokból a későbbiekben főleg az előadásaival foglalkozott.⁵¹ Ezt a gyógyszerészi gyakorlatot Dubravko Habek a 18–19. századi belovári orvoslástörténetet feldolgozó monográfiájában röviden megemlíti. Belováron 1768-ban az első gyógyszertárat Joseph Blüchweiss (1744–1788) nyitotta meg, majd 1770-ben egy második patika is megnyitotta kapuit, de ez feltehetően beolvadt a városi kórházba.⁵² Több Belováriban dolgozó gyógyszerész neve is ismert a korszakból, de arra nézve, hogy Stéger pontosan kinél gyakornokoskodott, csak feltételezésekbe lehet bocsátkozni. A legvalószínűbb, hogy a később Fekete Sas nevet viselő Blüchweiss-féle patikában lehetett segéd.

Zenei karrierjében a belovári gyakorlat jelentette a fordulópontot, mivel itt adódott elsőként lehetősége komoly fellépésen bemutatni képességeit (1844 szeptemberében), megalapozva későbbi karrierjét. A tehetségét felfedező belovári templom orgonistája, Alojzije Fleischer-Mesarić révén került Zágrábba, aki Vatroslav Lisinski horvát zeneszerzőnek ajánlotta be. Lisinski az első horvát nyelvű opera megálmodója volt – amelyben egyébként Stéger is nagy sikert aratva lépett fel Stazić művésznévén.⁵³

Stéger Ferenc néhány év elteltével, miután neve egyre ismertebbé vált a zágrábi zenei körökben, Bécsbe utazott további lehetőségek kiaknázására 1846 januárjában. Szögi László és az MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport dolgozta fel a Bécsben tanuló magyar diákok tanulmányait, ám Stéger Ferenc nem szerepel a beiratkozottak között.⁵⁴ Ezzel szemben a 19–20. század eleji osztrák–német (zenetörténeti) lexikonokban visszatérő fordulat, hogy Stéger Bécsben tanult vagy beiratkozott a gyógyszerészeti karra 1847-ben.⁵⁵ Stéger ekkoriban kezdett népszerűvé válni, és valóban, 1847-ben Bécsben élt, ahol kezdő énekesként többször is fellépett ekkoriban. Csakhogy

a forradalom kitörése előtt már Zágrábban volt, és 1848 augusztusában visszatért Pestre, ahol a Nemzeti Színház szerződtette. Frankenburg Adolf korabeli író 1847-ben Bécsben járt kancelláriai audiencia végett, és visszaemlékezéseiből kiderül, hogy míg a napokig tartó várakozásban igyekezett elütni valahogy az idejét, egyik este meghallgatta Stégert Vincenzo Bellini *Az alvajárójában*.⁵⁶ Akkoriban Stéger még kiforratlan énekes volt – különösen Jenny Lind mellett –, és Frankenburg megjegyzi, hogy túlerőltette a hangját ekkoriban, majd visszatért Zágrábba gyógyszerészeti tanulmányait

4. kép: Stéger Ferenc Andorási Lajosként *A kunok* c. darabban, 1850-es évek (OSZK Színháztörténeti és Zeneműtár, SZT KA 6003/2, Szentkuthy István felvétele)

⁵⁰ Szabó 1975: 203–204.

⁵¹ FMC TD 74.600.98.

⁵² Habek 2015: 280.

⁵³ Barbieri 2011: 239; a korai években ezen a néven szerepelt a fellépések alkalmával, de amikor elkezdte hazai karrierjét, már Stégerként szerepelt mindenhol.

⁵⁴ Szögi 2013.

⁵⁵ Az Eisenberg-féle lexikonban az olvasható, hogy be is iratkozott: Eisenberg 1903: 991; más lexikonok úgy fogalmazznak, hogy Bécsben tanult gyógyszerészetet: Wurzbach 1878: 316; Kutsch–Riemens 2003: VII, 4515.

⁵⁶ Stéger a naplójában feljegyezte, hogy ebben a darabban 1847. január–februárban lépett fel Jenny Linddel (kora egyik legismertebb svéd származású szoprán énekesnőjével), Elvino szerepében. OSZK MS Mus 268. I.

⁵⁷ Frankenburg 1868: 228.

folytatni.⁵⁷ Ugyanakkor az egyik osztrák lexikon szerint Stéger kapott egy olyan „tanácsot” is, hogy inkább a gyógyszerészetnek szentelje az idejét, és ne az éneklésnek.⁵⁸

Stéger 1847 októbere és 1848 májusa közötti időszakát rekonstruálva meglehetősen hézagosszerű ismeretekkel rendelkezünk. Ahogy említettem, a naplója alapján biztos, hogy 1847. július 28-án visszautazott Bécsből Zágrábba (3. kép).⁵⁹ Noha 1846-tól kezdve Bécsben egyre több darabban szerepelt, 1847-ben is már jelentősebb szerepeket játszott, mégsem érkezett el az átütő siker. Hogy ebben a több mint fél évben pontosan mit csinált, arról csak feltételezésekbe lehet bocsátkozni. Mivel Stéger minden fellépését – a koraiakat is beleértve – alaposan dokumentálta, így feltehetően, mivel egy sort sem írt erről az időszakról, nem volt (komoly) fellépése ekkoriban, és Zágrábban vissza kellett térnie rövid ideig korábbi szakmájához, tehát átmenetileg gyógyszerész-

ként dolgozhatott megint. Egy feltörekvő művész esetében egyáltalán nem lenne meglepő, hogy bizonyos időszakokban, a karrierje elején kisebb megtorpanásokkal kell szembenéznie; későbbi sikereiből ismert, hogy 1848 augusztusában már a Nemzeti Színháznál lépett fel mint a bécsi színház vendége. Innentől kezdve pedig 1874-ig megállíthatatlanul tört előre a nemzetközi és hazai opera világába (4. kép).

A Stéger család 18–19. századi történetét közelebbről megnézve egy gyógyszerészeket és orvosokat több generációra visszamenően felvonultató család képe rajzolódik ki. Stéger Ferencnek egyetlen lánya született a lengyel hercegnőtől és a Nemzeti Színház egykori énekesnőjétől, Leonától: Stéger Antónia 1852-ben.⁶⁰ Noha a zene-történet egy kiváló operaénekest nyert Stéger karrierjével, a család gyógyszerész- és orvos-történetben betöltött szerepének a tenorista váltásával ezen az ágon vége szakadt.

■ ⁵⁸ E szerint visszament Pestre gyógyszerésznek, de későbbi pályájából ismert, hogy nem így történt: Pestre már énekesként érkezett. Wurzbach 1878: 316.

⁵⁹ FMC TD 74.600.98. és OSzK MS Mus 268. I.

⁶⁰ Budán a Várban tanult egy lánynevelő intézetben. FMC AD 220.

Források

- Ferenczy Múzeumi Centrum, Adattár (FMC AD)
220 – Adatok és visszaemlékezések Stéger Ferencről
(Nagy Ágostonné visszaemlékezése)
- Ferenczy Múzeumi Centrum, Történeti Dokumentáció
(FMC TD)
74.600.104 – Stéger Ferenc gyógyszerési tanulmányainak (*tirocinium*) igazolása
74.600.98 – Stéger Ferenc naplója
- Magyar Katolikus Anyakönyvek, Family Search adatbázis
<https://www.familysearch.org/search/catalog/1743180> (letöltve: 2023. 01. 20.)
- Magyar Nemzeti Múzeum, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum (MNM SOM)
Budai és pesti gyógyszerész grémium (1796–1848) jegyzőkönyvei
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
MNL OL X 10872 – 22324 X 7804 – Departamentum sanitatis (MNL OL C 66), 1820.
- Országos Széchényi Könyvtár, Zeneműtár (OSzK)
MS Mus. 268. I–III. – Stéger Ferenc naplói
- Váci Püspöki és Káptalani Levéltár, Plébániai Levéltár (VPKL PL)
Plébániai Levéltár, Vác-Felsőváros R. K. Plébánia iratai, halottak 1779-től
- Pesti Hírlap*, 1889

Hivatkozott irodalom**BARADLAI–BÁRSONY 1930**

Baradlai János – Bársony Elemér: *A magyarországi gyógyszerészet története*. I–II. Budapest: Magyarországi Gyógyszerész-Egyesület, 1930.

BARBIERI 2011

Barbieri, Marija: Franjo Stazić (1824.–1911.) – Prvi profesionalni hrvatski operni pjevač? U povodu 100. obljetnice smrti. In: *Arti musices: hrvatski muzikološki zbornik* 42 (2011), 237–259.

BENICZKY 1991

Beniczky Péter (szerk.): *A Pesti Egyetemen végzett gyógyszerészmesterek adatai 1771–1851/52. Tóthné Süli Borbála doktori disszertációja alapján*. Budapest: k. n., 1991.

CZAGÁNY 1968

Czagány István: Komplex kutatási módszer az építészettörténeti és helytörténeti tudomány szolgálatában. In: *Építés- és közlekedéstudományi közlemények* 12 (1968), 63–147.

CSUKOVITS 2019

Csukovits Anita: *A váci domonkos kriptá koporsói*. Vác: Tragor Ignác Múzeum, 2019.

EISENBERG 1903

Eisenberg, Ludwig: *Ludwig Eisenberg's Großes Biographisches Lexikon der Deutschen Bühne im XIX. Jahrhundert*. Leipzig: k. n., 1903.

FABÓ 1910

Fabó Bertalan: *Erkel Ferencz énekese*. Budapest: „Pátria” irodalmi vállalat és nyomdai r.-társ. nyomása, 1910.

FLEISCHER 1911

Fleischer, Gustav: Steger-Stazićeva autobiografija. In: *Narodne novine* 77 (1911), 116–117.

FRANKENBURG 1868

Frankenburg Adolf: *Emlékiratok*. 3. Pest: Emich Gusztáv nyomdája, 1868.

GYÖRY 1900

Győry Tibor: *Magyarország orvosi bibliographiája*. (A Magyar Orvosi Könyvtár Társulat Könyvtára 83.) Budapest: a Társulat kiadása, 1900.

HABEK 2015

Habek, Dubravko: *Iz povijesti zdravstva Bjelovara*. Zagreb–Bjelovar: Posebna izdanja Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2015.

HORVÁTHNÉ SMUDLA 2015

Horváthné Smudla Mária: *Patikusok és patikák Esztergomban, Komáromban, Kisbéren és környékükön*. Tatabánya: magánkiadás, 2015.

HÖGYES 1896

Högyes Endre: *Emlékkönyv a Budapesti Királyi Magyar Tudomány Egyetem Orvosi Karának multjáról és jelenéről*. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Főbizománys Eggenberger-féle Könyvkereskedés, 1896.

JUVENTUS REGII 1833

Juventus regii archi gymnasii Budensis, scholarum piarum. Iskolai értesítő. Buda: k. n., 1833.

JUVENTUS REGII 1837-1838

Juventus regii archi gymnasii Budensis, scholarum piarum. Iskolai értesítő. Buda: k. n., 1837-1838.

KAPRONCZAY 2016

Kapronczay Károly: A hazai gyógyszerészképzés kezdetei. In: Kapronczay Károly – Kapronczay Katalin: *Fejezetek a magyar gyógyszerészet történetéből*. Budapest: Johan Béla Alapítvány, 2016, 62-74.

KISS 1988

Kiss László: A himlőoltás kezdete Hont megyében a XIX. század első évtizedeiben. In: *Orvostörténeti Közlemények* 121-124 (1988), 147-151.

KISS-SZÖGI-UJVÁRY 1988

Kiss József Mihály – Szögi László – Ujváry Gábor: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Repertórium 1635-1975*. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 10.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 1988.

KUTSCH-RIEMENS 2003

Kutsch, Karl Josef – Riemens, Leo: *Großes Sänglerlexikon*, 3. erweiterte Aufl. unter Mitwirkung von Hansjörg Rost. I-VII. München: K. G. Saur, 2003.

LENGYEL 1993

Lengyel Júlia: *Pest megye polgári gyógyszerészetének története a XVIII-XIX. században*. Budapest: Magyar Gyógyszerészeti Társaság Pest Megyei Szervezete – Parma Patika Gyógyszerellátó Vállalat, 1993.

PETHŐ 2015

Pethő László (főszerk.): *Jászberény története a reformkortól a harmincas évekig*. Jászberény: Jászszági Évkönyv Alapítvány, 2015.

PROKOPPNÉ 1994

Prokoppné Stengl Marianna: Adalékok Esztergom polgárosodásának történetéhez. In: *Esztergom évlapjai. Annales*

Strigonienses. Esztergom: Balassa Bálint Társaság, 1994, 171-220.

RÁDÓCZY 1987

Rádóczy Gyula: A magyarországi gyógyszerészképzés fejlődése. In: *Orvostörténeti közlemények* 117-120 (1987), 39-68.

RÓZSA 1987

Rózsa Miklós: Adatok a szentendrei Stéger-család történetéhez. In: *Dunakanyar* 4 (1987), 49-52.

SÁPI 1983

Sápi Vilmos (szerk.): Vác története I. In: *Studia Comitatus* 13 (1983), Szentendre, 1983.

SCHÖPFLIN 1931

Schöpflin Aladár (szerk.): *Magyar Színházművészeti Lexikon*, I-IV. Budapest: Az Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, 1931. IV.

SUGÁRNÉ 1995

Sugárné Koncsek Aranka: *Jászberény város gyógyszerértárainak története 1790-től 1950-ig*. Jászberény: Jászberény Város Önkormányzata, 1995.

SZABÓ 2019

Szabó Attila: Az egyetemi gyógyszerészképzés hazai története. In: *Gerundium* (2019), 52-62.

SZABÓ 1975

Szabó Sándor: Stéger Ferenc, az operaénekes. In: *Studia Comitatus* 3 (1975), 203-229.

SZIKOSSY 2020

Szikossy Ildikó: *Sebészeti beavatkozások nyomai a XVIII. századi váci múmiákon* (PhD disszertáció). Szeged: Szegedi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Embertani Tanszék, 2020.

SZÖGI 2013

Szögi László: *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon, 1789-1848*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 20.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2013.

SZTANKAI 1935

Sztankai István: *A gyógyszerészetre és a budapesti gyógyszerértárra vonatkozó adatok*. Budapest: k. n., 1935.

WURZBACH 1878

Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. I-LX. Wien: Hof- und Staatsdruckerei, 1856-1923. 1878. XXXVII.

FÁBIÁN LAURA

A patikusasztaltól a színpadig. Stéger Xavér Ferenc tenorista gyógyszerész háttere

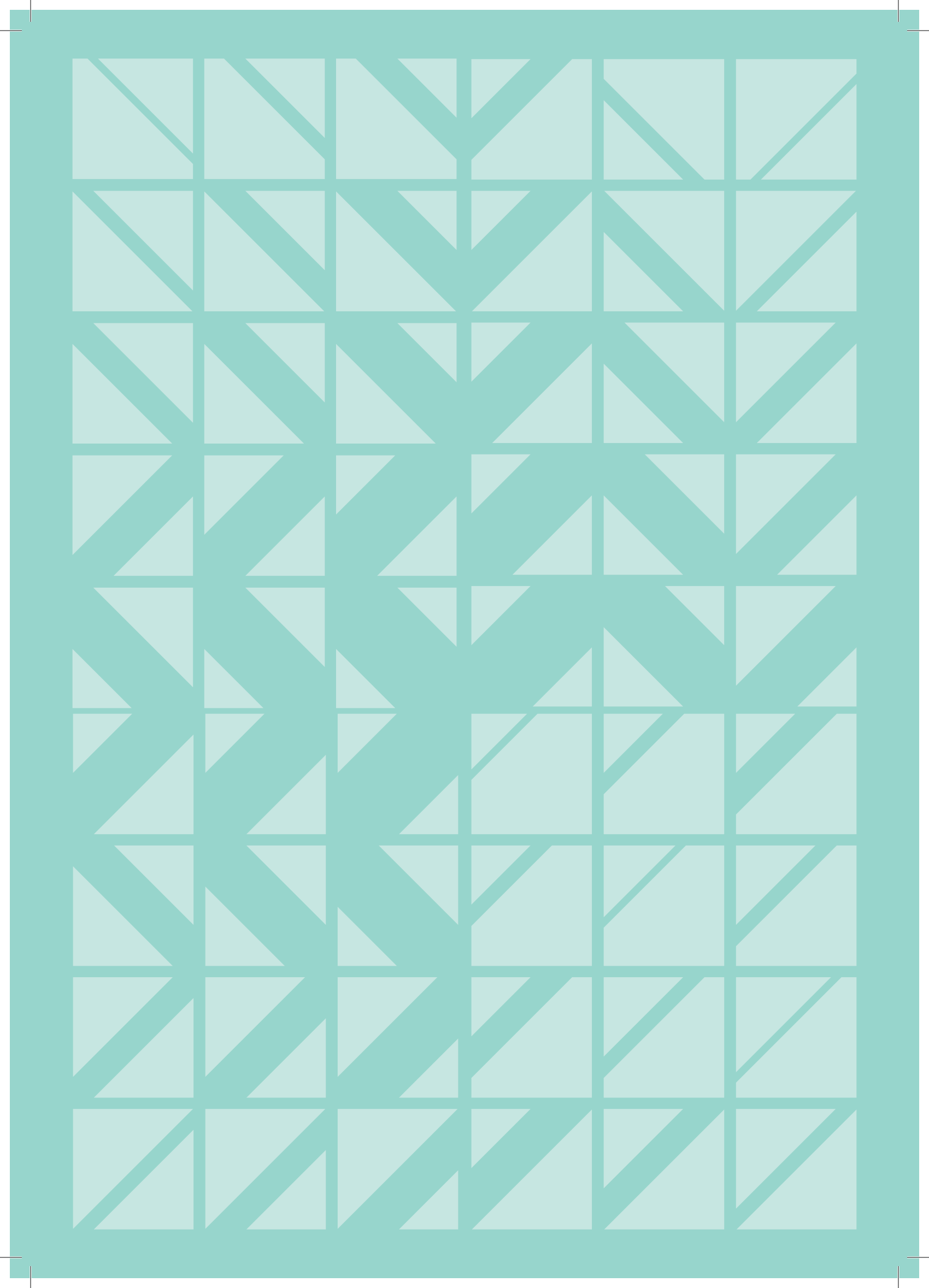
A szentendrei származású Stéger Xavér Ferenc (1824–1911) tenorista rendkívül sikeres nemzetközi és hazai karrierje előtt családi hagyomány révén gyógyszerészeti stúdiumokat folytatott. Tanulmányomban bemutattam, hogy milyen családi háttérrel indult ezen a pályán, mivel a rokonságban több orvos és gyógyszerész is élt. A korábbi kutatások nem helyeztek hangsúlyt Stéger családi hátterének bemutatására, így fontos eredmény annak összekapcsolása, hogy a család első orvos tagja, Stéger Joachim Pál Vácott dolgozott (1794-ben hunyt el), két fia – Stéger Ferenc apja és nagybátyja –, folytatva az apai utat, gyógyszerésznek és orvosnak tanult a pesti egyetemen. Id. Stéger Ferenc Szentendrén húsz éven keresztül volt a város gyógyszerésze (1818–1838 között).

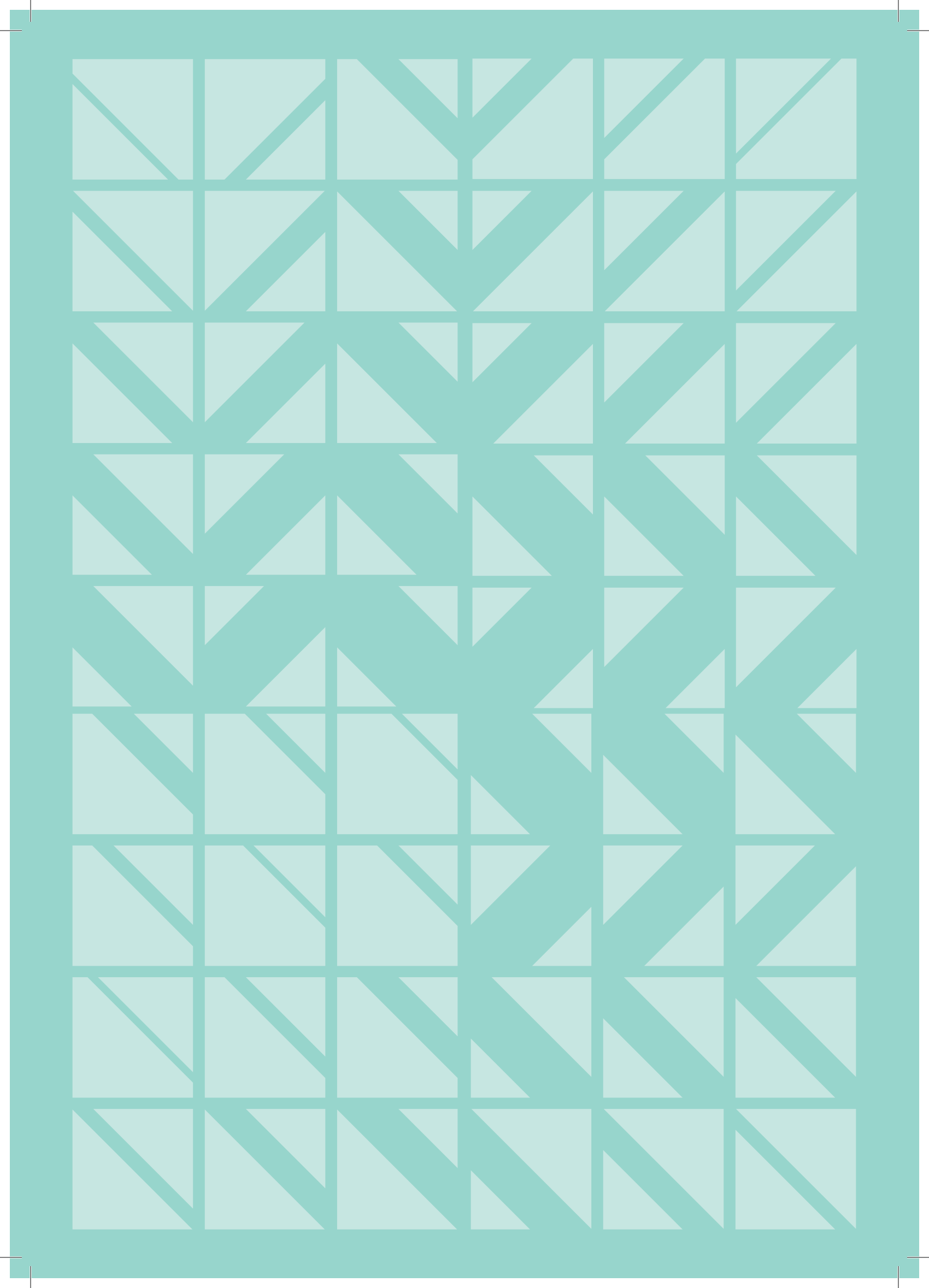
A fiatalabb Stéger Ferenc, noha apjától és bátyjától eltérően már nem tanulta egyetemen a gyógyszerészetet, a budai piaristáknál eltöltött évek után három évet tanult és dolgozott az esztergomi Arany Griff patikában gyakornokként (1840–1843 között), ami ekkor a Krakovitzer család kezén volt. A *tirocinium* elvégzéséről az igazolást a Ferenczy Múzeumi Centrum őrzi. Ez a végzettség megadta (volna) az alapot és a lehetőséget, hogy a későbbiekben akár egyetemen is tanulhassa a gyógyszerészetet. Ám Esztergom után nem Bécsbe, hanem Belovárra utazott, ahol ugyan gyógyszerészként gyakornok volt rövid ideig (1844-ig), de ezzel párhuzamosan énekesi pályája is elindulóban volt. A kezdeti nehézségekkel párhuzamosan feltehetően még pár alkalommal gyógyszerészként is kiegészítette keresetét, de tehetsége révén erre nem sokáig szorult rá. Bizonyos, hogy miután Zágrábból Bécsbe utazott 1846-ban, hogy meghódítsa a várost énekhangjával, itt sem iratkozott be az egyetem gyógyszerészeti képzésére. Noha 19. századi osztrák lexikonok megemlítik, hogy 1847-ben Stéger gyógyszerészetet tanult Bécsben, tulajdonképpen rövid idő alatt bebizonyosodott, hogy nem volt rá szüksége: 1848 augusztusában már a Nemzeti Színházban lépett fel. Stéger Ferenc életére és családjára vonatkozóan új fontos adatokat közöl az a levél, amit a *Narodne novine* jelentetett meg 1911-ben és a korábbi hazai kutatásokban eddig nem került fókuszba.

LAURA FÁBIÁN

From the Pharmacist's Desk to the Stage: The Background Story of Tenorist and Pharmacist Xavér Ferenc Stéger

Szentendre-born tenorist Xavér Ferenc Stéger (1824–1911), before pursuing a highly successful international and domestic career in singing, had studied pharmacology as per his family tradition. In my study, I discuss the family background Ferenc Stéger had as he started out on his career path, with a legacy of several physicians and pharmacists in his family. As previous research had not focused on exploring Stéger's family background, it is important to note that Joachim Pál Stéger (who died in 1794) was the first to study medicine; he practiced in Vác, and his two sons – Ferenc Stéger's father and uncle – continued along the paternal path, pursuing their studies in pharmacology and medicine at the University of Pest. Ferenc Stéger Sr was pharmacist to the town of Szentendre for twenty years (1818–1838). Although Ferenc Stéger Jr, unlike his father and brother, did not acquire a university degree in pharmacology, after his years with the Piarists of Buda, he worked for three years as a trainee at the Golden Griffin pharmacy in Esztergom (1840–1843), which was then owned by the Krakovitzer family. The certificate of completion of his basic training is kept at the Ferenczy Museum Center. This qualification (would have) provided him with the foundations and opportunity to pursue a course of higher education in pharmacology in the future. After completing his apprenticeship in Esztergom, he travelled not to Vienna but to Belovar/ Bjelovar instead, where he was a pharmacist's apprentice for a short time (until 1844). Simultaneously, however, his singing career was also beginning to gain momentum. During a period of initial difficulties, he probably supplemented his income from his pharmacist's salary on a few occasions, but, thanks to his talent, he did not have to continue that for long. It is certain that, after travelling from Zagreb to Vienna in 1846 to conquer the city with his singing voice, he did not enrol at the university there in pursuit of a degree in pharmacology either. Although 19th-century Austrian encyclopedias mention that Stéger studied pharmacology in Vienna in 1847, it very quickly became apparent that there was no need for it: in August 1848, he was already performing at the National Theatre in Pest. A letter was published by the Croatian newspaper *Narodne novine* in 1911 – which has not been the focus of previous Hungarian research, but which I include in my present work.

PEST ÉS PILIS MEGYÉK, VALAMINT FEJÉR MEGYE SOLTI SZÉKÉNEK DIÁKJAI A KÖZÉPKORBAN*

- Haraszti Szabó Péter, PhD
történész, tudományos munkatárs
HUN-REN-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport
szabo.szpeter@hotmail.com

A középkorban az uralkodó székvárosai nem csupán gazdasági, egyházi vagy hatalmi, de oktatási szempontból is elsődleges jelentőséggel bírtak egy adott ország életében. Hiszen e városok egy-szerre voltak uralkodói és több esetben püspöki vagy érseki székhelyek, továbbá jelentős gazdasági központok, míg nem egy esetben egyetemi városok is (pl. Bécs, Prága vagy Krakkó). A magyar főváros(ok) fejlődése több szempontból is eltér regionális társai(k)étól. A késő középkorban fővárossá váló Budán – valamint testvérvárosaiban, Pesten és Óbudán – nem találunk püspöki vagy érseki központot. A politikai centrum is csak viszonylag későn került Budára,¹ Pest szabad királyi városi rangot csupán a 15. század második felében szerzett,² s az Óbudán létesített egyetem is csak igen rövid ideig működött.³ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a városok ne vették volna ki a részüket a korabeli magyar értelmiség képzéséből. Elég csak a budai és a pesti plébániák vagy a budai királyi kápolna mellett működő iskolákra gondolni, ahol a késő középkorban már európai szinten is jelentős személyek oktattak, de említhető a kancelláriai iskola⁴ vagy a domonkos rend budai *studium generaléja*⁵ és a ferencesek *studiuma*.⁶ Mindezek mellett a polgárság már korán felismerte az egyetemek jelentőségét, hiszen egyetemi tanulmányaikat és megszerzett kapcsolati tőkéjüket az élet megannyi területén tudták kamatoztatni. Szellemi kisugárzásuk pedig a városokat körülvevő vidékeken is érződött. Jelen tanulmányban ezekről a vidékekről lesz szó. A mai Pest megye területén a középkorban több más közigazgatási egység osztozott. Így a Duna jobb partján fekvő területek Pilis megye részei voltak, míg a folyó bal oldalán, Pest mellett ma nagyobb területek tartoznak hozzá az egykori Hont megyéből, illetve Nógrádból (pl. Vác és környéke). A megye keleti részén a ceglédi és nagykátai járásokból tartozott néhány település a középkorban Külső-Szolnok vármegyéhez (pl. Farnos, Abony, Kőröstetétlen stb.). A Duna mentén délről Fejér megye hajdani solti székből tartozik hozzá néhány település, miközben a mai Bács-Kis-

kun megye északi területei (így a megyeszékhely, Kecskemét is) a középkorban még Pest megye szerves részét képezték. Nem célom ugyanakkor a mai megyehatárok között található területek vizsgálata, ezért csak a címben szereplő három terület középkori közigazgatási határai közé eső vidékek hallgatóit fogom elemezni. Emiatt pl. a Hont vármegyéhez tartozó Duna és Ipoly közötti területeket nem elemzem, ellenben Solt szék teljes területét vizsgálom, noha ma csupán egy része tartozik Pest megyéhez.

Érdemes lenne bevonni a kutatásokba a Csepel-szigetet is, ám az itt található településekről csak nagyon ritkán találni diákot az európai egyetemeken. Ennek a települések nehezen vizsgálható elnevezése a fő oka. Míg ugyanis Csepelről ismerünk négy diákot,⁷ és egy makádi fiatal azonosítása is egyszerű,⁸ talán egyedül az éppen a mai Makád határában egykor feküdt Gyáláról valószínűsíthető további egy hallgató.⁹ Ellenben a mai (Sziget)Becse, (Sziget)Szentmárton, (Sziget)Szentmiklós, a Ráckeve területén létezett Szentábrahám vagy a Csép határában ma már csak pusztanévként fennmaradt Szentmihály települések lakosait a rengeteg hasonló nevű magyarországi település közül nehéz kiválogatni minden egyéb segítő információ hiányában. Lőrév, Tököl és Keve ellenben bizonyosan nem vett részt a peregrinációban. Noha ez az öt (esetleg hat) diák is fontos a kutatások szempontjából, a töredékes adatok miatt a Csepel-sziget bevonásáról le kellett mondanom.

Ha e terület peregrinációja szóba kerül, többnyire Buda és Pest dominanciája tűnik ki a forrásokból, míg a térség többi települése háttérbe szorul. Az adatok is azt támasztják alá, hogy ezekből a területi egységekből a diákok tömegével csupán Budáról és Pestről rajzottak ki a külföldi egyetemek irányába. Kevés szó esik azonban a főváros körül elterülő vidékek hallgatóiról, miközben az ő egyetemjárásuk a térség fejlettségéről és nem utolsósorban éppen Buda és Pest régió belüli szerepéről is sok mindent elárul.

* Készült a HUN-REN-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport támogatásával (213 TKI 738).

¹ Kubinyi 2001: 11–22.

² Gárdonyi szerint a rangemelésre 1468–1477 között került sor. Gárdonyi 1938: 2–3.

³ Font 2017: 85–88.

⁴ Kubinyi 1975: 183.

⁵ Implom 2017: 424–426.

⁶ A ferenceseknél ráadásul a városi polgárok fiai is tanulhattak. Kubinyi 1975: 182.

⁷ MUW I: 171, II: 195, 404; AFA II: 138.

⁸ Valentinus Dionisij de Makád 1487-ben veszprémi egyházmegyeiként iratkozott be Krakkóba. Haraszti Szabó-Kelényi-Szőgi 2017: 2626. sz.

⁹ Paulus de Gialla 1394-ben Bécsben, a magyar nációban. MUW I: 44.

Hányan, honnan és hova?

A hallgatók létszáma árulja el a legtöbbet arról, hogy a két város mennyire dominálta a térséget oktatási szempontból is. Míg Budáról a középkorban mintegy 280, Pestről pedig nagyjából 130 immatrikulációról tudunk,¹⁰ addig a vizsgálatba bevont térségből összesen 108 beiratkozás adathozható 48 településről. Más szóval Pest, Pilis és Solt falusi és mezővárosi közösségei, valamint nemesi lakosai együttesen is csak alig közelítették meg még Pest város egyetemek iránt fogékonyabb lakosainak létszámát is.

Amennyiben csak Pestet vesszük alapul, amely az ország nagyobb megyéi közé tartozott, akkor a nagyjából hasonló méretű, ám jóval népesebb Zalával összevetve jelentős különbségek mutatkoznak.¹¹ Míg Pest megyéből 61 beiratkozást ismerünk, addig Zalához ennek a kétszerese, 124 immatrikuláció köthető. Zala megye területén számos helyileg jelentős mezőváros ismert a középkorban,¹² ellenben országos jelentőségű *civitas* nem volt. Pest megyében némileg fordított a helyzet, itt ugyanis, bár szintén megvoltak a lokálisan jelentős mezővárosi központok (amelyek Pest piackörzetének a határán vagy akörül sorakoztak: Cegléd, Kecskemét, Nagykőrös, Tétény vagy Boldogfalva), számuk nem volt magas, fejlődésükre pedig erőteljesen nyomta rá a bélyegét Pest és Buda közelsége. A két megye mezővárosi polgárainak egyetemjárási hajlandósága között is vannak eltérések. Zalából egyedül Kanizsa emelkedik ki 11 beiratkozással, a többi

mezőváros viszont mindössze egy-öt hallgatót tud felmutatni (jelentősnek mondható Egerszeg öt, illetve Szepetnek négy diákkal). Ezzel szemben Pest megyében Kecskemétről 14 beiratkozás ismert (viszonyításképp ugyanannyi, mint Gölnicbányáról), míg Ceglédreől tíz, Nagykőrösre négy diák ismert. Tétényből viszont csupán egy fő, Boldogfalváról pedig éppenséggel senki. Akárcsak Zalában, Pesten is megtalálhatók ellenben azok a falvak, amelyek egy-egy mezővárosnál is jelentősebb számban bocsátottak ki hallgatókat.¹³ Általánosságban is elmondható, hogy a megyei diákok a Pest felé tartó sugárirányú utak mentén fekvő településekről vágtak neki a külföldi tanulmányoknak, minél messzebb voltak Pesttől, annál nagyobb számban. Feltűnő azonban az az egyenetlenség, amely a Pestre vezető utak menti települések diáklétszámára jellemző. A Pestről északra, a nógrádi Vác irányába haladó útvonal mellől nem találni diákot, noha több plébániai központ is található ebben a régióban (Alag,¹⁴ Sződ,¹⁵ Duka¹⁶ vagy a kicsit távolabbi Bottyán¹⁷). Hatvan, illetve Jászberény felől ellenben már fel-feltűnnek a hallgatók, így pl. Kartal,¹⁸ Mácsa,¹⁹ Veresegyház vagy Szada,²⁰ Verseg,²¹ illetve Tura²² diákjai. A hatvani és szolnoki főútvonalak között is egy sor település mutatott hajlandóságot a külföldi tanulmányokra. Ide sorolható az említett Turáról kiindulva Zsámbok,²³ Kóka,²⁴ Szecső,²⁵ Süllyás,²⁶ Káta,²⁷ Tápiószentmárton²⁸ és Zsiger.²⁹ A megye szélén futó körút egyébként tovább folytatódik, és a mellette található települések, így Cegléd,³⁰ Nagykőrös,³¹ Kecskemét,³² valamint az

¹⁰ Ezekbe nem számoltam bele azokat a személyeket, akik például budai kanonokként vagy plébánosként iratkoztak be, hacsak nem volt teljesen egyértelmű budai, illetve pesti származásuk.

¹¹ Pest megye a 15. század végén: 5288 km² és 49–56 ezer lakos. Zala megye ugyanekkor: 5881 km² és 82–93 ezer lakos. Kubinyi 1996: 158.

¹² Csánki 1890–1897: III, 18–26.

¹³ Zala megyére (a főesperesség vonatkozásában): Haraszti Szabó 2021: 167–169.

¹⁴ Tari 2000: 62.

¹⁵ Tari 2000: 133.

¹⁶ Ortway 1892–1894: I, 108.

¹⁷ Tari 2000: 160.

¹⁸ Blasius Petri de Kartil, 1427, Krakkó. Haraszti Szabó–Kelényi–Szögi 2017: 447. sz.

¹⁹ Jacobus de Machia, 1412, Bécs. MUW I: 91.

²⁰ Sebaldu Reichel de Machalualba, 1449, Bécs. MUW I: 269. Macsalfalvi Reichel Péter budai polgár, nemes, királyi kamaraispán fia. Sebaldu Szadáról és Veresegyházáról nevezte magát. Bártfai Szabó 221: 242.

²¹ Paulus de Versegd, 1416, Bécs. MUW I: 113.

²² Martinus Blasii de Thura, 1474, Helias Sthephani de Thura, 1500, mindketten Krakkóban, illetve Michael Tesch de Thura, 1523, Bécs. Haraszti Szabó–Kelényi–Szögi 2017: 1802, 3270. sz.; MUW III: 35.

²³ Thomas de Sambokch, 1436 és Simon Johannis de Sambuk, 1456, Bécs. MUW I: 195, II: 44.

²⁴ Gregorius de Cuca (máshol: Gregorius de Koka), 1475, Bécs. AFA III/2: 43.

²⁵ Andreas Michaelis de Zeccio, 1426 és Benedictus Demetri de Zecchw, 1428, Krakkó. Haraszti Szabó–Kelényi–Szögi 2017: 410, 477. sz.

²⁶ Michael Eterle de Schul, 1499, Bécs. MUW II: 273.

²⁷ Nicolaus de Kata, Jacobus de Kata, 1424, illetve Johannes de Katha, 1453, mindhárman Bécsben. MUW I: 147, II: 20.

²⁸ Thomas Parnus de Tapi Zenth Marthy, 1524, Bécs. MUW III: 38.

²⁹ Simon Emerici de Syger, 1486, Krakkó. Haraszti Szabó–Kelényi–Szögi 2017: 2549. sz. A kiadványban Zsigraként.

³⁰ MUW II: 191, 195; Schrauf 1902: 152; Haraszti Szabó–Kelényi–Szögi 2017: 3075, 3368, 3881, 3899, 3943, 3963, 4057. sz.

³¹ MUW II: 134, III: 18; Haraszti Szabó–Kelényi–Szögi 2017: 2867, 2892. sz.

³² MUW I: 128, 134, 136, 161, 194, 249, 262, 270; Haraszti Szabó–Kelényi–Szögi 2017: 2212, 3999, 4399, 4414. sz.; Haraszti Szabó–Kelényi 2019: 424, 269. sz.

út végpontjában található (de már a solti székhez tartozó) Solt³³ egyaránt bekapcsolódott a peregrinációba. A nagyobb csomópontok irányából Pestre tartó utak közül a Szolnok-Cegléd-Pest út mentén található Pilis,³⁴ illetve az ezen út és a Szeged-Kecskemét-Pest útvonal között található Mikebuda,³⁵ Löb³⁶ és Pakony³⁷ bocsátott ki néhány hallgatót. Szintén érdekes, bár a térség népességét és településstruktúráját ismerve³⁸ egyáltalán nem furcsa, hogy Kecskemét után Pest felé Inárcsról,³⁹ illetve Sáriról⁴⁰ tűnik fel az első diák, ettől nyugatabbra pedig Bugyi,⁴¹ Ráda⁴² és Vány⁴³ emelhető ki. Kecskeméttől nyugatra, Solt irányába egyedül Izsákról⁴⁴ találni hallgatót. A Duna mentén futó főút ugyancsak elég foghíjas a hallgatók számát tekintve. A már a Solti székhez tartozó (Majosháza melletti) Dája⁴⁵ és a Kiskunlacháza előterében található Csalka⁴⁶ volt az első település Gubacs⁴⁷ után erről az útvonalról, ezt követően azonban kisebb hiátusokkal, de ismét több településről is találunk peregrinusokat (Tass,⁴⁸ Patay,⁴⁹ Kalocsa,⁵⁰ Hontoka⁵¹ és Fajsz⁵²). Külön kiemelendő, hogy a mai Budapest határában, illetve a város mai előterében található területsávban a hallgatók (néhány kivételtől elte-

kintve) nemcsak a Duna mentén délre tartó főút mellől tűntek el, de valamennyi útvonalról is. Erre a későbbiekben részletesebben is visszatérek. Mindenekelőtt röviden át kell tekinteni a jobb parti részek peregrinációját is. Egy jelentősen kisebb területről van szó, aminek azonban népsűrűsége igen magas volt, bár ez minden bizonnyal Budának volt köszönhető. Nem kizárólagosan Pilis megye foglalta el a Duna jobb partját, Pest megye több helyen is átnyúlt a folyón, és már a középkorban is ide tartozott pl. Tétény mezőváros vagy a mai Érd-Parkváros helyén egykor állt Berki.⁵³ Azonban míg Pest sík vidéken fekszik, addig Pilis megye területét nagyrészt a Pilisi- és a Budai-hegység fedte le. A diákok többsége nem is a hegyvidéki területekről vágott neki a külföldi tanulmányoknak, hanem a hegységek közötti völgyekben található falvakból, mezővárosokból. Ezek is persze a fő, Buda irányába tartó utak mentén feküdtek, elsősorban a Duna mellett futó főúthoz közeli Visegrád,⁵⁴ Óbuda⁵⁵ és Felhévíz,⁵⁶ illetve a Budáról Óbudán át Esztergomnak tartó úton található Borosjenő.⁵⁷ A megyéhez tartozó területek közül már csak a Zsámbéki-medencéből említhető Zsámbék⁵⁸ és Perbál.⁵⁹ Ismert egy

■ 33 Petrus de Solt, 1409, Bécs. MUW I: 80.

34 Ladislaus de Piliss és Stephanus de Piliss, 1471, Bécs. MUW II: 127.

35 Laurentius Bekes de Mikebuda, 1454, Bécs. MUW II: 28.

36 Laurentius Nicolai de Lob, 1503, Krakkó. Haraszi Szabó-Kelényi-Szőgi 2017: 3479. sz.

37 Thomas Petri de Pakon, 1432, Krakkó. Haraszi Szabó-Kelényi-Szőgi 2017: 553. sz.

38 Pest megye déli részén, illetve Solttól keletre, Kecskemét körül kezdődött a kun Csertán nemzetség szállásterülete. Ennek egyik jelentős központja volt a mai Lajosmizse, de a késő középkorban e vidékeken alakult ki Kecskemét, illetve Mizse és Halas szék. Pálóczi Horvát 1989: 49–50.

39 Nicolaus de Ynach, 1475, Bécs. Schrauf 1902: 125.

40 Petrus Leidmit de Zar, 1445, Bécs. MUW I: 243.

41 Demetrius de Bud, 1415, Bécs. MUW I: 110.

42 Nicolaus de Radh, nobilis, 1485, Bécs. MUW II: 187. Csőszti Bán András tатаi várnagy sógoraként (*levir*) iratkozott be. Csőszti valószínűleg a Solt megyei Csőszről nevezte magát, amely a mai Szakmár közelében feküdt. Engel 2001: térkép (Csősz, 4SO32); Csősztinek a solti széki Hartán és Tabdin voltak birtokai, amelyek szintén közel találhatók Szakmárhoz, így Csőszhöz (Csőszthöz). Schmidt Mayer 2015: 168. A névalakból fakadóan felmerülhet a gyanú, hogy a Nógrád megyei Rád faluból származott a diák, de Csőszti személyéből kiindulva valószínűbb, hogy Miklós szülőhelyét Pest megyében kell keresnünk. Csánki 1890–1897: I, 105.

43 Valentinus de Van, 1459 előtt, ismeretlen egyetemen. Haraszi Szabó-Kelényi 2019: 1327. sz.

44 Philippus de Ysaakiby, 1522, Bécs. Schrauf 1902: 185. Másol: „de Isaak”.

45 Paulus Andree de Day, 1496, Krakkó. Haraszi Szabó-Kelényi-Szőgi 2017: 3074. sz; Györffy 1987–1998: II, 421–422.

46 Dionisius Petri de Czalka, 1479, Krakkó. Haraszi Szabó-Kelényi-Szőgi 2017: 2006.

47 Albertus Demsedi de Gubach, 1466, Bécs. MUW II: 94.

48 Gregorius de Thas, 1446 és Franciscus de Tasch, 1500, mindketten Bécsben. MUW I: 249, II: 281.

49 Ladislaus Damianus de Patay, 1456 és Valentinus de Pathay 1471, Bécs, illetve Mathias Georgii de Patagy, 1516, Krakkó. Fraknoi 1874: 58, 70; Haraszi Szabó-Kelényi-Szőgi 2017: 4158. sz.

50 MUW I: 161, 171, 199, II: 79, 414, III: 21, 35; AFA III/1: 41, III/2: 19; Schrauf 1902: 185; Haraszi Szabó-Kelényi-Szőgi 2017: 2244, 3524, 4327. sz; Hučka 2015: 106, 119.

51 Gregorius Balok de Honthoca, 1449, Bécs. AFA III/1: 39.

52 Gregorius Bodo de Faiz, 1458, Bécs. MUW II: 58.

53 Györffy 1987–1998: IV, 566–567, 577–578.

54 MUW I: 14, 38, 161, 214; Schrauf 1902: 173.

55 MUW I: 198; AFA II: 134; Haraszi Szabó-Kelényi-Szőgi 2017: 3719, 4071, 4132. sz.

56 Franciscus Ladislai de Superioribus Termis, 1494-ben, Valentinus Mathei de Buda (másol: Valentinus de superioribus Termis Budensibus) 1500-ban, Johannes de Ffelhewwyz pedig 1526-ban, mindhárman Krakkóba. Haraszi Szabó-Kelényi-Szőgi 2017: 2951, 3313, 4721. sz.

57 Laurentius Gregorii de Boroszyene (Dioc. Vestringensis), 1513, Krakkó. Haraszi Szabó-Kelényi-Szőgi 2017: 4025. sz.

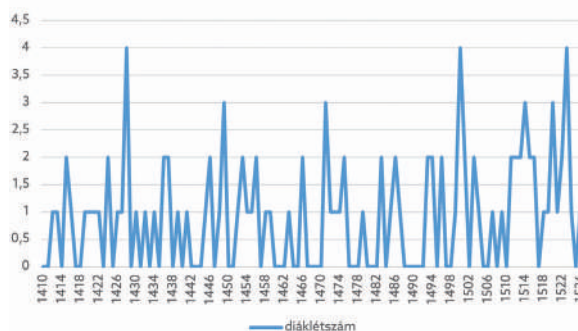
58 Petrus Johannis de Zembek, 1503, Krakkó. Haraszi Szabó-Kelényi-Szőgi 2017: 3497. sz.

59 Lucas Blasii de Perbar, 1494, Krakkó. Haraszi Szabó-Kelényi-Szőgi 2017: 2971. sz.

pátyi⁶⁰ diák is 1455-ből, ám ilyen nevű település nem csak Pilis, de Pest megyében is volt, Cegléd mellett.⁶¹ Az olyan települések, mint Örs, Keszzi vagy Sasad hiánya további kérdéseket vet fel. Jól látható tehát, hogy Pesttel ellentétben Pilis megyében nagyobb jelentőséggel bírtak a domborzati és ebből fakadóan a jobb közlekedési viszonyok, illetve itt is fontos viszonyítási pont lehetett a főváros közelsége.

A Csepel-szigetnél említett problémával szembeesülünk az elemzendő terület más részein is. Ugyanis további legalább 128 beiratkozás köthető olyan településekhez, amelyeknek neve Pest, Pilis és Solt területén is megtalálható volt, ám ezzel együtt sajnos az ország számos egyéb pontján is. Pátyhoz hasonlóan ezért nem lehet eldönteni többek között 20 szentmártoni, 15 szentmihályi, 12 szentmiklósi vagy éppen 6 szántói beiratkozóról, hogy honnan érkezett az egyetemi városokba. Közülük a többi, hasonló nevű településsel összevetve nagyjából nyolc esetben erősebb a gyanú, hogy akár a vizsgált területek egyikéről is származhattak (egy rákosi,⁶² egy péceli,⁶³ két csabai,⁶⁴ két sápi⁶⁵ és két miskei⁶⁶ potenciális beiratkozó). E 128 hallgató döntő többsége azonban inkább más vidékek peregrinus közösségét gyarapíthatta, ám nem kizárt, hogy akadhattak közöttük pesti, pilisi vagy solti hallgatók is. A névhasználat és a települések Engel Pál térképe alapján áttekintett paraméterei alapján azonban csak töredékükről lehet hangsúlyosabban felvetni az itteni eredet lehetőségét. Őket azonban a rendkívül problémás névhasználat miatt szintén nem vontam be a vizsgálatokba.

A hova kérdésre már lényegesen egyszerűbb válaszolni. A papírformának megfelelően a legtöbb diák a közelebbi bécsi egyetemet kereste fel (65

1. ábra: Pesti, pilisi és solti diákok a középkorban, évenkénti bontásban

beiratkozás), míg 39 diákot jegyeztek be Krakkó egyetemének anyakönyveibe. Mindössze hárman jutottak el Itáliába: egy diák képezte magát Bolognában, míg ketten tanultak Padovában. További egy diák (Ványi Bálint bácsi éneklőkanonok) tanulmányainak a helye egyelőre ismeretlen, csupán meglévő fokozatából értesülünk tanulmányairól. Időbeli eloszlásuk is inkább egyenletesnek mondható (1. ábra). Általában egy-két diák iratkozott be évente, majd néhány év kihagyással követték őket újabb vállalkozó szellemű társaik. Évi három-négy diák már kiugró számnak minősül. Nagyobb lendületet a peregrináció a pesti, pilisi és solti diákok körében is az 1410-es években vett,⁶⁷ ekkoriban a Duna mindkét oldaláról érkeztek fiatalok, egyelőre csak Bécsbe. A következő évtizedben számuk tovább növekedett, bár ekkor már inkább a pesti oldal fiataljai mozdultak meg. Ezután lassú csökkenés, stagnálás figyelhető meg (az 1430-as és az 1440-es években egyaránt nyolc beiratkozás történt), míg az 1450-es évek meglepetésre újra növekedést produkáltak. Szinte minden évben

⁶⁰ Ladislaus de Paty, 1455, Bécs. Fraknoi 1874: 57.

⁶¹ A mai Tápióbicske és Tápióság között feküdt. (Györffy 1987-1998: IV, 537.) A nehézséget Páty lokalizálásában az okozza, hogy míg a pilisi oldalon fekvő helységnek jó gazdasági kapcsolatai voltak Budával, amely segíthette 1455-ben egy diák elindulását Bécs felé, addig a pesti oldalon lévő Páty körül több olyan település is feküdt, ahonnan számos egyetemi hallgató ismert (Káta, Szecső, Zsiger, Süly, Kóka). Néhányuk pedig akár mintául is szolgálhatott számára.

⁶² Paulus Valentini de Rakosio 1450, Bécs. MUW I: 278. Valószínűleg rá gondolt Kubinyi András, amikor Rákosi Pált, a budai Mária Magdolna-templom tanítóját említette. Ha a két személy csakugyan azonos, akkor ebben az esetben még valószínűbb Pál Pest megyei származása. Kubinyi 1975: 183.

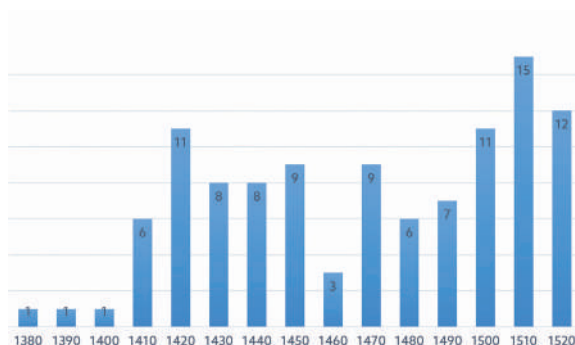
⁶³ Jacobus Bartholomei de Peczey, 1458, Krakkó. Haraszi Szabó-Kelényi-Szőgi 2017: 1108. sz; Engel 2001: térkép (Pécel, 6PE26).

⁶⁴ Johannes de Chawba, 1385, Bécs és Georgius Dominici de Czaba, 1461, Krakkó. Schrauf 1902: 6; Haraszi Szabó-Kelényi-Szőgi 2017: 1219. sz; Engel 2001: térkép (Csaba, 1PI23 vagy Csaba, 1PE27).

⁶⁵ Johannes de Saab, 1448 és Andreas de Saap, 1452, mindketten Bécsben. MUW I: 264, II: 17; Engel 2001: térkép (Sáp, 3PE26).

⁶⁶ Caspar de Miskee, 1421 és Henricus de Miske, 1451, mindketten Bécsben. MUW I: 132, II: 10; Engel 2001: térkép (Miske, 12SO25).

⁶⁷ A létszámok ugyanakkor csalókák, hiszen a prágai egyetemre történt beiratkozások számát nem ismerjük. Ezért, bár ténylegesen már az 1370-es, 1380-as években fellendülés mutatható ki (nemcsak Prágában, de Bécsben is) a külföldi magyar peregrinációt tekintve, a beiratkozásokban ez főként a 15. század elejétől mutatkozik meg. Szőgi 2011: 18-20; vö: Haraszi Szabó 2018: 58-62.

2. ábra: Pesti, pilisi és solti diákok a középkorban, évtizedenkénti bontásban

akadt beiratkozó (csupán 1450, 1451 és 1457 a kivétel). Az 1460-as évtized viszont már a negatív rekordot jelenti, elvéve találni ugyanis csak olyan személyt, aki ebben az időben kezdte volna tanulmányait (három fő). Ezt követően ugyan ismét emelkedésnek indult a létszám, az 1470-es évek első felének kiugró adatait viszont ismételen csak szórványos beiratkozások követték Mátyás uralkodásának végéig.

A Jagelló-kor ebből a szempontból látványos változásokat hozott (2. ábra). II. Ulászló uralkodásának első évtizedében Pest, Pilis és Solt diákjai már meghaladták a korábbi évtized beiratkozási statisztikáit (hét immatrikuláció), hogy aztán a 16. század első évtizedében számuk elérje az 1420-as évek kiugró adatait (11 beiratkozás), ami ráadásul még emelkedett is az elkövetkezőkben. Az 1510-es években 15 beiratkozás történt, jellemzően az olyan nagyobb mezővárosokból, mint Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös, Óbuda, Pataj, illetve az érseki székhely, Kalocsa. Az ország állapotának változását is jól leköveti azonban a Mohácsig tartó időszak egyetemjárási statisztikája, amely ellenben még így is magasabb diáklétszámot mutat, mint a Jagelló-kort megelőző bármely időszakban (12 beiratkozás). 1500-tól számítva mindösszesen hat év az, amelyből nem lehet kimutatni diákot az érintett területekről. Ezekben az évtizedekben ráadásul sűrűsödtek a kimagasló diáklétszámot mutató évek is. Az egyetemek közötti különbségek is (részben) a dinasztia váltással jelentek meg. Krakkó ugyanis döntően az 1480-as, 1490-es évektől lett fontos desztináció az érintett diákok körében, nem teljesen függetlenül Mátyás osztrák háborúitól sem. A Zsigmond-kori peregrináció fellendülése tehát ezeken a területeken is éreztette a hatását,

ugyanakkor a király uralkodásának vége felé már csökkenő-stagnáló tendencia tapasztalható. V. László rövid uralkodásának (elsősorban a bécsi egyetemjárást érintő) konszolidációja után viszont Hunyadi Mátyás uralkodása egyértelműen negatív képet mutat, amely alól egyedül az 1470-es évtized első fele jelenti a kivételt. A Jagellók regnálása alatt ellenben évtizedek óta nem látott mértékben növekedett a diáklétszám, amely mindent egybevetve egy konszolidált és prosperáló korszak képét vázolja fel e területek életében.

1. táblázat: A legnépesebb diákcsoportok származási helyei és fokozatszerzéseik

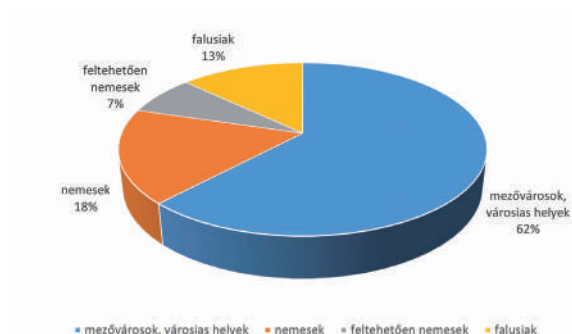
mezőváros	beiratkozások száma	fokozatszerzések száma
Kalocsa	15	7 (7 BA)
Kecskemét	14	5 (3 BA, 1 MA, 1 DR Decr)
Cegléd	10	4 (2 BA, 2 MA)
Óbuda	6	2 (1 BA, 1 MA)
Visegrád	5	-
Nagykőrös	4	2 (1 BA, 1 MA)
Felhévíz	3	1 (BA Decr)
Pataj	3	1 (BA)
8 mezőváros	60 beiratkozás	22 (15 BA, 5 MA, 1 BA Decr, 1 DR Decr)

Mezővárosi polgárok, nemesek, jobbágyok?

Noha a régió településszerkezete adott, az már nem egyértelmű, hogy az egyik településről miért jelentek meg fiatalok az *alma materek*ben, míg másokból nem. Ennek eldöntésében a diákok társadalmi hátterének vizsgálata is sokat segíthet (1. táblázat).

A legtöbb diákot adó települések a három vizsgálat alá vont terület jelentősebb mezővárosai közül kerültek ki (3. ábra).⁶⁸ Ez összesen 60 beiratkozást jelent, vagyis a hallgatók több, mint 54%-a egészen biztosan városias közegből indult útnak. Hozzájuk lehet még számolni az olyan települése-

■ ⁶⁸ A táblázatban használt rövidítések a következők: BA: Baccalaureus artium, MA: Magister artium, BA Decr: Baccalaureus decretorum, DR Decr: Doctor Decretorum.

3. ábra: Pesti, pilisi és solti diákok származása

ket, amelyek valamilyen gazdasági kiváltság miatt egy-egy kisebb térség központjai is lehetnek akár. Ide lehetne sorolni a solti Dömsödöt,⁶⁹ ám innen csupán egy *nobilisként* beiratkozó diákot ismerünk, a mezőváros polgárai közül senkit. Problémás Kóka megítélése, mivel itt is említenek vásárt (talán nem is egyet),⁷⁰ ám a faluban a Kókai család is birtokolt, ahonnan Kókai Gergely is származhatott. Szintén a városias települések közé kell sorolni azokat, amelyekre a források is ekként hivatkoznak. A Pilis megyei Zsámbékot 1465-től kezdték a forrásokban *oppidumnak* nevezni,⁷¹ egyetlen diákja pedig ezutánról, a Jagelló-korból (1503) ismert. Ugyancsak a középkor végére sze-

rezte meg a mezővárosi rangot a Pest elővárosaként is funkcionáló Szentfalva,⁷² ahonnan 1518-ból ismert egy diák. Úgyszintén a mezővárosi diákok számát növelte Solt és Fajszt a solti székből, valamint Tétény és Szecső Pest megyében. Utóbbi két diákot tudott kinevelni, a többi *oppidum* ellenben mindössze egyet. Ha egy-egy jelentősebb faluból akár még egész szép számmal találunk is diákokat (pl. a jogilag falu Tura⁷³ és a mezőváros Pataj⁷⁴ is három-három diákot bocsátott ki), nem így áll a helyzet minden mezővárossal, bár itt egyedül Kishatvan említhető, ahonnan egyetlen hallgató sem ismert. Városias környezetből tehát 67 beiratkozás történt a középkor egyetemén (62%) a vizsgált térségből. Mindent egybevetve úgy tűnik, hogy a helyi mezővárosok többsége fejlettségi szintjének és fejlődési ütemének megfelelően vette ki a részét a peregrinációból.

Ami talán első látásra meglepőbb, hogy a térség nemessége mekkora érdeklődést mutatott az egyetemi tanulmányok iránt (2. táblázat). Pest megyében, bár az ország jelentős családjai rendelkeztek kisebb-nagyobb földtulajdonnal (Rozgonyi, Szécsi, Garai, Ráskai stb.),⁷⁵ helyi birtokairól kiindulva országos jelentőségre szert tett főnemesi családot nem találunk.⁷⁶ Számottevő volt mindazonáltal a helyi kis- és középbirtokos nemesség aránya.

2. táblázat: A nemesi családok peregrinációja (Pest, Pilis, Solt)

család	beiratkozások száma	fokozatszerzések száma
Bugyi	1 (1415)	
Daji	1 (1496)	
Dömsödi	1 (1509)	
Inárcsi [Karácsony]	1 (1475)	

⁶⁹ Weisz 2012: 143.

⁷⁰ Weisz 2012: 154; vö. Tringli 2001: 132.

⁷¹ Engel 2001: térkép (Zsámbék, 1PI25); vö. Tringli 2001: 114.

⁷² 1512-ben említik az itteni Szent Antal tiszteletére szentelt domonkos templomot és kolostort. Szentfalva megnevezése nem kifarított a középkor végén, de 1519-ben már *oppidumként* említik. Kubinyi 1975: 15, 41.

⁷³ Engel ugyan 1519-ben *oppidumként* szerepelteti, de jogállásával kapcsolatban már korábban is megfogalmazódtak kritikák. Tringli 2001: 116.

⁷⁴ Patajon nemcsak sokadalmat tartottak már 1428-ban, de harmincadállomás is működött itt a 15. század végén. Weisz 2020: 158; Simon 2006, 817.

⁷⁵ Tringli 2001: 90–95.

⁷⁶ Bár a vizsgált területen volt pl. a Káta, Kartal, Zsidó és a Smaragd nemzetség központja, közülük a késő középkorban az országos politikába egyik család sem tudott beleszólni. Mindössze a Solt székből birtokos Szántói Lackok tudtak a Zsigmond-kor elején bekerülni egy időre a bárók közé. Jakab erdélyi vajda (1403–1409), majd királynéi ajtónállómester volt (1413–1417), míg testvére, Dávid előbb főkamrás (1414), majd szlavón bán lett (1415–1419). Engel 1996: I, 14, 20, 60; Karácsonyi 1900: 762–766, 767–769, 947; vö. Zsoldos 2001: 62; Tringli 2001: 90, 133–139.

<i>család</i>	<i>beiratkozások száma</i>	<i>fokozatszerzések száma</i>
Pakonyi	1 (1432)	
Kátai	3 (1424, 1424, 1453)	1 (BA)
Löbi	1 (1503)	
Maglódi	1 (1415)	
Mikebudai Bekes	1 (1454)	1 (BA)
Pilisi	2 (1471, 1471)	2 (BA)
Rádi vagy Rádai	1 (1485)	
Sári	1 (1445)	
Sülyi Etele	1 (1499)	
Ványi	1 (1446)	1 (Dr Decr)
Versegdi	1 (1416)	
Veresegyházi, Szadai Reichel	1 (1449)	1 (BA)
16 család	19 beiratkozás	6 fokozatszerzés

Pest és Pilis megyékben, valamint Solt székben 16 olyan nemesi családot lehet összeszámlálni, akik feltűntek az egyetemi matrikulákban, de további hat család esetében áll fenn a lehetősége annak, hogy szintén *nobilisek* voltak. Ez a 16 család 19 főt jelent, ami 18%-át teszi ki az összes beiratkozónak, ám a lehetséges hat család nyolc beiratkozójával ez az arány már eléri a 25%-ot. A hat családból a Zsámbokiak,⁷⁷ Tassiak, Kartaliak, Mácsaiak,⁷⁸ Kókaiak⁷⁹ birtokoltak a névadó településen. Dömsödről ismerünk nemesként beiratkozott fiatait, a „Demsedi de Gubach” névalak

pedig gyanúra adhat okot a gubacsi beiratkozó hátterével kapcsolatban, hiszen Dömsöd mezővárosról Gubacs faluba költözni nem jelenthetett kimondott előrelépést a társadalmi ranglétrán. Ugyanakkor Löböt⁸⁰ és Inárcsot⁸¹ is kuriális nemesi családok lakták, ahol alig néhány jobbágyság volt az egész faluban.⁸² Paulus Andree de Day 1496. évi beiratkozása után, 1513-ban egy bizonyos Day Pál zálogba vette 100 forintért Maglódot és a dusnoki erdő felét a Rádaiaktól.⁸³ E három esetben tehát valószínűbb a nemesi származás (3. táblázat).

■ 77 Zsoldos 2001: 62–63. Zsámbok hovatartozása ugyanakkor a névhasználat miatt problémás. A Pilis megyei Zsámbéket és az itt birtokló Smaragd nembéli családot is többször nevezték Zsámboknak, illetve Zsámbokinak. Ezért nehezen eldönthető az itteni diák társadalmi háttere, hovatovább pesti vagy pilisi származása. Engel 1994: 749.

78 Engel 2001: térkép (Mácsa, 1PE12).

79 A Kókai Kacsi család birtoklása ugyan csak 1406-ig tartott, ám később, többszöri birtokcserék mellett is felbukkannak Kókáról nevezett nemesek a forrásokban, többek között pl. a Turóciak, akik Turóci Kókaiaknak is nevezték magukat. Tringli 2001: 90; Bóka 2011: 17–19; Bártfai Szabó 1938: 127, 225; Engel 2001: térkép (Kóka, 1PE43).

80 Engel 2001: térkép (Löb, 12PE26). Máshol azonban Löbi Lőrinc nemesként szerepel. Vö: Tringli 2001: 137.

81 Zsoldos 2001: 68; Tringli 2001: 91; Bártfai Szabó 1938: 504–505.

82 Tringli 2001: 135.

83 Bártfai Szabó 1938: 341.

3. táblázat: Feltételezhető nemesi származású diákok (Pest, Pilis, Solt)

család	beiratkozók száma	fokozatszerzések száma
Gubacsi Dömsödi	1 (1466)	
Kartali	1 (1427)	
Kókai	1 (1475)	1 (BA)
Mácsai	1 (1412)	
Tassi	2 (1446, 1500)	
Zsámboki	2 (1436, 1456)	
6 család	8 beiratkozás	1 fokozatszerzés

A többiek esetében a birtoklásra vonatkozó adatokon túlmenően is felvethető a nemesi háttér lehetősége, hiszen míg a Kartal nemzetség központja is Pest, illetve Pilis megyében volt,⁸⁴ Kartalt mindvégig a nemzetséghez tartozó családok birtokolták (Kartali, Sülyi Etele).⁸⁵ A Tassi család több szolgabíró adott Solt székeknek,⁸⁶ de altárnokmester is ismert közülük.⁸⁷ Az 1500-ban Bécsbe beiratkozott Franciscus de Tasch *dominus* titulusa ugyancsak utalhat a diák előkelőbb származására.⁸⁸ Sajnos egyéb információk híján azonban bizonyosat nem állíthatok, így a nemesi származású diákok arányát 18–25% közé tehetjük. A zalai példára visszautalva, ott 18–20 nemes hallgatóval számolhatunk, ami az ottani beiratkozók 14–15%-a. A kevesebb lakosú és jelentősen kisebb diákcsoportot felmutató Pest megye minimálisan is 18%-nyi nemes hallgatója nagyon magas arány, ráadásul számszerűen is megegyezik a zalai nemesi diákcsoporttal.

Ezek a családok minden valószínűség szerint egymástól, illetve egyházi közvetítéssel szerezték értesüléseiket az egyetemekről. A Maglódi és a Bugyi családok feltehetően az egymás közötti rokoni szálaknak köszönhetően küldhették egymáson évben egy-egy tagjukat Bécsbe tanulni.⁸⁹ Sajátos esetet képez Macsalfalvi Reichel Sebaldus, aki annak a Macsalfalvi Reichel Péternek volt a fia, aki egyrészt budai polgárjoggal is rendelkezett, de Szepes megyei nemesi háttérrel is bírt. Péter pedig több ízben is viselte a királyi kamaraispáni tisztelet Zsigmond király idején.⁹⁰ A család Veres-egyházán és Szadán birtokolt Pest megyében, Sebaldus is ezekről nevezte magát.⁹¹ Itt talán a budai polgárok és saját nemesi környezete egyaránt közrejátszott abban, hogy Péter egyetemre küldte fiát. A fenti felvetést támasztja alá továbbá a Pilisi testvérek, László és István esete is, akik a Pest megyei és nem a Pilis megyei Pilisről származtak, hovatovább Vince váci püspök rokonai voltak.⁹²

⁸⁴ Zsoldos 2001: 63.

⁸⁵ Kocsis 1985: 68; Bártfai Szabó 1938: 225–226, 340.

⁸⁶ A család a Jagelló-korra lett jelentős tényező Solt székekben. Tasi István 1507–1508-ban, Pál pedig 1517-ben volt szolgabíró, de 1518-ban Tasi Illés deák a Solt megyei jegyző. Magyarország világi II: 220–221.

⁸⁷ 1504-ben Tasi György, 1513-ban pedig Tasi Gergely volt Ráskai Balázs altárnokmestere. Magyarország világi I: 107.

⁸⁸ MUW II: 281.

⁸⁹ 1415-ben iratkozott be Bugyi Demeter és Maglódi János a bécsi egyetemre. 1408-ban már említik Maglódi Kelemen fiát, Jánost, akinek édesanyja Bugyi Erzsébet volt. Bártfai Szabó 1938: 124.

⁹⁰ Kubinyi 1971: 249–250. Sebaldus 1460-ban előbb a váci püspök birtokain elkövetett hatalmaskodás, majd 1467-ben hűtlenség miatt veszítette el birtokai jelentős részét. 1465. évi végrendeletében javait a Rozgonyiakra hagyta. Végh 2006: I, 202–203. Értesüléseit az egyetemekről is feltehetően a Rozgonyiaktól szerezte, ugyanis Sebaldus saját elmondása szerint a Rozgonyiak udvarában nevelkedett – a család azon ágánál, amelyből Osvát éppen 1437-ben iratkozott be a bécsi egyetemre. MUW I: 200; MWRF I: 49.

⁹¹ Bártfai Szabó 1938: 221, 242.

⁹² 1469-ben említik Pilisi Porkoláb János fiait, Imrét, Tamást, valamint Lászlót és Istvánt, akik (Szilasi) Vince váci püspök rokonai voltak. Mivel László váci órkanonokként, István pedig váci kanonokként iratkozott be az egyetemre, így minden bizonnyal róluk szól a forrás. Bártfai Szabó 1938: 257. László az órkanonokságot 1470 és 1492 között viselte. C. Tóth 2015a: 13.

Az egyházi ráhatás a peregrinációra nem szokatlan és nyilván nem is véletlen, de ez nem jelenti azt, hogy ezek a diákok kizárólag az egyházi pálya felé orientálódtak volna tanulmányaik végeztével. Néhány esetben kifejezetten ki lehet mutatni a világi értelmiségbe olvadásukat is hazatértük után.⁹³ A Pilisi fivérek mellett azonban Ványi Bálint bácsi éneklőkanonok,⁹⁴ Sári Péter fehérvári *custos*⁹⁵ vagy Kátai Miklós borsodi főesperes⁹⁶ és Jakab egri prépost pályaválasztása is az egyházi karrier és elhivatottság további népszerűségét mutatja körükben. Ami területi eloszlásukat illeti, a pesti nemesség elsöprő többsége jellemzi a csoportot. A biztosan nemesi 16 család közül csupán egy dömsödi⁹⁷ és egy dájai nemes érkezett Pesten kívülről, Solt székéből, a másik hat

családból is mindössze a Tassiak (Solt szék) nem rendelkeztek pesti háttérrel, már amennyiben egyáltalán a nemességhez tartoztak.

A mezővárosok és a nemesi családok mellett azonban van egy harmadik csoport is, amely részt vett az egyetemjárásban, a falvak lakossága. Ez 12 település 14 diákjának beiratkozását jelenti (13%). Többségük esetében nehéz meghatározni, hogy honnan érkezhettek az az impulzus, amely az egyetemekre indíthatta őket. Ilyen lehetett valamely közelebbi mezőváros lakosainak a hatása, amelynek a vásárain információkat is szerezhetek, esetleg a környező nemesség, a falut birtokló család vagy egyházi testület szellemi kisugárzása, illetve egy-egy, a környékben működő iskola jelenléte (4. táblázat).

4. táblázat: Bizonytalan (falusi?) származású

település	beiratkozások száma	fokozatszerzések száma
Borosjenő	1 (1513)	
Csalka	1 (1479)	
Hontoka	1 (1449)	1 (BA)
Izsák	1 (1522)	
Logod	1 (1453)	
Páty	1 (1455)	
Perbál	1 (1494)	
Péteri	1 (1501)	1 (BA)
Tápiószentmárton	1 (1524)	
Tura	3 (1474, 1500, 1523)	
Újbécs	1 (1419)	1 (BA)
Zsiger	1 (1486)	
12 település	14 beiratkozás	3 fokozatszerzés

■ ⁹³ A fent említett Bugyi családból való Demetert 1435-ben is *litteratusnak* címezték (és említés történik fiára, Jánosra), ahogy Mikebudai Bekes Lőrincet is deáknak nevezték 1466-ban, amely nem egyházi szerepvállalásukra utal. Bártfai Szabó 1938: 165, 167, 241. Sülyi Etele Mihály 1517-re keltezett végakaratában említi feleségét, Potenciánát és leányát. MNL OL DL 62038.

⁹⁴ 1459–1471 között. C. Tóth 2019: 43.

⁹⁵ 1455–1484 között. Ribi 2018: 138.

⁹⁶ C. Tóth 2015b: 50, 53, 62; MNL OL DL 30171.

⁹⁷ Benedictus de Demsedh, nobilis, 1509, Bécs. Schrauf 1902: 62.

Az érintett falvak közül egyébként plébániai központ volt Perbál és Borosjenő a pilisi oldalon.⁹⁸ Ha nem is valószínű, hogy folyamatosan, állandó jelleggel és minden plébánia mellett működött falusi iskola, mint ahogy azt Békefi Remig gondolta,⁹⁹ azért nem lehetetlen, hogy a helyi plébános több esetben is elkezdhetette a jobb képességű gyermekek tanítását. 1450-ben említik azt az egykori inárcsi tanítót, aki ekkoriban már Budán, a királyi kápolna mellett működő iskolában tanított.¹⁰⁰ Borosjenő esetében ugyanakkor birtokosai is növelhették az érdeklődést a tanulás iránt, hiszen a Nyulak szigeti premontreiek és domonkos apácák mellett az óbudai klarisszák szintén birtokoltak a faluban, de szőleit a budai polgárok is szívesen műveltették.¹⁰¹ Logod (1453)¹⁰² és Újbécs (1419)¹⁰³ Buda, illetve Pest elővárosai voltak, így e két diák egyetemjárását is már-már inkább e városok peregrinációjához lehet kötni.

Egyházi és nemesi ráhatás egyaránt érvényesülhetett Zsiger falu esetében. A ma Tápióság-hoz tartozó egykori faluban az egri káptalan és a püspökség is birtokolt, míg a közeli Kátáról elszármazott és egyetemet is végzett Kátai Miklós és Jakab az egri káptalanban bírt magas javadalommal. Ugyanakkor egy napi járóföldön belül elérhető volt a ceglédi vásár, de a közelben volt a Pilisi család¹⁰⁴ fészke is. Talán ők vagy a közeli turaiak¹⁰⁵ 1470-es évekbeli krakkói peregrinációja indíthatta arra Zsigeri Imre fiát, Simont, hogy 1486-ban ő maga is beiratkozzon a krakkói egyetemre. Más települések feltehetően egy közeli mezővárosból vagy egyházi központból szerezték ismereteiket az egyetemekről, így a tápiószentmártoniak Ceglédre (de a közelben volt Pilis, Káta, Zsiger és a külső-szolnoki Farnas is), a hontokaiak pedig Kalocsáról. Izsák a Kecskemét-Solt közötti úton feküdt, így mondhatni két oldalról is kapta az impulzusokat, és az sem zárható ki, hogy az ide valósi Fülöp a helyi nemesség soraiba tartozott. Tápiószentmárton és Izsák tehát több irányból is kaphatta az infor-

mációt az egyetemekről és az azok nyújtotta lehetőségekről, míg Hontoka az azonos nevű, a kalocsai érsekséghez tartozó prediális nemesi szék központja volt.¹⁰⁶ Az ilyen szerepkörök pedig egyébként is koncentrálhatták e településekre a szűkebb régió tanulni vágyó fiataljait. Néhány falu esetében azonban csak sejteni lehet az információáramlás kiindulópontját. A mai Kiskunlacháza és Áporka mellett fekvő Csalkáról 1479-ből ismert egy diák, szűkebb régiójából egyedül Vány jöhet számításba, ám az ide valósi Bálint egyetemi tanulmányainak ideje ismeretlen (valamikor 1459 előtti), míg Dájáról 1496-ból találni hallgatót. Közülük azonban inkább a csalkai diák hathatott a dájaira, mivel ők ketten tanultak egyazon egyetemen, két évtized eltéréssel. A csalkai hallgató is nemes lett volna, aki saját társadalmi rétegéből informálódott? Az Üllő, Monor és Gyömrő térségében fekvő Péteriről 1501-ben iratkozott be egy fiatal Krakkóba,¹⁰⁷ míg a budai (vagy pesti) oldalról egy pátyi (1455) és egy perbáli (1494) hallgatóról vannak adataink. Utóbbiak beiratkozása esetleg ugyancsak Buda közelségével indokolható, míg Péteréhez talán az 1486-ból ismert zsigeri tanuló köthető Krakkóból. Egyébként a mezővárosok és a fővárosok kapcsolatrendszerében is hasonló összefüggések mutathatók ki, mint némely mezőváros és falu kapcsán. A pesti diákok az 1410-es évektől indultak meg az európai egyetemek felé, míg a Pest tágabb gazdasági vonzáskörzetébe tartozó Kecskemét polgárai 1420-tól kezdődően, Cegléd, Nagykőrös és Tura diákjai pedig éppenséggel az 1470-es évektől. Pest példaadó szerepe szépen megmutatkozik abban, hogy a krakkói egyetemen e mezővárosok polgárai is azután kezdtek feltűnedezni, miután a pestiek is felfedezték maguknak a lengyel egyetemet az 1450-es évek derekától, végétől.

Budával kapcsolatban más a helyzet. Főként azért, mivel döntően csak a bécsi és krakkói egyetemekre vannak adataink, ellenben a budai peregrináció kezdeteinél igen jelentős szerepet játszott a prá-

⁹⁸ Tari 2000: 109, 110.

⁹⁹ Békefi 1906: 24.

¹⁰⁰ Szerémi János *scolasticus*. Bártfai Szabó 1938: 198.

¹⁰¹ Kubinyi 1975: 26.

¹⁰² Kubinyi 1975: 19.

¹⁰³ Kubinyi 1975: 14–15.

¹⁰⁴ Ugyan nem Pest, hanem Külső-Szolnok vármegye nemességéhez tartoztak, de többször szerepelt a megyét érintő ügyekben a Farnasi család. A névadó birtok a két megye határán, Tápiószentmárton és Tápiószéle mellett, de már a szolnoki oldalon feküdt, ahonnan 1471-ben egy diák iratkozott be a bécsi egyetemre. Nicolaus Emerici Literati de Farnass. MUW II: 126. Györffy ugyan a Pest megyei települések között hozta, de a források is inkább Külső-Szolnok megyéhez számítják. Györffy 1987–1998: IV, 516–517; vö: Bártfai Szabó 1938: 172; MNL OL DL 61891.

¹⁰⁵ Turai Balázs fia, Márton szintén Krakkóban tanult 1474-től. Haraszti Szabó–Kelényi–Szögi 2017: 1802. sz.

¹⁰⁶ Hontoka később elvesztette jelentőségét, amikor a 15. század során a prediális szék területe beolvadt Soltba, és ispánjai közül többen is a kalocsai várnagyok közül kerültek ki. Csátár 1939: 45; vö: Pánya 2017: 88; Csánki 1890–1897: III, 331.

¹⁰⁷ Martinus Gregorii de Petari, 1501, Krakkó. Haraszti Szabó–Kelényi–Szögi 2017: 3349. sz.

gai egyetem.¹⁰⁸ Ennek forrásai azonban rendkívül töredékesek, s ebből fakadóan nehezen vizsgálható, hogy Óbuda, Felhévíz, de akár Visegrád vagy Pilis megye más jelentősebb települései esetében mennyire érvényesülhetett a budaiak prágai preferenciája. Az bizonyos, hogy az első budai diákok az 1370-es években jelentek meg külföldön,¹⁰⁹ az óbudai és visegrádi¹¹⁰ fiatalok pedig már a következő évtizedektől adatolhatók. Előbbi esetében még lehet Buda mintájára hivatkozni, a visegrádiak ellenben valószínűleg a közelebbi Esztergom tendenciái szerint alakították egyetemjárásukat. Esztergom kapcsán is ki kell emelni a prágai egyetem magas reputációját a 14. század végén és a 15. század elején.¹¹¹ Felhévíz esetében nyilvánul meg legerősebben a budai kapcsolat, hiszen a pestiekhez hasonlóan a budaiak is az 1450-es évek végétől kezdtek nagyobb számban felkeresni a krakkói egyetemet, Felhévíztől pedig már csak itt tanultak fiatalok az 1490-es évektől.

Nagyon úgy tűnik tehát, hogy Pest és Buda egyetemjárási tendenciái érvényesültek és hatottak a vizsgált régió jelentősebb mezővárosaiban, amelyek pedig a környék falvaira gyakoroltak hasonló hatásokat. A diákok mintha akkortól kezdtek volna megjelenni az egyetemeken, amint szűkebb pátriájuk fejlettsége elért egy bizonyos szintet vagy megfelelő példákat láttak maguk körül. A nemesség szerepét sem lehet éppen ezért lebecsülni, egy-egy műveltebb helyi birtokos egyetemi tapasztalatai másokban is megérlelhettek a gondolatot az egyetemjárásra.

A térség gazdasági fejlettsége és egyház-szervezete

Fentebb már érintettem, hogy Pesthez és Budához közeledve eltűnedeznek a diákok a két város körüli közvetlen térségből. Számos tényező jöhet szóba, ha ennek az okait igyekszünk megérteni, így a régió egyházi struktúráját, gazdasági fejlettségét és birtokosi körét is érdemes szemügyre venni. Ezek ugyanis mind befolyással bírtak nemcsak a lakosok intellektuális előmenetelére, de az arra fogékonyabb rétegek igényeire is a korban modernnek számító tudás megszerzését illetően. Térképre vetítve a peregrinusokat kibocsátó te-

lepüléseket kirajzolódik egy jól körülhatárolható terület Buda és Pest körül, amely majdhogynem üres ebből a szempontból. Az e területen található falvak ma már jórészt magához a fővároshoz (Szentlőrinc, Cinkota, Szentjakabfalva, Sasad), illetve a fővárosi agglomerációba tartoznak (Budaörs, Budakeszi, Dunaharaszti, Taksony, Dunavarsány, Vecsés, Üllő vagy Gyömrő). E települések egyaránt mintegy 25–26 km-re (vagy közelebb) fekszenek Pesttől vagy Budától, és majdhogynem gyűrűt képeznek a város körül. Ez az övezet nagyjából a mai Dunavarsány–Felsőpakony–Üllő–Maglód–Pécel–Isaszeg–Gödöllő–Veresegyház–Göd közotti területet fedte le a pesti oldalon. A budai oldalon ez Szentendrénél kezdődött, és a Pilis-szentkereszt–Piliscsaba–Perbál–Zsámbék–Etyek–Tárnok–Százhalombatta közotti területet foglalta magába. Ez a térségsáv azonban teljes egészében beletartozik a fővárosok piackörzetébe.

Kubinyi András mutatott rá arra a főváros körül elterülő többszörösen is tagolt gazdasági befolyási övezetre, amely az ország központi részének fejlődési lehetőségeit is meghatározta, egyúttal be is határolta. Kubinyi egy két budai mérföld átmérőjű (16,7 km sugarú) szűk és egy mintegy 67 km sugarú körön belül érvényesülő, tágabb befolyási övezetet mutatott ki Pest és Buda körül¹¹² (a távolsági kereskedelmi piackörzettel, ami nagyjából 150–170 km,¹¹³ most nem kell foglalkoznunk). Ez tehát a gazdasági befolyási övezet, amely szűkebb vagy tágabb értelemben, de előnyben részesítette Budát és Pestet, valamint gazdasági előnyökhöz juttatta a fővárosi polgárságot. Ez azért lényeges, mert ebben a legalább mintegy 17 km sugarú körben nem lehetett vásárt tartani, mivel ez sérthette volna Buda és Pest gazdasági kiváltságait. Ez pedig jelentősen korlátozta ezeknek a falvaknak a fejlődési lehetőségeit. Nem véletlen tehát, hogy ezen a területen (néhány, egyébként korábbra visszanyúló példától – így Óbuda, Felhévíz, Visegrád – eltekintve) mezővárossal nem találkozunk. Ez a peregrináció szempontjából azért is fontos, mert a vizsgált megyékben fekvő mezővárosok jogi fejlődését tekintve feltűnik, hogy a diákok nagy része vagy azt követően került egyetemre, hogy a település elérte a mezővárosi fejlettségi szintet (Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös), vagy kicsit korábban, mintegy előrevetítve a fejlődés

■ 108 Haraszti Szabó 2016: 29–30.

109 Szögi 2012: 55.

110 Az első visegrádi diák (Gregorius Michaelis Wissagradiens) 1384-ben iratkozott be Bécsbe, az első óbudai (Gregorius Johannis de Veteri Buda) pedig 1412-ben, ugyancsak Bécsbe. MUW I: 14, 98.

111 Haraszti Szabó 2016: 29–30.

112 Kubinyi 1975: 23–24.

113 Szűcs 1955: 92.

ívét (Felhévíz).¹¹⁴ Fentebb már volt szó arról, hogy Zsámbék és Szentfalva is azután tudott felmutatni egy-egy hallgatót, miután mezővárosként kezdtek hivatkozni rájuk a forrásokban. Tétény esetében, bár nagyobb hiátussal, de ugyanez a helyzet.¹¹⁵ Visegrádról azokból az évekből ismertek diákok, amikor még a városban volt a királyi udvar és a központi bíróságok, esetleg nem sokkal ezek Budára költözése utánról.¹¹⁶ Zsámbék már kívül esik a fentebb meghatározott övezeten, a szentfalvi diák ellenben, mintegy pesti elővárosi lakosként, szinte már pesti hallgatóként kezelhető. A mezővárosi lét egyik jelentős ismérve volt a vásártartás. Persze a vásár önmagában még nem volt garancia egy település mezővárosi rangjára és fejlettségi szintjére.¹¹⁷ A vásárok és sokadalmak megléte ugyanakkor mindenképp generált nemcsak az áruk, de az információk cseréjére is rendkívül alkalmas forgalmat. E tekintetben elég csak Szecsőre utalni, amelynek 1427-ben említik sokadalmát, két diákja pedig 1426-ban és 1428-ban iratkozott be Krakkóba. Ennek ellenére Pest megye (Pest városát nem számítva) kilenc vásáros helye közül csak ötből ([Hévíz]Györk, Isaszeg, Pótharasztt és Szentlászló településekről) nem ismert diák,¹¹⁸ Pilis megye (Buda nélküli) négy vásártartási joggal rendelkező helységéből háromból ismert diák (Gézavásáráról nem tudunk ilyenről),¹¹⁹ míg Solt szék öt vásárhelye közül csupán kettőből iratkoztak be a külföldi egyetemek valamelyikébe (Jakabszállás, Orbánszentgyörgy és Szántó diákjait hiába keressük).¹²⁰ A vásárok által létrejött forgalom azonban nem biztosította, hogy az áramoltatott információk el is jutnak az egyetemjárásra fogékony réteghez. Egyes települések „kedvezőtlen” fekvése a tagadhatatlan gazdasági fejlődés ellenére is a diákok elmaradását eredményezte. A solti szék említett három, egyetemi hallgatót ki nem bocsátó vásáros települése közül Jakabszállás a Kunságban feküdt, amely egyébként

sem jeleskedett a középkorban az egyetemjárást tekintve. Orbánszentgyörgy és Szántó ugyanakkor közel feküdt Kalocsához, az említett Jakabszállás pedig Kecskeméthez, s e jelentősebb központok elszívhatták a jó képességű diákokat, amennyiben voltak. A Pest megyei Boldogfalvának, amelyet 1519-ben szintén *oppidum*nak neveztek,¹²¹ feltehetően Hatvan közelsége okozta a hallgatók elmaradását, ahogy az sem lehetetlen, hogy mezővárosi státuszának csupán egyszeri említésével állunk szemben. Pest megyében a fent említetteken kívül Pótharaszton (ma Csévharaszt határában) és Szentlászlón (Vácszentlászló) tartottak vásárokat. Utóbbiban Zsigmond király 1417-ben engedélyezte sokadalom tartását,¹²² míg Pótharaszton 1350-ben említik a szerdai hetivásárt.¹²³ Bár mindkét település viszonylag jó helyen feküdt, amely fejlődésüket is segíthette volna, mégis csak a környező településekről ismerünk diákokat (Pótharaszt közeléből Löb, Péteri, Pilis, Inárcs, míg Szentlászlóhoz közel Tura, Zsámbok és Kóka bocsátott ki hallgatókat). Elképzelhető, hogy a vásáradománnyal nem tudtak élni a tulajdonosok, legalábbis e két falu fejlődése erre utal. Hasonló lehetett a pilisi Gézavására esete is, ahol ráadásul még korábban, 1142-ben tettek említést a vásárról első ízben.

Ennek ellenére ezen a 25–26 km-es sugarú körön belül is találni mezővárosi polgárokat, akik egyetemre jártak. Ezek azonban jellemzően olyan *oppidum*ok voltak, amelyek adott esetben már Buda és Pest jogi értelemben is fővárossá válása előtt is jelentős központnak számítottak, így (az egyébként valamikor szintén fővárosi ranggal rendelkező) Óbuda és Visegrád, vagy pedig Felhévíz és Tétény.¹²⁴ Egy település gazdasági fejlettsége tehát önmagában még nem lett volna elegendő ahhoz, hogy onnan meginduljanak a fiatalok az egyetemekre.

Amennyiben tehát mezővárosi fejlődésről nem vagy csak kevésbé beszélhetünk ezen a területen,

¹¹⁴ Kecskemétet 1415-ben, Ceglédet 1444-ben, Nagykőröst 1445-ben, Felhévízt 1511-ben, Turát 1519-ben nevezték először mezővárosnak. Tringli 2001: 113–115; Engel 2001: térkép (Tura, 1PE15; Felhévíz, 1PI14). Visegrádról az első diák 1384-ből, Kecskemétről 1420-ból, Ceglédről 1486-ból, Nagykőrösről 1472-ből, Felhévíztől 1494-ből, Turáról pedig 1474-ből ismert.

¹¹⁵ Tétényt 1461-től nevezték mezővárosnak, az egyetlen diák innen pedig 1523-ban iratkozott be Krakkóba. Tringli 2001: 116.

¹¹⁶ Visegrádot már 1338-ban királyi *civitas*nak nevezték, első diákja pedig 1384-ben jelent meg egy külföldi tanintézményben. Mészáros 2009: 59–61, 108. Egy visegrádi fiatal 1516. évi immatrikulációja ellenben arra utal, hogy az 1470-es évek törekvései a város újbóli fejlesztésére nem voltak teljesen sikertelenek.

¹¹⁷ Ugyanakkor nem kizárólagos. Csúpan vására miatt nem lehet egy települést a mezővárosok közé sorolni. Tringli 2001: 116.

¹¹⁸ Weisz 2012: 154.

¹¹⁹ Érden is említenek vásárt a középkorban, ahogy plébániája is ismert, ám innen sem ismerünk diákokat ezekből az évszázadokból. Vö: Tringli 2001: 132; Weisz 2012: 154–155.

¹²⁰ Weisz 2012: 143–144.

¹²¹ Engel 2001: térkép (Boldogfalva, 1PE44)

¹²² Bártfai Szabó 1938: 140–141.

¹²³ MNL OL DL 41137.

¹²⁴ Kubinyi 1975: 29.

akkor a nemesség és a falusi plébániahálózat volt az egyetlen, amely szerepet játszhatott a fiatalok nevelésében. Ugyanakkor nem lehet azt mondani, hogy ahol volt plébánia, onnan nagyobb valószínűséggel indultak útnak a fiatalok az egyetemek felé, mint azokról a településekről, amelyek nem jutottak el az egyházi szerveződésnek erre a fokára. Ha ebből a szempontból vesszük szemügyre a fent meghatározott területsávot, akkor feltűnik, hogy jórészt csak az itt élő nemesi családokból találni egy-egy hallgatót az európai felsőoktatási intézményekben (Maglód, Pakony, Vány, talán Gubacs); továbbá az is, hogy a főváros körüli területsávból – bár számos plébánia meglétére van adatunk – egyetemi hallgatót egyik sem tudott kinevelni (pl. Szentendre,¹²⁵ Szentjakabfalva,¹²⁶ Sasad,¹²⁷ Örs,¹²⁸ Keszi,¹²⁹ Haraszti,¹³⁰ Vecsés és Üllő,¹³¹ Taksony¹³² vagy Cinkota).¹³³ Ettől a sávól kicsit távolabb ellenben már feltűnnek ilyen központok (Bugyi, Rád vagy Ráda, Sári, Inárcs, Káta, Szecső, Süly, Kóka, Tura stb.). E hatósugáron kívülről is találni persze olyan plébániákat, ahonnan nem ismert egyetlen egyetemi diák sem, de azok is jellemzően valamely más jelentősebb városi központhoz feküdtek közelebb (így pl. Sződ, Bottyán vagy Duka Váchoz,¹³⁴ Kishatvan és Varsány Hatvanhoz, míg Csév inkább Esztergomhoz), mondhatni más város vonzáskörzetébe tartoztak.¹³⁵ Valószínű tehát, hogy egy-egy jelentősebb város befolyási övezete nem csak gazdasági értelemben érvényesült.

A megyei szintű, fővárosok nélküli peregrináció vizsgálata véleményem szerint azt mutatta ki, hogy létezett egy másfajta befolyási övezet is a főváros körül, amely elsősorban kulturális, in-

tellektuális téren érvényesült. Ez a 25–26 km-es befolyási övezet volt az, amelyen belül, még ha volt is olyan plébánia, ahol sikerült képzett plébánost, esetleg még iskolamestert is találni, a jobb képességű gyerekek és fiatalok nevelését mégsem helyben végezheték, hanem érvényesült a pesti és a budai egyházi intézmények és iskolák elszívó ereje. Ezek továbbtanulási lehetőség mellett minden bizonnyal a tanulmányok kezdő állomását is jelentették az ebben az övezetben található falvak lakosai számára. Iulia Caproş hasonló tényezőre már felhívta a figyelmet Kassa esetében.¹³⁶ Nem lényegtelen, hogy ez a 25–26 km még egy napi járóföldön belül volt,¹³⁷ s így tulajdonképpen nem volt szükséges, hogy az e területen található plébániák maguk neveljék fel a tehetséges gyerekeket.¹³⁸ Őket a szülők már akkor is bevihették (beadhatták) a városba, mint manapság, Pesten és Budán már ráadásul igen sok iskola is működött a középkor végére.¹³⁹ Ezen oktatási befolyási övezet meglétét egyébként más tényezők is alátámasztják. Az egyik ilyen például éppen a pesti és budai diákok egyetemi beiratkozásaiból olvasható ki. Nem egy esetben találkozni olyan fővárosi diákokkal, akik nem egyszerűen *de Buda* vagy *de Pest* név-
alakban jegyeztették be magukat az egyetemi anyakönyvekbe, hanem vagy már a beiratkozás során, vagy más egyetemi eseményen használtak ettől eltérő nevet. Ezek arra a régióra utalhatnak, ahonnan az ő közvetlen felmenőik érkeztek a városba vagy ahonnan ők maguk érkeztek Pestre és Budára alapfokú tanulmányaikat megkezdeni. Pest esetében találkozunk olyanokkal, akik Szentmihályt,¹⁴⁰ Megyert,¹⁴¹ Taksonyt,¹⁴² Keszi¹⁴³

■ 125 Darkó–Erdősi 2014: 205, 208.

126 Budapest, a mai Újlak helyén. Bártfai Szabó 1938: 60; vö: Engel 2001: térkép (Szentjakabfalva, 3PI12).

127 Plébániája királyi kápolna eredetű. Sasad lakossága azonban a 15. században Budára költözhetett, az itteni területeket pedig Mátyás király adományozta a városnak, ahol a budai polgárság szőlőt telepített. Kubinyi 1975: 21.

128 Bártfai Szabó 1938: 34.

129 Bártfai Szabó 1938: 12, 41.

130 Bártfai Szabó 1938: 204.

131 Bártfai Szabó 1938: 259.

132 Bártfai Szabó 1938: 319.

133 Bártfai Szabó 1938: 264.

134 Mindez egyébként azt is megmagyarázná, hogy a Vác és Pest közötti út menti településekről miért hiányoznak a diákok. E települések ugyanis Pest, illetve Vác vonzáskörzetébe tartozva elsősorban e városok értelmiségét gyarapították, alkalmasint a pestiként és váciként beiratkozó hallgatók között is megbújhattak.

135 Pereg, Vecse és Apostag problémás ebből a szempontból.

136 Caproş 2013: 41.

137 Fedeles 2015: 222–223.

138 Persze ellenpéldák akadnak, így a már fentebb említett inárcsi példa 1450-ben, míg 1453-ban a (Duna)Haraszti plébános tanulóiról tesznek említést. Bártfai Szabó 1938: 204.

139 Budának hét iskolája volt 1525-ben. Békefi 1906: 95–100, 142. Pesten volt iskola a Szűz Mária plébánia mellett, de minden bizonnyal folyt oktatás a városban lévő domonkos kolostorban is. 1488-tól öt olyan szerzetes egyetemi tanulmányairól tudunk, akik a pesti konventből indultak útnak. Mellettük azonban a tanulni vágyó világiak számára is nyitva álltak ezek az intézmények. Haraszti Szabó–Kelényi 2019: 660, 661, 666, 747, 751. sz.

140 Michael Johannis de Sancto Michaele de Pest Regali, 1462, Bécs. MUW II: 77.

141 Josephus Medery de Pesscht, 1510, Bécs. MUW II: 371.

142 Thomas Daxonj de Pest, 1521, Bécs. MUW III: 23.

143 Emericus de Pest, natus Gregorii de Kezew, 1461, Bécs. MUW II: 73.

és Berkit¹⁴⁴ adták meg mintegy második névként. A budai diákok között találkozunk keszi,¹⁴⁵ csabai¹⁴⁶ és csepeli¹⁴⁷ háttérű fiatalokkal is.¹⁴⁸ Ismertek természetesen sokkal távolabbi háttérű fiatalok is közöttük (Debrecen, Lidva stb.), amely a budai és pesti iskolák jelentőségéről is vall. Ellenben a városokhoz közeli települések említése és az e területsávból hiányzó diákok esete mégiscsak valamilyen közelebbi, közvetlen befolyási zónáról is tanúskodik. E diákok kapcsolata a fővárosokkal közvetlen módon nyilvánult meg – akár valamilyen kettős identitásról beszélünk, akár születési és lakó- vagy tanulmányi hely kapcsolatáról –, de a kör, ahonnan érkeztek, megfeleltethető azzal a feltételezett kulturális körzettel, ahonnan diákok a középkori egyetemekre nem vagy csak nagyon ritkán indultak meg.

Amennyiben mégis találni valakit e körön belülről az egyetemi matrikulákban, azok többnyire vagy valamely mezőváros polgárai (Óbuda, Felhévíz, Szentfalva, Tétény), vagy pedig nemesek voltak (Pakony, Vány, Maglód, Veresegyház, talán Gubacs). Az igazi kivételt Borosjenő és Páty jelenti. Amennyiben azonban Páty nem a pilisi, hanem a pesti települést takarja, akkor a Ceglédhez közel fekvő helység már kívül esett ezen az iskolaövezeten. Azonban az, hogy ebből a régióból ismerünk diákot Csepelről vagy Borosjenőről, Logodról és Újbécsről, míg például Budakesziről, Budaörsről, Szentlőrincről vagy Szentjakabról nem, arra enged következtetni, hogy itt ennek az egy-egy diáknak a személyes ambícióival és a rájuk ható külső tényezőkkel állunk szemben, befolyási övezettől függetlenül. Borosjenőnek, mint szó volt róla, szoros gazdasági kapcsolatai voltak Budával, míg Logod egyházi értelemben (1440-ig biztosan) a budai Szűz Mária-plébániához tartozott, amelynek plébánosai a 15. század közepén már egyetemen képzett klerikusok voltak.¹⁴⁹ Feltehetően ugyanez lehetett az oka

annak, hogy egyes solti településekről (Csalka, Tass vagy Izsák) ismert néhány egyetemi hallgató, míg másokból (pl. Pereg, Vecse vagy Apostag) nem. E települések egy részén egyébként szintén nem működött plébánia, ami felveti annak is a lehetőségét, hogy nem kizárólagosan a plébániák papsága volt képes átadni azt a tudást, amely elindíthatott valakit az egyetemekre. Erre azok a helyi papok is alkalmasok lehettek, akiket a források is megemlítenek.

A fővárosok tehát valószínűleg nemcsak pozitív hatással bírtak a környező falvak és kisvárosok fejlődésére, de minden bizonnyal meg is akasztották azokat bizonyos szempontból. Egy ilyen szempont a peregrináció. Gazdasági értelemben a főváros körüli falvak fejlődése Buda és Pest vásártartási monopolhelyzete miatt megrekedt, ami jogi értelemben vett fejlődésüket is lehetlenné tette. Ennek csak olyan mezővárosok tudtak ellenállni, amelyek már Buda és Pest jogi értelemben is fővárossá válása előtt is jelentős központnak számítottak, így Óbuda, Felhévíz, Visegrád, míg mások peregrinációját (Logod, Újbécs, de akár még Szentfalva is) szinte már a budai és pesti egyetemjáráshoz kellene számítanunk. A fővárosok monopóliuma ugyanakkor az oktatás terén is érvényesült. Buda és Pest már a középkorban is meghatározó szerepet tölthetett be a térség oktatásában, hiszen több esetben valószínűleg itt és nem saját falujukban kezdhették meg tanulmányaikat a főváros körüli községek diákjai, elszívva ezzel a helyi értelmiséget a vidékről.

Összegzés

Pest és Pilis vármegyékből, valamint Fejér vármegye Solt székéből összesen 108 beiratkozásra találunk adatokat 48 településről a középkori egyetemi forrásokban, Buda és Pest városok nélkül. Már csak területi kiterjedése miatt is a Duna pesti oldalára esik több közülük, összesen 30, Pilis

¹⁴⁴ Mathias Stephani de Pescht (máshol: Mathias Berky alias de Pest), 1505, Krakkó. Haraszi Szabó-Kelényi-Szőgi 2017: 3596. sz.

¹⁴⁵ Johannes Keszy de Buda, 1447, Bécs. MUW I: 249.

¹⁴⁶ Blasius Czaby de Buda, 1510, Bécs. MUW II: 374.

¹⁴⁷ Franciscus Czepel de Buda, 1514, Bécs. MUW II: 409.

¹⁴⁸ A beiratkozók között ennél távolabbi településekről is lehet budaiként vagy pestiként beiratkozókat találni (pl. Szeged, Paks, Szuha, de akár a pesti Tóalmásról is, stb.), ami viszont inkább tanúskodik tényleges beköltözésről a fővárosba, így az lakóhely és nem csak tanulmányi hely volt számukra. Franciscus Zegedi de Pescht (1508, Bécs, MUW II: 355), Caspar Michaelis Pax de Pesth (1464, Bécs, MUW II: 87), Andreas de Tuczelmász alias de Buda (1468, Krakkó, Haraszi Szabó-Kelényi-Szőgi 2017: 1563. sz.), Nicolaus Buda Michaelis Racz de Suha (1458, Krakkó, Haraszi Szabó-Kelényi-Szőgi 2017: 1120. sz.)

¹⁴⁹ 1453-ban, a logodi diák beiratkozásakor éppen Bánfalvi Barius Miklós volt a plébános. C. Tóth 2015c: 92; Lukács 1938: II, 1330. sz.

megyére 8, míg a Duna mentén hosszan elnyúló solti székre 10 helység. A főváros körül elterülő vidékek peregrinációjának a vizsgálata arra mutat, hogy bár sem Pest, sem Pilis megye, sem Solt szék nem volt az ország urbánusabb régiói közé sorolható, a három területen található mezővárosok döntő többsége részt vett legalább egy diákkal a kor európai felsőoktatásában. Ahogy a települések fejlődtek, úgy jelentek meg fiataljaik is az egyetemeken. Az egyetemjárás volumene e térségben is a Zsigmond-kor derekán nőtt meg, majd az 1450-es évek után ingadozni, csökkenni kezdett a helyi diákok száma. Fellendülést ismét a Jagelló-kor hozott, amely egyúttal (nem függetlenül Mátyás korábbi osztrák háborúitól, de minden bizonnyal a dinasztia háttéré miatt is) a korábbi bécsi útírány mellé becsatornáztatta a krakkói egyetemet is.

Társadalmi összetételüket nézve a hallgatók 62%-a mezővárosi vagy városias környezetből érkezett a korszak intézményeibe, míg legalább 18%-uk, ám nem kizárt, hogy akár 25%-uk is nemesi családba tartozott. Hozzávetőlegesen 13%-ukról nehéz meghatározni a társadalmi hovatartozást: ők voltak azok, akik sem mezővárosi, sem nemesi közegbe egyértelműen nem illeszthetők be, így egyelőre falusi peregrinusoknak nevezhetjük ezt a kis csoportot.

Fontos hozadéka a kutatásnak, hogy Buda és Pest körül a gazdasági befolyási övezeteken túlmenően kimutatható egy 25–26 km-es körön belül érvényesülő kulturális befolyási övezet. Ezen a városhoz képest egy napi járóföldön belüli területen érvényesült a fővárosi egyházi intézmények oktatási dominanciája, amely felszívta a ma már Budapesthez vagy a fővárosi agglomerációhoz

tartozó települések értelmes fiataljait, és felkészítette őket az egyetemre. E befolyási övezet meglétére és e szűkebb régió és a főváros szorosabb kapcsolatára utal az is, hogy a beiratkozott budai és pesti városi egyetemi hallgatók között is ismert több olyan diák, akiknek közvetlen felmenői vagy akár ők maguk is ebből a feltehető befolyási övezetből kerültek Pestre vagy Budára. Mindenesetre ez megmagyarázná, hogy például a Pest felé tartó utak menti települések hallgatói miért tűntek el nagyjából ugyanabban a sávban, 25–26 km-re Pesttől. E területen belülről is találni maroknyi diákot a kor felsőoktatási intézményeiben, de ők jól körülhatárolhatóan két csoportba sorolhatók: egyrészt nemesek, akiknek egyetemjárási szokásait a főváros közelsége feltehetően kevésbé befolyásolta, másrészt olyan mezővárosok polgárai voltak, akikre bár nyilván hatott a főváros kulturális kisugárzása, de önmagukban is elég fejlettek voltak ahhoz, hogy értelmiségüket ne vagy csak részben szívja el Buda és Pest. A főváros körüli terület egyetemjárása arra mutat, hogy Iulia Caproș Kassával kapcsolatos felvetése nem csak Kassára lehetett igaz a középkorban: érdemes a vizsgálatokat kiterjeszteni legalább a többi szabad királyi városra is. Másfelől nem egy esetben sikerült hasonló célzott kutatással több olyan diák származását is egyértelműsíteni, akiket eddig nem lehetett konkrét településhez kötni. Harmadrészt rendkívül fontos, hogy a polgárság egyetemjárása mellett kiemelt figyelmet fordítsunk a nemesi peregrinációra is. Az ezirányú vizsgálatok ugyanis nem várt eredményre vezettek a nemesség egyetemek iránti érdeklődését illetően, főként Pest és Solt térségében.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Collectio Diplomatica Hungarica (DL és DF)

A teljes anyag interneten közzétéve: Rácz György (szerk.): *A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa*. (DL-DF 5.1.) Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 2009. In: <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/> (letöltve: 2023. 04. 26.)

Hivatkozott irodalom

AFA

Uiblein, Paul – Maisel, Thomas – Matschinegg, Ingrid (Hrsg.): *Acta Facultatis Artium Universitatis Vindobonensis. Wiener Artistenregister I-IV*. Wien: Böhlau, 1968–2007.

BÁRTFAI SZABÓ 1938

Bártfai Szabó László: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig*. Budapest: szerzői kiadás, 1938.

BÉKEFI 1906

Békefi Remig: *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1906.

BÓKA 2011

Bóka Gergely: Kóka története a középkorban (895–1526). In: *Studia Comitatus* 32 (2011), 8–24.

CAPROȘ 2013

Caproș, Iulia: *Students from Košice at foreign Universities before and during the Reformation Period in Town*. Kiel: Solivagus, 2013.

C. TÓTH 2015A

C. Tóth Norbert: A váci székeskáptalan archontológiája (1378–1526). In: *Studia Comitatus* 34 (2015), 7–33.

C. TÓTH 2015B

C. Tóth Norbert: Az egri káptalan archontológiája 1387–1526. In: *Turul* (2015), 48–71.

C. TÓTH 2015C

C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században, II. rész. A sasadi tizedper 1452–1465 közötti „krónikája.”* (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 8.) Budapest: MTA – HIM – SZTE – MNL OL – Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, 2015.

C. TÓTH 2019

C. Tóth Norbert: *A kalocsa-bácsi főegyházmegye káptalanjainak középkori archontológiája*. (Kalocsai Főegyházmegyei

Gyűjtemények Kiadványai 15. Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 11.) Kalocsa: Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2019.

MAGYARORSZÁG VILÁGI I

C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526, I. Főpapok és bárók*. Budapest: MTA BTK TTI, 2016.

MAGYARORSZÁG VILÁGI II

C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás – W. Kovács András: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526, II. Megyék*. Budapest: MTA BTK TTI, 2017.

CSÁNKI 1890–1897

Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III*. Budapest: MTA, 1890–1897.

CSATÁR 1939

Csatár István – Hovhannesian Eghia – Oláh György (szerk.): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és Kecskemét th. jogu város adattára*. Budapest: Kultúra Könyvnyomdai Műintézet, 1939.

DARKÓ–ERDŐSI 2014

Darkó Jenő – Erdősi Péter: *Villa Sancti Andreae: A középkori múlt*. In: Erdősi Péter – Majorossy Judit (szerk.): *Kép, önkép, múltkép. Fejezetek Szentendre történetéből*. Szentendre: Ferenczy Múzeum, 2014. 199–218.

ENGEL 1994

Engel Pál: „Zsámboki”. In: Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történelmi lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994, 749.

ENGEL 1996

Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1996.

ENGEL 2001

Engel Pál: *Magyarország a középkor végén (Digitális térkép a középkori Magyar Királyság településeiről 1383–1439–1498)*.

FONT 2017

Font Márta: A siker reménye és a kudarc okai. Egyetemalapítások a középkori Magyarországon. In: *Per Aspera ad Astra* 4 (2017), 78–102.

FRAKNÓI 1874

Fraknói Vilmos: *Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. században*. Budapest: Eggenberger, 1874.

GÁRDONYI 1938

Gárdonyi Albert: *Pest városa a középkor alkonyán*. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 6 (1938), 1–15.

GYÖRFFY 1987–1998

Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987–1998.

HARASZTI SZABÓ 2016

Haraszi Szabó Péter: *Magyarországi diákok a Prágai Egyetemen a középkorban.* In: Haraszi Szabó Péter – Kelényi Borbála – Szögi László (szerk.): *Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken a középkorban 1348–1525 I.* (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 2.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtár és Levéltára – MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, 2016, 9–42.

HARASZTI SZABÓ–KELÉNYI 2019

Haraszi Szabó Péter – Kelényi Borbála: *Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban 1100–1526.* (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 3.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtár és Levéltára – MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, 2019.

HARASZTI SZABÓ 2018

Haraszi Szabó Péter: *Primus inter pares? A prágai egyetem helye a magyar diákok régióbeli peregrinációjában.* In: Draskóczy István – Varga Júlia – Zsidi Vilmos (szerk.): *Universitas – Historia. Tanulmányok a 70 éves Szögi László tiszteletére.* (Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai 16.) Budapest: Magyar Levéltárosok Egyesülete, 2018, 56–66.

HARASZTI SZABÓ 2021

Haraszi Szabó Péter: *A veszprémi egyházmegye diákjai a középkorban.* In: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László (szerk.): *„Capella reginalis” – A veszprémi püspökség a középkorban. A Veszprémi Érseki Főiskolán 2020. augusztus 27-én rendezett konferencia előadásai.* (A veszprémi egyházmegye múltjából 38.) Veszprém: Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, 2021, 157–181.

HARASZTI SZABÓ–KELÉNYI–SZÖGI 2017

Haraszi Szabó Péter – Kelényi Borbála – Szögi László: *Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken a középkorban 1348–1525 II.* (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 2.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtár és Levéltára – MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, 2017.

HUŤKA 2015

Huťka, Miroslav: *Augustiniáni na území stredovekého Slovenska (Uhorska).* Ružomberok: Verbum, 2015.

IMPLÓM 2017

Implom Lajos: *Adatok a Szent Domonkos-rend magyarországi rendtartományának történetéhez.* Vasvár: Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, 2017.

KARÁCSONYI 1900

Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* Budapest: Nap Kiadó, 1900. (reprint)

KOCSIS 1985

Kocsis Gyula: *A Tápió-vidék településtörténete a XII. századtól.* In: Ikvai Nándor (szerk.): *Tápiómente néprajza (Studia Comitatus 15),* 1985, 67–155.

KUBINYI 1971

Kubinyi András: *A budai német patríciaus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig.* In: *Levéltári Közlemények* 42 (1971), 203–269.

KUBINYI 1975

Kubinyi András: *Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig).* In: Gerevich László (főszerk.): *Budapest története II. A későbbi középkorban és a török hódoltság idején.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975, 7–240.

KUBINYI 1996

Kubinyi András: *A Magyar Királyság népessége a 15. század végén.* In: *Történelmi Szemle* 38 (1996), 135–161.

KUBINYI 2001

Kubinyi András: *Buda, Magyarország középkori fővárosa.* In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 29 (2001), 11–22.

LUKCSICS 1938

Lukcsics Pál: *XV. századi pápák oklevelei I–II.* (A Római Magyar Történeti Intézet Kiadványai 1–2. Olaszországi magyar oklevéltár.) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1931–1938.

MÉSZÁROS 2009

Mészáros Orsolya: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza.* Visegrád: Mátyás Király Múzeum, 2009.

MUW

Gall, Franz – Mühlberger, Kurt – Szaivert, Willy (Hrsg.): *Die Matrikel der Universität Wien I–VIII.* Wien–Köln–Graz–Weimar: 1956–2014.

MWRF

Maisel, Thomas – Seidl, Johannes – Matiasovits, Severin (Hrsg.): *Die Matrikel der Wiener Rechtswissenschaftlichen Fakultät. Matricula Facultatis Juristarum Studii Viennensis I–II.* Wien: Böhlau, 2016.

ORTVAY 1892–1894

Ortvay Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. A pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve.* Budapest: Franklin Társulat, 1892–1894.

PÁLÓCZI HORVÁTH 1989

Pálóczi Horváth András: *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest: Corvina Kiadó, 1989.

PÁNYA 2017

Pánya István: A Solti szék történeti földrajza. In: *Történeti Földrajzi Közlemények* 5 (2017), 84–95.

RIBI 2018

Ribi András: A fehérvári káptalan archontológiája (1301–1457). In: *Turul* 91 (2018), 132–154.

SCHMIDTMAYER 2015

Schmidtmayer Richárd: *Vitány, Gesztes, Tata, Gerencsér várai és uradalmi a késő középkorban* (PhD disszertáció). Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2015.

SCHRAUF 1902

Schrauf Károly: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*. (Magyarországi tanulók külföldön 2.) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága, 1892.

SIMON 2006

Simon Zolt: A baricsi és kölpényi harmincadok a 16. század elején. In: *Századok* 140 (2006), 815–882.

SZÖGI 2011

Szögi László: Az egyetem nélküli ország egyetemistái Mohács előtt. In: *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 14–15 (2011), 15–40.

SZÖGI 2012

Szögi László: *Budai, pesti és óbudai diákok egyetemjárása 1256–1526 és 1867–1919*. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2012.

SZÜCS 1955

Szücs Jenő: *Városok és kézművesség Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955.

TARI 2000

Tari Edit: Pest megye középkori templomai. In: *Studia Comitatensia* 27 (2000).

TRINGLI 2001

Tringli István: Pest megye a késő középkorban. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig*. Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2001, 75–194.

VÉGH 2006

Végh András: *Buda város középkori helyrajza I–II*. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2006–2008.

WEISZ 2012

Weisz Boglárka: *Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban*. Budapest: MTA BTK TTI, 2012.

WEISZ 2020

Weisz Boglárka: *Markets and Staples in the Medieval Hungarian Kingdom*. Budapest: ELKH BTK TTI, 2020.

ZSOLDOS 2001

Zsoldos Attila: Pest megye az Árpád-korban. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig*. Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2001, 32–74.

HARASZTI SZABÓ PÉTER

PÉTER HARASZTI SZABÓ

**Pest és Pilis megyék, valamint Fejér megye
solti székének diákjai a középkorban**

A középkori Pest és Pilis megyék, valamint Fejér megye Solt székének területéről 108 beiratkozás adatolható 48 településről. Bár e régiók nem voltak sem sűrűn lakottak, sem pedig az ország urbánusabb vidékei közé nem tartoztak, az itt található mezővárosok mégis szinte kivétel nélkül részt vettek a külföldi egyetemjárásban, fejlődési ütemüknek és fejlettségük mértékének megfelelően. Kiemelkedő volt továbbá a nemesség részvétele a peregrinációban, amely további kutatások szükségességét is felveti a magyar nemesség egyetemjárásával kapcsolatban.

A beiratkozások száma a Zsigmond-korban kezdett emelkedni, amely megfelel az általános tendenciáknak, ám érdekes, hogy míg V. László uralkodása alatt rövid fellendülés figyelhető meg, addig Hunyadi Mátyás alatt többször tapasztalható olykor igen jelentős létszámcsökkenés is az érintett területekről. A térség mezővárosa-inak egyetemjárására és egyetemválasztására ugyanakkor szintén jelentősen hatott Pest, illetve Buda mintája.

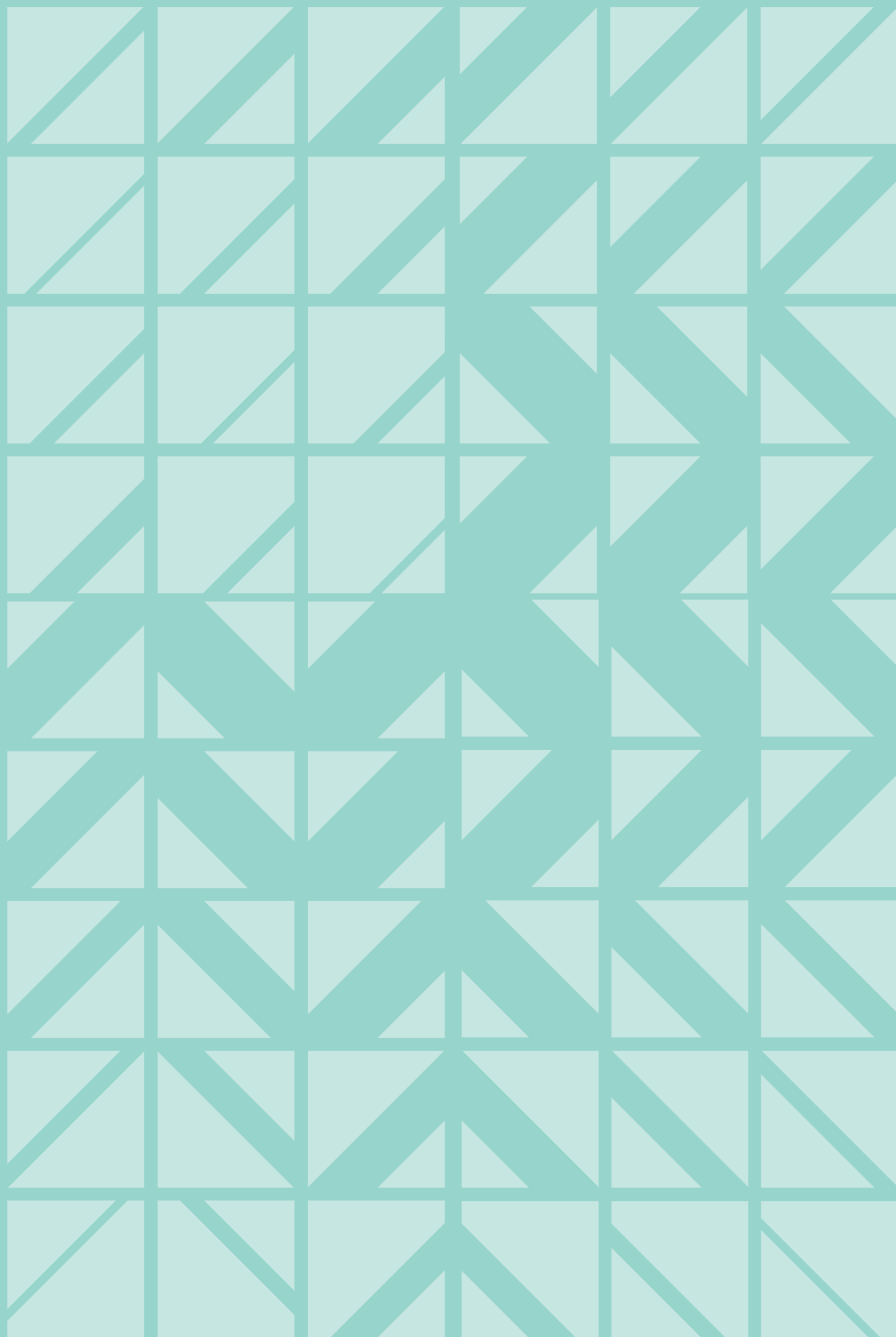
Társadalmi összetételüket tekintve a diákok legnagyobb része mezővárosi háttérrel rendelkezett, ám 18–25% közé tehető a nemesség aránya is. Hozzávetőlegesen 13%-uk esetén nem lehet pontosan meghatározni a származást (nemesi vagy jobbágyi), őket ezért leginkább a „falusi” kategóriába célszerű egyelőre sorolni. A vizsgálatok legfontosabb eredménye, hogy sikerült kimutatni egy feltételezhető befolyási övezetet, amely oktatási téren érvényesülhetett. A városoktól 25–26 km-re eső körön belül ugyanis nem találni diákokat az európai egyetemeken a középkorban. Buda és Pest piacörzetén belül az itt található települések gazdasági (és jogi) fejlődése is lelassult, megállt a 15. században, így ezen a térségen elsősorban a plébániák és a nemesi kúriák jöhetnek számításba oktatási központokként. Nemesi származású hallgatókat találni is innen, ám a plébániai központok mintha nem nevelték volna ki azokat a fiatalokat, akik megindulhattak volna az egyetemekre. Igen valószínű, hogy ezen a körön belül érvényesült Buda és Pest egyházi intézményeinek az oktatási dominanciája, amely alól mindössze azok a régebb óta is meghatározó mezővárosok (akár egykori uralkodói központok), mint Óbuda vagy Felhévíz mentesültek, hiszen elég erősnek bizonyultak ahhoz, hogy a fővárosok ne szívják el a helyi értelmiséget.

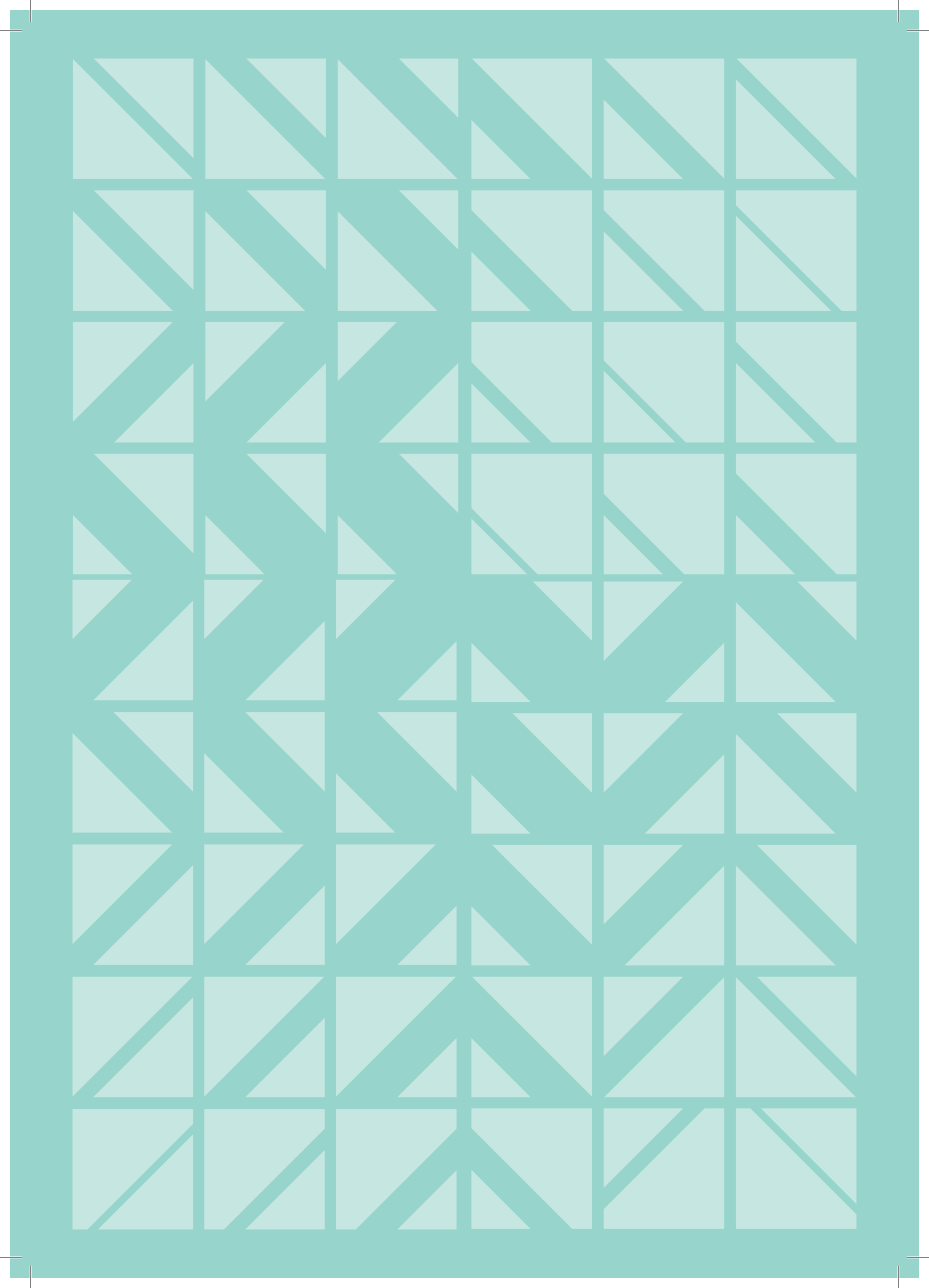
**The Students of Pest, Pilis Counties and Solt,
the seat of Fejér County in the Middle Ages**

Records from the 48 settlements of Pest County, Pilis County and Solt, the seat of Fejér County, show that there were 108 registered cases of university immatriculation. Although these regions were neither densely populated nor among the more urbanised areas of the country, the market towns found there were almost invariably linked with travels to foreign universities, in accordance with the rate and extent of their development. Moreover, the participation of the nobility in peregrination was also notable, which raises the need for further research on the university attendance of the Hungarian nobility.

University enrolments began to rise in numbers during the reign of Sigismund, which is in line with general trends. It is interesting to note, however, that, while a brief boom was observed during the reign of Ladislaus the Posthumous, under Mátyás Hunyadi there were several significant drops in the number of registered students from the areas concerned. In terms of their social composition, the majority of individuals pursuing higher education abroad came from a rural background, while 18 to 25% of the students were of noble birth. In the approximately 13% of the cases where the students' background (noble or serf) was not possible to determine, the "rural" designation should be used for the time being.

The most important finding of the research is that a hypothetical zone of influence with respect to tendencies and preferences in higher education has been identified. Within a radius of 25–26 km from Buda or Pest, there were no students enrolled at European universities in the Middle Ages. As the economic (and legal) development of settlements within the market districts of these two cities slowed down and then stopped in the 15th century, it was mainly the local parishes and noble mansions that could be relied on as centres of education within the area. Students of noble origin can also be found here, but it is as if these parish centres had not been geared towards training their students with a view to continuing their education at university level. It is quite likely that, within this radius, the educational dominance of the ecclesiastical institutions of Buda and Pest prevailed. Only those market towns (or perhaps former centres of rulership) which had already had a long-established standing – like Óbuda or Felhévíz – formed an exception, as they had proven robust enough to keep their intellectuals from being pulled in by the capital cities' sphere of influence.

VÁLASZÚT. EGY PARTICIPATÍV MEGKÖZELÍTÉSŰ MÚZEUMI KUTATÁSI KÍSÉRLET TANULSÁGAI

- Mravik Patrik Tamás
történész
Ferenczy Múzeumi Centrum
patrik.mravik@muzeumicentrum.hu

A közösség bevonása minden esetben komoly kihívást jelent egy múzeum számára, még nehezebb mindez ugyanakkor egy olyan időszakban, amikor a Covid19-járvány és az azt követő újabb válsághullámok hatására tovább erősödött a társadalom atomizálódása, a közös értékek és a kultúra szerepének megkérdőjeleződése. A *Válaszút* (1. kép) című kutatásban a Ferenczy Múzeumi Centrum Muzeológiai Osztálya a Hamvas Béla

1. kép: A *Válaszút* kutatás arculata (Kiss Krisztina Noémi grafikus munkája)

Pesti Magyar Könyvtárral együttműködésben arra tett kísérletet, hogy participatív módon, a városlakókkal közösen dolgozzon fel egy olyan témát, mely történeti relevanciája mellett a jelenben is alapvető fontossággal bír a városi közösség mindennapi életében. Jelen tanulmányban ennek a projektnek a tanulságait fogom bemutatni, részben az eredményekre, részben pedig a kutatás céljaként meghatározott társadalmi részvétel lehetőségeire és korlátaira fókuszálva.¹

A 2010-es években a muzeológiai diskurzusban is megjelenő, máig hangzatos participáció módszertana megpróbál szakítani az addig uralkodó szemlélettel, amely a látogatót alapvetően passzív befogadónak kezeli. Ebben a koncepcióban a múzeum nemcsak „címzettként” tekint a látogatóra, hanem igyekszik bevonni a múzeumi munka egyes fázisaiba, a gyűjteményezésbe, a kiállításrendezésbe és az értelmezésbe.² Elméletileg ezáltal a végső cél nem csupán a kölcsönös információcseré révén megszülető új tudás és gyűjteményi gyarapodás, hanem a közösség és a múzeum között létrejövő újfajta párbeszéd ki-

alakítása is.³ Ahogy maga a módszer is önreflexív módon kérdez rá a múzeumok mint sok esetben elidegenített, hierarchikus intézmények szerepére, érdemes egy ilyen kutatás tapasztalatait is kellő önkritikával kezelni, ami remélhetőleg megmutat valamit általánosan is a participáció muzeológiai lehetőségeire nézve.

A kutatás abból az evidenciából indul ki, hogy Szentendrét az 1970-es években épített kétsávos főút, a 11-es szeli ketté. Az út ugyanakkor mind szimbolikus, mind valós városszociológiai, társadalomlélektani értelemben magán hordozza a város történetének és karakterének meghatározó rétegeit. A városfejlődés irányát alakító lobbierdekek küzdelmei, az út megépítésének – bármiféle társadalmi párbeszéd nélkül a lakókra oktrojált – körülményei, valamint az út által a városra nehezedő dinamikus növekvő terhelés évtizedekkel az építkezések után is alapvető hatással vannak a lakók emlékezetére, a várossal kapcsolatos képzeletre és a terek használatára. A kutatás ezt a komplex jelenségegyüttest az alábbi módszerek révén igyekezett vizsgálni:

1. Az útépítés körülményeit a klasszikusabb történeti módszerek (sajtó- és várostervezési iratok elemzése) által, az érintett lakók emlékezetét pedig *oral history* interjúk révén.
2. A felnőtt szentendrei lakóknak a várossal és az úttal kapcsolatos attitűdjét kérdőíves vizsgálatokkal.
3. A történeti kontextust nem ismerő, a várost már kész egészként öröklő gyermekek városi térrel kapcsolatos érzelmeit, térhasználatra és várostudatosságra vonatkozó elképzeléseit mentális térképes elemzéssel.

Véleményünk szerint ez a három – generációs szinten egészen különböző élményekből összeálló – réteg képes lehet a hagyományos helytörténeti értelmezéseken túl egy összetettebb képet nyújtani a várossal kapcsolatos emberi kötődésekről, valamint Szentendre ellentmondásos és feldolgozatlan szocialista örökségéről.

■ ¹ A kutatás Szilágyi Zsófia Júlia, az Irodalmi és Muzeológiai Osztály vezetőjének ötlete nyomán 2021-ben egy előzetes kutatási szakasszal indult, majd a városlakókkal való kapcsolatfelvétel és a kutatás online oldalának elindításával 2022 februárjában folytatódott. A kutatás mentális térképes részében a Ferenczy Múzeumi Centrum muzeumpedagógusai, György Gabriella és Sütő Tünde is jelentős részt vállaltak.

² A participatív múzeumi megközelítés nemzetközi értelmezéséről a teljesség igénye nélkül lásd: Bishop 2006; Simon 2012; Redaelli 2023; a hazai recepciót tekintve többek között: Fejős 2017; Frazon 2018; Berényi 2019.

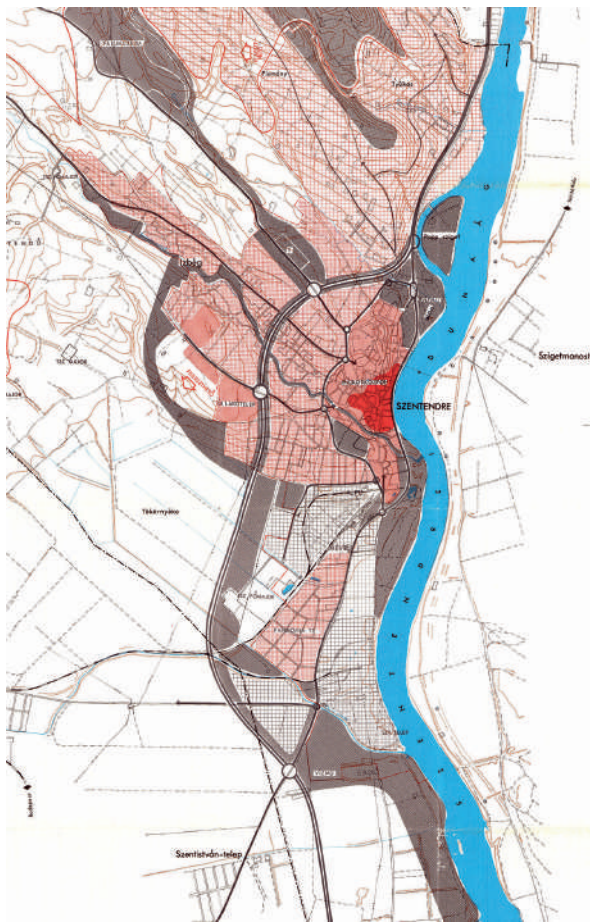
³ Hasonló kísérletet tett a Ferenczy Múzeumi Centrum a közösségi régészet módszerével is. A feltárások alapján Rácz Tibor Ákos kurátori munkájával 2021 nyarán *Kincskeresés, kaland, tudomány. Közösségi régészeti projektek Pest megyében* címmel nyílt kiállítás, 2022-ben pedig kötet is megjelent. Lásd: Rácz 2022.

E módszerek révén is igyekeztünk a közösség bevonásának lehetőségeit keresni. Az önreflexió és a párbeszéd kialakításának némileg idealisztikus célkitűzése és a kísérlet korlátozott sikere ellenére a kutatás mégis sokat mutatott meg a közösség saját múltjával és a városi térrel kapcsolatos reflexióiról vagy adott esetben azok hiányáról.

Történeti kontextus

Szentendre és az út története korszakokon átívelően kapcsolódik össze egymással. A Római Birodalomban a *limes* nyomvonalát követő út egykor az ismert és az ismeretlen világot választotta el egymástól, a jelenben ugyanakkor Szentendre városát vágja ketté.⁴ A belváros máig profitál, egyben küzd is saját mítoszaival, míg az út nyugati oldalán épülő zöldövezetekkel és lakótelepekkel teli rész egy békésebb agglomerációs kisváros jellegét mutatja.

De hogyan alakult ki ez a kettéosztottság, és milyen történeti összefüggések mutatkoznak a változás mögött? A kisipari, kereskedelmi és elsősorban agrártevékenységből élő kisváros képének átalakulása a szocialista korszak első évtizedeiben kezdődött meg.⁵ Egyrészt a hatalmas számú új betelepülő és ingázó miatt dinamikusan bővült a település, ennek hatására a még beépítetlen telkek értéke drasztikus emelkedésnek indult. Beindult a – hivatalos álláspont szerint – szabályozott piaci számítás ezek felparcellálásánál, megvásárlásánál. Másrészt ezzel összefüggésben felerősödött a város – mint idegenforgalmi központ és művészváros – imázsának kialakítása a hazai és a külföldi turizmus serkentése érdekében. A szocialista kultúrpolitika Szentendre modernizációs útjaként a vendéglátóipart tolta előtérbe, ehhez pedig a város kitűnő díszletet jelentett a Kádár-rendszer önreprezentációs céljai szempontjából, ahol a hazai népesség fogyaszt-

2. kép: Szentendre általános rendezési tervének programvázlata (1969)

tásának és szabadidő-eltöltésének lehetősége könnyedén megférhetett a külföldi diplomaták számára biztosított protokolleseményekkel, múzeumi tárlatvezetésekkel. Harmadrészt a kádári elit is megtalálta a kényelmi igényeinek megfelelő helyet az egyre kelendőbb szentendrei telkek által határolt pihenő- és üdülőövezetben.⁶

⁴ Az Augustus császár uralkodása (Kr. e. 27. – Kr. e. 24.) idején kiteljesedő Római Birodalom európai határait nagyrészt két folyó, a Rajna és a Duna jelölte ki. A mai Magyarország területére eső – bő 400 km hosszúságú – Duna menti határvonalon több száz erődítmény, katonai tábor, torony és hídőrállás állt (ld. Visy 2008: 1–3). A *limes* és tágabb értelemben a határhelyzet mint átmeneti állapot (liminalitás) problematikája, részben Victor Turner antropológus munkája (Turner 2002) nyomán, máig különösen foglalkoztatja a társadalomtudományok szereplőit. Részben ehhez a fajta megközelítéshez, az út szerepét elvontabban értelmező szinthez kapcsolható a 11-es útról készült rádióriport is. A sorozat részeként *11-es út – Szentendre* címen 2004. december 2-án a Bartók Rádióban bemutatott rádióműsor az úttoposszal kapcsolatos filozófiai fejtegetések és a településen készült szocióriportok révén igyekszik bemutatni „kultúránk legmisztikusabb útját”. Ebben az értelmezésben a 11-es út nagy távlatokon és kulturális szakadékokon ível át, és egyfajta látomásként állítja eléink Szentendrét, egy mediterrán várost, aminek elvileg „nem kellene itt lennie”.

⁵ Szentendre kereskedővárosi múltjának – részben a művészvárosi imázst is árnyaló – bemutatását célozta meg a Ferenczy Múzeumi Centrum 2020 őszén nyílt *Szentendre, a kereskedőváros – a Castrumtól a Kereskedőházig* című kiállítása Fábián Laura, Ottományi Katalin és Sz. Tóth Judit kurátori munkájával. A projekt az elsők között szembesült a Covid19 közvetlen hatásaival, hónapokig nem is volt látogatható a járvány miatt, ezért főleg virtuális tárlatként lehetett megtekinteni.

⁶ Kende 2014: 11–38.

3. kép: Szentendre belváros, részletes rendezési terv.
Közlekedési vizsgálat (1970)

Ezeknek az – egyes esetekben kimondott, máskor inkább kimondatlan – modernizációs céloknak az elérésére bővíteni kellett a város kapacitását, mivel egyértelműnek látszott, hogy a Duna-parton futó nyomvonal már nem bírja el a kialakult forgalmat. Ennek érdekében a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet (VÁTI) 1969-es városrendezési terve előírta, hogy a Duna-parti út tehermentesítésére egy kétsávos, úgynevezett belső körutat alakítsanak ki mint városi forgalmi utat. Ez a nyomvonal a város belső (a térképen pirossal jelölt) részét elkerülte volna, és egyben elkülönítette volna az átmenő forgalmat a célforgalomtól (2. kép).⁷ Ennek a belső, városi útnak a bővítését is kilátásba helyezték, ugyanakkor a forgalom erőteljes növekedésére számítva egy lehetséges négysávos gyorsforgalmi út, egy autópálya elképzelt nyomvonalát is felrajzolták, ami nemcsak a korszakban már álló lakóépületeket kerülte volna el, de teret hagyott volna a város esetleges nyugati irányú bővítésének is.⁸ Eleinte tehát úgy tűnhetett, hogy Szentendre teherbíró

képességének növelése a meglévő városszerkezet erőteljes átalakítása nélkül is lehetséges. A hosszútávú megoldásnak szánt elkerülőút – vagy más néven külső körút – megtervezése előtt a problémák rövidtávú orvoslására szolgáló belső körút nyomvonalát vázolták fel. Szentendre belvárosának közlekedésfejlesztési tervében a VÁTI négy alternatív útvonalat határozott meg 1970-ben.⁹ A különböző színekkel jelölt alternatív vonalvezetések közül a középső (a felső piros, illetve az alsóbb kék és zöld között futó), fekete színű hasonlít leginkább a mai 11-es úthoz (3. kép).¹⁰ Ezt a változatot preferálták a várostervezők is, mondván a már meglévő városszerkezethez is jobban alkalmazkodik, és műemléki szempontokat sem sért. Ekkor még nem tudhatták, hogy végül nem a városi forgalmat bonyolító „belső” körút épül ide, hanem maga a „külső” négysávos autópálya. Ez a döntés ugyanis mind a várostervezők, mind Szentendre prominens személyiségeinek kritikája ellenére, a helyi lakók véleményének megkérdezése nélkül zajlott le, és alapvetően azok a hatalmi érdekkörök döntöttek róla, amelyek a város erőforrásai fölött hadakoztak egymással. Kende Tamás várostörténeti elemzésében kiemeli,

■ ⁷ VÁTI Szentendre, általános rendezési terv programja (1969), DKT/BTI73/1576/2

⁸ Ebben az esetben a városon belüli forgalom nagyrészt a mai 11-es vonalához közeli városi, kisebb részben a Duna-parti forgalmi úton zajlott volna, a sűrű távolsági forgalom viszont a várost szinte teljesen elkerülő autópályán haladt volna el.

⁹ VÁTI DKT/BTI73/-1569

¹⁰ Az alternatív útvonalak színek szerint: „1. Piros változat: Bicskey utca – Római sánc utca – Kálvária tér – Szabadságforrás út. Ez a megoldás a városközpontot 500 m távolságban elkerüli és az Április 4. útnál felüljáró megépítését igényli és töltéssel zárja el a Bükkös-patak völgyét. 2. Kék változat: Kossuth utca – Arany J. utca – Sallai utca – Szabadságforrás út. A változat a városközpontot 200 m-re megközelíti s annak jó forgalmi kiszolgálást biztosít, azonban az Arany J. úti szakaszon a műemlékileg védendő városszerkezetet részben érinti. 3. Zöld változat: Bocskay utca – Római sánc út – Sallai út – Szabadságforrás út. Az 1. és 2. változat igen jó ötvözete mindkét változat előnyeit szerencsésen egyesíti. 4. Fekete változat: Bocskay utca – Római sánc utca – Úttörő utca – Lenin út – Szabadságforrás út. Ez a változat a műemléki szempontokat nem sérti, vonalvezetése az 1. sz. változatnál 130, a 2. sz. változatnál 50, a 3. sz. változatnál 48 m-rel rövidebb és a meglévő városszerkezethez a legjobban alkalmazkodik, különösen a Lenin út felhasználása előnyösen érvényesül és így a csomópontok és útleágazások szempontjából megfelelőbb. Aránylag csekély értékű és kevés lakóházat érint. Az 1., 2., 3., változatok előnyeit egyesíti. A Bükkös D-i oldalán 2 m bevágás, É-i oldalán 2 m töltés szükséges, mintegy 100 m hosszon.” VÁTI DKT/BTI73/-1569

hogyan súlyosan növekedő fontossága ellenére Szentendre fejlődése kevésbé a központi akarat, mint inkább a helyi érdekek és lobbitevékenységek által alakult.¹¹ Erre utal az is, hogy különböző érdekkörök a hetvenes évek elején a központi tervek megszületését követően is előálltak alternatív javaslatokkal az útépitésre vonatkozóan. 1971-ben az *Esti Hírlap* magabiztosan állította, hogy „a Szentendrét elkerülő utat nem nyugat felé vezetik”, hanem „[v]alószínűleg keleti irányban, a szigeten át lesz új nyomvonal, s ezzel új területeket kapcsolhatnak be az idegenforgalomba.”¹² A Szentendrei-sziget idegenforgalmi célú beépítését célzó koncepciót a *Magyar Nemzet* „vitafórumának” több szerzője is méltatta.¹³

A döntést, miszerint a belső körút eredeti nyomvonalát némileg módosítva egy belső városi út helyett egy szélesebb, a távolsági közlekedést is lefedő gyorsforgalmi út épüljön, a fellelhető források szerint 1976-ban a megye nagyhatalmú úrnője, a megyei első titkár, Cservenká Ferencné – vagy ahogy a városi emlékezetben él, Cservenkáné – lényegében egy személyben hozta meg.¹⁴ A szocializmus működési rendszerét tekintve nem meglepő módon a döntési folyamat zárt ajtók mögött, bármiféle előzetes párbeszéd nélkül zajlott.¹⁵ Az erre vonatkozó nagyon kevés fellelhető forrás egyike akkor keletkezett, mikor néhány városlakó megpróbálta elérni, hogy az új nyomvonal ne érintse az otthonukat. A kultúrpolitika első emberének, Aczél Györgynek címzett levelek végül Cservenkáné asztalán landoltak, aki a többszöri próbálkozás ellenére megfellebbezhetetlen tényként állt ki a nyomvonal mellett, amit a megyei vezetés, a Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium és a városi tanács egyetértésével

születő döntésként igyekezett igazolni.¹⁶ Nemcsak a szocialista korszak működéséről, de Szentendre lobbicsoportjainak, azon belül az ide települő tekintélyes művészeknek az érdekérvényesítési képességeiről is sokat elmond, hogy a város egyszerű polgárai hiába próbálkoztak, miközben Vas István költőnek – Aczél régi barátjának – és Szántó Piroska festőművésznek sikerült elérni, hogy Hold utcai nyaralójukat ne érintse az épülő út.¹⁷ Ez a sokak által igazságtalanságnak megélt momentum máig él számos szentendrei lakó emlékezetében.¹⁸ A döntés ellen ezt követően a városhoz kötődő egyes értelmiségiek is szót emeltek. Először Páska Csaba építész, aki Szentendre város műszaki szakmérnökeként közelről látta a folyamatokat, viszont szókimondó természete miatt nem igazán zárta szívébe őt a simulékonyságot váró vezetés. Egy 1976-os *Élet és Irodalomban* megjelent cikkében egyenesen „városgyilkosságnak” nevezte, hogy egy „[t]ávolsági, főforgalmi utat akarnak átvezetni a városon, mely belegázolna az ottaniak mindennapi életébe, szétdúlná a város organikus képét.”¹⁹ Ezzel szemben Páska a meglévő utak (Duna-parti és belső út) fejlesztését tartotta volna jobb megoldásnak.²⁰ Hasonlóan látta a helyzetet Deim Pál festőművész is, aki elsősorban esztétikai-városvédelmi szempontból nevezte elhibázottnak az út és az azt megelőző évek városfejlesztési koncepcióját, mert szerinte átformálták a város által kínált panorámát és hangulatot, így ő is az elkerülőút mellett állt ki.²¹

A megyei vezetés dominanciáját mutatja, hogy először ők reagáltak a súlyos kritikákra. Doszpold Béla, a Pest megyei Tanács főmérnöke rosszünetűnek és félrevezetőnek nevezte Páska Csaba írását. Felmondta a kötelező frázisokat, miszerint

¹¹ Kende 2014: 23.

¹² *Esti Hírlap*, 1971. 04. 19., 4.

¹³ *Magyar Nemzet*, 1972. 03. 01., 8.

¹⁴ Erre utal a Marosvölgyi Lajos, egykori tanácselnökkel készített interjú, aki szerint ekkoriban az ilyen nagy horderejű döntések rendre a megye vezetésétől érkeztek; és Cservenkáné egyszemélyes döntéseként jelölte meg az eredeti terv elgáncsolását a korszak várostervezésben kisebb-nagyobb szerepet vállaló Száva Pál és Páska Csaba is. (Interjú Páska Csabával [2022. február 22.]; interjú Száva Pállal [2022. augusztus 9.] FMC AD 7323–2023) Utóbbi egyébként nemcsak a döntés fő felelőseként nevezi meg Cservenkánét, de – ahogy ő fogalmaz – fel is jelentette ezért. Lásd: *Pesti Hírlap*, 1990. 05. 29., 2.

¹⁵ Hiába kerestük a döntésnek bármiféle nyomát az 1974 és 1979 között keletkezett MSZMP Pest Megyei pártbizottsági üléseinek jegyzőkönyveiben is.

¹⁶ Lásd erről: Erdősi 2009: 273–277.

¹⁷ A művészházaszár kivételezett pozícióját számos interjúalany is kiemelte.

¹⁸ A házuk védelme érdekében a nyomvonal megváltoztatásában érdekelt lakók többek között Vas István és Szántó Piroska esetével is próbáltak érvelni, sikertelenül. Vö: Erdősi 2009: 273–277.

¹⁹ Páska Csaba a vele készült 2022-es interjúban nemcsak ráerősített a megfogalmazásra, de kiemelte, hogy nemcsak szimbolikusan, de fizikai értelemben is használja, ugyanis meggyőződése, hogy az építkezés tényleges emberéletekbe került. FMC-interjú Páska Csabával (2022. február 22.)

²⁰ Hernádi 1976: 2.

²¹ Deim akkori ismeretei szerint ez az eredeti nyomvonal a Kálváriát kerülte volna meg, így a város kettévágása nélkül, egy völgyhíd építésével némi plusz költséggel, mégis kevesebb ház lebontásával oldotta volna meg a problémát. Deim 1976: 2.

az útépitést igenis sokoldalú előzetes vizsgálat alapozta meg, az így megszülető szakmailag helyes koncepció pedig figyelembe veszi a város múltját és jelenét, tehát alkalmas a megvalósításra.²² Ezt követően a városi tanács is igyekezett sikerként csomagolni a hirtelen jött döntést: eszerint a jövő Szentendrje már nem egyközpontú lesz, hanem „kialakulóban van a sugár irányban fejlődő város, amelynek központjához az alközpontok rendszere kapcsolódik.”²³

A tiltakozók kritikájának ugyan nem sok foganatja lett, a kádári nyilvánosság tipikus működésének megfelelően azt a demokratikus párbeszéd modellezésére azért felhasználták²⁴ – Marosvölgyi Lajos szavaival „Szentendrén minden új viták közben születik”.²⁵ Akár a „termékeny viták”, akár a kivitelező vállalat kapacitáshiánya (ahogy a tanácselnök sugalmazta) miatt késve, de 1975-ben megindulhatott a munka: lebontották a Bükkös-patakon átívelő hidat, és még abban az évben megkezdték a házak bontását is.²⁶ A három nagyobb szakaszban 1977-től épülő út végül 1979 végén készült el. A városi tanács vagy tudatos félrevezetésből, de valószínűleg inkább a helyzet nem ismeretéből fakadóan még ekkor is az elkerülőúttal próbálta megnyugtatni a nagy változáson átesett város lakóközösségét. Eszerint idővel „az út teljes egészében a várost szolgálja majd, mert az átmenő forgalmat egy később megépítendő külső körút veszi át.”²⁷

A városi szövetet alapvetően átalakító út megépítése tehát végső soron egy tipikus kádári „jut is, marad is” típusú kompromisszumban állt össze: a Szentendre beépítésében, a telekspekulációban, illetve a vendéglátóipari fejlesztésekben érdekelt körök, a történeti városmagot művészeti, városvédelmi szempontból védendőnek tartók és a kisvárosi nyugalmat keresők is kaptak valamit. Ennek elszenvedője ugyanakkor a város lett.

Már az építés közben látszódtak a káros hatások, ironikus módon az építés alatt születő 1978-as városrendezési terv is mintha menteni akarná a menthetőt „az új út okozta sebek” kezelése terén. Ekkorra is egyértelműnek tűnt már, hogy lényegében két külön város született, és nem látszott más lehetőség, mint a két nagyon eltérő városrész különálló fejlesztése. Ennek értelmében a belső, történelmi városrész rossz állapotú tömbjeinek kiegészítésével, átépítésével kellett volna a „hagyományos szentendrei hangulatú” képet visszaállítani, míg a nyugati oldalon „ettől karakteresen különböző, az új beépítésű területet bevezető utcaképet” kialakítani.²⁸

Míg az út nyugati oldalán álló telkek beépítésében egyértelmű volt az érdekeltség, a belső városrész fejlődése megtorpant. Ugyancsak egy 1976-os városrendezési terv tanúsítja, hogy nem igazán vált be az az elképzelés, hogy a magánkézbe kerülő belvárosi műemléképületeket majd műemléki szakemberek bevonásával állítják helyre, és válnak például korszerű „művészotthonná”.²⁹ A felmérés során azt a tendenciát figyelték meg, hogy ezekben a sokszor komfort nélküli lakásokban előregedő, elszegényedő lakosság él, gazdag és szép családi házak pedig inkább a műemléki területen kívül épülnek fel.³⁰ Mindebből talán érthetővé válik, hogy a rendszerváltáshoz közeledve a városvezetés miért érezhette úgy, hogy miközben sokan meggazdagodtak, a város egyre szegényebb lett.³¹

Végső soron az út megépült, és hozta magával az ellentmondásokat. A meglévő városi táj megbontása, vagy még inkább egy egységes városi szövet kialakulásának elvágása, a védett városrész elképzelte, de máig meg nem valósult műemléki rekonstrukciója mellett egy zajos, veszélyes és megoldatlan probléma maradt a kompromisszum eredményeképpen, ami napjainkban is fo-

²² Doszpold 1976: 7.

²³ *Pest Megyei Hírlap*, 1977. 09. 03., 5.

²⁴ A Kádár-kori modellezett nyilvánosságról lásd: Kalmár 1998: 74.

²⁵ Marosvölgyi Lajos cikke a *Pest Megyei Hírlapban Minden új viták közben születik* címen jelent meg. Ld. *Pest Megyei Hírlap*, 1976. 02. 07., 5.

²⁶ *Pest Megyei Hírlap*, 1976. 01. 31., 5.; *Pest Megyei Hírlap*, 1979. 04. 17., 5.

²⁷ *Pest Megyei Hírlap*, 1979. 12. 31., 5.

²⁸ A várostervezők a tervezési és a helyreállítási koncepcióban is újratermelték és erősítették tehát a két városrész közötti különbséget, kérdés, hogy ezzel mennyiben járultak hozzá a kettéosztottság érzetének erősítéséhez. VÁTI DKT/OTTT/BTI/-3580

²⁹ A védett városi tér (történelmi városmag) történetének alakulása önmagában is fontos téma lenne Szentendre esetében, mind a városi örökség állományának fizikai alakulására, a város műemléki védelmének korabeli építészeti és jogi tendenciáira, az örökség menedzselésének és a gazdasági érdekeltségeinek jellegére vagy akár a kulturális termelés, fogyasztás térbeli összefüggéseire vonatkozóan. E témák ráadásul a kurrens várostörténeti, városi örökséggel foglalkozó szakirodalomban is meghatározók (lásd pl.: Bandarin-van Oars 2012). Hosszabb kibontásukra ugyanakkor e cikkben nincs lehetőség.

³⁰ VÁTI DKT/OTTT/BTI/-1193

³¹ Lásd erről: Kende 2014: 31.

lyamatos fejtörést okoz a város jövőjét tekintve.³² Ugyanakkor Szentendre a rendszerváltás után a szocialista korszakból megörökölt képzettársítások hatásaival is küszködik. Mára egyértelműnek tűnik, hogy nehezen feloldhatók az ellentmondások a nosztalgikus művészetek fővárosa, a turisztikai és üdülőváros, valamint az agglomerációs kisváros képe között. Hipotézisünk szerint ezek a konstruált önképek egy ellentmondásos egyveleget képeznek, amely máig megnehezíti a városi identitás megalkotását.

Az út és emlékezete

Mielőtt a város megváltozott identitását vizsgálnánk, érdemes az útépités emlékezetével is foglalkozni. Olyan városlakókat próbáltunk bevonni a kutatásba,³³ akiket valamilyen módon érintett az út építése, a nyomvonal tözsomszédságába kerültek vagy az útépités során kisajátították és lerombolták a házukat, és pénzzel kárpótoltak vagy lakással kompenzáltak az épülő lakótelepen.³⁴ A világhárvány hatására lecsökkenő társadalmi aktivitás és a beszűkült múzeumi keretek (rövidített

4. kép: A Bocskai utca 16., 19. és 18–20. szám alatt egykor álló épületek

5. kép: A Bocskai utca 12., 16. és 18–20. szám alatt egykor álló épületek

nyitvatartás, kisebb kapacitás) ellensúlyozására a lakók bevonása érdekében a közösségi médiát (Facebookot) próbáltuk platformként segítségül hívni.³⁵ Előkézelésünk szerint a kutatás hivatalos oldalán tettük volna – mindenki számára érthető formában – láthatóvá a kutatás eredményeit, miközben próbáltuk motiválni az érintetteket, hogy ezen a fórumon is osszák meg az útépitéssel kapcsolatos emlékeiket. Utóbbi célkitűzés sajnos kevésbé valósult meg, amit technikai és kommunikációs okok mellett alighanem a kutatás céljának túlságosan elvont jellege indokol. A csoport megmaradt a város és a múzeum körüli értelmiségi közeg számára ismert oldalnak, és nem volt olyan erős potenciálja, ami révén elég érdekfeszítőnek tűnt volna a tömegek számára.³⁶ Bár nyilvánosan kevesen osztották meg emlékeiket, sokan vállalták, hogy hagyományos életútinterjú keretében elmesélik az átélt eseményeket. A megszólalók elbeszélése, valamint a személyes interjú elutasítók érvelése abból a szempontból is tanulságos, hogy melyek lehetnek a közösségi párbeszédet gátló mentalitásbeli tényezők.

³² Lásd például egy kurrens hatástanulmányban: *Szentendre. 11-es út Szentendrén átv vezető szakaszának modellezésén alapuló forgalmi hatástanulmány*. 2020. 12. <https://szentendre.hu/wp-content/uploads/2021/02/Szentendre-11-es-ut-forgalmi-hatastanulmany-4.-szakasz.pdf> (letöltve: 2023. 05. 24.)

³³ Az interjúk felvétele továbbra is zajlik.

³⁴ Az épületek bontás előtti állapotáról, azok méretéről, funkciójáról, egykori tulajdonosairól egy 1976-ban keletkezett felmérés tudósít. A Bocskai és Kossuth Lajos utcai épületeket ábrázoló képek is ebben a dokumentumban találhatóak (FMC AD 1932-82).

³⁵ A közösségi média melletti döntést nagy részben a kényszer szülte. Számos kritikai megfontolás szólt e megoldás ellen, mint az online felületekre kerülő tartalmak megőrzésével és időtállóságával kapcsolatos problémák (szemben akár a hagyományos múzeumi gyűjteményezéssel), a közösségi médiában zajló párbeszéd valóságformáló erejének vagy a bevonódás mélységének megkérdőjelezhetősége. Ezzel együtt úgy láttuk, hogy a várossal kapcsolatos diskurzusokhoz a legkönnyebben ezeken a fórumokon keresztül tudunk közelebb kerülni, akár konkrét érintett személyekhez eljutni, akár látható aktivitást elérni.

³⁶ A fajsúlyos társadalmi téma nem tudott számottevően sok embert bevonítani, szemben mondjuk a témájában jóval népszerűbb és eladhatóbb esküvőtematikával, amihez könnyebb érzelmileg kapcsolódni. Lásd a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjtését: <https://magyarmuzeumok.hu/cikk/500-ev-szerelem-menyasszonyi-ruhakat-gyujt-a-nemzeti-muzeum-egy-nagyszabasu-kiallitashoz> (letöltve: 2023. 05. 24.)

1. A leggyakoribb érzelmi dilemma szerint a 11-es út nem olyan érdekes vagy kellemes téma, amiről érdemes lenne beszélgetni.
2. Ehhez kapcsolódóan az elutasítás vagy az értetlenség nemritkán a tehetetlenségből fakad. A 11-es út hatásainak történetével és emlékezetével eszerint azért nem érdemes foglalkozni, mert már megtörtént, megváltoztatni tehát úgysem lehet.
3. A párbeszéd elindításában az állami intézmények szerepe is bizonytalannak tűnt. A megkeresettek közül sokan érezték úgy, hogy az ő személyes történetük semmilyen jelentőséggel nem bír a „nagy ügyek” és „kiemelkedő teljesítmények” összegyűjtőjeként működő múzeum számára.
4. Emellett a szocialista korszak örökségével kapcsolatban egészen máig megmaradt egyfajta hallgatás, amit talán nem túlzás elfojtásnak nevezni. Újratermelődik az a szocializmusból örökölt reflex, hogy a nagy döntéseket a fejünk felett hozzák, abba beleszólni sem akkor, de még ma sem érdemes, mert abból jó nem származik.

Függetlenül attól, hogy milyen szinten voltak érintve az útépités által, az interjúalanyok elbeszélése megegyezett abban, hogy nemcsak a nyomvonal elhelyezkedésébe nem volt beleszólása az érintett lakóknak, de megfelelő tájékoztatást sem kaptak róla. Egészen a kisajátításokig hallgatás és bizonytalanság övezte, hogy kit hogyan fog érinteni majd az építkezés.

Az egyik interjúalany a hatvanas években vásárolt telken épített házat. Ők úgy tudták, hogy a Kőhegy alatt – egy később megépülő alagúton keresztül – halad majd az út, mikor a vezetés „meggondolta magát”, és a laktanyánál a város felé kanyarította az utat. A házuk éppen az út (nyugati) oldalára került, így megpróbáltak együtt élni a kényszerű helyzettel. A házat többször is bővítették, a közeli területet (ma ligetet) pedig fákkal ültették be, nehogy az is a beépítés áldozatává váljon. Ő is úgy emlékezett vissza a folyamatra, mint amit alapvetően határozott meg az autoritástól való félelem, ami miatt nem nagyon mertek kritikát megfogalmazni (4. kép).³⁷

Egy másik lakó családjával sokáig az egyik (később) lebontott Bocskai utcai házban lakott.³⁸

Az ő elbeszélésében az útépités elsősorban a város agrár- és kereskedői arculatát átalakító modernizáció felgyorsítójaként jelenik meg. K. F. visszaemlékezése szerint a család a Bocskai utca egymás mellett álló két házát birtokolta az ötvenes években, az egyiket gazdasági, a másikat lakóépületként használták. A kollektivizálást követően nagyjából egy hold földjük maradt Pannóniatelepen, ahol az apa foglalkozására építve virágkertészetet vezettek. A nagyrészt rózsát, kisebb részben más virágokat és gyümölcsöket HÉV-vel szállították Budapestre, ott értékesítették. A család még a 11-es építése előtt eladta a Bocskai utcai házakat, és máshol építkezett a városban, földjük egy részét viszont érintette a nyomvonal, amiért „keves” pénzzel kárpótolták őket (5. kép).³⁹

A közösségi gyűjtés egyik legfontosabb, a múzeum gyűjteményébe is bekerülő forrásanyaga egy részletes periratcsomó, amely egy földjének egy részét elvesztő városlakó és a város között zajlott. S. F. 1961-ben vásárolt földet az Egresi utcában, ahol ikerház építésébe kezdett. Mikor már a ház második részének emelése elindult volna, megérkezett az útépitő vállalat. Az ún. belső körút III. szakaszának építése miatt földjének több mint felét (kb. 250 négyszögölt) sajátította ki a városi tanács. A lefoglalt földterületet innentől a hatóságok építési területként kezelték, nem különítették el pontosan a magánterületként meghagyott részekről.⁴⁰ Az iratokból az is kiderül, hogy a kisajátított földterületeknek jellemzően

6. kép: A Bocskai utca 12. szám alatti egykori ház udvara

³⁷ Interjú B. K.-val (2022. június 3.) [FMC AD 7323–2023]

³⁸ Családja már 1976 előtt eladta, így már nem tőlük sajátították ki.

³⁹ Interjú K. F.-vel (2022. június 13.) [FMC AD 7323–2023]

⁴⁰ S. F. emiatt panasszal is élt, miszerint az „út építése során kerítését megrongálták”, a „kerítés tövében földtömeget hordtak a meglévő töltés oldalából”. Mindezért a kerítésben okozott károk helyreállítását kérte. A Pest megyei Közüti Építő Vállalat elutasította a kérelmet, válaszából kiderül, hogy a telekrész minden elemével együtt építési területként kezelte, ahol az építkezés szempontjai elsőrendűek a lakossági igényekhez képest. FMC TD 2023.1.1–77.

csak elenyésző részét szolgáltatott vissza a tulajdonosoknak (1. táblázat). S. F. a nyolcvanas évek elején perbe fogta a várost, mert telke értéke az építés hatására lecsökkent, és a levágott terület hiányában már nem volt lehetőség a tervezett ikerház felépítésére.

1. táblázat: Kisajátított, majd visszaszolgáltatott területek a periratok alapján

részének építését, de a telken már álló ingatlan is sokat veszített értékéből. Az út felé eső része csupasz tűzfalként maradt meg, az ikerház-koncepció miatt kialakított tetőtérablak feleslegessé vált, a hegyes szögben végződő telek a felperes szerint elvesztette kertes jellegét. Az így kialakult plusz-költségek – valamint a korrigált, de még mindig nem tisztázott telekhatárok – megtérítését (ennek részeként kb. 100 m² terület visszautalását)

<i>kisajátított terület helye</i>	<i>kisajátított terület nagysága</i>	<i>ebből a tulajdonoshoz visszakerült</i>
Lenin (ma Szentlászlói) út 13.	480 m ²	30 m ²
Szabadságforrás (ma Sztaravodai) út 2.	450 m ²	33 m ²
Szabadságforrás út 10.	42 m ²	2 m ²
Szabadságforrás út 1.	194 m ²	41 m ²
Szabadságforrás út 5.	120 m ²	17 m ²
Szabadságforrás út 7.	153 m ²	21 m ²
Rómaitemető utca 15. – Zrínyi utca 8.	524 m ²	22 m ²
Egresi utca 5. – Rómaitemető utca 15. – Zrínyi utca 8.	506 m ²	55 m ²
Egresi utca 13.	935 m ²	88 m ²
Balázs Árpád utca 15.	209 m ²	15 m ²
Barackos utca 1.	83 m ²	3 m ²
Ady Endre út 16.	7 m ²	6 m ²

„Az ingatlanból történt 260 n.öl ingatlanrész kisajátítása, amelyért a kisajátító vállalat n.ölenként 480 forinttal számolva 125.00 Ft-ot, az ugyancsak kisajátítás alá eső kúttal, csővezetékekkel, növényzettel együtt 146.000 Ft kártalanítási összeget fizetett. Ezt a felperes akkor – annak az ígéretnek hatása alatt, hogy jobb közlekedési lehetősége lesz, mivel két úttal lesz határolt az ingatlana – elfogadta.”⁴¹

A felperes állítása szerint már ez az összeg sem érte el a kisajátításnál a szakértők által meghatározott értéket (négyezögölként 750 forintot), de további problémák is előálltak. S. F. nemcsak, hogy nem tudta befejezni az ikerház második

kérte. A 2000-es évek elejéig beadott újabb és újabb udvarias, egyben viszonzatlan kérvények arról tanúskodnak, hogy a város sosem kárpótolta teljesen (6. kép).⁴²

Az eddig idézett interjúk és az úttal kapcsolatos diskurzus általában is elsősorban a hiány, a veszteség perspektívájából tekint az út örökségére, azonban a visszaemlékezések egy másik nézőpontot is kínálnak. SZ. L. és felesége a kevesek egyike, akik átérték az otthonuk lebontását, és máig a lakótelepi lakásban élnek, amit kiutaltak számukra. A talajjavító vállalat által az ötvenes években kiosztott szolgálati lakásban laktak, mi-

⁴¹ FMC TD 2023.1.1–77.

⁴² FMC TD 2023.1.1–77.

7. kép: Bánati Sverák József: *Szentendre a patakpartról*, vászon, olaj (FMC SzFM K 98.6)

kor 1977-ben a tanács jelezte nekik, hogy lebontják a házat és helyette az épülő (ma Füzes parki) lakótelepen utalnak ki számukra szolgálati lakást. A kisajátítás körüli kommunikáció az ő visszaemlékezésük szerint is kaotikus volt: egyik nap azt mondták nekik, hogy a házukat nem érinti az építkezés, másnap már az ellentétét, végül pedig nagyon gyorsan kellett költözniük, mert hetekre rá már bontották is az épületet. Ugyanakkor elmondásuk szerint a változás az ő életükben legalább annyi pozitívummal is járt. Nemcsak, hogy új építésű, komfortosabb lakásba költözhettek, de a kárpótlásként kiutalt lakásokba költözők között kialakult egy összetartó lakótelepi kisközösség.⁴³ Az akkor épülő városrészben már volt kisbolt, óvoda és zöld területek, ahol a közös programokat, rendezvényeket lehetett tartani.⁴⁴ Az ő visszaemlékezésüket is a hatalom önkényével szemben védtelen kisémbri sors helyezi keretbe, ugyanakkor egyfajta belátó elfogadás, egyben öröm is, ha mindez pozitív fejleményekkel is jár.⁴⁵ Az útépítéssel kapcsolatos interjúk alapján láthatóvá vált annak a folyamatnak a körvonala, hogy hogyan alakul a város alapvetően fontos szocialista múltja kellemetlen, kibeszéletlen örökséggé.⁴⁶

Hogyan rögzül egy lényegében minden fél – vagyis a beköltözők, az áttutatók, az ingatlanban, vendéglátóiparban vagy politikai/kulturális reprezentációs célokban érdekeltek – számára még elfogadható, de mégis mindennapos nehézségeket okozó kompromisszum. Valamint, hogyan válik ez az emberek bevonása nélkül, „fönt” meghozott döntés olyan kényszerré, amiről nem szabad, sőt nincs is igazán értelme beszélni.

Város és identitás válaszútjai

A kutatás során az útra nem csupán történeti képződményként vagy jelenvaló fizikai valóságként tekintettünk, hanem posztszocialista örökségként is, amely a mai napig meghatározza a városlakók Szentendréről kialakult képzetét. Egy térhez ugyanis nem csupán mint mindennapi racionális szükségszerűséghez, hanem érzelmi-
leg is viszonyulunk.⁴⁷ 1976-os cikkében Deim Pál a várost egyszeri és megismételhetetlen panorámaként határozta meg, amit szerinte a belvárosi és a Duna-parti építkezések már másfél évtizede romboltak, és a kétsávos helyett négysávossra tervezett út végérvényesen veszélybe sodort.⁴⁸

8. kép: Deim Pál: *Szentendre*, 1966, rézkarc (FMC SzFM K 92.42)

■ ⁴³ A kötelező érvényű lakáskiutalások utasításos hangvétele mellett némi rugalmasságról árulkodik, hogy a kijelölt lakások közül lehetett választani, illetve a lakásban részesülők között zajlott párbeszéd, előfordult, hogy cseréltek is egymás között lakást, illetve ha valaki elköltözött, akkor a lakását az itt élőknek adta el, akik így bővíthették lakóterüket. Ebből a rugalmasságból másrésről konfliktusok is származtak. A Pilis felé néző panorámás lakásokat először az ide újonnan beköltözni kívánóknak ígérték, viszont mivel ez a ház készült el leghamarabb, az építkezés okozta sietős költöztetés miatt a kisajátított lakásokból érkezőket helyezték el itt, az egy házzal beljebb, az utcafrontra néző erkélyes lakásokba kerülőknek évtizedes sértettséget okozva ezzel.

⁴⁴ A szolgálati lakást végül 1989-ban vásárolták meg. Az erről készült dokumentum is a múzeum gyűjteményét gyarapítja.

⁴⁵ Interjú az Sz. házaspárral (2023. május 15.) [FMC AD 7323–2023]

⁴⁶ Fontos hangsúlyozni, hogy határozottabb kijelentéseket csak további interjúalanyok bevonásával lehet tenni.

⁴⁷ A város definíciójának kiterjesztése, a fizikai tér mellett a társadalmi és kulturális dimenzió hangsúlyozása a kortárs kritikai örökségdiskurzusok egy meghatározó iránya. A történeti városi táj fogalma ilyen módon egységes, élő szövetként tekint a városra. Lásd erről: Sonkoly 2016: 35–74.

⁴⁸ Deim 1976: 2.

A Szentendrét délnyugatról, a Bükkös-patak irányából ábrázoló – művészek által kedvelt – perspektívát (7-8. kép) a szocialista modernizáció Deim félelmeinek megfelelően valóban a város nosztalgikus múltjába utalta.

Hasonló átalakuláson ment át Szentendre másik „természetes” – déli – kapuja is, ahol a városba vezető utak találkozásánál a Betérő Vendéglő fogadta az érkezőket (9. kép).⁴⁹ A széles út szomszédságában 1979-ben átadott aluljáró vette át a városba belépők üdvözlésének szerepét.⁵⁰

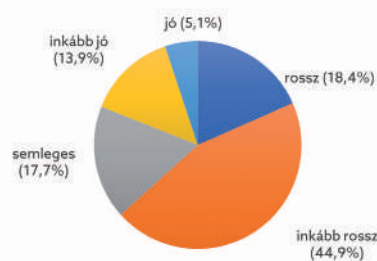
9. kép: Kisvárosias arculat a Betérő Vendéglővel a Bocskai utca – Kossuth utca sarkán

Az örökség és identitás szempontjait szem előtt tartva a kutatás második lépésében arra voltunk kíváncsiak, hogy a városról a szocialista korszakban konstruált képzetek, valamint a városi szövetet és panorámát átalakító út milyen módon formálták a szentendreiek elképzeléseit lakóhelyükről. A kérdőíves vizsgálat során elsősorban a várossal kapcsolatos attitűdjükre, illetve az út használatára és a városra gyakorolt vélt hatásaira kérdeztünk rá. A közösség bevonása ebben az esetben is viszonylag szűkös határok közé szorult. Meglévő fórumok híján, valamint a közösségi médiás bevonási kísérlet mérsékelt sikerei miatt a kérdőíves kutatás sem igazán tudott a közös gondolkodás következő lépcsőfoka lenni. A múzeum teljes kommunikációs potenciáljának bevetése mellett is csupán 158 darab kitöltést

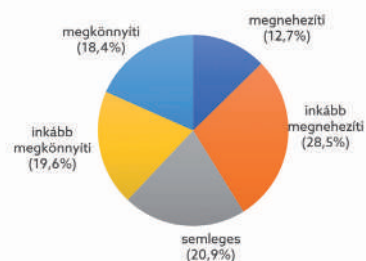
sikerült elérni, ami így az elképzelésekhez képest szerényebb reprezentativitással bír, ugyanakkor némi tanulsággal mégis szolgálhat a kérdéseink kapcsán.

A kitöltők iskolai végzettsége ugyancsak a bevonás határaitól árulkodik. A kitöltők jóval magasabb végzettséggel rendelkeznek a városi átlagnál, például 58,6%-uk egyetemet vagy főiskolát végzett, szemben a teljes városi népességben mért 30,7%-kal.⁵¹ A leginkább szembeeső különbség viszont a legalacsonyabb végzettségűek esetében mutatkozik: miközben a válaszadók csupán elenyésző része (1,3%) végzett csak nyolc osztályt, addig a teljes népességben a nyolc vagy kevesebb osztályt végzettek aránya 25,8%.⁵² Ez alapján talán nem túlzás arra következtetni, hogy a kutatás pusztán a városi értelmiség egy részéhez jutott el. A válaszok alapján mégis kiraj-

Ön szerint milyen hatással van a városra a 11-es főút jelenléte?

Megkönnyíti vagy megnehezíti az Ön életét a 11-es főút jelenléte Szentendrén?

1. ábra: A 11-es út a városra, illetve a lakók életére gyakorolt hatására vonatkozó válaszok

⁴⁹ Az épület a Kossuth Lajos utca és a Bocskai utca sarkán állt. Az állam tulajdonában és a Pest Megyei Vendéglátóipari Vállalat kezelésében álló ház a felmérés szerint az 1870-es évek környékén épült, és az 1950-es évek első felében újjírtották fel. A vertfalú, cseréptetős épület műszaki állapotát 80%-osnak minősítették. A földszinten működő vendéglő fölött, az első emeleten egy öltöző és egy szoba helyezkedett el, utóbbit az üzletvezető és férje lakta. A lebontásra váró épület értékét közel 300 ezer forintba becsülték.

⁵⁰ Lásd az átadásról: *Pest Megyei Hírlap*, 1979. 07. 19., 1.

⁵¹ A város teljes felnőtt lakosságára vonatkozó adatokat a 2011-es népszámlálás adataiból vontuk le.

⁵² A kitöltők közül érettségizett 22,9%, szakképzést 12,7% végzett. A teljes népesség arányait tekintve 30,7% végzett egyetemet vagy főiskolát, érettségizett 31,4%, 11,8% középfokú szakképesítést szerzett.

zolódnak olyan társadalmi percepciók mintázatok, amelyek részben a kutatásban elemzett útépitésnek, annak örökségének, valamint a városi szövet átalakulását jelentő hatásoknak a nyomán állhattak elő.

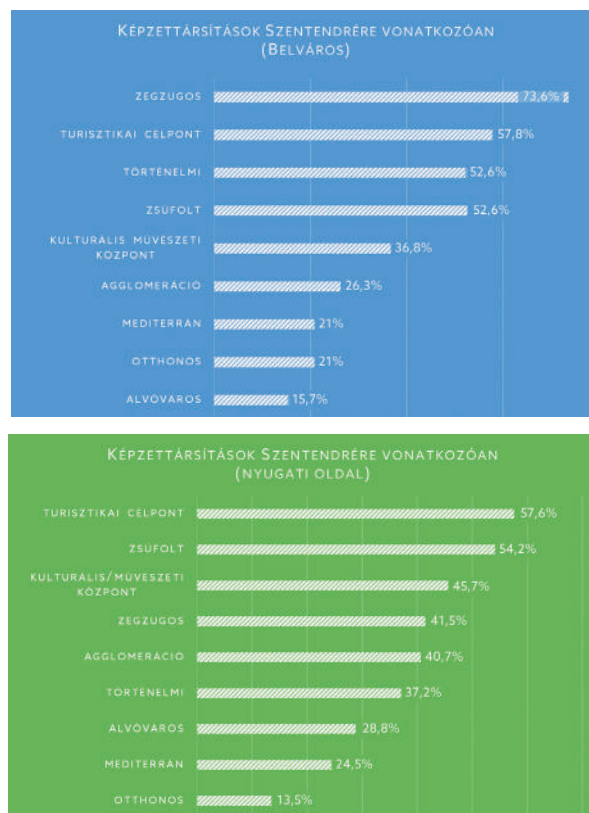
A kérdőívet hasonló arányban töltötték ki nők (58,6%) és férfiak (41,4%), a legtöbben a 44–53 éves korcsoportba tartoznak (35,3%), az ettől felfelé és lefelé lévő életkori csoportokban is nagyjából arányosan csökken a kitöltők száma.⁵³ A válaszadók elenyésző kivétellel jelenleg is Szentendrén laknak, többségüknek (78,9%) valamilyen rokona is a városban él. Közel kétharmaduk 1990 után (63,5%), bő egyharmaduk pedig (36,5%) 1990 előtt költözött a városba. Életükben a 11-es út alapvető fontossággal bír, az összes válaszadó használja, több mint kétharmaduk (67,7%) mindennapjait nagymértékben meghatározza, és mindössze 10,1% nyilatkozta, hogy kevéssé vagy egyáltalán nem határozza meg.

Az út megítélésével kapcsolatos válaszaikból megmutatkoznak a városfejlesztés kényszerű kompromisszumainak következményei. Egyik oldalról a legtöbben azt gondolják, hogy az út nincs jó hatással a városra (18,4% szerint rossz, 44,9% szerint inkább rossz), azt pedig szinte senki nem gondolja, hogy az út jó hatással lenne a városképre (mindössze 3,8%). Másik oldalról viszont nem akkora az út elutasíthatósága, ha annak gyakorlati hasznára vonatkozik a kérdés: a válaszadók 18,4%-ának megkönnyíti, 19,6%-ának inkább megkönnyíti az életét (1. ábra).

A legfontosabb szempont számukra, hogy az út összeköti Szentendrét a fővárossal, a pozitív hatások között 77%-uk jelölte meg ezt a kategóriát. Ez az eredmény részben akár a várostervezés céljaival is egybecsenghetne. A válaszok alapján ugyanakkor a város terheltségét hosszú távon nemhogy nem oldotta meg, de inkább rontott a helyzeten: azon túl, hogy sokak szerint légszennyező (68,4%), zajos (65,3%), az út negatív hatását jelölők legtöbbször szerint az úttal az legnagyobb baj, hogy túlterheli a várost (83,7%). A kutatás során a szentendrei lakosok véleményére vonatkozó egyik legfontosabb kérdésfeltevésünk az volt, hogy vajon a városi szövet drasztikus

átalakítása mennyiben érhető tetten a várossal kapcsolatos képzettársítások szintjén; a Szentendrével kapcsolatban jelenlévő, részben a város mindennapi használatából fakadó percepciók, részben a különböző konstruált képek és önképek szociológiai értelemben milyen mintázatokba rendeződnek. A szűkös adatmennyiség ellenére is érdemes különválasztani az út keleti (belvárosi részen) és a nyugati oldalán (parkosabb „külvárosi” területen) élők válaszait ezek megkülönböztetése (2. ábra).⁵⁴

Ebből az összevetésből egyrészt kiolvasható a két különböző városjelleg megjelenése.⁵⁵ A belső városrészben élők nagyobb arányban azonosítják Szentendrét a zegzugos (73,6%) történelmi (52,6%) várossal az út nyugati oldalán élőkhez képest – ők zegzugos jellegűt csak 41,5%-ban,

2. ábra: A Szentendrével kapcsolatban leggyakrabban megjelölt tulajdonságok

⁵³ A további korcsoportok így alakultak: 74–83 éves: 2,7%; 73–64 éves: 4%; 54–63 éves: 13,6%; 34–43 éves: 10,2%; 24–33 éves: 7,4%; 15–23 éves: 2,7%.

⁵⁴ A kitöltésnél a három legjellemzőbbnek tartott kategóriát kellett megjelölni. Az arány tehát arra vonatkozik, hogy az összes választás közül hány válaszolónál jelenik meg.

⁵⁵ A válaszok torzíthatnak, mert jóval magasabb a nyugati oldalon élő kitöltők száma, a belvárosban élők aránya mindössze 13%.

a történelmit pedig 36,2%-ban jelölték. Ezzel szemben a külvárosi-kisvárosi jelleg erősebben jelenik meg az út nyugati oldalán élők esetében, az itt lakók 40,7%-a jelölte meg az agglomerációt, és 29,2%-a az alvóvárosjellegét – szemben a belvárosi részben élők válaszaival (26,3%, 15,7%).⁵⁶ A város kettészakadásának mentális vonatkozásai egyes interjúkban is visszaköszöttek. Az útépités miatt 1977-ben a mai Füzes parki lakótelepre kiköltöztetett Sz. házaspár például tudatosan igyekszik elkerülni a belső városrészt a nagy tömeg és a városrészben árusított drága és „mű” dolgok miatt.⁵⁷ A házaspár lényegében már nem is a zezugos vagy a történelmi városkép iránt érez nosztalgiát, hanem az egykor életteli, gyerekzsivajtól hangos kisvárosi idill irányába, ami az egykori lakók elköltözésével vagy halálával vált múlttá. A házaspár döntő részt csak ügyintézés vagy egészségügyi ellátás céljából kelnek át a 11-es út másik oldalára. A kérdőív tanúsága szerint ez a két funkció számít a legfontosabbnak általánosan is a belváros megközelítését tekintve: az egészségügyi ellátást a válaszadók 68,9%-a, az ügyintézés 63,5%-a jelölte.⁵⁸

Az adatok szűkössége miatt csak feltételezés, de a válaszok alapján úgy tűnik, hogy a város egykori magját jelentő történelmi rész „magáraulatlansága” inkább az itt élők számára maradt fontos. Akik a belvárosban élnek, és az út hatását negatívan értékelték, ők inkább érzik problémának, hogy az kettévágja a várost (69,2%), mint akik az út nyugati oldalán laknak (56,7%). Miközben az utat a nyugati oldalon élők közül pozitívabban értékelték számára a főváros vagy a Dunakanyarral való közlekedési összeköttetéshez képest jóval kevésbé fontos szempont, hogy leveszi a terhet a belvárosról (36,1% jelölte) – ami eredetileg az egyik fő célnak számított.

A különbségek mellett a közös pont, hogy Szentendrével kapcsolatban lakóhelytől függetlenül

magas arányban jut az itt lakók eszébe a turisztika-célpont-jelleg (58,6%) és a zsúfoltság (52,9%). Mindez érzékletesen képezi le az út által is szimbolizált szocialista modernizációs kompromisszum eredményét.⁵⁹ A főváros máig egyik legkisebb agglomerációs városa az itt lakók szerint szinte megtelt, a politikai reprezentációs célokat is kiszolgáló turisztikai potenciál pedig átadta a helyét a kommercializált tömegturizmusnak, ami a zsúfoltságból fakadó feszültség mellett egyéb konfliktusokat is szül.⁶⁰

A kérdőíves kutatás során arra is megpróbáltunk választ találni, hogyan alakította át a város közlekedését az út jelenléte. Ahogy előzetesen várni lehetett, a válaszok alapján kirajzolódik, hogy a modernizáció ára részben az autós közlekedés dinamikus növekedése lett, nemcsak az átmenő forgalom, de az itt lakók által is. A válaszadók döntő többsége (93,6%) autóval is használja az utat, közöttük 40,7%-a jelölte, hogy kizárólag kocsival közlekedik. Szinte alig (5,7%) van tehát olyan, aki csak gyalog, busszal vagy biciklivel (illetve ezek valamilyen kombinációjával) közlekedne az úton vagy amentén. Ami még inkább ráerősít erre a tendenciára, hogy a válaszadók több mint fele (50,6%) a belváros eléréséhez is az autót használja.⁶¹

A kérdőíves kutatásból egyfelől arra következtethetünk tehát, hogy részben állandósult a város kétféle identitása az út két oldalán élők számára, ami az életmódban és a várossal kapcsolatos percepciókban is megjelenik. Az úttal kapcsolatban is megmutatkozik a kompromisszumos jelleg, amennyiben bár a legtöbben negatív érzésekkel gondolnak rá, és a városra vonatkozó rossz hatásait emelik inkább ki, sokan elismerik, hogy a mindennapi életüket mégis megkönnyíti. Az a pont, ahol a várostervezés eredeti céljai a leginkább sikertelennek értékelhetők, ahol a kérdőívek tanúsága szerint igazán sokat veszít

⁵⁶ Viszonylag keveseknek jut eszébe az otthonosság (13,5%), és még kevésbé az, hogy Szentendre zöld lenne (4,4%).

⁵⁷ A várostervezők által is érzékelt ellentmondás ilyen módon az értéktársítások és az egyéni életmód vonatkozásában is rögzült. A belvárosi részből kiköltözők helyét részben a kommercializálódó turizmus és a múzeumi intézmények vették át, amitől a Szabadtéri Néprajzi Múzeum mellett maga a város is részben a turisztikai attrakció, egyfajta valóságosabb Skanzen képét veszti fel.

⁵⁸ Az itt lakók számára is fontos a szórakoztató, kulturális funkció: kulturális rendezvény látogatását a második legtöbb válaszoló jelölte (64,9%), és némileg meglepő módon a városnézést is a válaszadók fele (50,7%) választotta. Szentendre agglomerációs jellegét erősíti, hogy a munkát viszonylag kevesen végzik a belvárosban (22,3%). Valamint a vallás szerepének alulreprezentáltságát mutatja, hogy a belvárosi templomokat viszonylag kevesen keresik fel a válaszadók közül (12,2%).

⁵⁹ Bár túlmutat jelen kutatás keretein, mégis érdemes hangsúlyozni a Covid19-járvány hatásait a turizmusra vonatkozóan is. A nyilvánvaló rövidtávú hatások mellett lehetséges, hogy közép- vagy hosszútávon is visszavetette az idegenforgalom és vendéglátóipar lendületét a városban.

⁶⁰ A turisztikai célpont mellett még mindig erős a kulturális/művészeti központ (44,6%) percepciója is.

⁶¹ Ebben a kategóriában már ritkább, hogy csak autóval tenné, inkább gyalog vagy biciklivel kombinálva. A válaszadók 41%-a csak autóval használja az utat.

a közösség, az a zsúfoltság, mely egyben az egyik legerősebb kép, amit a válaszadók Szentendréhez kötnek. Ezt erősíti az is, hogy az út negatív hatásai között a legtöbben a város túlterhelését jelölték meg.

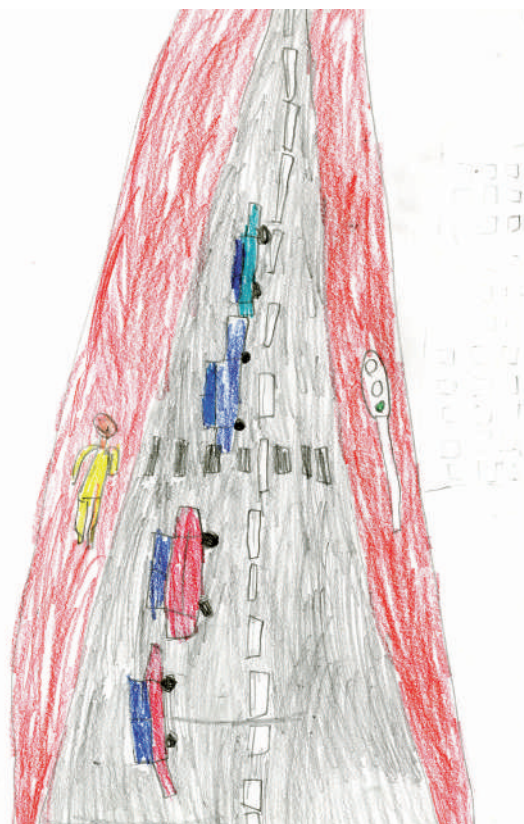
Szentendre gyerekszemmel

A kérdőíves kutatás a szentendrei közösség azon generációinak bevonására is kísérletet tett, akiknek jellemzően már nincs személyes emlénye az útépités előtt létező várossal, egyúttal mégis kapcsolódnak hozzá, akár művészeti ábrázolásokon, fényképen vagy a családi emlékezet által megőrzött történeken keresztül. Ezt tükrözi az a tény is, hogy a kitöltők többsége (72,4%) tisztában van vele, hogy az utat az 1970-es években építették. A kutatás utolsó egységében azt a generációt próbáltuk meg bevonni, akik már ilyen szintű ismeretekkel sem rendelkeznek. Az itt élő és tanuló gyerekeket, akik már készen kapták a várost, tiszta lappal rendezhetik be benne saját érzelmi világukat, és az eddig értelmezett folyamatok csak közvetett módon határozzák meg életüket. A mentális térképes vizsgálattal az volt a célunk, hogy a gyerekeket is bevonjuk a városról való közös gondolkodásba, míg az elkészült rajzok alapján arra voltunk kíváncsiak, hogy az eddig bemutatott kompromisszumok és ellentmondásos hatások megjelennek-e valamilyen módon.

A kutatás a szentendrei belső városrészben – a Városháza mellett – álló II. Rákóczi Ferenc Általános Iskola és Gimnáziumban zajlott, az elsőől a tizenkettedikig minden évfolyamból egy osztályban.⁶² Az alsó tagozatban (1–4. osztály)

a diákoknak szabadon választható formában kellett lerajzolni, hogy hogyan jutnak el az iskolába. Ilyen módon rá lehetett kérdezni az (általános érvényben vett) úttal mint fizikai valósággal, és mint szimbólummal kapcsolatos vizuális elképzeléseikre és a hozzá kapcsolódó érzelmeikre, anélkül, hogy közvetlenül a 11-es útra tettünk volna utalást.

A felső tagozatban (5–8. osztály) a tanulónak már csoportosan kellett dolgozniuk. Minden csoport egy Szentendrét ábrázoló várossziluetet kapott, ahol mindössze a Duna, a Bükkös-patak és a 11-es út volt jelölve. Ezen a térképen kellett a csoport által közösen meghatározott legfontosabb helyeket (tereket, épületeket stb.) bejelölni, amikhez akár pozitív, akár negatív érzések kötik. Emellett, mint egy hő térképen, be kellett színezniük a város számukra meghatározó részeit: pirossal a kedvelt, kékkel a nem kedvelt és szürkével a furcsának, ismeretlennek érzékelt területeket. A középiskolai évfolyamokban (9–12. osztály)

10–11. kép: Balra egy 3. osztályos, jobbra egy 1. osztályos diák rajza

■ ⁶² Ez a kihívás a múzeumi osztályok közötti együttműködésre is termékenyen hatott. A koncepció kidolgozásában és a rajzos gyakorlatok lebonyolításában elvülhetetlen érdemei vannak a Ferenczy Múzeumi Centrum múzeumpedagógusainak, György Gabriellának és Sütő Tündének. A kutatás nem jöhetett volna létre a II. Rákóczi Ferenc Általános Iskola és Gimnázium iskolapszichológusának, Tiszóczy Enikőnek a hathatós segítségével, szervezőmunkája, valamint az iskola tanárainak és diákjainak hozzájárulása nélkül sem, ezúton is köszönöm nekik.

12-13. kép: Balra egy 4. osztályos, jobbra egy 3. osztályos diák rajza

ez a feladat kiegészült egy várostervezési résszel is, ahol a csoportok által érzékelt közös problémákra kellett valamilyen – mindenféle kötöttségtől mentes – építészeti, városfejlesztési megoldást találni. Az elkészült térképeket ezután minden csoport bemutatta az osztály előtt. A hangsúly tehát elsősorban a várossal kapcsolatos közös reflexió felépítésén volt, ilyen módon maga a participáció volt elsősorban a kutatás tárgya.⁶³

Az alsós osztályokban készült rajzok bár különböző vizuális megformálásban, de hasonló történetet meséltek el az úttal kapcsolatban (10–11. kép). E szerint a legtöbben autóval jutnak el az iskolába, a nézőpontjuk ennek megfelelően alakul: vagy az autóból tekintenek ki a város és az út melletti zebra előtt várakozó gyalogosokra, vagy kívülről látják magukat, ahogy éppen az autóban utaznak. Az sem ritka, hogy az út már mint GPS-útvonal jelenik meg a gyerekek képzeletében. Anélkül, hogy bármilyen messzebbre menő következtetést próbálnánk leszűrni a gyerekek által a rajzokról elmondottakból, úgy tűnt, hogy érzelmileg kevésbé kötődnek az úthoz, az ismerősségen, akár otthonosságon túl neutrálisabban kapcsolódnak hozzá, már megszokták, így nem tartják ijesztőnek a pillanatot, mikor átkelnek a zebrán, vagy az út melletti járdán sétálnak. Érzelmi kapcsolódás – nem meglepő módon – elsősorban az iskolához őket elkísérő családtagok felé vagy ritkább esetben a nagy becsben tartott családi autó iránt érzékelhető.

A rajzok mögötti összetett jelentésrétegek felfejtésére egy ilyen kutatás során nincs lehetőség, ugyanakkor a bevonás szempontjából fontos in-

formációkat lehetett leszűrni. Egyrészt a gyerekekben még nincsenek meg azok a gátlások, amelyek az önfeledt alkotást, a saját világukba való beengedést korlátoznák, akár a rajzok, akár azok elmesélésének szintjén. Másrészt egyfajta folyamatos reflexió jellemezte a bevonódás folyamatát, mivel folyamatosan tettek fel kérdéseket azzal kapcsolatban, hogy „megfelelő-e” a kutatás szempontjából az általuk választott téma, sőt olyan is volt, aki az egész feladat céljára is rákérdezett az óra végén. Erről részletes előzetes tájékoztatást már csak azért sem adtunk az osztályokban, hogy ne befolyásoljuk őket azzal kapcsolatban, hogy mit jelölnek meg fontosnak a térben. Ezt a dilemmát a felsőbb évfolyamokban úgy próbáltuk feloldani, hogy a várossal kapcsolatos közös beszélgetésre és a csoportmunka fontosságára próbáltuk felhívni a figyelmüket, és kevésbé a kutatás konkrét céljait vagy eredményeit hangsúlyoztuk. Ezzel a megoldással több idő jutott a közös munkára is, amit a diákok is érezhetően pozitívan értékelték. Az így keletkező összesen nyolc évfolyamra (5–12. osztály) vonatkozó mentális térképek összevetése már elmondhat valamit arról, hogy a gyerekek mi-

⁶³ Minden tagozaton és osztályban összesen egy tanóra (45 perc) állt rendelkezésre a feladatok elvégzésére.

14. kép: Kedvenc helyek Szentendrén a diákcsoportok mentális térképei alapján (5-8. osztály)

képpen használják a várost, és milyen érzelmeket kapcsolnak az egyes tereihez.

A felsős és középiskolai osztályokban a létszámtól és az osztályon belüli kapcsolatoktól függően négy, öt vagy hat (legtöbb esetben hat) darab, három-hat fős csoport alakult. A gyakorlat során hangsúlyoztuk, hogy a saját véleményükre vagyunk kíváncsiak, nincsenek jó és rossz válaszok. Ezzel együtt a véleményüket közös munkában kellett kifejezniük, a rajzok mellett szöveges formában is megindokolni, hogy miért azokat a helyeket választották és miért használták az adott színeket az egyes területekkel kapcsolatban. Az egyes csoportok által alkotott mentális térképek (digitális technikával történő) egymásra vetítésével számos közös pont jelenik meg, amely a várossal kapcsolatos érzelmeket és a fontosnak tartott területeket meghatározza. A felső tagozatos csoportok által kedvelt helyek döntő része a belvárosi részen helyezkedik el (14. kép).⁶⁴

A rajzok nagy többségén pozitívan jelenik meg a Duna korzó, a Kacsakő Bisztró, a Postás strand, de a város északi oldalán található parkok is (elsősorban a Japánkert). Ugyancsak fontos közösségi találkozóhelynek számít a Fő tér és a hozzá kapcsolódó boltok (a fagyizó, a Mickey's gyorsétterem és a Tabak édességbolt). A felső tagozatos diákok otthonhoz való kötődését mutatja, hogy több rajzon is megjelenik a családi ház vagy lakás.⁶⁵ A 11-es út nyugati oldalán a családi otthonok mellett közösségi helyként kizárólag a Kálváriát emelték ki, ami a sportolási lehetőséget biztosítja számos fiatal számára (14. kép). A középiskolás csoportok pozitív kötődéseit ábrázoló hőtérkép is hasonló képét mutatja meg a városnak (15-16. kép).⁶⁶ A diákok szinte kizárólag jó érzéseket kapcsolnak a Duna-part – a Kacsakő és a Japánkert közötti – területéhez. Emellett pozitívan jelenik meg a belváros központi része is, a Fő tér és környéke, továbbá a Templom-domb környéki rész is. A kutatás szempontjából tanulságos, hogy a 11-es úttól nyugatra eső rész erősen kiesik a gyerekek térhasználatából, kizárólag a Bükkös-patak környékét emelték ki, amely viszont konszenzusosnak tekinthető. A patakparti sétányon és a játszótereken kívül ugyanakkor ez a terület nem biztosít közösségi találkozási pontokat, emblematikus helyeket. Bár a piros és kék mellett kevésbé használták a szürke színt, ha megnézzük az ismeretlen, furcsa helyeket jelölő térképet, ott is döntő részt az út nyugati oldalát jelölték a diákok. A mentális térképeken tehát a pozitív élményekkel kapcsolt és mindennap használt részeit a városnak a Duna menti övezet, a belváros meghatározó része és a Bükkös-patak jelenti. A diákok által elképzelt várostervezési feladatok is ezekhez a területekhez kapcsolódnak (17. kép). Bár hangsúlyoztuk, hogy nyugodtan engedjenek teret a fantáziájuknak, és felejtsek el egy esetleges új Szentendre megálmodását leszűkítő realitásokat, a legtöbben mégis racionális és pragmatikus megoldásokhoz folyamodtak. Az eredmények alapján elképzeléseik nagyrészt nem valamilyen nosztalgikus vagy eszményített városideálhoz kapcsolódnak, hanem azoknak a funkcióknak a megteremtéséhez vagy rendezéséhez, amelyeket egy teljes értékű város működéséhez szükségesnek tartanak. Ezt fejezik ki többek között a – Deim által 1976-ban kárhoztatott – városi

⁶⁴ Az ábra az összes felső tagozatos osztályt tekintve a tíz legnépszerűbb, a legtöbb csoport által bejelölt helyet jelzi a városban. Az egyes ikonok a diákok rajzairól kerültek fel mozaikszerűen az egyesített térképre, ezek méretarányát pedig a népszerűségük határozza meg.

⁶⁵ Alighanem életkori sajátosággként, ez a fajta kötődés a középiskolás csoportok rajzain már nem jelenik meg.

⁶⁶ Az ábrán a színek erőssége jelöli, hogy a tanulók mennyire erősen kötődnek az adott városrészhez. A legtöbb csoport a legintenzívebb vörös színnel ábrázolt részeket jelölte be.

mosdó vagy a parkoló, a belvárosi szórakozóhely vagy a gyorsétterem, valamint a szupermarket. Az ő elmondásuk szerint ezek az elképzelések elsősorban azt célozzák, hogy csökkenjen Szentendre függése a fővárostól, képes legyen kiszolgálni a szórakozással, fogyasztással és közlekedéssel kapcsolatos elvárásokat. Volt olyan csoport, amelynek tagjai külön is kiemelték, hogy sokévnnyi ingázás után már nem szívesen utaznak be a fővárosba, ha szórakozásra vagy közösségi élményekre vágynak.

Ez utóbbi célkitűzés, a városi terek szociális jellegű fejlesztésének fontossága ugyancsak hangsúlyosan jelenik meg a diákok véleményében. Ennek egyik oldala a közösen használt, de rossz állapotúnak érzett terek és épületek felújítása, mint a HÉV-állomás, a rendelőintézet vagy az iskola épületének, illetve a belvárosi macskakövek minőségének javítása vagy a Bükkös-patak menti közvilágítás felszerelése. Ebbe a kategóriába tartozik immáron a 11-es út is, amely sokak szerint ugyancsak felújításra szorul. A szociális fejlesztések másik részét azok a tervek jelentik, amelyek a közösségi találkozás tereinek bővítését célozzák, mint a Postás strandhoz tervezett kemping, a Duna-parti bicikliút vagy a Bükkös-patak nyugati oldalára tervezett padok és hidak. Mind-

15–16. kép: Szentendre hőtérképei (9–12. osztály). Balra a pozitív érzelmekkel összekapcsolt helyek, jobbra az ismeretlen, furcsa helyek

ezek mellett olyan változtatásokat is javasoltak, amelyekben a város élhetőségének fejlesztése a városkép javításával is összekapcsolódik, mint az autók kizárása a Duna-korzóról, egyben annak fásítása is.

A diákok számára érthető módon tehát kevésbé a városképet, városi identitást jellemző ellentmondások vagy a városi szövet megbontása jelenti a legfőbb problémát, hanem a város – részben az úttal összefüggő – diszfunkcionális jellege. A közösségi élet, a találkozás helyeit a nyugati kisvárosi rész érezhetően nem biztosítja, míg a belváros nem csak, hogy nem bírja el a legfontosabb – gazdasági, kulturális-szabadidős, közlekedési – funkciókat, az épületállomány és a kínált szolgáltatások is leépülőben vannak. Nem véletlen, hogy több csoport külön is kiemelte a HÉV-állomás mellett leégett szupermarket épületét, e zavaroknak egyfajta mementójaként. A vizsgált kompromisszumok, ha közvetett módon is, a gyerekek életét is alapvetően meghatározzák, amire tudatosan és bátor kritikai élel reflektálnak.

Források

Ferenczy Múzeumi Centrum, Adattár (FMC AD)
FMC AD 7323-2023 – A Válaszút-kutatás interjúinak kivonata
FMC AD 1932-82 – Dunakanyar körút III. építési szakaszának kisajátítási-kártalanítási anyaga, javaslat, fényképekkel (1976 július)

Ferenczy Múzeumi Centrum, Történeti Dokumentáció (FMC TD)
FMC TD 2023.1.1-77. – S. F. 11-es út építése miatt kisajátított telkének ingatlan- és periratai

Ferenczy Múzeumi Centrum, Képzőművészeti Gyűjtemény (KGy)
SZFM K 98.6. – Bánáti Sverák József: *Szentendre a patakpartról*
SZFM K 92.42. – Deim Pál: *Szentendre, 1966*, rézkarc

Lechner Tudásközpont
DKT/BTI73/1576/2 – VÁTI Szentendre, általános rendezési terv programja (1969)
DKT/BTI73/-1569 – VÁTI Szentendre, belváros részletes rendezési terv és Közlekedésfejlesztési terve (1970)
DKT/OTTT/BTI/-3580 – VÁTI Szentendre, Belső körút II. szakasz környezetének rendezési tanulmányterve (1978)
DKT/OTTT/BTI/-1193 – VÁTI Szentendre, belváros részletes rendezési terv módosítása (1976)

Esti Hírlap, 1971.
Magyar Nemzet, 1972.
Pest Megyei Hírlap, 1976–1979.
Pesti Hírlap, 1990.

Szentendre. 11-es út Szentendrén átvezető szakaszának modellezésén alapuló forgalmi hatástanulmány. 2020. 12.
<https://szentendre.hu/wp-content/uploads/2021/02/Szentendre-11-es-ut-forgalmi-hatastanulmany-4.-szakasz.pdf> (letöltve: 2023. 05. 24.)

500 év szerelem. Menyasszonyi ruhákat gyűjt a Nemzeti Múzeum egy nagyszabású kiállításához.
<https://magyarmuzeumok.hu/cikk/500-ev-szerelem-menyasszonyi-ruhakat-gyujt-a-nemzeti-muzeum-egy-nagyszabasu-kiallitashoz> (letöltve: 2023. 05. 24.)

Hivatkozott irodalom

BANDARIN – VAN OARS 2012
Bandarin, Francesco – van Oars, Ron: *The Historic Urban Landscape. Managing Heritage in an Urban Century*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2012.

BERÉNYI 2019
Berényi Mariann: Partecipáció: vízió vagy lehetőség? A Magyar Nemzeti Múzeum és a részvételi gyakorlat. In: *Folia Historica* 34 (2019), 227–239.

BISHOP 2006
Bishop, Claire (ed.): *Participation (Documents of Contemporary Art)*. London: Whitechapel, 2006.

DEIM 1976
Deim Pál: Szentendre csak egy van. In: *Élet és Irodalom* 49 (1976), 2.

DOSZPOLD 1976
Doszpold Béla: Nem városgyilkosság. In: *Élet és Irodalom* 44 (1976), 2.

ERDŐSI 2009
Erdősi Péter: Imázsteremtés és kultúrpolitika az 1970-es években: Szentendre esete. In: Cieger András (szerk.): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Budapest: Atelier Francia-Magyar Társadalomtudományi Központ, 2009, 253–276.

FEJŐS 2017
Fejős Zoltán: *Új helyek, új metaforák (Közelítések a jelenkor múzeumi etnográfijához)*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017.

FRAZON 2018
Frazon Zsófia (szerk.): *...NYITOTT MÚZEUM... Részvétel, együttműködés, társadalmi múzeum*. Budapest: Néprajzi Múzeum, 2018.

HERNÁDI 1976
Hernádi Miklós: Élő város. In: *Élet és Irodalom* 38 (1976), 7.

KALMÁR 1998
Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány*. Budapest: Magvető Kiadó, 1998.

KENDE 2014
Kende Tamás: Kép, önkép, múltkép: a modern Szentendre. A várospolitika „mindennapi ünnepei” Szentendrén a Kádár-korban. In: Erdősi Péter – Majorossy Judit (szerk.): *Kép, önkép, múltkép. Fejezetek Szentendre történetéből*. Szentendre: Ferenczy Múzeum, 2014, 11–38.

RÁCZ 2022

Rácz Tibor Ákos (szerk.): *Kincskeresés, kaland, tudomány. Közösségi régészeti projektek Pest megyében*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2022.

REDAELLI 2023

Redaelli, Eleonora: *Visiting the Art Museum. A Journey Toward Participation*. London: Palgrave Macmillan, 2023.

SONKOLY 2016

Sonkoly Gábor: *Bolyhos tájaink. A kulturális örökség történeti értelmezései*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2016.

TURNER 2002

Turner, Victor: *A rituális folyamat*. Budapest: Osiris Kiadó, 2002.

VISY 2008

Visy Zsolt: *A római limes Magyarországon – The Roman Limes in Hungary*. Pécs: k. n., 2008.

MRAVIK PATRIK TAMÁS

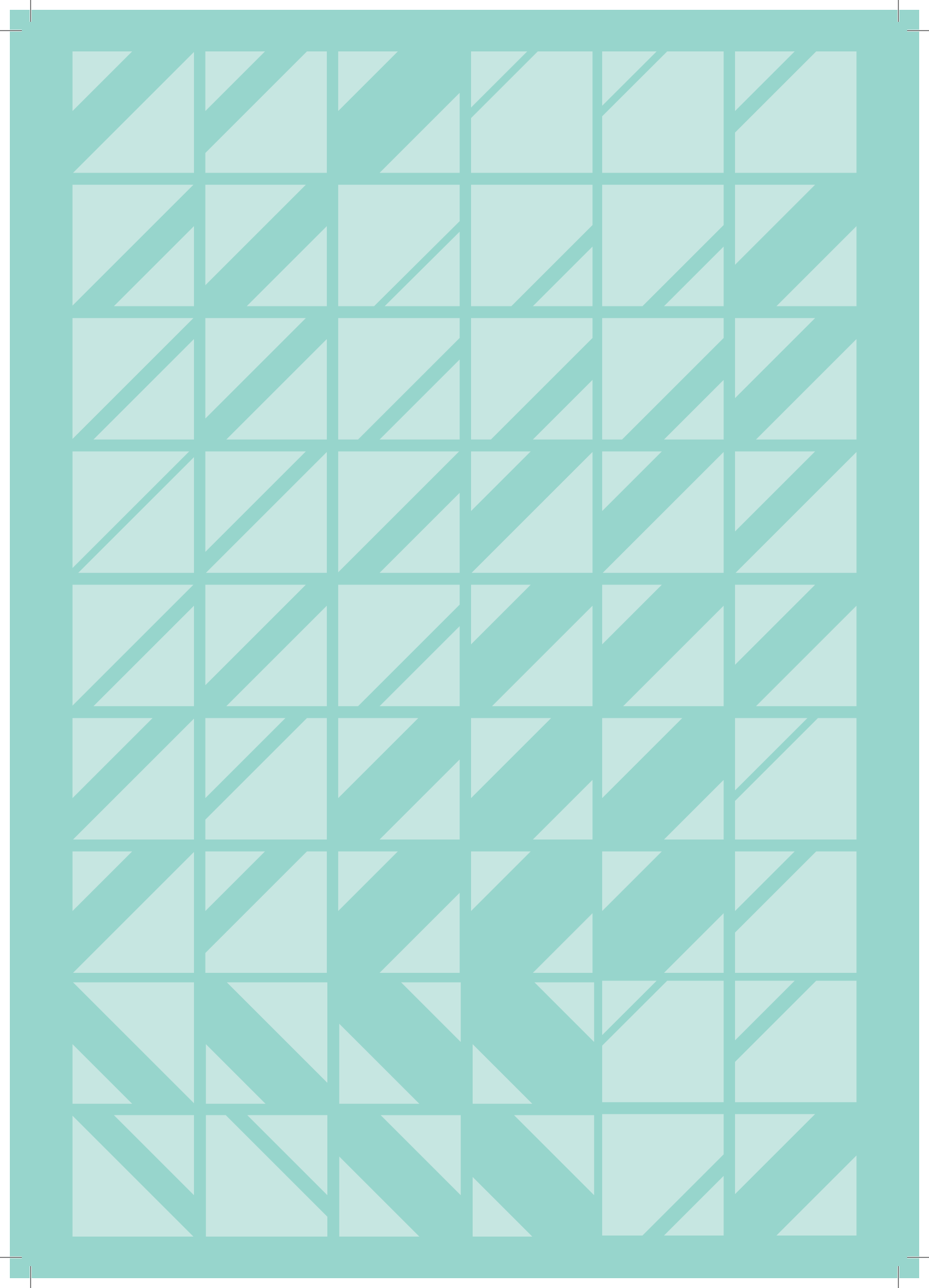
Válaszút. Egy participatív megközelítésű múzeumi kutatási kísérlet tanulságai

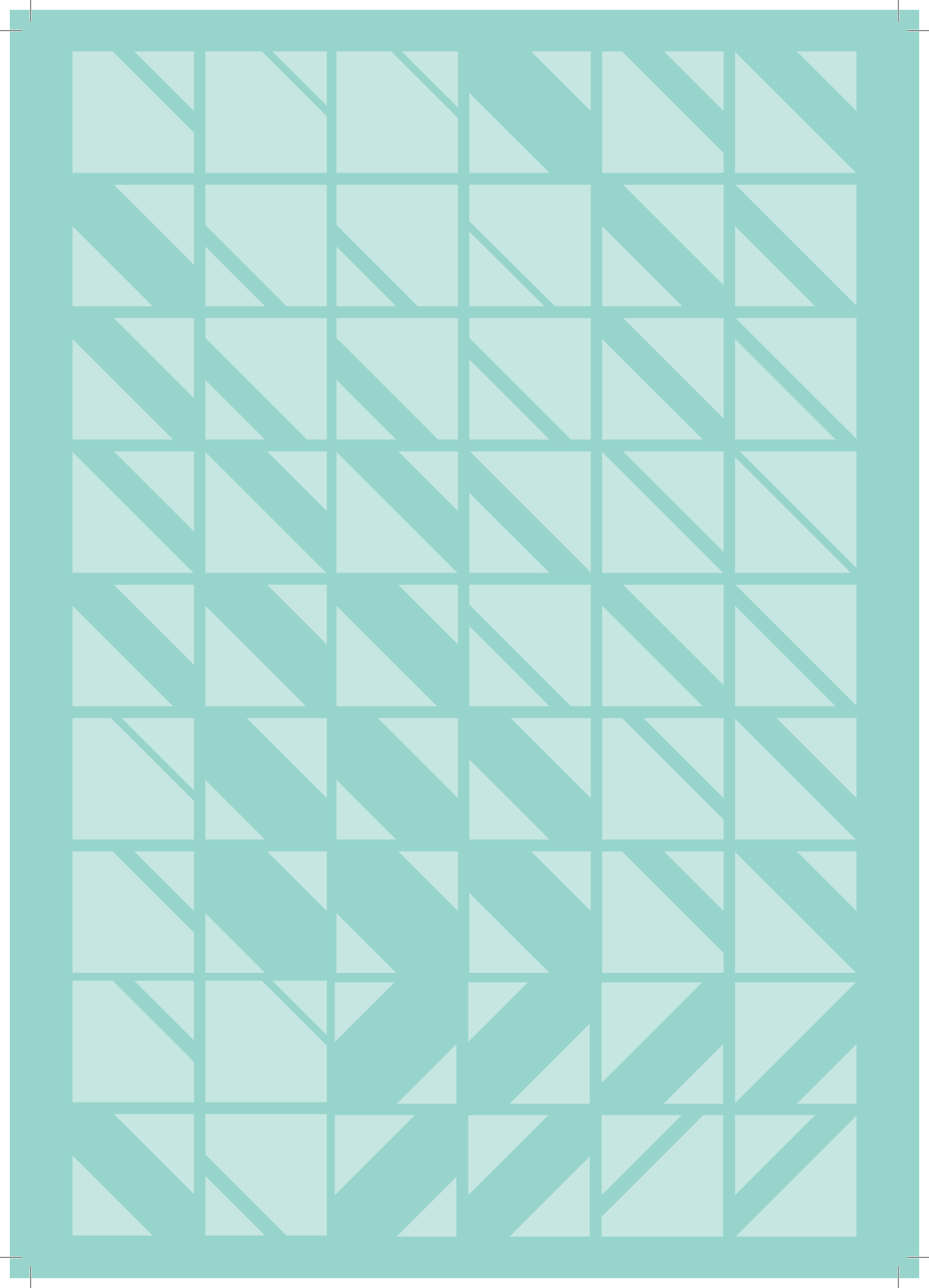
A tanulmány egy interdiszciplináris és participatív múzeumi kutatás eredményeit és módszertani tanulságait mutatja be egy olyan időszakban, amikor az általános atomizálódást, a közösségek szétesését a válsághullámok, többek között a Covid19-járvány is felerősítette. A történeti forrásokra épített elemzés és a közösség – interjúk, kérdőíves és mentális térképes rajzos kutatás révén történő – bevonása rávilágított, hogy a szocialista korszak modernizációs irányai és érdekharcai milyen várostervezési kompromisszumokat eredményeztek, ezek pedig milyen hatással vannak az egyes Szentendrén élő és tanuló generációk életére. A belső városrész védelme, a telekspekulációs és egyéb érdekek révén előálló út ára részben a városi szövet megbontása, kettévágása vagy az építéssel kapcsolatos döntések városlakókra önkényesen oktrojált volta lett. A kutatás révén megmutatkozott, hogy ezek a kompromisszumok és ellentmondások hogyan tükröződnek a városlakók későbbi életmódjában, Szentendrével kapcsolatos percepcióiban.

PATRIK TAMÁS MRAVIK

Crossroads: Lessons from a Participatory Museum Research Experiment

This paper presents the results and methodological conclusions of an interdisciplinary and participatory museum research project at a time when the general atomisation and disintegration of communities was intensified by a wave of crises, including the COVID-19 epidemic. The historical source-based analysis and the involvement of the community – through interviews, questionnaires and mental mapping/drawing survey – have shed light not only on the compromises in urban planning that resulted from modernisation trends and clashes of interests in the Socialist era, but also on how these compromises have affected the lives of generations living and learning in Szentendre. Protecting the inner part of the town – the path laid out by land speculation and other interests – partly came at the cost of dismantling the urban fabric, splitting it in two, as well as the arbitrary and forceful imposition of building decisions on the town's inhabitants. The research has shown how these compromises and contradictions are reflected in the subsequent lifestyles of the local population and their perceptions of Szentendre.

FAFARAGÁSOK PEST MEGYÉBEN

- Csukovits Anita
néprajzos muzeológus, igazgatóhelyettes
Tragor Ignác Múzeum, Vác
csukovits.anita@muzeumvac.hu

A fa – élő és holt anyagában – mindig is egyaránt fontos szerepet játszott az emberiség történetében.¹ Megmunkálásához a hagyományos paraszti, parasztpolgári társadalomban egy bizonyos szintig minden férfiember értett, és jelentős szerszámkészletre sem volt hozzá szükség. A háztartások nagy részében megtalálható volt a balta, a fűrész, a vonókés, de éles bicska bizonyosan mindenhol akadt. A megye északi részén a Pilis, a Cserhát és a Börzsöny hegység kellő mennyiségű és minőségű faanyagot szolgáltatott, de a megye déli része már fában szegény alföldi terület. A faragott tárgyak területi megoszlása ennek ellenére nem mutat kirívó területi egyenetlenségeket. Az erdős részek közül a Pilisben kevésbé volt jelentős a faragótevékenység, de a famunkában való jártasság sem minden alkalommal eredményezett magas szintű tárgyalakotást. A fa századok óta sokféle lehetőséget ad a megmunkálásra és a díszítésre is. A fából készült tárgyak többségénél azonban a praktikusság volt a megmunkálás elsődleges szempontja, s a díszítést inkább csak az anyag erezte jelentette. A művészkedő paraszt-, pásztor- és mesteremberek szerencsére sokféle tárgyat tartottak arra érdemesnek, hogy művészi értékűvé tegyék. A tárgy felhasználása és jellege sokszor megszabta a díszítés lehetőségeit, de többnyire a rendelkezésre álló szerszámoktól és a faragó ügyességétől függött az alkalmazott díszítő eljárás. Az anyag és a technika ismerete, valamint a forma és az ornamentika megfelelő arányának megtalálása a faragóművészet lényege – kiforratlan próbálkozások és magas művészi értéket képviselő tárgyak egyaránt előfordulnak a megyei anyagban. A megye az egykori Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, valamint Hont vármegye részeiből jött létre, egységes néprajzi tájnak nem tekinthető. Nagy kiterjedése, eltérő földrajzi és gazdasági lehetőségei miatt különböző kistájaira más-más tájak, tájegységek kulturális hatásai voltak jellemzőek. A déli, délkeleti területek egyértelműen az alföldi területekhez kapcsolódnak, a Dunától nyugatra eső megyerészek dunántúli kapcsolódásúak, míg az északi, északkeleti részek a Felföldhöz, a palóc területekhez kötődnek, de vannak átmeneti területek is, ahol többféle hatás érvényesül. A megye székhelye, Pest-Buda, illetve Budapest mindig különálló, megyéjével szerves kapcsolatban nem álló település volt, ahol bár készültek

faragott tárgyak (dísz tárgyak, mesterségekhez kapcsolódó szerszámok és eszközök), de népi faragóművészetéről csak egy-egy tárgy kapcsán beszélhetünk. Így az egész megyére kiterjedő egységes, egyenletes fejlődési ívű faragóművészetet Pest megyében ne keressünk.

Női munkaeszközök *Guzsalyok*

Pest megye fafaragó művészetének egyik meghatározó tárgy típusa a fonás szerszáma, a guzsaly. Mind mennyiségüket, mind minőségüket és díszítettségüket figyelembe véve – a teljes megyei anyagban – a nők számára készített munkaeszközök közül is a faragott guzsalyok a legjellegzetesebbek.

A tényleges munkát nem a guzsaly, hanem az orsó és a szálat fonallá sodró kéz végzi, a guzsaly feladata mindössze annyi, hogy stabil helyet biztosítson a fonandó kócnak, valamint megkönnyítse a munkát azzal, hogy az anyag a fonó keze ügyébe esik. A feladat a szerszám formájának fő elemeit meghatározza – de ezen kívül az évszázadok során, az észszerűség és a munka kényelmesebbé tétele érdekében többféle típus alakult ki. A talpas guzsaly kialakulásának pontos idejét nem ismerjük, a 13–14. századból már fennmaradtak ilyen típusú guzsalyt bemutató cseh és német ábrázolások.² A korábbi típusokhoz (kézi, öv-, rúdguzsaly) képest jelentős változás, hogy a fonó már nem járkalhat az eszközzel munka közben, csak ülve használható. A rúd általában 100–150 cm hosszú, és egy lapos deszkatalpból áll ki, melyre munka közben ráülnek. Vannak féltalpú guzsalyok, de Magyarország területén gyakoribb a kéttalpú, annak ellenére, hogy a stabilitáshoz elégséges egy talp is. A talpas guzsaly módosulása a székes guzsaly, ahol az eszköz a földre kerül, így rúdja meghosszabbodik, és immár önállóan is megáll lábain. Pest megyében féltalpú, kéttalpú és székes guzsaly egyaránt előfordul, de megyei összesítésben is a kéttalpú guzsalyok száma a legnagyobb.

A rokka megjelenése a guzsalyt nem szorította ki területünkön. Érdekesség, hogy a megye alföldi területein a guzsaly elnevezése is rokka. Ahol a lányok és asszonyok egész télen fonóba jártak, ott a nehezebb székes guzsaly és a rokka nem váltotta fel a talpas guzsalyt: megmaradt az ülve

■ ¹ Jelen tanulmány 2006-ban született a tervezett, de el nem készült *Pest megye népművészete* monográfia egyik fejezeteként. Ebben a formában nyomtatásban nem jelent meg, egy szűkebb területre, a Börzsönyre koncentráltó kivonata megjelenés alatt áll (2022) Hála József hatvanadik születésnapjára emlékkötetében *A Börzsöny fafaragása* címmel.

² Szolnoky 1951: 5–6.

használható és könnyebben hordozható guzsaly-típus, amit nem volt nehéz naponta kétszer, a fonóba jövet-menet végigvinni a falun. A talpas guzsaly egésze, illetve fele munka közben nem látszik, hiszen a szoknya takarja. A székes guzsaly talpának legnagyobb része ugyanakkor munka közben is látható, ennek ellenére díszítés terén sem a rokkák, sem a székes guzsalyok nem vehetik fel a versenyt a talpas guzsalyokkal. A Pest megyei székes guzsalyok díszítése többféle lehet, de összességében kevésbé ékesítették őket. Díszítmény lehet a szék formára – pl. lóhere- vagy szívalakúra – faragása, a rúd esztergálása vagy ólomöntéssel cifrázása, de faragott díszítmény, még egyszerűbb vésett motívum is ritka. Ilyen székes guzsalyt készítettek Solymáron. A szívalakúra faragott szék vésett leveles-indás-virágos kompozíciója két bimbót és két kinyílt margarétát ábrázol.

A guzsalyok díszítésének kulcsa is a mozgathatóságban rejlik, a fonóban a lányok és asszonyok között valószínűleg presztízserértékű volt egy szép faragású guzsaly birtoklása, míg a székes guzsalyt használó területeken az otthoni fonás dívott, tehát az eszközt kevesen láthatták. A képet a fonás eszközkészletében tovább árnyalja a nemzetiségi megoszlás is, a megye német lakosságú településein a székes guzsaly használata volt jellemző. A rokkák többnyire esztergálással készült iparosmunkák, s csak kisebb részük festett, virágozott. Ezek díszítése a festett bútorokéval rokon. Faragással díszített rokkát Dányból ismerünk, készítője tulipánokat, rózsát, leveleket és indák között megbújó margarétákat vésett a szára, a kompozíció azonban elég kezdetleges.

A néprajzi szakirodalomban sok leírás olvasható a női munkaeszközök, többek között a guzsalyok készítésének és ajándékozásának szerelmi ajándék jellegéről.³ Az eszközt készíthette az ügyes kezű, fához értő ajándékozó maga, de többnyire megrendelésre dolgozó specialista, háziiparos, ezermester faragta telente fizetéskiegészítésként, szakmáiban a guzsalyokat. Pásztorfaragó által készített tárgyról nincs adatunk, de a pásztorok faragtak paraszti megrendelésre is, s néhány guzsaly díszítménye inkább pásztor munkájára vall. A Börzsöny vidékén, ahol a fonó szokása még az 1940–1950-es években is élt, a kemencei „Faragó” ragadványnevű Sági család több férfi tagja látta el Kemence és az 1930-as évektől Perőcsény le-

ányait, illetve a szerelmes legényeket ajándékguzsalyokkal. A szerelmi ajándék jellegre utal a tárgyakon gyakran szereplő évszám és névmegjelölés is. A guzsaly ajándékozása még a 20. század elején is komoly szándékra vallott, jegyajándékként szerepelt, csupán az 1940-es évek-re enyhült a társadalmi megítélés, mely szerint egy lánynak több guzsalyt is el lehetett fogadni, s ajándékozása csupán „kedveskedést” jelentett.⁴ Ha mégsem köttetett meg a házasság, az ajándékot nem volt szokás visszakérni, általában alig használtan a padlásra került – a muzeológusok nagy öröme. Az új udvarló nem nézte volna szívesen, hogy kedvese egy vetélytárstól kapott guzsalyon dolgozzon.

Pest megyéből alig van adatunk arra, hogy a lányok milyen guzsalyon tanultak fonni. A perőcsényi gyermekguzsalyok alapján nem lehet az egész megyére általánosítani. Ezek a kislányok számára készült apró, de nem játék guzsalyok a nagylányok fonószerszámát utánozták díszítményben is (vésett szív, rozetta, inda), de egyszerűbb kivitelben. A tanulóguzsalyok többsége azonban valószínűleg egyszerűbb, díszítetlen, házilagos kivitelezésű – apa vagy fiútestvér által készített, több generáció által használt fa lehetett. Ezeknek a tárgyaknak a legnagyobb része a sok használatban tönkrement, így alig kerültek be múzeumba. Ha az évek során a szerszám tönkrement, szára eltört, a menyecskekorból kikerült asszony már ismét egyszerűbb díszítésű vagy díszítetlen eszközt szerzett be.⁵ Sajnos arra nincs adatunk, hogy a székes guzsalyok használata esetén a szerelmi ajándékozás hogyan működött.

A guzsalyok díszítménye tehát több tényező (szokás, életkor, specialista léte, egyéni ügyessége) függvénye. Az általunk ismert fennmaradt, többségükben szerelmi ajándék funkciójú tárgyak díszítménye archaikus jellegű, túlnyomórészt geometrikus stílusú, ékrovásos vagy vésett technikával készült. Az ékrovás az egyik legrégebbi és legelterjedtebb faragó díszítőeljárás. A technika kevés alapmotívumból építkezik, de a lehetőségek szinte végtelenek, amellet egyszerűbb változatai nem igényelnek túl nagy mesterségbeli tudást, szerszámigénye is minimális. Alapmotívumai az egyenesek, a háromszögek, a körök és körívek. Az ékrovásos díszítmények közül a legkedveltebbek és legelterjedtebbek a rozetták. Az egyszerű hatszirmú rozetta továbbfejleszthető

³ Novák-Sztrinkó 1982: 165; K. Csilléry 1976: 104; Hoppál-Vass 1978: 11.

⁴ K. Csilléry 1976: 117–118.

⁵ K. Csilléry 1976: 119–120.

tizenkét szirmú naprozettává, forgórozettává vagy kettős forgórozettává.⁶ A geometrikus díszítés azonban nemcsak a nők számára ajándékba készült tárgyakon jelenik meg, hanem minden fontos, személyes jellegű tárgyon, legyen az akár borotvatok vagy szerszám. Hogy a rozettákat ez esetben már rózsaként értelmezi-e a 19. századi alkotó, vagy egyszerű, szokásos díszítőmotívumként, sajnos ma már biztonsággal nem állapítható meg. A későbbi készítésű, véséssel is díszített tárgyakon már inkább felismerhetők a hagyományos szerelmi szimbólumok, a szív, a virágos szív, a virágszál, a madár vagy az erotikus tartalmú szilvamac. Az ország nagy részén a 19. században, a szerelmi ajándékozás fénykorában a virágos stílus fokozatosan kiszorította a geometrikust, míg a Pest megyéből származó guzsalyokon jól megfér egymással a kettő. Az 1924-ből származó letkési guzsalyon az emberalak, a virág és a madár vésett, a szegélydísz, a szeretett lány neve és a talp egyik oldalán lévő két rozetta ékrovásos. A szerelmi ajándékok esetében gyakori, hogy a díszítés a funkció rovására megy, a vizsgált területen is előfordul ilyen tárgy: Isaszegről származik az az 1900-ban készült guzsaly, melynek talpa vége szilvamacra van kifaragva, meggyöngyítve ezzel a szerkezetet. A szív egyébként törött.

A fonóeszközök típusai, az egyes tájegységek eszközei, azok formája, arányai, díszítményei is demonstrálják a területre jellemző hatásokat. A többfelől érkező hatások átmeneti típusokat eredményeznek. Egyes táji-kistáji csoportok azonban elkülöníthetők: a jellegzetes formai jegyek alapján a két legmarkánsabban elhatárolható csoport az alföldi és a borsónyi.

Legnagyobb számban és legnagyobb területen a megyében kéttalpú guzsalyt használtak, s ez a múzeumi anyagban is egyértelműen tükröződik. Kivételt képeznek a megye dunántúli területei, ahol a díszítésben kevésbé jellegzetes székes guzsaly terjedt el, akárcsak a Dunántúl nagyobb részén. A megyéből ismert legrégebbi guzsalyok az alföldi mezővárosokban, Cegléden és Nagykőrösön készültek, a 19. század elején (1. tábla 1). A talpuk jóval rövidebb, mint a borsónyieké. A talpvég trapézformájú, egyenletesen szélesedő, ékrovásos szegélydísszel. Jellemző díszítőtechnika a mély vésés és az ékrovás kombinációja, jellegzetes díszítménye az ékrovásos rozetta

és a vésett virágszár. Az erotikus jelképek közé sorolható a tulipán és ovális szilvamac, a szív és szilvamac, a szív és tulipán párosítás.⁷ A talp jellegzetessége lehet még a csipkésre faragott szél, a szilvamacra kifaragott lyukdíszítés és sok tárgyon a motívumok szimmetrikus elhelyezkedése. A kóc felkötésére alkalmas guzsalyszárról elmondható, hogy ugyancsak gazdagon díszített, többnyire szögletes elemekre faragott, többszörösen tagolt, még a csúcsa is díszített. A szár mintázására a vésés és az ékrovás egyaránt jellemző, de hosszúka miatt különösen alkalmas növényi szárak és levelek naturalis kialakítására. Ide kerül a későbbi darabokon díszítőelemként gyakran alkalmazott koronás magyar címer is. A ceglédi, nagykőrösi guzsalyok legdíszesebbjei az eddig említetteken kívül további jellegzetes díszítőelemeket tartalmaznak: a szárat gyakran csörgősre és tükrösre készítették. Néhány helyen kivésték a szár közepét, oda apró fagolyókat illesztettek, melyek finom csörgő hangot adtak. A szár egy-egy oldalára apró tükröt is erősítettek, hogy a lányok fonás közben megnézhesék magukat benne.⁸ A csörgős guzsaly járszági eredetét és elterjedését Szabó László kutatásai igazolták.⁹ Az említett alföldi guzsalyok díszítményeihez a monogram, évszám nem tartozik hozzá, a feliratos darabok nem vagy alig díszítettek, vagy – mint a ceglédi „Hű bolond. Mit néző nem lát hogy rokka vagyok” szövegű guzsalyon – a talp aljára száműzték a feliratot, hogy a díszítmény a hagyományos geometrikus szerkezetet ne bontsa meg. A 19. század közepétől szaporodnak az évszamos, monogramos darabok, de a betű-szám jelek a talp oldalának közepére vagy a szárra kerültek, ugyanebből a megfontolásból.¹⁰ A 19. század vége már tárgyszegény a területen, a mezővárosi népművészet hanyatlása, a mindennapi élet átalakulása már nem igényelt gazdagon faragott „rokkákat”.

Faragott guzsalyokban gazdag a Galga és a Tápió közötti, több kistájból álló terület. Kistáji jellegzetességeket a tárgygazdagság ellenére nehéz meghatározni a díszítmények sokfélesége és eklektikussága miatt. Az alföldiekénél hoszszabb, laposabb és kevésbé szélesedő, többnyire aszimmetrikusan díszített talp a jellemző ezekre a guzsalyokra, száruk kerek, gyakran füstöléssel vagy égetéssel tartósított, véséssel díszített,

⁶ Szász 1986: 131–133.

⁷ Novák-Sztrinkó 1982: 167; I. Sándor – Sz. Tóth 2003: 19.

⁸ Novák-Sztrinkó 1982: 167.

⁹ Szabó 1982: 48.

¹⁰ I. Sándor – Sz. Tóth 2003: 20.

gombban végződő. A talp lehet ékrovással és véséssel, csak véséssel és – a megyében máshol nem használt – mintázóvassal beütött körökből összeállított motívumokkal díszített. Az ékrovásos dísz jobbára szegély – bár Isaszegről ismerünk teljes egészében ékrovásos kialakítású, szívből kinövő tulipándísz –, az alföldiekéhez képest a térkitöltés már inkább vésett motívum, többnyire növényi ornamentika, de a díszítmények naturalizmusa általában hagy némi kívánnivalót maga után. Ezek a guzsalyok a 19. század végéről, illetve a 20. század első feléből származnak, de a fennmaradt tárgyak többsége nem utal kvalitatív faragók jelenlétére. Az isaszegi guzsalyok cakkos-szíves talpvég-kialakítása azonban külön említést érdemel (1. tábla 2). Egyetlen falu, Zsámbok anyaga szimbolizálja a terület átmeneti jellegét. Az itt fennmaradt, a 19. század második feléből, illetve a 20. század elejéről származó tárgyak között van rövid és hosszabb talpú, csörgős és anélküli szárú, rozettás, csak indás vésetű, mintázóvassal készült mintás, sőt színesre festett szíves-indás guzsaly is. Az Oltáriszentség motívuma faragott guzsalyon egyedül itt fordul elő a megyében, két tárgyon is: egy 1863-as guzsalytalpon és egy 1874-ben készült száron, mindkét esetben mintázóvassal kialakítva.

Vác tágabb környékén, a Cserhát-vidéken és különösen a Börzsönyben és az Ipolymentén élt a legtovább a házi kendertermelés és -feldolgozás szokása. Az 1940-es években még teljesen általános volt a fonóházba járás, de még az 1950-es években is fontak guzsalyon a Börzsöny elzárt falvaiban, így szerencsére a váci Tragor Ignác Múzeum néprajzi gyűjteménye különösen gazdag faragott guzsalyokban. A nagyszámú székes guzsaly többsége a területen élő német és szlovák etnikumhoz köthető – Nagybörzsöny, Szendehely, Rád –, de utal a terület átmeneti jellegére is. Sajnos a múzeum gyűjteményébe 1975 előtt bekerült tárgyak többsége rosszul adatolt, így nem sikerült kideríteni, hogy honnan származnak a gyűjteményben megtalálható, ékrovásos faragással gazdagon díszített, archaikus jellegű féltalpas guzsalyok (1. tábla 3). Ismeretlen helyről gyűjtötték azt a rövid talpú, áttört szárú (de nem csörgős), gombos végű, piros-fehér-zöldre festéssel díszített, faragás nélküli talpas guzsalyt is, mely Pest megye különböző tájaira jellemző stílusjegyeket mutat. Talán népszínmű-előadás kelléke lehetett, hasonlóról a megye területéről nem tudunk. Található néhány házilagos kivitelezésű, teljesen díszítetlen vagy csak alig díszített guzsaly is – ezeket valószínűleg tanulóguzsalyként használták, vagy idősebb asszony font rajtuk,

népművészeti értékük csekély. A Váctól keletre eső településekről – Rád, Csóvár, Püspökszilágy – a múzeumba bekerült faragott guzsalyok is ebbe a kategóriába tartozhattak.

A fában gazdag Börzsönyi területeken a férfiak egyik fő megélhetési forrása volt a famunka. Szinte minden családban volt faragáshoz értő ember. A nők téli foglalatosságai között kiemelkedő szerep jutott a kendermunkának, így érthető, hogy a Börzsönyvidék falvaiból számos gazdagon díszített kéttalpú guzsalyt ismerünk a Tragor Ignác Múzeum, a Börzsöny Közérdekű Muzeális Gyűjtemény, a Ferenczy Múzeumi Centrum és a Néprajzi Múzeum gyűjteményéből. Perőcsény, Kemence, Vámosmikola és Letkés a legfontosabb használati és gyűjtőhelyek. Közös jellegzetességük az 50–60 cm hosszú, egyenletesen szélesedő talp, az aszimmetrikus díszítés, a vésés és az ékrovás kombinációja, a hosszú, többnyire az alsó harmadáig díszített szár. A múzeumi datált tárgyak közel nyolcvan évet átívelő időtartama és a nagyszámú tárgy lehetővé teszi az egyes falvak díszítőművészeti elemeinek elkülönítését is. A perőcsényi guzsalyok legfőbb díszítőeleme az ékrovásos rozetta sokféle változata, korábbi formájában önállóan, a 20. század elejétől vésett szívekkel, növényi ornamentikával kombinálva; a szár díszítetlen, természetes faág. Itt maradt fenn díszített gyermekguzsaly is.

A kemencei és vámosmikolai guzsalyok fő díszítőeleme a vésett szegélydísz mellett a vésett virágornamentika – szívek, indák, tulipánok, rozmaringágak formájában. A koronás magyar címer is előfordul a talpon díszítőelemként. A szár alsó harmada faragott, növényi indák, levelek alkotják többnyire a vésett díszítést. Legfőbb jellegzetességük, hogy a talp és a szár egyaránt festett, piros, zöld és kék színekkel. Sajnos a festék nem lehetett jó minőségű, ma már csak a festés nyomai látszanak a tárgyakon. Az itteni guzsalyokon gyakori az évszám, a monogram – a talpon, a virágkompozícióba illesztve, például a szív közepén. Mivel a kemencei Sági család tagjai több generáción keresztül faragtak – többek között – guzsalyt, az egységes stílus és a néhány pontosan adatolt tárgy alapján valószínűsíthető, hogy az általunk ismert darabok nagy része az ő tevékenységükhöz köthető.

Az utolsó kemencei guzsalyok egyikét a készítő, Sági István mutatta meg. 1947-ben készült ipolytólgyesi származású menyasszonya számára. A talp és a szár festése piros, a szegély kékre festett. A készítő minden tudását beleadta művébe, hagyományos, de egyedi darabot akart ajándékozni kedvesének. A szív a hagyományt,

a szegfű az újító szándékot tükrözi. A Börzsönyi guzsalyok között egyedi a tárgy szárkiképzése is: valószínűleg ez az egyetlen Börzsönyi csörgős guzsaly. A csörgést nem fagolyók, hanem apró, láncra fűzött gyöngyök adják. A fogatosként, majd teherautó-sofőrként is dolgozó Sági már nem emlékezett rá, hogy hol látott ilyen guzsalyt – talán valamelyik járszági vagy alföldi településen, s az ott látottakat alakította át a saját ízlése és tudása szerint (1. tábla 4).

A letkési guzsalyok díszítésére is az ékrovás és a vésés kombinációja a jellemző, de a perőcsényivel fordított arányban. Az ékrovás szegélydísz vagy egy-két kisebb rozetta formájában megjelenik, de egyre nagyobb jelentőségű a kompozícióban a vésett növényi ornamentika és az állatábrázolás (szarvas, madarak, vízimadarak), valamint a címer (1. tábla 5). A megye területéről egyedül Letkésről ismerünk emberábrázolásos guzsalyt. Az 1924-ben Docer Mária számára készült tárgy emberalakos díszítménye nem éppen a szerelmi ajándékok között szokásos jelenetet mutatja be: egy kalapos férfialak – esetleg maga az ajándékozó – egy ház előtt széken ülve pipázik, miközben a ház tetején ülő madarat próbálja meg pisztollyal eltalálni (1. tábla 6). Mivel a környéken szinte minden férfi rapszódott, a pisztoly nem meglepő. Sajnos a készítőjét nem ismerjük. A letkési guzsalyok száma a 19. században még dísztelen, a 20. században már az alsó harmadig faragott. Letkésen sem volt azonban mindenki ügyes kezű – tanulóguzsalyt tarthatnánk azt a kezdetleges kialakítású 1948–49-ben készült tárgyat, amelyre a „KM” és a „DLné” monogramokat vésték, ha épp az évszám és a két monogram, a második már asszonynevet jelölő, nem tanúskodna az ellenkezőjéről.

A Börzsöny legészakibb településén, Bernecebarátnin használták azt a guzsalyt, melynek különlegessége a rúd csúcsán ülő, színesre festett tengelic madárka: a domború, figurális faragásokban oly szegény Pest megyei anyagban, ha nem is egyedülálló – Cegléden is fennmaradt egy kevésbé mives madárformájú szárccsúcs –, mindenképpen igazi kuriózum.

A Börzsönyvidék guzsalyainak összehasonlítása a környező területekkel, a hatások vizsgálata további kutatásokat igényel, elsősorban a határ túloldalán lévő települések vonatkozásában. A nógrádi területek guzsalyait vizsgálva kimutathatók hasonlóságok, de nem egyértelmű a palóc hatás, különösen a szár díszítésében vannak markáns különbségek.

Pest megye faragott guzsalyainak formai jegyeit és az alkalmazott díszítményeket áttekintve elmondható, hogy a kisebb eltérések ellenére a paraszti faragóművészet az országos trendekhez alkalmazkodott a 19–20. században, különösen, ami a női munkaeszközöket illeti. Az ékrovás és a vésés alkalmazása, a 19. században a mértánias díszítmények faragása, majd a 19. század végétől a növényi ornamentika és a mértánias díszítmények együttes használata országszerre igazolható. A karcolás és a domború faragás egyetlen guzsalytalpon sem mutatható ki, pedig e technikák használata nagyobb teret enged a naturalizmusnak. A parasztfaragások díszítményeit három stíluscsoportba sorolhatjuk:¹¹

- a legrégebbi csoportot alkotó tárgyak térkitöltő elemei a különböző méretű rozetták (ide sorolhatók a ceglédi, perőcsényi guzsalyok);
- a következő csoport elemeiben a rozetták mellett egyéb ékrovásos elemek és vésett indák alkotják a kompozíciót (pl. az isaszegi guzsalyok);
- a harmadik csoportban a lazán elhelyezett rozetták közötti területeken megjelenik a vésett virágornamentika, elkezdődik a naturalista ábrázolás térnyerése (pl. letkési, galgamenti guzsalyok).

A továbblépés azonban nem történt meg. A mezővárosi népművészet a 19. század közepétől már nem fejlődött tovább, és a technikai kötöttség a megye többi területén is konzerválta a korábbi díszítmények alkalmazását. Az 1865-ben és az 1924-ben faragott letkési guzsalyok technikája azonos, az emberábrázolás új, de a faragó itt sem lépett tovább a domború faragás felé. Huszonöt év múlva pedig már guzsalyt sem faragtak, még az elzárt Börzsönyben sem.

A kendermunka többi szerszáma nem vagy legfeljebb egy-egy vésett szívvel, monogrammal, indával díszített – a tilók, motollák, gombolyítók, csörlők, szövőszékek és vetélők cifrázása nem volt szokásban a megye területén. Ezek a tárgyak nagy igénybevételnek voltak kitéve, használaton kívül a kamrában tartották, nem volt érdemes díszíteni. Egy 19. század végén Nagykőrösön faragott, ékrovással díszített, a ceglédi csörgős guzsalyokhoz hasonló, szintén csörgős szárú motolla egyedi leleménynek tűnik, mely nem talált utánpótlást (2. tábla 1). Nem ismerjük a készítőjét az 1864-ben Tahitótfalun készült percentős motollának sem. A szerkezetet borító falap oldalán lévő vésett óraszerű, húsz rőf fonal mérésére alkalmas

■ ¹¹ Domanovszky 1981: I. 218–219.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

1. tábla: Női munkaeszközök, guzsalyok: 1: guzsaly Ceglédreől (CKM N.58.34.1.); 2: tulipános guzsaly Isaszegről (IMK 70.118.1.); 3: féltalpas guzsalyok Vác környékéről (TIM N.71.18.1. és N.79.211.1.); 4: Sági István feleségének faragott guzsalya, Kemence, magántulajdon; 5: állatalakos guzsaly Letkésről (TIM N.89.20.2.); 6: emberalakos guzsaly Letkésről (TIM N.89.20.1.)
Fotó: 1-5. kép Halper János, 6. kép Orlik Edit

számlap és faragott mutató hasznossága mellett díszítőelemként is szolgál. A számok felett sarkosan elhelyezkedő vésett tulipános-indás motívum teszi teljessé a kompozíciót (2. tábla 2).

Mosósulykok

A ruhák sulykolással való tisztítása nem kímélte az erre használatos eszközt, a mosósulykot sem – ha megrepedt vagy eltört, nem őrizték tovább. Amikor új mosási technikák jöttek divatba, a sulykot áttették a konyhába, törőszerszámként vagy vágódeszkeként használták tovább. Erre utal egy 1881-es datálású kisoroszi darab, ahol a hajdani, nem túl mives hullámos-indás mintát alig lehet észrevenni a mosástól való kopás és a sűrű késnyomok között. A sulykok legnagyobb része egyszerűen kialakított, nyeles téglalap alakú eszköz volt. A megye területén kevés díszített példány készült, ezekből is alig maradt. Szerelmi ajándékként inkább guzsalyt vagy mángorlót ajándékoztak választottjuknak a legények. A 19. század végéről a Csepel-szigetről és a 20. század első feléből a Börzsöny településeiről mondható, hogy faragott mosósulyok is szerepelt a szerelmi ajándékok között. Jankó János 1897-ben Tökölön gyűjtött két sorozatot, melyek valószínűleg két faragó keze alól kerültek ki. Az első sorozatban a megmunkálás egyszerű, nem vall gyakorlott készítőre. A tárgyak mindkét oldalára vésett szimbólumok – emberfejben, illetve szívben végződő nyél, életfa, cserépből kinövő tulipán, csillag, összefonódó hullámvonal, madár – az emberi élet egyik legkiemelkedőbb mozzanatára, a párválasztásra utalnak (2. tábla 3).¹² Az egyik tulipános-szíves sulyok hátoldalán lévő Kossuth-címer és a fölötte álló stilizált ökör azonban meglepő társítás. A másik, ugyanekkor gyűjtött sorozat csak egyik oldalukon faragott, karcosabb tárgyakból áll (2. tábla 4). A vésett díszítés egységesebb, rozetták, indák, tulipánok alkotják. Sajnos nem maradt fenn Jankó János feljegyzése arról, hogy a tárgyak a tököli illír vagy magyar etnikumhoz köthetők-e, és későbbi készítésű tököli mosósulyok sem ismert. Szintén a Csepel-szigeten, Szigetszentmiklóson gyűjtötték azt a mosósulyok-mángorló párt, amelynek páros jellege és díszítménye egyaránt szerelmi ajándék voltára utal. A nyél kialakítása fallikus, a vésett díszítés cserépből kinövő rózsás-tulipános csokrot ábrázol (2. tábla 5).

A másik, a Csepel-szigettől viszonylag távol eső terület, ahol faragással díszített mosósulykot is kapott a lány kedvesétől, a Börzsönyi Perőcsény és Ipolytölgyes. Ezek a tárgyak az 1920-as évektől 1950-ig készültek, kizárólag ajándékozás céljából. A korábbi tárgyak kompozíciója kiérleltebb, szimbólumai (a cserépből kinövő páros szív és tulipán, illetve a tulipánvirág közepéből kinövő kicsi bimbó) egyértelműen szerelemre és házasságra utalnak, a megformálás módjában azonban már nincs hasonlóság (2. tábla 6). Az 1948 és 1950 között készült tárgyakra madarat, természetes rózsát, leveleket és a guzsalyokról már ismert forgórózsát faragott készítőjük. A rozetta szép kiviteli, a természetesen faragott díszítmények is ügyes kezű készítőkre utalnak, de a kompozíció elemei elnagyoltak, egymáshoz nem illeszkednek – valószínűsítve azt, hogy készítőjük e tárgytypus faragásában járatlan volt.

Mángorlók

Pest megye jelentős részén házilag szőtt kendervászonból készültek az alsószoknyák, pendelyek, ingek még a 20. század elején is. A félig még nedves vászonruha vasalásának eszköze volt a mángorló, később, az 1920-as évektől kezdődően a kékfestő anyagból készített ruhadarabokat dörgölték vele fényesre. Mivel gyakran használt és erősen igénybe vett tárgytypusról van szó, a mángorlók többsége egyszerű kialakítású keményfa hasáb nyéllel, a funkcióból adódóan alsó része általában sűrűbben vagy ritkábban bordázott. A felső rész lehet sima vagy díszített, íves, karéjos, néha esztergált gombban végződő kialakítású. Évszám, név vagy monogramdíszítés sok tárgyon látható, utalva arra, hogy a tárgy ajándékként készült. A díszesebbre faragott tárgyak formája, nyélkialakítása, motívumkincse változatos, területi sajátosságokat nem mutat, nem olyan karakteres, mint a guzsalyok díszítése, bár az alap díszítőelemek hasonlóan vagy megegyeznek. Az alföldi mezővárosok emlékényaga különösen gazdag és változatos. Nagykőrösön faragta 1829-ben Virág József Koroknyai Erzsébetnek szerelmi ajándékként azt a fallikus kígyófejes nyélben végződő mángorlót, amelynek egész díszítése és szimbólumrendszere a párválasztás tematikájára utal. A tengelyesen szimmetrikus, jól tagolt kompozíció a nyél felől indulva indákat, stilizált tulipánt, belőle kinövő bimbót, majd szívet, pá-

■ ¹² Hoppál-Vass 1978: 9–18.

1.

2.

3.

4.

6.

5.

2. tábla: Női munkaeszközök: 1: csörgős motolla Nagykőrösről (AJKMGY N.60.38.14.); 2: percentős motolla Tahitótfaluból (FMC N.57.6.1.); 3: mosósulyok Tökölről (NM 10585); 4: mosósulyok Tökölről (NM 10898); 5: mosósulyok-mángorló pár, Szigetszentmiklós, HGY; 6: mosósulyok Vác környékéről (TIM N.71.158.1.)

Fotó: 1-2. és 5-6. kép Halper János, 3-4. kép Sarnyai Krisztina, Néprajzi Múzeum

ros levelet és madárpárt ábrázol. A mángorló szegélye is gazdagon vésett: körök, szívek és fák díszítik. Ez a legkorábbi datálású mángorló Pest megye gyűjteményeiben (3. tábla 1). A 19. század közepén készült az a körtefából faragott mángorló, amely különleges nyélkialakítása miatt érdemel figyelmet. A tárgy legfőbb díszé a tulipánalakúra faragott nyélvégződés. 1865-ben ismeretlen faragó Nemes Juliána részére készített egy mángorlót ajándékba. A megajándékozott finom vonalú betűkkel kifaragott neve indák és virágok – tulipán és szellőrózsa – között kitölti a mángorló közepét. A tárgy az egyetlen a megyében készült női munkaeszköz, amely domború faragású; a név, a dátum és a növényi ornamentika kiemelkedik az apró pontozással díszített háttérből (3. tábla 2). 1897-ből származik az a nagykorösi mángorló, amelyet a két oldalára vésett felirat szerint Baranyi Mihály készített és ajándékozott Deák Mária örömére. A felső lapot kitöltő minta vésett hatágú rózsát, forgórozettát, négyágú rózsát, edényből, illetve vázából kinövő háromtagú virágkompozíciót, tulipánt és lehajló ágú fűzfát ábrázol. Összehasonlítva a korábban faragott nagykorösi mángorlókcal már a mezővárosi faragó népművészet hanyatlásának jeleit mutatja. A Cegléden készült és fennmaradt mángorlók sem mutatnak egységes képet, sem forma, sem a díszítőmotívumok, sem azok kimunkálása tekintetében. Egyaránt találunk laposabb és magasabb, koporsószerű formát, hullámosat és simát. Különösen kedvelték a vésett feliratokat; évszámok, nevek, monogramok sok itt készült tárgyra kerültek. 1922-ben készült tölgyfából az a mángorló, melynek egész felső részét gazdagon díszítette, cifrázta ismeretlen alkotója. A készítő vagy tulajdonos monogramja fölött vésett tulipán és árvácska, lombos fa, majd újabb monogram felett ülő galamb, végül az évszám zárja a kompozíciót. Viszonylag későn, 1918-ban faragták azt a szögletes hasáb alakú, zárt nyélkialakítású mángorlót, amelynek mind formája, mind motívumai ritkának tekinthetők a Pest megyei anyagban – ezen kívül a közeli Abonyban fordul még elő hasonló. A guzsalyokon gyakran látható ékrovás és vésett rozettadísz itt újra megfigyelhető. Mindkét oldalán végigfut az összefonódó hatágú rozettából álló díszítmény, tetejét vésett rozetta, babérággal körbefogott koronás magyar címer és cserépben növe, naturálisan ábrázolt rózsza díszíti. Készítője valószínűleg tudatosan, talán a korábban készült ceglédi guzsalyok díszítményét másolva faragta alkotását.

Vác környékén és a Galgamentén a használhatóság volt az elsődleges szempont, alig találunk

díszített mángorlókat. Rádon készült a 19. század második felében az a tárgy, melynek apró cserépből kinövő indás-kacsos növénye a mángorló egész felületét elborítja (3. tábla 3). Érdekesség, hogy a díszítmény több megyebeli mángorlón felbukkan, egymástól nagy földrajzi és időbeli távolságban. Így például hasonlít egy kevésbé kvalitatásos nagykorösi mángorlóra, egy abonyi és egy alsónémedi darabra és egy szép kivitelű ócsai mángorlóparra. Az ócsai darabok egyértelműen szerelmi ajándékként készültek, amit nemcsak a belevésett két monogram, de a formai kialakítás is bizonyít: a fallikus nyelvű darab robusztusabb, a másik karcsúbb forma (3. tábla 4).

1868-ban készült, de archaikus elemeket őriz egy Szokolyán faragott mángorló vésett díszítése. Az oldalain egymásba fonódó hullámvonal fut végig – az egyik oldalon a hullámok közt a készítő neve, a tetején geometrikus emberszerű alak, egyszerű hatszirmú rozetták és cserépben növe életfa (3. tábla 5). A Börzsönyben készült tárgyak közül több érdemel említést. Így az 1858-ban Ipolytölgyesen készült, cserépből kinövő hétágú tulipánfát ábrázoló vésett mángorló és egy datálatlan perőcsényi darab, melynek egyetlen díszé egy szépen faragott és színezett rozetta. Vámosmikolán „Nímet” Katalin 1835-ben lett gazdagabb egy mángorlóval, amelynek egyszerűségében is kiérlelt kompozíciója mélyített hatszirmú rozettát, sűrűn rovátkolt szívet, tulipánt és mintázóvassal beütött apró díszítőmotívumokat, valamint egyenletes, szépen faragott feliratot tartalmaz. 1853-ból származik az a másik mikolai darab, melynek motívumai a börzsönyi guzsalyokon már felbukkantak: ilyen a vésett farkasfogás szegélydísz, a rozetta és a szívből kinövő naturális virágornamentika együttes alkalmazása.

A Csepel-sziget emlékanyagából az 1870-ben Ráckevén készült tárgy érdemel említést. Kialakítása, díszítménye egyaránt arra utal, hogy csupán ajándéktárgyként szolgált, nem használatra szánták. Lapja vékony, szára karcsú, a fogója szívalakú, ékrovásos mintával gazdagon díszített. A mángorló tetején végigfutó kettős ékrovásos szalag tulipánból kinövő indákat fog közre. A növényi ornamentika is ékrovásos technikával készült, csak Tóth Juliána neve és a készítés dátuma vésett (3. tábla 6). 1878-ban Szigetszentmiklóson készült az a ráckeveihez hasonló, de kevésbé míves darab, ahol az ékrovásos szegélydísz mintázószablonnal készített díszítmény helyettesíti. Itt a tulipános-indás középrész véséssel készült. Állapota arra utal, hogy nem dolgoztak vele, nem is használatra szánták.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

3. tábla: Női munkaeszközök, mángorlók: 1: Koroknyaji Erzsébet mángorlója, Nagykőrös, 1829 (AJKMGY N.60.1.88.); 2: Nemes Juliána mángorlója, Nagykőrös, 1829 (AJKMGY N.60.1.86.); 3: mángorló Rádról (TIM N.71.75.1.); 4: mángorlopár, Ócsa TH; 5: mángorló Szokolyáról (TIM N.80.19.1.); 6: mángorló Ráckevéről (ÁMN.71.42.1.)

Fotó: Halper János

A mángorlók használata a megye egész területén általános volt. Anyag, forma, keresztmetszet, vállkialakítás, nyélforma, nyélvég tekintetében nem lehet sem táji csoportokat, sem korszakokat általános érvénnyel elkülöníteni. A díszítés egy ékrovásos és egy domború faragásos tárgy kivételével vésett, többnyire rozetta és növényi ornamentika. Az alakos ábrázolást néhány madár és egy hernádi mángorló elnagyolt kígyóábrázolása képviseli. A motívum kialakításakor egy-két korai, a 19. század közepéről származó tárgy kivételével a faragók nem törekedtek szimmetriára. Felirat, évszám gyakorta szerepel a tárgyakon, de sajnos a készítőkről, egyéb faragványaikról nem maradt fenn adat.

A háztartás fatárgyai

A paraszti, parasztpolgári háztartások konyhájában használatos fából készült eszközök zöme díszítetlen. A fali vagy az asztali sótartót, a fiókos fűszertartó polcot, a kanáltartót, akár házi kivitelezésben készült, akár specialista szerszáma alól került ki, vagy vásáron vett darab volt, kevés helyen tartották cifrázásra érdemesnek. Ilyen tárgy az a Soroksárról származó fali sótartó, melynek felső, a falra illeszkedő részét egy nyakból kettéágazó stilizált kettős lófej díszíti. Egy 1830-as datálású, a Börzsönyi Perőcsényből származó hatszögű sótartó díszítménye az ácsolt ládákéhoz hasonló, stilizált ember- és növényi motívumokkal (4. tábla 1). A fiókos fűszertartó felső peremének hullámos vagy leegyszerűsített levélszerű kialakítása, a gombok formázása a legmutatósbab díszítmények közé tartoznak. A jól szellőző, lyukacsos fali kanáltartó általánosan használt forma, de csak a nyél tetejét faragták hagyma- vagy tulipánformájúra. Az újabb típusú, négyoszlopos csapolt szerkezetű kanáltartó ládikát a megye északi részén használták – Vác környékén és a Börzsönyben, ahol „varicskatar-tónak” nevezték. Díszítőeleme a kanáltartó ládika oldalán végigfutó gúlaszerű sorminta vagy a hasított fapántokból készített fonás. A Nógrád megyében gyakori áttört mintát Pest megyében egy Csóváron készült kanalas képviseli, a falemezkékbe tulipánokat fűrészelt készítője (4. tábla 2). A kemencei fafaragó Sági család tagjai nemcsak guzsályfaragásban jeleskedtek, hanem fűszer-, só- és kanáltartókat is készítettek az 1950-es évek végéig. A konyhai munkákban használt tárgyak díszítése különösen ritka, hiszen konyhában-kamrában

tartott, nagy igénybevételnek kitett tárgytípusokról van szó. NagyBörzsönyben maradt fenn egy hosszú, barokkos fogókialakítású, domború faragásos margarétával és monogrammal díszített, szép kivitelű káposztagyalu (4. tábla 3). A háztartásokban fellelhető faragott fatárgyak sajátos csoportját alkotják a Pest megyében elszórtan fellelhető vajdíszítő formák. A tejgázdálkodást folytató parasztság a friss vaját nem a saját igényeinek kiszolgálására készítette, hanem piacra vitte, és a városi polgárság asztalára került. A váci piacon valószínűleg a 19. század végétől árusítottak formázott vaját, amelyet többféle típusú, fából készült díszített formával alakítottak piacképesse és egyben mérhető mennyiségűvé (5–10–20–25 dkg). A megyében Sáríban, Biatorbágyon és a Vác piackörzetéhez tartozó falvakból került elő vajdíszítő eszköz. Ismert a széthajtható, négyoldalú – inkább német és osztrák eredetű – dobozforma, melynek véséssel mélyített díszítményein köpülő nő, fagerendás ház vagy istálló, rózsza és számocatő látható. A tárgy készítése helye ismeretlen, valószínűleg vándorárusok hozták magukkal. Általánosabb az egy darabból faragott, téglatest alakú, oldalán bordázott, belsejében virágot vagy gyümölcsöt ábrázoló forma, melyből Vámosmikoláról apró virágos, Pencről rózsás, bogycs és málnás díszítésű maradt fenn, ezek is valószínűleg felvidéki vándorkereskedőnél vagy vásárban beszerzett példányok, melyet külhoni specialisták készítettek szériában (4. tábla 4). Az ovális kialakításra is akad példa Vác környékén. Egy 19. század végi, „H” monogramos, rombuszokkal díszített forma valószínűleg házilag készítésű. A felirat tanúsága szerint Rádon készült vaját tett ékeesebbé az a formázó, melynek díszítménye, egy tehén, hasonló ábrázolásban az Abaúj megyei Göncről is ismert. A penci készítő 1905-ben faragta egy vaját rendszeresen árusító rádi asszony számára (4. tábla 5). A mintavándorlás útja sajnos nem követhető nyomon. Biatorbágyról nyulat, őzet, mókust, leveleket és bogycsokat ábrázoló, kétnyelvű hengeres vajformázó került elő, mely inkább lengyel és szlovák területekről ismert.¹³ Utolsó tulajdonosa már nem vajcifrázásra használta, hanem mézes süteményt formázott vele.

A lakóház többi részét vizsgálva alig találunk faragott tárgyat. A bútorokon kívül csupán egy-egy házilag készített, nem túl mives képkeret, tükrökeret került a szobába – a díszítést a képek, fényképek maguk jelentették. Faragott tükröst Pest megyében nem készítettek. Aszód környé-

■ ¹³ Viga 1987: 87–94.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

4. tábla: A háztartás fatárgyai: 1: sótartó Perőcsényből (BMGY 61.1.7.); 2: kanalas Csővállról (TIM N.79.101.1.); 3: káposztagyalu, Nagybörzsöny TH; 4: vajformázó minták, Penc (JLMK 69.11.11. és 69.11.12.); 5: vajforma Rádról (JLMK 66.48.1.); 6: irattartó ládika Domonyból (APMGY N.77.17.1.)

Fotó: Halper János

kén a 20. század első felében nagy divatban voltak a lombfűrészszel készült cikornyás-indás keretek, Versegen menyasszonyi koszorút is őriztek lombfűrész munkával készített keretben. A Solymáron fennmaradt vésett, indás-leveles díszítésű csizmahúzó egy funkciójából adódóan ritkán díszített tárgy típus egyedi darabja. Ugyancsak ritka példány a családi iratok őrzésére szolgáló fiókos ládika; Domonyban Tordel János készített a millenium évében magának egyet. A szép kiviteli doboz fedelét szimmetrikus, fekete festéssel is megerősített vésett leveles-indás ornamentika, a készítő neve és a dátum díszíti (4. tábla 6).

Az első világháború alatt a hadifogságba esett férfiak közül sokan kedvet kaptak a faragáshoz, hogy jobban múljon az idő. Bakák és tiszték egyaránt faragtak, egymástól lesve el technikákat és motívumokat. Hazatérve ezeket a tárgyakat nagy becsben tartották; a táborokban készült dobozok, cigarettatartók, evőeszközök, ökölbe szorított kezű formázó végű botok paraszti és polgári otthonok szobáiba egyaránt bekerültek, de csak kevésbé kötődtek a helyi faragó hagyományokhoz, a keletkezési hely és körülmények hatása jelentősebb volt.

Férfi munkaeszközök *Mesterségek eszköztára*

A legrégebbi, többnyire datált, férfiak által használt munkaeszközök a fával foglalkozó céhes mesterek maguk készítette szerszámai. A mesterek nagy gonddal díszítették eszközeiket, ügyelve arra, hogy a funkcionalitás ne sérüljön. A 18. század végéről több kádár- és asztalos szerszám maradt fenn, a legkorábbi emlék egy 1783-ban készült ceglédi gyalu (5. tábla 1). A 18. század végétől a 19. század közepéig tartó időszakból több gyalut és csínvágót őriznek múzeumaink Kisoroszióból, Ceglédre, Vácról, Ürömről. A tárgyak díszítménye hasonló – palmettás, csigavonalas és indás, jellegzetesen barokkos vésetek és sablonnal beütött sorminták együttesen adják ki a díszítményt. A készítés dátuma, a mester monogramja szinte valamennyi tárgyon felbukkan – továbbörökítve a mesterséget folytató leszármazottakra a nevet és a szerszámot is. A nagyobb felületű csínvágók a leggazdagabban díszítettek (5. tábla 2). Már a céhek feloszlása utáni időből származik egy nagykőrösi mester, Mózes Sándor 1896 és 1898 között készült szerzőmunkája: a gyaluk, fűrészek, párhuzamos

vonalzó mind gazdagon díszítettek. A millenniumi hangulatra utal a tárgyak mindegyikén felbukkanó vésett koronás magyar címer, az öntudatos mesterre pedig nevének megörökítése minden szerszámon (5. tábla 3). Szépérzékét dicséri a motívumok formához idomuló változatossága, a forma és a díszítmény remek összhangja, az archaikus geometrikus elemek és a természetes motívumok változtatása. Külön kiemelkedik az együttesből egy falcgalyu, melynek alsó peremén az ácsolt ládák motívumkincséből ismert geometrikus emberábrázolású sorminta követi a szerszám ívét.

Pest megye városaiban a mézeskalácsos és a kékfestő ipar is virágzott a 18. század végétől. A múzeumok gyűjteményeiben jelentős számú fából faragott mézeskalácsos ütőfa és kékfestő nyomódúc található. A formakészítők munkája speciális készségeket és szakismeretet igényelt, a faragni tudás nem volt ehhez elegendő. A dúcfaragással foglalkozó specialisták Pest megyei működését a céhes-iparos források alapján nem lehet egyértelműen bizonyítani. A kékfestő minták faragását többnyire a manufaktúrák faragóműhelyeiben végezték, s a legények vándorlásával, illetve vásárokon terjedtek. A megyében fennmaradt egyik legkorábbi datált nyomódúc egy damasztiszövés-mintát utánzó, 1813-ban készült ceglédi darab.¹⁴ A nagykőrösi Vladár kékfestőműhely a 19. század második felétől egészen az 1950-es évekig használta nyomódúcait. A virágokat, leveleket, kalászos mintákat nyomó dúcokat valószínűleg helyben faragták.

A mézeskalácsos-ipar eredete a középkorig vezethető vissza, de sajnos tárgyi emlékei csak a 18. század végétől maradtak fenn. A török után újratelepülő városokba – Budára, Pestre, Vácrára, Szentendrre – betelepülő külföldi mesterek között több mézeskalácsos volt.¹⁵ A mesterek közül sokan maguk foglalkoztak formafaragással, de sajnos kevesen hagyták nevüket az utókorra. A mesterjegy alapján a pesti Ludwig mester műhelyében készült 1863-ban az a romantikus megfogalmazású ütőfa, amely Hunyadi Lászlót lóháton, kivont karddal ábrázolja (5. tábla 4). A szentendrei Ottinger Károly műhelyéből múzeumba került tárgy eredeti tulajdonosa – a ráfaragott név tanúsága szerint – egy Lengyel József nevű mézeskalácsos lehetett. Szentendrén, Ráckevén, Vácon és a máriabesnyői kegyhelyen egyaránt sok forma maradt fenn: babák és huszárok (5. tábla 4), különböző méretű szívek, kardok. Vannak ke-

■ ¹⁴ Domonkos 1981: 64.

¹⁵ Weiner 1981: 27.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

5. tábla: Férfi munkaeszközök: 1: gyalu Ceglédről, 1783 (CKM N.55.34.3.); 2: csínvágó Kisorosziból, 1788 (FMC N 56.39.1.); 3: Mózes Sándor nagykőrösi mester kézifűrész, 1896 (AJKMGY N.88.6.1.); 4: mézeskalács ütőfa Hunyadi László ábrázolásával Szentendréről (FMC N 55.19.1.); 5: mézeskalács ütőfa, a mariazelli kegyszobor (TIM T.53.71.1.2.); 6: Szent Mihályt ábrázoló hordófenék-faragvány Vácról (TIM N.71.138.1.)

Fotó: Halper János

vésbé gyakran használt vagy újabb formák, mint a Krampusz, de előfordul gitár és kakas, menyecske, zsebóra és pisztoly is. A mézes tészta vallásos tematikájú formát is nyerhetett: egy 19. század végi szentendrei ütőfa formájába Oltáriszentséget faragtak, egy korabeli váci minta a mariazelli kegyszobrot ábrázolja (5. tábla 5). A mézeskalácsosok foglalkoztak viaszofferek előállításával is, ezek a mintaformák azonban egyértelműen mézeskalácsokhoz készültek. Váci az a szívalakú forma is, melynek belsejében gazdagon faragott növényi ornamentika között állat- és emberalakok sokasága látható.

A szőlőműveléssel kapcsolatos faragott eszközanyag több egyedi kötődést mutat. A megye északi része, Buda és Szentendre, valamint Vác és környéke a 19. század végéig híres volt jó borairól. A szőlővel és borral foglalkozó gazdák gyakran jelölték évszámmal, monogrammal hordóikat. A Vácról származó, filoxéravész előtti boroshordó fenekének gazdagon kimunkált, a sárkányt legyőző Szent Mihályt ábrázoló domború faragása a 18–19. század fordulójáról származó pintérremek töredéke lehet (5. tábla 6). Szintén a váci borforgasztási kultúra terméke az a domború faragásos, 19. század közepén készült asztali hordócska, melynek díszítménye szőlőlevelet és szőlőfürtöt formáz. A másik jellemzően díszített tárgytypus a szőlőprés. A Duna mentén egyaránt elterjedtek a kisebb középorsós borsajtók, melyeket satunak, sotunak is neveztek, és az egykarú emelő elvén működő hatalmas bálványos prések. A prések keresztgerendája és főfája gyakran megőrizte faragott formában a büszke tulajdonos nevét – ez különösen a német ajkú települések borosgazdáit jellemezte. 1823-ban Szendehelyen Johann Heinisch készítette és használta azt a prést, melyet a feliraton kívül nyolcszirmú rózsák és forgórózsák díszítenek. A díszítmény hasonlít a guzsalyok rozettáira. Magyar gazda használta Hévízgyörkön a 19. századtól azt a vésett emberalakos prést, melynek bájosan naiv megformálása figurái a kánaáni szőlőfürtöt cipelik (6. tábla 1). Szintén emberalakos a budakalászi sváb gazda, Rupert Szedlák szőlőprése. A ma már színeiben megkopott, de eredetileg színesre festett, 1857-es datálású tárgy kiemelkedően műves darab. A présen két oldalt egy-egy csőrében szőlőt vivő holló látható, a kompozíció közepén két mesterember ül egymással szemben, háromlábú csizmadiaszéken, kezükben pohár. Az asztalon álló nagy méretű csizma valószínűleg a csizma-

dialegény-avatásokon használatos különleges serleg lehet.¹⁶ Készítője több faragótechnikában is jártas volt, a prés díszítményei lapos- és domború faragással készültek. A filoxéra pusztítása után az újratelepített szőlők minősége már nem érte el a korábbi szintet, de a borkészítés továbbra is fontos tevékenység maradt – még az 1940-es években is készültek új prések, mint a kismarosi Johann Mohr 1943-ból származó, virágos-indás vésetű darabja.

Parasztberek és pásztorok egyaránt használták bor vagy pálinka szállítására, valamint ivóedényként a fából készült kulacsot, másik nevén csutorát. A csutorás mester által esztergált, vásárokban beszerezhető faedény gyakran dísztelen vagy bőrszíjakkal, festéssel, esztergált koncentrikus körökkel, máskor rovátkákkal mintázott volt. A csikóbőrrel borított kulacs az egész területen ismert, de megyeszerte fennmaradt néhány különleges alkalomra készült, faragott darab is. 1865-ből származik a váci Budai János kulacsa – itt a vésett tulipános ornamentika a középrészben helyezkedik el, míg a név és az évszám körülötte fut. A szintén ebből a korból származó másik váci kulacs díszítménye fordított: Kurdi Mihály neve került középre, ezt öleli körül az indás véset (6. tábla 2). Alsónémediben gyűjtötték, és 1884-ben készült a felirat tanúsága szerint az a kulacs, melynek előlapját több sor farkasfog és különböző sűrűségű rovátkolás mellett középen egy szépen megmunkált, domború faragással készült koronás kiscímer díszíti. A tárgy jeles alkalomra készülhetett, de sem az alkalom, sem a készítő nem ismert. Talán az 1884-es választásra készült korteskulacs lehetett, akárcsak a Nagykőrösön 1888-tól használt domború faragásos társa. A nagykőrösi kulacs szőlős-szarvasos-pálmafás kompozíciója és a fölül levő kézfogós jelenet, illetve az „Éljen 1848” felirat egyaránt politikai jellegű alkalmi használatra utal. Egy 1900-ból származó, vásáron vett nagykőrösi kulacs szőlőfürtös-babérokosorús-rozettás faragványa hasonló jellegű. A két kulacs faragása valószínűleg egy kéztől származik, erre utal a kulacs vállán és lábán futó apró rovátkák hasonlósága is. Készítőjük nagykőrösi specialista lehetett.

A Duna menti települések életében fontos szerepet töltöttek be a Dunán sorban kikötött hajómalmok. Vácon, Ráckeven az 1930-as évekig a gabona jelentős hányadát ezekben őrlték. Az egyre kedvezőtlenebb lehetőségek ellenére mindkét város határában egészen 1950-ig, az ál-

■ ¹⁶ A szőlőprés Szentendrén, a Római Kötárban megtekinthető. Ltsz: FMC N.76.3.1.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

6. tábla: Férfi munkaeszközök: 1: szőlőprés Hévízgyörkről (APMGY N.78.2.1.); 2: kulacsok Vácról (TIM N. 71.92.1. és N.71.93.1.); 3: malomferkó Ráckevéről (ÁM 64.31.1.); 4: Széchenyi Istvánt ábrázoló orrtőke (TIM T.53.79.4.); 5: halpucoló kés és tokja Vácról (TIM N.71.79.1-2.); 6: ökörjárom Pomázról, 1858 (FMC N.70.21.1.)

Fotó: 1-3. és 5-6. kép Halper János, 4. kép Orlik Edit

lamosításig működött malom. A hajóácsok a ház-hajó és völgyhajó orrát is díszíthették faragással. Ráckevén a hajó orrán a kissé bumfordi bajuszos-turbános vagy kalapos „malomferkó”, az első bordák tetején kisebb hasonló faragott férfifejek, a „kisbarátok” álltak¹⁷ (6. tábla 3). Az egyik utolsó fennmaradt váci hajómalom orrát díszítő, 19. században készült szoborszerű faragvány felismerhetően gróf Széchenyi Istvánt ábrázolja (6. tábla 4). 1832-ben készült Vác város kisváci részén az a fa késtok, amely egy haltisztításra használt széles pengéjű késhez tartozott. Az itt élő lakosság erősen kötődött a Dunához, sok halász, hajósgazda, vízimolnár élt a város ezen részén. A Kisvácon jelentős szerepet játszó Kurdi család egyik ügyes kezű tagja a mindkét oldalán rózsás-tulipános növényi ornamentikával díszített véseteket fehér méhviasszal töltötte ki. A technika Cegléről és Nagykőrösről ismert, de a megye északi részén több tárgyi emléke nem maradt fenn (6. tábla 5). A házi fafaragás gyakran használt eszköze volt a faragószék, amely a megmunkált fadarab rögzítését, „befogását” szolgálta. A Solymáron használt *Hanslbank* vagy jancsipad fejrésze emberalakúra faragott, de a nagybajuszú, sapkás alak megformálása elnagyolt.

A paraszti háziiparosok által készített mezőgazdasági faeszközök esztétikuma elsősorban anyagukban és formájukban rejlett. A gyakori, kemény használat nem is igényelte a díszítést. A Börzsönyi falvak közül Kemence lakosainak egy része, tíz-tizenkét család foglalkozott rendszeresen, még az 1920-as években is szerszámnél-faragással – köztük a guzsalyfaragással is foglalkozó Ságiak.¹⁸ Kezük alól kikerült díszített villa- vagy gereblyenyelet sajnos nem ismerünk. A faragott mezőgazdasági eszközöket térben és időben egyaránt elszórtan egy-egy tárgy képviseli csupán: különösen díszes egy pomázi, 1858-as datálású, cakkozott szélű, áttört szíves, színes, virágos festésű, nem mindennapi használatra szánt ökörjárom két belfája és járomfája. A járom a pomázi szerbek ünnepi felvonulásain a 20. század elejéig szerepelt (6. tábla 6). Hasonló díszítésű járombelfákat a Kisalföld déli részének uradalmi pusztáin faragtak a béresek. A többi eszköz kevésbé mives: ilyen egy Vác környéki datálatlan, pontozásos kaszanyél, egy 19. század végi, hullámvonalakkal és fenyőággal díszített ceglédi favilla, egy 1885-ből származó, tulipánfűzéses vésetű tótfalusi ökörjárom, egy 1941-es készítésű,

szintén fenyőágas vésetű dányi kévekötőfa és egy, a használatban erősen megkopott dupla indás, rozmaringágas szigetszentmiklósi cséphadaró. Gazdaemberek, legények egyéni széppérezékének szórványos megnyilvánulásai...

Pásztorfaragások

A pásztorok munkája nemcsak életmódjukra, szokásaikra és viseletükre nyomta rá bélyegét: a legjellemzőbbek a mindennapokon, munkavégzéskor használt tárgyaik, melyek nagy részét maguk készítették. A megyében két területen virágzott a pásztorművészet: az alföldi puszták szilaj pásztorai, valamint a Börzsöny és a Cserhát hegységek vidékének falusi juhászai, kanászhajók, tehénpásztorai éltették. A pásztorművészet fő megyebeli tárgytipusai a tereléssel, őrzéssel kapcsolatos szerszámok – ide tartozik a bot – és a mindennapi életüket megkönnyítő, elviselhetőbbé tevő egyes tárgyak, mint a borotvatok, az ivócsanak, a furulya. Több olyan jelentős pásztorművészeti tárgytypus említhető, amely más területeken gyakori, de Pest megyéből nem ismert: ilyen a gyufatartó, a bárányjegy, a kásakavaró, a tükrös, a bicska. A pásztorok által készített és használt bőr- (ostor, dohányzacskó), szaru- (lőportartó, dohánytartó) és fémmunkák (ostornyél, balta, fokos) értelemszerűen itt nem kerülnek bemutatásra.

A Nagykőröst, Ceglédet és Kecskemétet magában foglaló Háromváros pásztorművészete az alföldinek helyi variánsa, Kecskemét környékén a leggazdagabb, de számos jeles tárgy maradt fenn a másik két, Pest megyében fekvő település pusztáiról is. A Dél- és Kelet-Alföld pásztorművészete jelentősebb hatást gyakorolt a terület művészetére, míg a dunántúli művészet hatása gyengébb, noha gyakori volt a pásztormigráció a két terület között. A területre jellemző motívumkincs a geometrikus minták és a növényi ornamentika együttes alkalmazása. Jellemző faragott tárgytypusa a borotvatok.

A középhegységi, főként erdei legeltetést folytató pásztorok művészetén a palóc területek hatása érződik inkább, melyet az áttört és domború faragásos technikák alkalmazása bizonyít. A botokon kívül itt a borotvatokok és ivócsanakok a legjellegzetesebbek. A megyében egységes faragóstílus nem alakult ki, a tárgyak többféle technikával készültek.

■ 17 Kovács-Kovácsné 2005: 178.

18 Szabó I. – Szabó L. 1977: 86–88; Gönyey 1940: 230–231.

Az alföldi pásztorművészet a megyében a 19. században volt jelentősebb, míg a megye északi területein a 20. század közepéig alkottak pásztorfaragók. A faragásban járatosak paraszti megrendelésre is készítettek tárgyakat – sőtartókat, guzsalyokat, borotvatokokat. Az itteni pásztorokhoz eljuthattak a Dunántúlon készült tárgyak is, ilyen lehetett például egy Csővárról származó, de valószínűleg a Dunántúlon készült emberalakos – egyik oldalán cifraszűrös betyárt és menyecskét ábrázoló –, spanyolozott tükrös vagy egy Szobon fennmaradt karcolt díszítésű borotvatartó.

A közhiedelemmel ellentétben nem minden pásztor faragott, kevés kiemelkedő egyéniségről van tudomásunk. A legjelesebb palóc faragópásztorok egyikeként tartja számon a néprajztudomány a művein Szűz Máriát, Jézust, Jó pásztor, Atyaiszent, prófétákat megjelenítő Barna Jánost, akinek élete szorosan kötődik vidékünkhöz. Életének mintegy harminc esztendejét töltötte juhokat legeltetve Váctól pár kilométerre a Naszály északi, már nógrádi oldalán – így életműve Nógrád megye népművészetének része.¹⁹

A fából faragott pásztoreszközök legfontosabbika, a mesterség jelvénye a bot. Legegyeszerűbb, mindennapokon használatos formája a töről metszett, egyik végén vastagabb bot, melyet főleg barkóca(berkenye)fáról vagy somfáról vágtak, majd tűzőn párolták, ezután lehántották a kergét, végül zsírral bekenték, hogy tartós és szép fényes legyen. A bot az őrzés és terelés legfontosabb szerszáma, de támaszkodásra is kiválóan alkalmas volt. A pásztorok több botot is használtak munka közben, de tartottak egyet alkalomra is, ha hivatalos ügyük akadt, vendégségbe vagy templomba mentek. A faragott botok készítéséhez már nem minden pásztor értett, az ügyes kezűek viszont nemcsak társaikat látták el, de ajándékba vagy eladásra is készítettek botokat. A népművészet felfedezése idején, a 20. század elején polgári megrendelők – tanárok, rangosabb hivatalnokok, egyházi személyek – is kaphattak díszesen faragott botot.

Országosan is elismert botfaragó volt Nagy Pál Miklós. A megye legjelentősebb, legegységesebb stílusú faragóegyénsége a Gödöllői-dombság lankái között alkotott, a máriabesnyői kapucinus kolostor tehénpásztoraként. Nagy Pál Miklós 1868-ban született Jászapátiban, szegényparaszti családban. Édesanyja korán meghalt, a félárva fiú mostohájával nem jött ki, így hamar elküld-

ték szolgálni. Előbb Kocséron, majd Orgoványon tehénpásztorokodott – itt kezdett faragni, hogy ne aludjon el az állatok mellett. Tanítómestere nem volt, egyedi stílusát különleges, a korban szokatlan módon alakította ki. Munkáit könnyű megismerni a minden szabad felületet kitöltő nagyon aprólékos faragásról, a jelenetek és portrék, illetve mellképek spirálvonalban lefelé haladó megjelenítéséről, az elefántcsontszínű fa és a feketére színezett háttér, valamint karcosvonalak erős kontrasztjáról. Mivel olvasni és írni is tudott, kevés ráérő idejében a kezébe került újságokat lapozgatta, olvasgatta. A *Kis Újság* néhány számából nézte ki azoknak a híres személyiségeknek a portréját, akiket első arcképes botjára faragott. Mivel az első bot nagy sikert aratott, Nagy Pál Miklós további portrémásolási lehetőségek után nézett. Mint Madarassy Lászlónak elmesélte, megrendelte Dolinay Gyula *Magyar királyok és hősök arcképcsarnoka* című albumát, s ettől kezdve tulajdonképpen üzemszerűen kezdte faragni „fejes történelmi botjait”. Időközben Kecskemétre került, ahol egy fogadóban dolgozott udvarosként, miközben a fogadóban és a városban egyre nagyobb keletjük lett a szép, aprólékos kivitelű botoknak. Sajnos Madarassy nem jegyezte fel, hogy a megtakarított pénzéből megvásárolt drága képes album hogy került Nagy Pál Miklós kezébe, ki ajánlotta annak megvásárlását.²⁰ Hogy a történelmi botokból hány készült, sajnos nem tudni, valószínűleg sok van magántulajdonban, de a ceglédi, a jászberényi, a kecskeméti, a veszprémi, a gödöllői, a váci és a Néprajzi Múzeum is őriz ebből a típusból néhány darabot. A történelmi botok ára attól is függött, hogy hány fej került fel rájuk; a hírességek között a hét vezér, királyok, politikusok, költők, az aradi vértanúk szerepeltek.

Kecskeméten került egy botja a Gödöllői élő népművészet-kutató, Magyar Kázmér kezébe, aki többször meglátogatta és megrendelésekkel látta el a faragót, sőt az ő révén került 1914-ben a máriabesnyői kapucinusokhoz tehenésznek, amikor Kecskeméten már nem tudta ellátni munkáját. Nagy Pál Miklóst ugyanis ifjúkorában megtiporta egy bika, emiatt bal keze nyomorrékká vált, bal szemére nem, jobb szemére alig látott. A Gödöllő melletti kegyhelyre tehát már mint kiforrott stílusú faragó került, aki aztán a következő több mint harminc itt töltött éven át nem sokat változtatott ezen. Nagy Pál Miklós

¹⁹ Madarassy 1934: 1–29; Lengyel 1995: 145–148.

²⁰ Madarassy 1935: 18–22.

jól érezte magát Besnyőn, s jó kapcsolatba került az itt megforduló búcsúsokkal is: botjainak alapanyaga a Mátrából érkezett, a kegyhelyre zarándokló mátrai búcsúsok hozták magukkal évről-évre Nagy Pál Miklós kérésére.

Madarassy így írta le az alkotó Nagy Pál Miklóst:

„Éppen a tehenek között áll és lehajtott fejjel egy sétatábon babrál. A még nyers botot baljában tartja, jobbáiban pedig egy kicsi gyöngyház nyelű zsebkést szorongat. A kés hegye a bot szárán ideges gyorsasággal szántogat, miközben a jobb szem csaknem ráfekszik a munkábvett botra [...] Ennyi testi fogyatékoság mellett igazán megcsodálni való, ahogyan dolgozik. Minden előrajzolás nélkül farag a botra... A faragás abból áll, hogy az elképzelt arcok, jelvények, virágok, növények, évszámok, fölírássok körvonalait a kis késsel kiárkolja, vagy ahogy ő mondja: kibabrálja”.²¹

Az elkészült motívumokat a beledörzsölt fekete kocsikenőcs tette még életszerűbbé, plasztikusabbá. A történelmi botok mellett készített „természeti botot” is, melyeket állatokkal díszített. Az ábrázolások itt is könyvekből kerülhettek a botra – hiszen sem a strucc, sem a zsiráf, sem a hiéna nem tartoztak az 1930-as években paraszti körben jól ismert állatok közé. Gödöllőn maradt fenn a Városi Múzeumban első világháborús botja, amelyen a szembenálló felek katonai vezetőit faragta meg saját apró fejes stílusában.²² Nagy Pál Miklós legszívesebben botokat faragott, de rendelésre más tárgyakat is készített. Madarassy leírásában szerepel virágtartó, kásakavaró-kanál és díszkobak is – ez utóbbit egy fényképről ismerjük, a másik két tárgytípusról nincs más forrásból tudomásunk. A jászberényi Jász Múzeum őrzi két famozsárát is. Ennek alapján is megítélhető Nagy Pál Miklós sajátos ismeretanyaga és világképe (7. tábla 1–4).

Az egyik mozsár, melyre a faragó saját portréját is „rábabrált”, a pástörélet szépségeit örökíti meg. A szaladó ménes és a legelésző birkanyáj között azonban jól felismerhető a veszprémi várhegy és az esztergomi bazilika ábrázolása. Nagy Pál Miklós valószínűleg egyik helyen sem járt. A másik mozsár ennél is eklektikusabb: viseletbe öltözött kislány, jegyespár, aratás mellett a honfoglalás képei, a teljes királyi díszbe öltözött Szent István király és a Jó pástör, valamint Déryné Széppataki Róza fürtös feje békésen megfér egymás mellett. Hogy ebből mennyi volt az esetleges megrendelő igénye, és mennyi Nagy Pál Miklós leleménye, sajnos nem tudjuk.

Vallásos szimbólumok, szövegek, ábrázolások azonban minden alkotásán feltűnnek. A fejes történelmi botok mindegyikén, a fejrésznél a szintén mindig megfaragott koronás magyar címer alatt Korpusz, IHS, áldó kéz, galamb, istenszem, „Hit, Remény, Szeretet” felirat látható. Körben imádságos szövegek olvashatók csigavonalban, néha a *Hiszekegy* vagy a *Himnusz*, illetve a *Szózat*, de több boton egyedi az imaszöveg.

Vallási botjai külön csoportot képeznek életművében. Külön érdekesség, hogy ilyen botot nem csinált pénzért, csak ajándékba lehetett kapni, mivel az szerinte Isten szolgálatára készült. A Néprajzi Múzeumban őrzött, 1932-ben készült egyik botján sajátos, spirálisan körbefutó stílusában többek közt Mária, Jézus, Mária Magdolna, az apostolok és szentek arcképeit faragta meg. Jó érzékkel választott ki különböző korokból származó, az egyház és a népi vallásosság számára egyaránt meghatározó szerepet betöltő szenteket: mint Szent István első vértanút, Szent Miklóst, Szent Sebestyént, a pástorszent Vendelt, a rendalapító Szent Benedeket és Ferencet, Padovai Szent Antalt, az Árpád-ház szentjeit, a barokk kor kedvelt szentjei közül Nepomuki Szent Jánost és Borromeo Szent Károlyt.²³ Szintén a Néprajzi Múzeum őrzi azt az 1939-ben faragott botot, melynek szalagszerűen körbefutó szövege, az eucharisztikus himnusz az abban az időben Budapesten tartott Eucharisztikus Kongresszusra utal. Az ábrázolt jelenetek és alakok között a litániák egyes megszólításainak mellképi ábrázolásai, evangéliumi események és szereplők, evangélisták, apostolok és szentek találhatók. Az ábrázolt szentek az 1932-ben faragott botról is visszaköszönnek, az ott megörökített szentek közül csak Szent György és Aquinói Szent Tamás nem szerepel a későbbi boton, de ez utóbbira újabb szentportrék kerültek, így Szent Bernát, Szent Félix, Szent Adolf, Szent Alajos, Szent Szaniszló. Az ábrázolások természetesen erősen leegyszerűsítettek, de Nagy Pál Miklós gondosan ügyelt arra, hogy például mind a tizenkét apostolt egyedi arcvonásokkal ruházza fel. Mindegyik ábrázolt szent felismerhető előképei, attribútumai alapján, de a faragó minden esetben alávészte a nevet is. A bibliai szereplők közül sem csak a legismertebb alakokat faragta meg, hanem például Márta vagy Arimatiai József képét is.²⁴

A váci Tragor Ignác Múzeumban őrzött darabot Nagy Pál Miklós Hanauer István váci megyéspüspöknek készítette ajándékkul 1923-ban, tehát

²¹ Madarassy 1935: 17.

²² Gödöllői Városi Múzeum, ltsz: N.97.2.1.

²³ NM 52.63.1. Állattartás-pasztorművészet gyűjtemény

²⁴ NM 55.3.1. Állattartás-pasztorművészet gyűjtemény

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7. tábla: Pásztorművészet, Nagy Pál Miklós alkotásai: 1–4: részletek Nagy Pál Miklós mozsarairól (JM N.62.1.1. és N.62.1.2.);
5–6: részletek Nagy Pál Miklós vallási botjáról (TIM N.71.121.1.)

Fotó: Halper János

a korai darabok közül való (7. tábla 5–6). A körbefutó ábrázolások az alábbi tematika szerint követik egymást.

Mint minden általa faragott botnak, ennek a darabnak is – a faragó védjegyeként – korpusz, Oltáriszentség és „Hit, Remény, Szeretet” felirat díszíti a fejrészt. A következő egységet (a bot mintegy harmadát) ószövetségi jelenetek alkotják. A közismert paradicsomi jelenet és a paradicsomból történt kiűzetés után Noé, majd Ábrahám és Izsák megjelenítése következik. Az anygallal viaskodó Jákob után Mózes is megörökíti a csipkebokorral és a kőtáblával. A szintén közkedvelt és sokszor ábrázolt Dávid és Góliát jelenet után Salamon király következik. Az ezután következő képecske – mivel a megformálás időbelisége pontosan követi a bibliai eseményeket – valószínűleg Jeruzsálem bukását, a menekülőket ábrázolja. Az ószövetségi szakaszt a Jónás és az oroszlánok közt ülő Dániel képe zárja.

Ezt követik az Újszövetségből vett ábrázolások, majd a tizenkét apostol. Az Újszövetségből Nagy Pál Miklós Keresztelő Szent Jánost, az Angyali üdvözlést, Jézus születését, a Háromkirályok látogatását, Jézus megkeresztelését – majd Jézus egyik kevésbé ismert példabeszédét, a fügefáról szólót faragta meg. Az ezt követő Krisztus színváltozása jelenetben, melyben Jézus Illés próféta és Mózes között jelenik meg, Mózesre Nagy Pál Miklós szarvakat faragott. A szenvedéstörténetből alig emelt ki néhány mozzanatot: a megostorozott Jézust rögtön a megfeszített Jézus követi, majd a feltámadás, a tanítványoknak megjelenő Jézus, valamint Jézus és Mária tövisszoros szíve zárja le az újszövetségi részt.

Ezt követi a máriabesnyői Szűzanya képmása, majd különböző egyházi szimbólumok, mint például a pápai tiara és Szent Péter kulcsai, valamint a ferences és a kapucinus rend jelvényei. A körmeneti zászlók után a bot alsó harmadát nevezetes kegytemplomok ábrázolásai töltik ki – talán ahová vágyott, de ahova nem jutott el, csak olvasott róluk vagy hírt hallotta a Besnyőt felkereső búcsúsoktól: a római Vatikán, Lourdes, Mariazell, Máriaremete, Mátraverebély, Máriabesnyő, Csatka. Csak feltételezni tudjuk, hogy a metszetes képekkel díszített, Máriabesnyőn beszerezhető vallásos aprónyomtatványok mellett olvasmányélményeit is átalakította képpé, gazdag fantáziával, remekül megragadva

a jellegzetességeket, akár a viseletben, akár az arckifejezésekben, akár a tárgyakban. A fantázia fontosságára utalnak olyan, a botjain gyakran megtalálható személyek és események, amelyeknek képi, szentképi ábrázolása kevésbé volt ismert még vallásos körökben is. „Istené a tudomány, én csak eszköz vagyok a kezében” – mondta, ha tehetségét dicsérték. Nagy vágya volt, hogy eljusson Rómába, és a pápát is megajándékozhassa egy vallási bottal, ez azonban nem teljesült. 1945 után, miután a kolostort felszámolták, botjai árusításából tengette életét 1950-ben bekövetkezett haláláig,²⁵ így valószínű, hogy sok, még nem ismert, általa faragott – valószínűleg többségében történelmi tárgyú – bot lappang.

Nemcsak Hanauer István, de elődje, az 1905-ben a váci püspöki székebe beiktatott Gróf Csáky Károly Emánuel is kapott faragott „pásztorbotot”. A gyümölcsfából faragott díszbot készítője ismeretlen, de a bot díszítménye is és technikája is egyértelműen palóc hatást mutat. A bot feje plasztikusan kifaragott sokágú buzogány, alatta körbefutó „EMLÉK” felirat, majd domború faragásos bojtos zsinór keretezi a babérágakkal körbevett koronás magyar címet és az alatta lévő nyíllal átlőtt szívet. A sima fogórész alatt a Csáky püspökre utaló feliratot a bot felületén végigtekergő kígyó, valamint ló, szarvas, madár, tölgyágak követik. A kivésott alapot apró, ék alakú vésőnyomokkal töltötte ki a készítő. A többféle technika variálása, a térkitöltés, az állatalakok és a betűk mesteri megformálása faragásban jártas pásztorra utal, akinek azonban a múzeumban csak ez az egy műve található meg.²⁶ (8. tábla 1). A kései, a 20. század közepén készült tárgyak közé tartozik a Penci Falumúzeumban őrzött bot,²⁷ melynek érdekessége, hogy a sok idővel megáldott pásztorfaragó az „Én vagyok a juhászegény...” kezdetű dal első versszaka mellett a teljes szorzótáblát is rávéste művére. A készítő egy közeli, már nógrádi falu, Nógrádsáp juhásza volt. A juhászok gyakran használt szerszáma volt a kampó, mellyel szükség esetén a birkát lábánál fogva ki tudták emelni a nyájból. A kampók többsége egyszerű, visszahajló végű, természetes faág volt, vagy vásáron vett rézkampó. Tápiószelén, 1911-ben készült az a juházkampó, melynek visszahajló vége plasztikusan faragott kosfejben végződik (8. tábla 2). Még ennél is kevesebb ismerettel rendelkezünk egy Vác környéki, csörögi

²⁵ Györffy 1987: 117.

²⁶ Az ismeretlen faragó két további buzogányos fejű botja a Néprajzi Múzeum Állattartás-pásztorművészet gyűjteményében található, leltári számuk: 42670 és 74.150.1066. Sajnos a készítő beazonosításában az ott őrzött tárgyak sem nyújtanak segítséget.

²⁷ Jakus Lajos Múzeumi Kiállítóhely, Penci 66.50.1.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

8. tábla: Pásztorművészet: 1: püspöki díszbot Vácról (TIM N.71.122.1.); 2: juhász kampó Tápiószeléről (CKM N.73.28.27.); 3: borotvatokok Nagykőrösről (AJKMGY N.60.1.79. és N.60.1.80.); 4: borotvatokok Nagykőrösről (AJKMGY N.60.1.78.); 5: borotvatokok Vámosmikoláról (BMGY 66.1.259.); 6: állatalakos borotvatokok Csóvárról (JLMK 66.36.1.)

Fotó: Halper János

kampósbotról, melynek végét festett, kalapos férfifej díszíti. A bot valószínűleg a Dunántúlról került gyűjtési helyére.

A pásztorok személyes tárgyai, mindennapjaikban használt eszközei, készségei közé tartozott a borotvatartó. Alkotóik között paraszt- és pásztoremberek egyaránt előfordultak, de a fennmaradt adatok nem teszik lehetővé a paraszti és pásztorfaragások elkülönítését. A kis méret és a praktikusság miatt a borotvatok kedvelt ajándéktárggyá is vált, a könnyen mozgó pásztorok hozták-vitték magukkal, így egy-egy tárgy megszerezése elkerülhetett készítési helyétől. A tárgytypus virágkora a 19. század első fele volt, amikor több helyen a városi tanács rendeletben írta elő fogadott pásztorainak a rendszeres borotválkozást.²⁸

A megyei anyagban külön egységet alkotnak a Nagykőrösön készült és használt borotvatartók. A legkorábbi tárgy 1801-ben készült, a legkésőbbi datált 1871-ben, de a század második feléből származó tárgyak már a mezővárosi népművészet hanyatlásának jeleit mutatják. Formájuk lehet szögletes és lekerekített, a nyitás technikája is többféle, elfordítható vagy kihúzható. Nem mondható, hogy a korábbi tárgyak az egyszerűbb nyitószerkezetűek, a kétféle nyitási technika végig jelen van a tárgyakon. Az itt készült eszközök különlegessége a készítés technikájából adódik: a kimélyített részeket és mintákat gyantával kevert, színezett – a legkorábbi, színes borotvatok kivételével – fehér méhviaszal töltötték ki (8. tábla 3–4). Ez a technika a megyében a nagykőrösi borotvatokokon kívül csak szórványosan fordul elő, a már említett váci késtokon és egy ceglédi kulacson, ez utóbbin kevésbé mives formában. Ennek a megoldásnak az előfordulása dunántúli migrációs kapcsolatokkal hozható összefüggésbe,²⁹ de csak távoli rokonságban van a dunántúli spanyolozott munkák finomabb díszítményeivel. A korábbi darabok díszítményét rozetta, kör, szív és stilizált növényábrázolás alkotja. Az 1801-ben készült tárgyon, valamint az 1871-es datálású, Sípos Imre által faragott tokon koronás címer is látható. A díszítmények egy része, mint az egymásba kapcsolódó szívek és stilizált tulipán együttes alkalmazása, szexuális jelentést is hordoz. A később készült tárgyakon a rozetták helyét a leveles-indás növények veszik át, különösen kedveltek a tulipánok. A Börzsönyben, a Tápió mentén, a budai hegyvidék településein egyszerűbb díszítésű borotvatartókat használtak

a férfiak. A leggyakrabban előforduló típus fő jellemzői megegyeznek több mint száz éven át megegyeznek: a tok kissé lekerekített, fedele nem könnyen adja meg magát, hogy gyerekek ne férhessenek a benne őrzött borotvához. Előbb a tetején lévő gombot kell elmozdítani, majd a fedél egy részét kihúzni, hogy egésze elfordíthatóvá váljon (8. tábla 5). A díszítés általában elnagyolt, nem mives: párhuzamos vonalak, rovátkolás, farkasfogminta, dátum, monogram a jellemző. A 20. század első feléből két tárgy érdemel még említést. 1927-ben készült Turán egy „BP” monogramos borotvatartó, melynek meglepően finom, tulipános-szilvamagos, illetve tulipános-indás (Anjou-liliomra hasonlító) díszítménye és szimmetrikus szerkesztésű, kiértelt kompozíciója társ nélküli a galgamenti faragványok sorában. Erdőt járó ember faragása lehet az egyetlen állatábrázolásos, a szlovák lakosságú Csővállról származó borotvatartó. A bevett farkasfogas díszítés mellett a fedél jobb oldalát egy lapos faragással készített szarvasbika egész alakos ábrázolása tölti ki (8. tábla 6).

A pásztorok mindennapi használatú eszközei közé tartoztak a fából faragott vízmerítő- és ivóedények, a csanakok. Az ivócsanakok – egyetlen, Pomázról származó tárgy kivételével – a megye Nógráddal határos területeiről származnak, ahonnan már a 18. század elejéről van adat a tárgytypus használatára (9. tábla 1).³⁰ A fennmaradt tárgyak változatos formájúak, előfordul hosszúkás kanálformájú éppúgy, mint hengeres bögreforma. A tárgyak formai változatossága mellett a fülek sokfélesége érdemel említést. A legrégebbi datált ivócsanakok Vácra és környékén készültek a 19. század első felében. Az 1834-ben készült kanálformájú csanak vésett növényi ornamentikával díszített, míg egy, valószínűleg a 19. század második feléből származó példány fenekét egy ragadozó madár domború faragásos karma teszi különlegessé (9. tábla 2–3). 1889-ben az akkori Hont vármegyéhez tartozó Bernecebarátiban készült két ivóedény, melyet a Néprajzi Múzeum Állattartás-pásztorművészet gyűjteményében őriznek. Az egyik hosszúkás fejű, széles fülű, vésett díszítménye inkább a környékbeli guzsalyokra hasonlít: rovátkolt szívből kinövő indák és levelek díszítik. A fogófül érdekessége, hogy egyik oldalára egy ökörfej került, bárd, kés és fokos társaságában. A kanászok szerszáma, a fokos a mészárosattribútumok társaságában

■ ²⁸ Novák-Sztrinkó 1982: 167.

²⁹ Novák-Sztrinkó 1982: 208.

³⁰ Fügedi 1988: 657.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

9. tábla: Pásztorművészet, csanakok: 1: faragott ivócsanak Pencről (JLMK 71.12.1.); 2: kanálformájú csanak Vác környékéről (TIM N.71.145.1.); 3: madárkarmos csanak Vác környékéről (TIM N.71.192.1.); 4: ivócsanak Bernecebarátiból (NM 132418); 5: kígyós csanak Bernecebarátiból (NM 92490); 6: állatalakos fülű csanak Pomázról (FMC N 61.32.1.)

Fotó: 1–3. kép és 6. kép Halper János, 4–5. kép Néprajzi Múzeum

meglepő kompozíciót eredményez (9. tábla 4). A másik is egyedi tárgy, oldalán domború faragással: puskával lövő vadászt, kutyát, nyulat, szarvast, vaddisznót zsúfolt a faragó a kis felületre. A fogófül is különleges, az áttört rozettán kígyó fekszik (9. tábla 5).

A palóc állatábrázolásos csanakok méltó párda-rabja meglepő módon a Pomázról származó, de valószínűleg máshol készült 19. századi henger alakú ivóedény, melynek fülét egy faragott kis-kutya díszíti (9. tábla 6).

A pusztán élő emberek főzőedénye, a bogrács alá került étkezéskor a „kutyagerinc”, mely megakadályozta a bogrács billegését. A formára faragott falapocskákból összeállított tárgy értékét és érdekességét a forma szépsége és az elkészítés bonyolult módja jelentette.

Ráérő idejűben a pásztorok szívesen zenéltek. Az egyik legjelesebb, néprajzkutató és népzene-kutató aktív részvételével lezajlott koncert a híres Hont megyei ipolysági kanászverseny volt. A Györffy István és Bartók Béla gyűjtőútján történt eseményről Móra Ferenc írt novellát *A honti igricek* címmel. A pásztorok egyik legkedveltebb hangszere a duda volt. Sajnos a megye területén nem volt akkora jelentősége, mint a nógrádi tájakon, de a fennmaradt tárgyi emlékek alapján megállapítható, hogy itt is a palóc dudát használták. A Cserhát vidékén az acsai Sebján Mihály volt az utolsó dudás, az 1960-as évekig fújta. Dudájának feje kecskefej formájúra faragott és ólomberakással díszített. Isaszegen is kecskefejű dudát használtak. Az itt fennmaradt viszonylag kései, az 1960-as évekből származó tárgy szeme festett is, a kontrasípot pedig apró falovacska díszíti. Készítője és használója Berecz Pál falusi pásztor volt.

A juhászok leginkább a furulyát kedvelték. A környék utolsó furulyakészítő pásztora az 1871-ben született bernecebaráti Molnár (Tehenes) János volt, aki a tehének őrzése közben élete során mintegy négyezer furulyát faragott, köztük furulyás botot is,³¹ de a díszes kivitelre nem törekedett. Vácon készült 1900-ban Dávid Mihály részére egy különösen mives kivitelű furulya. Készítője Spányik József volt, aki saját nevét és a tulajdonosét is megörökítette a Néprajzi Múzeumban őrzött hangszeren. A bodzafából készült, hatlyukú furulya egész teste karcolással gazdagon díszített: stilizált virágok mellett kancsóban álló leveles ág, lombos fa, koronás magyar címer,

korona, vadászpuska, tokjából kihúzott kard, két fokos, kereszt két gyertyával és álló pásztor- vagy betyárfigura alkotja a kompozíciót.³² A kialakítás gyakorlott faragóra utal, ennek ellenére Spányik József több alkotásáról nincs tudomásunk.

A pásztorok kedvelték a citerát is, amit az Alföldön tamburának is neveztek. Megyeszerte általánosan használták, pásztorok és parasztok egyaránt, de az alföldi részeken, valamint a Galgamentén több tárgy maradt fenn. Mindhárom alaptípus előfordult a területen, az egyszerűbb felépítésű vályús citera nem vagy alig díszített. A leggyakoribb a megyében a kisfejesnek nevezett típus. Egy-három-öt húrtartó tőkéjét több darabon is szépen kifaragták, bőgős formára vagy lófejesre. Oldalát és tetejét többnyire vésett rozettákkal, növényi ornamentikával díszítették. A legszebb, a 19. század második feléből származó nagykőrösi citera vésett, „tökösnek” is nevezett szív-tulipán díszítménye a korabeli borotvatokokon és női munkaeszközökön is visszaköszön. Az emberalakos faragványokban oly szegényes Pest megyei anyagban feltétlenül említést érdemel egy 1887-ből származó rozettás nagykőrösi hangszer oldalának díszítménye, a nem túl gyakorlott kézzel vésett ló- és emberalak. Az inkább a Dunántúlra jellemző hasas citerát egy 1922-ben készült ráckevei darab képviseli a területen.

A pásztorok élete, vallásossága és archaikus hiedelemvilága Nagy Pál Miklós munkásságát kivéve faragásaikban alig tükröződik. Életmódjukra, környezetükre, munkájukra csupán néhány állatmotívum és emberábrázolás utal. Hitüket is Nagy Pál Miklós összetett szimbólumrendszerű, tipikusnak nem tekinthető „vallási” botjai képviselik a megyei anyagban. A pásztorművészetben gyakran használt bajelhárító, szerencsehozó jelkép, a kígyó egyedül a váci püspök ajándékának készült kígyófejes boton jelenik meg. Nemzeti szimbólummal díszített tárgyat ugyanakkor többet is találunk, a megye egész területén – boton, furulyán, borotvatokon egyaránt előfordul a koronás magyar címer ábrázolása a 19. századi anyagban éppúgy, mint a 20. század első felében készült tárgyakon.

Összegzés

Pest megye faragóművészete más tájak, tájegységek művészetéhez képest szegényesnek tűnhet, hiszen a tárgyak ismeretében elmondható,

■ ³¹ Schram 1960: 117–120.

³² Néprajzi Múzeum NM 67.112.1. Hangszergyűjtemény

■

hogy teljes tárgytípusok, technikák, díszítmények hiányoznak. Az egykori Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye nagy részét és Hont megye déli részét magában foglaló Pest megye faragóművészete nem tekinthető egységesnek. Három nagy faragóművészeti régió – az alföldi, a dunántúli és a felföldi vagy palóc – találkozásánál többféle hatás keveredett a területen, de egyik sem vált meghatározóvá. A megye nagy kiterjedése, eltérő földrajzi, gazdaságföldrajzi, települési adottságai sem kedveztek az egységesülésnek. A mezővárosok tárgyi emlékei között találjuk a legkorábbi, a 18. század végéről származó faragott tárgyakat. Cegléd, Nagykőrös, Vác és közvetlen környéke korabeli tárgyi emlékei a kor szintjén álló, fejlett faragókultúrát mutatnak. A mezővárosok népművészete a 19. században azonban – egy-két kivételtől eltekintve – nem fejlődött tovább, megőrizte a régebbi, archaikusabb technikákat (vésés, ékrovás) és a korábban használt motívumokat (rozetták, növényi ornamentika). A közösség ízlése a polgáriasodás irányába mozdult el, az új stílusú népművészetet nem fogadta be. A megye északi részének településein is a korábbi faragótechnikák éltek tovább. A fában gazdag vidékek falvaiban sokan értettek a fafaragáshoz, de erős igények és hatások hiányában a díszítőtevékenység jobbára elszigetelt, egyéni kezdeményezés maradt. A nagy, iskolateremtő faragóegységek hiánya is szembeötlő. Ennek tudható be, hogy összességében a megye faragóművészete technika

és díszítmény szempontjából egyaránt archaikusnak tekinthető, mely egymástól térben és időben távol élő alkotók munkásságának fennmaradt darabjaiból illeszthető össze. Az 1820-as évektől kezdődően több mint száz éven keresztül dominánsan jelen levő rozetták, forgórózsák és szívek sem könnyítik meg a helyi stílusok elkülönítését. A domború és lapos faragással készített tárgyak kis száma, az emberábrázolások szinte teljes hiánya szintén a terület archaizmusát igazolja. Emblematikusnak is tekinthető, hogy mind mennyiségét, mind minőségét tekintve a megye faragóművészetének meghatározó tárgytípusa a szerelmi ajándékként készített talpas guzsaly, mely inkább paraszti faragókat feltételez. A pász-torművészet két tájon is jelen volt a megyében, de Nagy Pál Miklós munkásságán kívül csak néhány kiemelkedő, de sajnos névhez nem köthető tárgyat eredményezett. A megye területén élő faragók a népművészet nagy fellendülésének idején is leginkább a korábbi technikákat és motívumokat variálták tovább. A 20. század közepén bekövetkező történelmi-társadalmi változások végül okafogyottá tették a fával való foglalkozást. Az utolsó vizsgált tárgyak az 1950-es és 1960-as években készültek, az elzártabb börzsönyi és cserhádi területeken. A továbblépésnek itt is két útja maradt: felhagyni a fafaragással, illetve elindulni a népi iparművésszé válás útján. Mindkettőre akadt példa, de sajnos a többség a könnyebb utat választotta...

A szövegben említett tárgyak őrzési helye*Múzeumok és muzeális gyűjtemények:*

Arany János Közérdekű Muzeális Gyűjtemény, Nagykőrös (AJKMGY)

Árpád Múzeum, Ráckeve (ÁM)

Aszódi Petőfi Közérdekű Muzeális Gyűjtemény (APMGY)

Börzsöny Közérdekű Muzeális Gyűjtemény, Szob (BMGY)

Isaszegi Művelődési Ház és Múzeumi Kiállítóhely (IMK)

Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre (FMC)

Gödöllői Városi Múzeum (GVM)

Jász Múzeum, Jászberény (JM)

Kossuth Múzeum, Cegléd (CKM)

Néprajzi Múzeum, Budapest (NM)

Tragor Ignác Múzeum, Vác (TIM).

Falumúzeumok (FM), tájházak (TH) és helytörténeti gyűjtemények (HGY):

Falumúzeum, Bernecebaráti

Tájház, Nagybörzsöny

Ócsai Tájház

Jakus Lajos Múzeumi Kiállítóhely, Penc (JLMK)

Tájház, Perőcsény

Dr. Jablonkay István Helytörténeti Gyűjtemény, Solymár

Városi Helytörténeti Gyűjtemény, Szigetszentmiklós

Tájház, Vámosmikola

Tájház, Tura

Lapu Istvánné Tájház, Zsámbok

Hivatkozott irodalom**DOMANOVSKY 1981**

Domanovszky György: *A magyar nép díszítőművészete I–II.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.

DOMONKOS 1981

Domonkos Ottó: *A magyarországi képfestés.* Budapest: Corvina Kiadó, 1981.

FÜGEDI 1988

Fügedi Márta: Figurális díszítmények Északkelet-Magyarország pásztorművészetében. In: *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 25–26 (1988), 655–666.

GÖNYEY 1940

Gönyey Sándor: Fafaragás a Börzsöny hegység közséjében. In: *Ethnographia* LI. évf. (1940) 228–235.

GYÖRFFY 1987

Györffy István: Nagy Pál Miklós botfaragó pásztor munkái. In: *Ethnographia* XCVIII. évf. (1987) 113–117.

HOPPÁL–VASS 1978

Hoppál Mihály – Vass Katalin: *Mosósulykok és díszítményeik.* (Folklor Archivum 9.) Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1978.

I. SÁNDOR – SZ. TÓTH 2003

Ikvainé Sándor Ildikó – Sz. Tóth Judit: *Évszázamos tárgyak Pest megye népművészetében.* Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2003.

K. CSILLÉRY 1976

K. Csilléry Klára: A szerelmi ajándék a magyar parasztságnál. In: *Ethnographia* LXXXVII. évf. (1976) 103–132.

KOVÁCS–KOVÁCSNÉ 2005

Kovács József László – Kovácsné Paulovits Teréz: *Duna vizén malom forog... A ráckevei molnárcéh évszázadai.* (Ráckevei Múzeumi Füzetek 6.) Ráckeve: Árpád Múzeum, 2005.

LENGYEL 1995

Lengyel Ágnes: Vallásos ábrázolások a Palóc Múzeum pásztorművészeti gyűjteményében. In: *A Nógrád megyei múzeumok évkönyve* XX (1995) 143–156.

MADARASSY 1934

Madarassy László: *Barna János a feszületfaragó.* (Palóc könyvtár 1.) Budapest: k. n., 1934.

MADARASSY 1935

Madarassy László: *Művészkedő magyar pásztorok.* Budapest: Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, 1935.

NOVÁK-SZTRINKÓ 1982

Novák László – Sztrinkó István: *Mezővárosi népművészet*. Nagykőrös: Arany János Múzeum, 1982.

SCHRAM 1960

Schram Ferenc: Egy bernecebaráti furulyakészítő. In: *Ethnographia* LXXI. évf. (1960) 117–120.

SZABÓ I. – SZABÓ L. 1977

Szabó István – Szabó László: Az erdő szerepe az Ipoly-völgy községeinek életében a jobbágyfelszabadítás után. In: *Börzsöny néprajza. Studia Comitatus* 5 (1977) 71–92.

SZABÓ 1982

Szabó László: *Faragott guzsalyok és rokkák Szolnok megyében*. Szolnok: Damjanich Múzeum, 1982.

SZÁSZ 1986

Szász Tibor (szerk.): *Famunkák szakszerűen*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1986.

SZOLNOKY 1951

Szolnoky Lajos: *Az Országos Néprajzi Múzeum guzsalygyűjteménye*. (Az Országos Néprajzi Múzeum gyűjteményei 1.) Budapest: Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1951.

VIGA 1987

Viga Gyula: A vajkészítés és eszközei Magyarországon. In: *Ethnographia* XCVIII. évf. (1987) 83–101.

WEINER 1981

Weiner Piroska: *Faragott mézeskalácsformák*. Budapest: Corvina Kiadó, 1981.

CSUKOVITS ANITA

ANITA CSUKOVITS

Fafaragások Pest megyében

A fa megmunkálásához a hagyományos paraszti, parasztpolgári társadalomban egy bizonyos szintig minden férfiember értett. A Pilis, a Cserhát és a Börzsöny kellő mennyiségű és minőségű faanyagot szolgáltatott a famunkának, de a megye déli, fában szegény alföldi területein is készültek nívós faragott tárgyak.

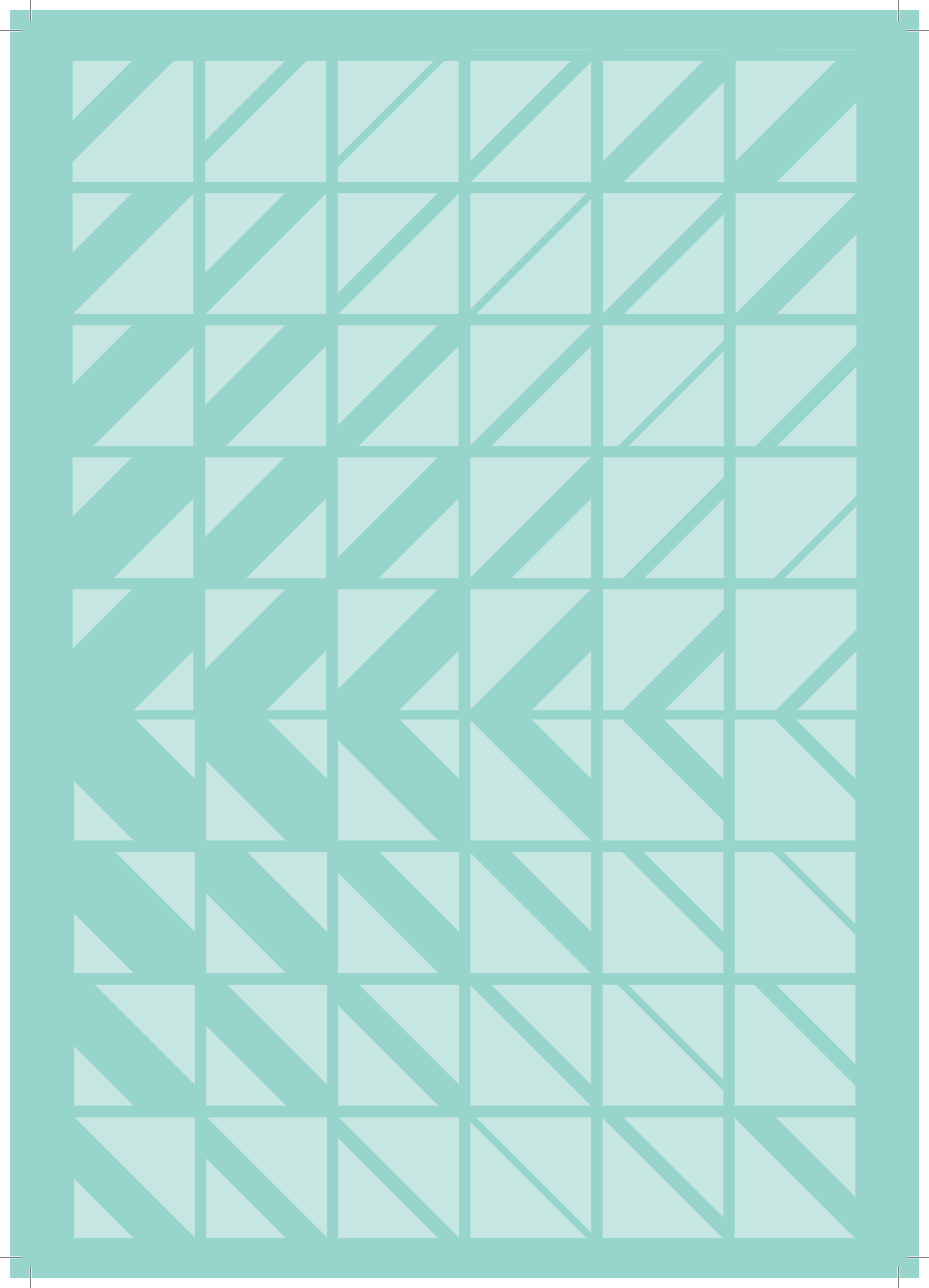
A faragott tárgyak funkciójuk szerint élesen elkülöníthetők férfi és női munkaeszközökre. A női eszközök többsége a kender feldolgozásának különböző fázisaihoz kapcsolódik, míg a férfiakhoz kötődő tárgyi anyagba a paraszti gazdálkodás emlékei, a mesterségek eszközzanyaga és produktumai, valamint a pásztorkodás tárgyai tartoznak. Az anyag nagyobb részét a női eszközök képviselik. Különösen sok és szépen faragott guzsaly maradt az utókorra az egész megyéből. Mivel ezeknek a guzsalyoknak jelentős része szerelmi ajándékként készült, a díszítés fontos szerepet játszott.

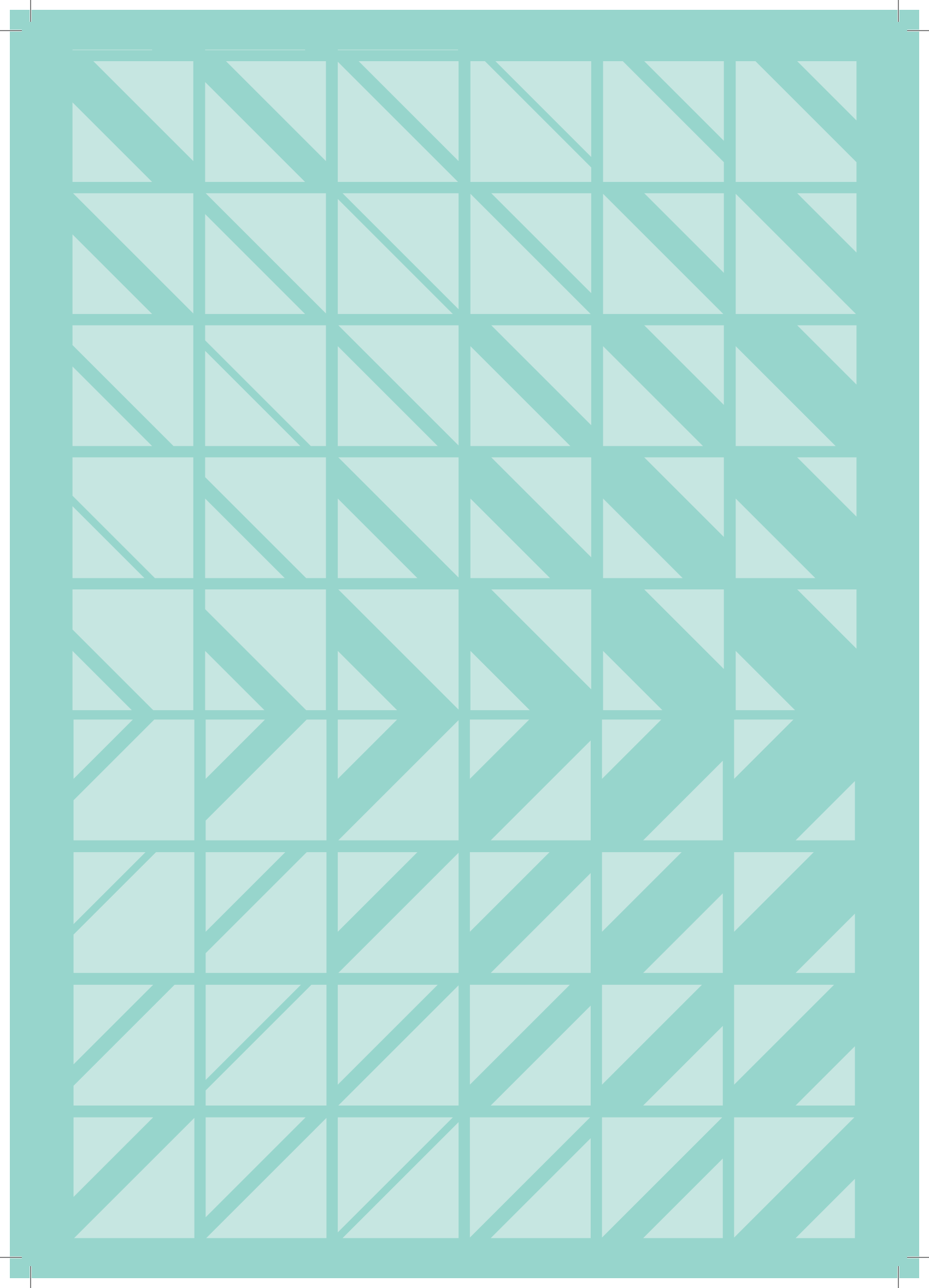
A vizsgált tárgyakon valamennyi hagyományos faragótechnikát megfigyelhetjük. A legkorábbi eredetű ékrovásos, a vésett technika és a későbbi kialakulású domború faragás egyaránt előfordul a tárgyakon, gyakran keveredve egymással, a domború faragás azonban kevésbé terjedt el, az ékrovás és a vésés volt általános Pest megyében. A legkorábbról fennmaradt faragott tárgyak kéziszerszámok a 18. század végéről. A fejlett technikájú és motívumkincsű mezővárosi népművészet a 19. század közepétől azonban már nem fejlődött tovább. Tárgyaink többsége a 19. század második, illetve a 20. század első feléből maradt fenn. A megye nagy részén a korábbi faragótechnikák éltek tovább, a figurális, domború faragásra való áttérés nem történt meg, a korábbi technikákat és motívumokat variálták a 20. században is, míg a történelmi-társadalmi változások okafogyottá nem tették a fával való foglalkozást. Az utolsó vizsgált tárgyak az 1950-es években készültek, az elzártabb Börzsönyi területeken.

Pest megye faragói közül sajnos alig ismerünk néhányat név szerint. Kiemelésre érdemes a kemencei „Faragó” ragadványnevű Sági család és a máriabesnyői tehenész, Nagy Pál Miklós, akinek emberfejes és vallási botjai országos jelentőségű faragóegyéniséget mutatnak.

Woodcarvings in Pest County

In the traditional peasant/civil-peasant society, woodworking was something that, to a certain degree, all men were competent in. For this purpose, the mountain regions of the Pilis, Cserhát and Börzsöny served as a sufficient source of wood supply, both in terms of quantity and quality. High quality wooden objects were also carved in the southern part of the county, however, despite the scarcity of trees in its lowland areas. The resulting work tools can be clearly divided as per their function to be traditionally used by men or women. The majority of tools intended for female use are related to the various stages of hemp processing, while their counterparts for male use include the relics of peasant farming, the implements and products of different crafts, as well as shepherding tools. Women's tools represent the larger portion of the material. In particular, a large number of beautifully carved distaffs have survived from all parts of the county. Since a significant proportion of these were made as gifts of love, decoration played an important part. The examined objects offer examples of the full range of traditional carving techniques, often in combination with one another: chip carving, which was the earliest technique, as well as chisel carving and relief carving. The latter method only became somewhat popular later, while chip and chisel carving remained the most common techniques used in Pest County. The oldest surviving carved objects are hand tools from the late 18th century. Market town folk art, which incorporated the most advanced techniques and a wealth of motifs, however, ceased its development as of the mid-19th century. The majority of our objects date back to the second half of the 19th century and the first half of the 20th century. In most parts of the county, the earlier carving techniques survived, without a transition to figural, relief-like carving. It was those earlier techniques and motifs that continued to be varied in the 20th century as well, until historical and social changes made woodworking obsolete. The last objects examined were made in the 1950s, in the more isolated areas of the Börzsöny. Unfortunately, few of Pest County's carvers are known by name. The Sági family of Kemence, with the sobriquet "Faragó" ("carver"), deserve special mention, as does the dairy farmer Pál Miklós Nagy from Máriabesnyő, whose human-headed and religious walking sticks show phenomenal carving skill, notable at a countrywide level.

SZ. TÓTH JUDIT

A TEMPLOM ÁRNYÉKÁBAN. MOZAIKOK A NÉPI VALLÁSSOSSÁGRÓL

- Sz. Tóth Judit
néprajzkutató, muzeológus
Ferenczy Múzeumi Centrum
judit.sztoth@muzeumicentrum.hu

A népi vallásosság körébe a hitéletnek azok a hagyományai és szokásai tartoznak, amelyek a hivatalos egyházi tanítások mellett a népi jámborságból fakadnak. A tételes vallási tanok megnyilvánulása a paraszti gyakorlatban az élet minden területén jelen volt. A liturgia és a népi kultusz kölcsönösen hatott egymásra, az imádságok, kultikus tárgyak és cselekmények több évszázados hagyományt őriznek, egy részüket az egyház is befogadta.

A népi vallásosság fogalmát, kutatásának módszertanát Bálint Sándor alkotta meg, az ő munkássága az 1970-es években egy újabb generációt indított el a téma kutatására.¹ Az archaikus imádságok műfajának felfedezése a figyelmet még inkább a témára irányította. Nemcsak a római, de a görög katolikus és a protestáns vallásosság kutatása is elindult, hazai nemzetiségeink körében is. Az eltelt évtizedek alatt kiterjedt gyűjtő- és kutatómunka, számos konferencia és kiállítás foglalkozott és foglalkozik a népi vallásosság egyes területeivel, napjaink jelenségeivel. Sorra jelentek meg publikációk, a legváltozatosabb témák a vallásnéprajzi konferenciák anyagát közreadó sorozatokban.² A megyék népművészetét bemutató kötetekben külön fejezet foglalkozik a szakrális tárgykultúrával a határbeli objektumoktól a személyes tárgyakig.³ A magánáhítat tárgyai a hetvenes években ritkán kerültek gyűjteménybe, általában rejtve maradtak, elkallódtak. Megmentésük érdekében Bálint Sándor és Erdélyi Zsuzsanna kezdeményezték egy Kárpát-medencei népi vallásosság-gyűjtemény létrehozását, melynek értékes anyaga egyéni felajánlásokból gyűlt össze.⁴

Pest megye vallásföldrajzi képe – etnikai arculatával párhuzamosan – a 18. század végére alakult ki, nemzetiségi és vallási sokszínűség jellemezte. Jelen tanulmány a Budai hegyvidék és a Pilis településeivel foglalkozik. Az itt élő németek, a pilisi szlovákok, a dalmátok és rácok római katolikusok, a szerbek ortodoxok, a magyarok református vallásúak.

A lakosság túlnyomó többsége katolikus volt, napjainkig megőrizte katolikus vallását. A 20. szá-

zad első felében a népesség közel 90–98%-a volt római katolikus. Mellettük hat településen éltek görögkeletiek, a Szentendrei-szigeten reformátusok.⁵ A terület népi vallásosságáról kevés publikált anyagunk van. Több-kevesebb adatot a falumonográfiákban, tematikus kötetekben és cikkekben találunk.⁶ Viszonylag nagyobb a búcsújárással foglalkozó írások száma, hiszen területünkön több zarándokhely található.⁷ Önálló kötet jelent meg a Dunakanyar vallási objektumairól, egy a búcsúvezető tevékenységéről, valamint tanulmányok vallási szokásokról.⁸

A térség szakrális tárgykultúrájáról a közgyűjtemények, különösen a tájházak anyaga tanúskodik. A Ferenczy Múzeumi Centrumnak kimondottan gazdag a kis szentképgyűjteménye. A legidősebb generáció otthonában meglévő tárgyak a vallásgyakorlást, a vallásosság megélését szolgálják, míg a fiatalabbaknál, ha vannak, emlékként megőrizve találhatók meg.

Dicsértessék! Gelobt sei Jesus Christus! Áldás, békesség!

Egy település népének vallásosságát, felekezethez tartozását jól tükrözték az alkalmazott köszönetformák.⁹ Az áldást kérő köszönések minden felekezetenél és nemzetiségnél megtalálhatók:

Isten áldjon!

Boge je pomozí! (szerb)

Zbogom! (rác)

Fiet ti Káut! (sváb)

Pozdraven bud' pán Boh! (szlovák)

A hit áthatotta az ember egész életét, minden napjait átszőtték a vallásos viselkedésformák, Isten nevével köszönt, munkáját hozzá fohász kodva kezdte, sikeres elvégzését neki köszönte meg. Az istenfélő parasztember mély hitéhez hozzájárult kiszolgáltatottsága a természet erőivel szemben. Hite szerint a munka hiábavaló, nem lehet eredményes Isten áldása nélkül. Ezért az áldásért imádkozott a vetés, aratás megkezdése előtt. Imádkozva adott hálát a sikeresen elvégzett munkáért, minden napjáért, az ételéért.

■ ¹ A népi vallásosság kutatástörténetének összefoglalása: Hetény János: Népi vallásosság. In: MKL (<http://lexikon.katolikus.hu/N/n%C3%A9pi%20vall%C3%A1ss%C3%A1g.html>, letöltve 2023. 06. 22.).

² *Népi vallásosság a Kárpát-medencében; Vallási kultúra és életmód a Kárpát-medencében; Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár; Devotio Hungarorum.*

³ Gulyás 1987; Horváth 1996; Imre 2001; Kárpáti 1997; Ratkó 2014.

⁴ Erdélyi Zsuzsanna Gyűjtemény néven az esztergomi Keresztény Múzeumban kapott helyet. Pest megyei anyagáról a feldolgozását követően kaphatunk képet.

⁵ Az 1900-as népszámláláskor a Budai hegyvidék és a Pilis 14 településén 97–98% volt a katolikusok aránya. Református többségű volt a Szentendrei-sziget három települése, a görögkeletiek aránya Lőrén 97% volt. Kocsis 2005: 16–19.

⁶ Agócs é. n.; Bálint–Barna 1994; Enzman 2012; Gaschler 1997; Fogarasy-Fetter 1998; Seres 1993.

⁷ Bonomi 1939; Bonomi 1940; Bonomi 1971; Schram 1975.

⁸ Soós 2008; Soós 2011; Sz. Tóth 2020.

⁹ Bárh 1990: 341.

Jézus, segíts! – fohászkodott munkája kezdetén, útra induláskor, nehéz helyzetében és fontos események előtt egyaránt.

A katolikus ember keresztet vetett magára és tárgyaira. A tavaszi munkák kezdetekor, mielőtt kiment volna az udvarból, keresztet húzott a földre a lovak elé. A keresztvetésnek, keresztelésnek óvó, bajelhárító szerepe volt. Keresztet „rajzolt” a kenyérre kemencébe vetéskor és megszegésekor. Új házát felszenteltette, de mágikus eljárásokkal is védte. Lakóhelyén és hajlékában szakrális tárgyak sokasága vette körül.

A népi vallásosság színterei

A legősibb vallási objektumok a természet adta gyógyító források és csodás helyek, képes fák, melyek idővel kultushellyé váltak. Egy-egy forrást az ott tapasztalt csodás gyógyulások és a Szűzanyához kapcsolódó jelenések nyomán szent kútként kezdett tisztelni a vallásos néphagyomány. A gyógyulást nem a víz valós gyógyhatása, hanem a hívő ember imája nyomán bekövetkező javulás jelentette, amit a helyhez kapcsolódó paraliturgikus vonások, helyi szokások segítettek. A Pilisben öt szakrális jelentőségű forrásról tudunk.¹⁰ Közülük a csobánkai Szentkút (*Bründl*, lázkutacska) ismert búcsújáró hely lett. Vízét már a 20. században hatásosnak tartották bizonyos betegségekre, ez egy kőtáblára vésve a forrás mellett ma is olvasható: „SZENTKÚT / SZEMRE FÜLRE / AGYI PANASZOKRA / FEJBEN TOROKBAN LÉVŐ / MIRIGYEKRE LÁZRA”.

A pilisszentkereszt Szentkút az egyház által hivatalosan nem elismert, de szintén zarándokhely. Mindkettőhöz Lourdes-i Mária-kultusz is kapcsolódott. A forrás fölé újabban kihelyezett szív alakú kőtáblán Mária áldását kérő fohász olvasható, rovásírással is (1. tábla 1). Vízét gyógyvízként és ivóvízként hordják haza a környékeliek.

Pilisszentlászlón a Studienka forrás csak a falubeliek által látogatott hely volt. Vízében főként a beteges, sovány gyermekeket füröszttették meg, hogy meggyógyuljanak. Mindig éjfélkor indultak el, szóttanul. A forrásnál lévő Mária-kép előtt imádkoztak hajnalig.¹¹ Akkor a gyermeket lemosták a forrásvízzel, majd a reggeli harmattal is. Akin először nem segített, többször is elvitték.¹²

A forrás jelentősége a szentkereszt Szentkút közelsége miatt gyorsan csökkent, a biztosabb gyógyulás reményében a beteg gyerekeket inkább oda vitték.

A képes fák eredete egy fogadalomhoz, leggyakrabban Mária-jelenéshez köthető, melynek helyszínét a fára szögezett Mária-képpel jelölték meg. Ez lett a kultusz tárgya, a helye pedig zarándokhely (Solymár, Máriaremete, Makkosmária). A képnek idővel kápolnát, templomot építettek. Máriaremetén a beépített képes fa ma is látható az oltár mögött. Makkosmárián az oltárra került Szűzanya-kép eredeti helyére a másolatát helyezték ki.

Újabb kori, 20. századi képes fát több település erdejében találni, például Piliscsabán feszület állt mellette (1. tábla 2), Dömösön kápolnát is létesítettek a fa közelében. Nagykovácsi határában nemrég újítták fel a képet. A szent helyekhez vezető útvonalat képes fák és más vallási objektumok sokasága szegélyezte. 2003-ban a szentkereszt Szentkút felé a szabadtéri oltárig negyvenkét képes fa, kereszt, képoszlop, élőfába faragott szobor volt látható (1. tábla 3–4).¹³

A katolikus falvakban és azok határában nagy számban álltak szakrális kisémlékek: kereszték, szobrok, képoszlopok, kápolnák. Közös bennük, hogy nem az egyház létesítette őket, hanem a hívek, így legtöbbször magánemberek, olykor vallási és más közösségek állíttatták. A települést és határát körbevevő objektumok oltalmazták a település életét. A hivatalos egyházi gyakorlatban alig kaptak szerepet, jobbára a népi vallás gyakorlat színhelyei maradtak.

Egy katolikus sváb település, Solymár szakrális kisémlékeiről született kézirat szerzője a faluban hat kő- és kilenc fakeresztet, tíz képoszlopot és azok keletkezéstörténetét gyűjtötte össze, melyeket mind magánszemélyek állíttattak.¹⁴ Nagyobb anyagi ráfordítással kápolnákat és szobrokat is emeltettek: a Szent Rókus- és Szent Anna-kápolnát, a négy úrnapi kápolnát, a Pihenő Krisztus, a Szenvedő Krisztus kő- és Nepomuki Szent János faszobrát szintén a jámbor hívek állíttatták a faluban.¹⁵

A leggyakoribb emlékhelyek a feszületek, melyeket a hívek emeltettek buzgóságból, fogadalomból vagy hálából. Állíthatta vallásos társulat, azo-

¹⁰ Soós 2011: 107. Továbbá Dobogókőn a siketnémák Mária-kegyhelye alatti forrás, Dömösön a Szentfa-kápolna forrása, Szentendrén a Sztaravoda.

¹¹ E forráshoz kötődik a pilisi szlovákok körében ismert „Studienska rajska...” kezdetű archaikus imádság.

¹² Soós 2011: 137.

¹³ Soós 2011: 135.

¹⁴ Enzman 2012.

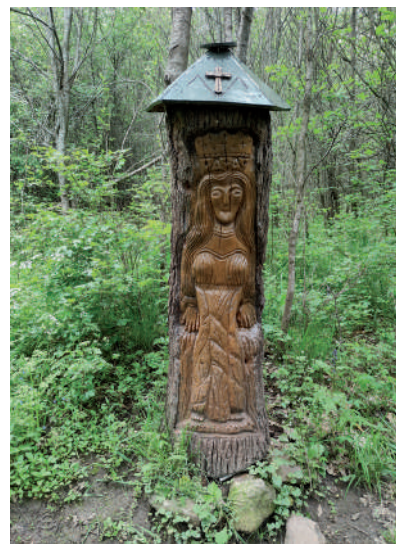
¹⁵ Enzman 2012: 9–31.

1.

2.

3.

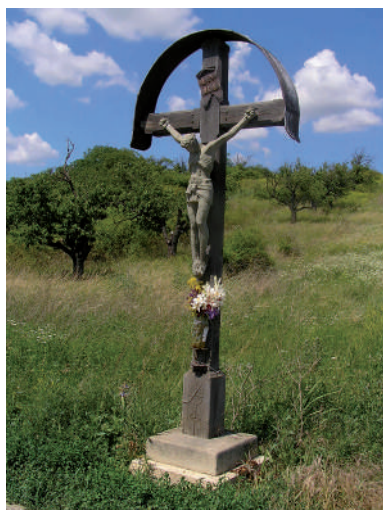
4.

5.

6.

7.

1. tábla: 1: Pilisszentkereszt, Szentkút; 2: képes fa Piliscsaba határában; 3: élő fába faragott Szűzanya, Pilisszentkereszt; 4: képoszlop Szentkút felé; 5: Pléhkrisztus (Deim Pál gyűjteménye); 6: bekerített feszület, Törökbálint; 7: út menti feszület, Budakalász

nos foglalkozást űző mesteremberek csoportja, mint a budakalászi kőfaragók keresztjét. Az állítás oka betegségből való felépülés, gyermekáldás vagy szerencsés hazatérés lehetett. Az I. világháborút követően a férj és a fiúgyermek szerencsés hazajövele feletti öröm vagy az elestük feletti bánat megszorította a keresztállítások számát. Erről a felszentelést rögzítő plébániai iratok szólnak.¹⁶

Fából és kőből is egyaránt készíthették ezeket. A fából faragott kávas keresztken a bádognál kivágott, festett pléhkrisztusok a 20. század elejétől terjedtek el (1. tábla 5). A kőkeresztken kő- vagy öntött fém korpuszt helyeztek el, olykor a keresztet és a korpuszt egy kötömbből faragták ki. Az állíttatók neve rendszerint szerepel rajtuk, egy-egy fohász, felirat is előfordul. Azzal, hogy az egyház a keresztet megszentelte, nemcsak az egyéni, de a közösségi áhítatnak is fontos helyszínei lettek. Évente változó helyszíneken processzióval keresték fel őket határszentelés alkalmával, keresztjáró napokon a hívek. A bú-

csújárás útvonalán lévőket a zarándokcsoportok köszöntötték.

A feszületek a falun belül útkereszteződéshez, az állíttató háza elé, olykor az udvarára vagy a temetőbe kerültek. Nagy számban voltak a falu határában is, gyakran bekerítették őket (1. tábla 6). Elhaladva előttük nem mulasztottak el keresztet vetni, a férfiak kalapot is emeltek. A dűlőkben, utak mentén álló kereszték tájékozódási pontként, némelyek határjelként is szolgáltak (1. tábla 7). Falujuk határát elhagyva a lakosok az utolsó keresztnél megállva imádkoztak, áldást kérve útjukra. Hazafelé pedig itt mondtak köszönetet a szerencsés hazatérésért.

A szakrális kisemlékek legkorábbi darabjai a képoszlopok. Vidékünkre jellemző a faragott képoszlopok, képkövek (*Bildstock*) állítása. A természet adta alapanyag, a kő sokrétű felhasználása a szakrális kisemlékekre is kiterjedt. A helyi kőfaragók a népi ízlés szerint készítették őket egyszerűbb vagy kidolgozottabb formában. Többségük szögletes, ritkán lapos kőoszlop, fülke formájú felső része mélyített, ide került a bádoglemezre festett színes kép. A képek a Szűzanyát, Szent Családot, a Szentháromságot, Szent Vendelt és más szenteket ábrázolták, sokukat ma már nem lehet azonosítani. A faluban lévőket némelyikét kerítésbe építették, vagy az előkertben állt (2. tábla 1–2). Többségüket azonban a korabeli belterület határán az utcák végén helyezték el, ezek elsősorban határjelnek tekinthető szakrális objektumok, melyek körbevették a települést (1. kép). Aki arra járt, megállt előtte, keresztet vetve fohászkodott: „Dicsértessék a Jézus Krisztus!”. A 20. század elején Pilisszentivánon mintegy tizenhat képkő volt, közülük kilenc – a legkorábbi 1749-es dátummal – felújítva ma is áll.¹⁷ Az egy kőből faragott karsú oszlopokon íves tetejű, szépen megmunkált képfülkék, néhányuk tetején vaskereszt van (2. tábla 3). Egy képet fára, a többit bádoglemezre festették. Német lakosok állíttatták, nevük és a készítés éve után a „Gelobst sei Jesus Kristus!” felirat olvasható az oszlopokon.

Előfordulnak robusztusabb hatású, hasáb alakú képfülkék is, némelyik kis tetővel (2. tábla 4). Képoszlopokat fából is emeltek. Ezek faoszlopon álló táblák voltak, erre rögzítették a képet, amit kis léctető vagy káva védett. A fa képoszlopok mára megsemmisültek, csupán egy Szent Vendelt ábrázoló került solymári közgyűjteménybe (2. tábla 5).

1. kép: Szentháromságot ábrázoló képoszlop Pilisszentivánon (magántulajdon)

¹⁶ Enzman 2012: 8.

¹⁷ Ziegler é. n.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

2. tábla: 1: képoszlop, 1882, Pilisszántó; 2: képkő, 1896, Pilisvörösvár; 3: felújított képkő, 1910, Pilisszentiván; 4: képfülke, Csobánka; 5: Szent Vendel-képoszlop, Solymár (Helytörténeti Gyűjtemény); 6: Nepomuki Szent János, Szentendre; 7: Nepomuki Szent János-szobor fából, Solymár

A kereszt, képoszlop gondozása, díszítése az állítató feladata volt, erre vonatkozóan kötelezvényt írtak alá, vagy alapítványt tettek a költségekre, így kaptak engedélyt a felszenteléshez (2. kép). Haláluk után a leszármazottak folytatták a gondozást. A sváb falvakban a kitelepítéssel megakadt ez a folytonosság, a fakeresztek és oszlopok elpusztultak. A kőből készületeket a téveszesítés, majd az építkezések rombolták le. A rendszerváltást követően a hit szabad gyakorlása a vallási szokások feléledését, a vallási kisemlékek felújítását eredményezte.

A németek körében különösen erős volt a szentek kultusza, falujukat és hajlékukat a szentek oltalmára bízták. Kápolnákat emeltek a pestistől óvó szentek, a Tizennégy Segítő Szent, Szent Flórián, Szent Anna, a bányászfalvakban Szent Borbála tiszteletére. A téglából épített szoborfülkébe Szent Flórián, a szőlőkbe Szent Orbán, Szent

Donát került. Leggyakrabban Nepomuki Szent Jánosnak, a tűztől óvó Szent Flóriánnak és az állattartók védőszentjének, Szent Vendelnek emeltek szobrot. Nepomuki Szent János, a vízen járók, molnárok védőszentje kőből faragott, gyakran színesre festett szobrárt nemcsak a Duna mentén, de más településeken is megtaláljuk (2. tábla 6–7). Szentendrén egy számárhegyi ház oromfűlkéjében (ma a kerítés vonalában) állt. A hagyomány szerint az ott lakó molnár a Duna-partról helyezte át a házára, amikor felhagyott a mesterségével. A szent festett faszobra Solymáron a főút melletti ház kertjében állt. Hálából emelték annak emlékére, hogy hídjukat a közeli patak áradása nem pusztította el.¹⁸

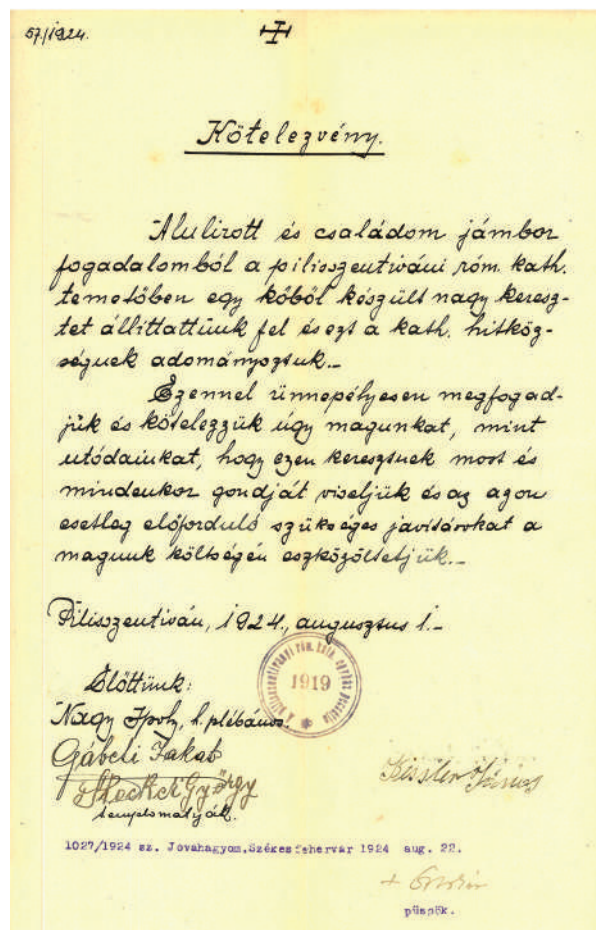
A ház, az otthon

A család vallása a katolikus parasztság házában is tükröződött. Az épületen elhelyezett kereszt óvta a hajlékot. Pest megye keleti felében a deszkatoromzatos házak kifűrészelt mintái között szerepelt a kereszt (3. tábla 1). Néhány Alföldhöz közeli településen az oromdeszkák rögzítését szolgáló kovácsoltvas kereszt állt a tető csúcsán. Formai gazdagságukat a helyi ízlés alakította ki (Dány). A megye nyugati felében vakolt oromfalú házak épültek, rájuk gipszből mintázott vallási szimbólumok (kereszt, IHS, korábban IMS [Iesus Mundi Salvator] betűjelek) kerültek (3. tábla 2–4). Szoborfülke is előfordult az oromfalon a szelőlőnyílás közelében, benne Szűz Mária vagy Szent Flórián szobrával (3. tábla 5). Egyedülálló az a 18. századi zsámbéki parasztház, melyre állattartó gazdája Szent Vendelt ábrázoló színes domborművet faragtatott (3. tábla 6). A kereszt jele óvta a nagyobb értékű gazdasági eszközöket is (3. tábla 7).

A lakóház a laikus vallásgyakorlás, a magánáhitat helye, ahol a vallásos tárgyaknak kiemelt helyük volt az utcai szobában. Jelenlétükkel megszentelték a helyet, ahová kerültek, oltalmat jelentettek az ott lakóknak.

A tisztaszobába nyíló ajtó szárnyára vagy szemöldökfájára áldásamulettet szegeztek, melynek német vagy magyar nyelvű felirata Jézus Szívének tiszteletére intett (4. tábla 1).¹⁹

Belül az ajtó mellett helyezték el – ahogy a templomban is – a szenteltvíztartót, rajta a rózsafüzérrel. Ez a szoba kiemelt szakralitását jelezte.

2. kép: Kötelezvény kereszt állításáról, Pilisszentiván, 1924 (forrás: Ziegler é. n.)

¹⁸ Enzman 2012: 28.

¹⁹ Használata a jezsuiták működése nyomán terjedt el. Kárpáti 1997: 458.

1.

3.

2.

4.

5.

6.

7.

3. tábla: 1: fűrészelt díszű oromzat, Kemence; 2: díszített oromzat, Budakalász; 3: IMS (Jesus Mundi Salvator) vakolatdísz, 1789, Zsámbék; 4: utcai fal díszítményei, Szigetmonostor; 5: szoborfülkés kápolna, Szentendre; 6: Szent Vendel-dombormű, Zsámbék, Tájház; 7: présgerenda, Csobánka

A tárgyak elhelyezése nem öncélú dekoráció volt, hanem a szobának, a házi oltárnak „a templom belső, szent teréhez való közelítése”.²⁰ A vallásos tárgyak kitüntetett helyen, az utcai falon az asztal és sarokpad szögletében, a szentsarokban kaptak helyet. Az üveges keretben vagy kis szekrényben álló szobrok, képek alkották a házi oltárt. Kultikus cselekmények helye volt az asztal, amit csak nagy ünnepeken terítettek le. Pilisszántón egy szobaasztal közepére virágkoszorúban IHS jelet festett az asztalos. A lakáskultúra változásával a két ablak közötti fal és az itt álló sublót vált a szoba kultikus helyévé. Ez az átalakítás nagyobb teret adott a gyarapodó képek, szobrok, búcsús emlékek elhelyezésére (3. kép). A sublót tetején talpas feszület, gipsz- és porcelánszobrok, türelműveg, kegyhelyekről származó tárgyak, emlékpoharak álltak (4. tábla 2). A szentelt gyertyákat a sublót fiókjában tartották. Itt vagy a szoba más helyén Mária hónapjában, májusban házi oltárt alakítottak ki friss virággal, gyertyával, ahol naponta imádkoztak.

A szobába idővel egyre több és nagyobb méretű szentkép (a Segítő Szűzanya, Jézus és Mária Szíve) is került, ezek az ágy fölött kaptak helyet,

3. kép: Szentsarok solymári szoba falán (magántulajdon)

akárcsak a feszület. A népszerű olajnyomatokat témájuk és díszes keretezésük emelte ki a köznapi tárgyak sorából (4. tábla 3). A képek egy része a legidősebb generáció otthonában ma is megvan, a szoba berendezéséhez igazodva különböző módon, fali polcon, zongora tetején alakítanak ki szakrális teret újabb szobrok, szentképek, vallási és más emléktárgyak, gyertyák, fényképek, művirágok együtteséből.

A ház kiemelt kultikus helye a görögkeleti otthonokban napjainkban is megvan. A szobában a fő helyen a házi patrónus – leggyakrabban Szent György, Szent Miklós – ikonja függ, előtte mécses. Körötte az Istenszüllő és szentek, kegyképek mása, mögéjük tűzve a szentelt fűzág és a pünkösdi koszorú (4. tábla 4). Görögkeleti ikonképek nyomatai néhány sváb családban is előfordulnak. Talán az egykor közös solymári búcsújáró hely örökölt emlékei lehetnek (4. tábla 5).

A reformátusoknál is kiemelt jelentőségű volt a katolikusok kultikus tárgyainak helye, az ajtóval szemközt: ide, a sublót fölé akasztották a kis-sé megdöntött, keretezett tükröt, köré a családi fényképeket, a sublóra a féltett, ritkán használt tárgyakat, bögréket.²¹

A református vallás puritán, az otthonokban a történelmi témájú nyomatok mellett újabban jelentek meg az ígetáblák, aranymondások. A vastag papírra nyomott, üvegre festett bibliai idézeteket egyszerű növényi motívumok díszítik (4. tábla 6–7). Az ígés táblákat a hívek az egyháztól vásárolták.

A magánáhitat tárgyai

„A népi vallásosság tárgyait sajátos helyük van a paraszti környezet tárgyi világában. Ezek elsősorban »használati tárgyak«, használhatóságukat az ábrázolásbeli megkötöttség adja. Sohasem képek és szobrok, mindig Máriák, Jézusok, feszületek, szentek.”²² A szent képét nézve a hívő ember magához a szentséghez, Krisztushoz, Máriához jut közelebb. Oltalmát élvezzi, ha házában vagy magánál tartja. A korábbi századokban nagy jelentősége volt a testen viselt vallási amuletteknek. Egyes kegyhelyeken bélyegméretű szentképet lehetett vásárolni. A megszentelt képecskét gyógyító vagy bajelhárító célból nyelték le. Sokan viseltek nyakukban a búcsújáró helyeken kibocsátott és megáldott érmeket, a 19. század végétől a csodás érmet, melynek viselőjét Szűz

²⁰ Szacsavay 1993: 8.

²¹ A tükör a szentkép helyettesítője, a népi hitvilágban a túlvilággal való kapcsolatteremtés eszköze. Ratkó 2014: 630.

²² Szacsavay 1993: 8.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

4. tábla: 1: Jézus Szíve az ajtó fölött (Kemence); 2: vallásos tárgyak a sublóton (Pilisvörösvár, Tájház); 3: az ágy környéke;
4: szentsarok szerb szobában; 5: nyomtatott ikonkép katolikus családban; 6-7: református ígetáblák

Mária oltalmazza (5. tábla 1–2). Az érem bajelhárító erejébe vetett hit és a rajta szereplő fohász reggeli-esti elmondása sok emberen segített, köztük a II. világháborúban csodás érmet viselő katonákon.

Óvó, bajelhárító funkciójú amulettet, vallási érmet az ortodox hívek körében is találunk. Ilyen például az 18. századi athoszi faragású ereklyetartó, amit egy szerb családfő utazásai során a nyakában viselt. Az ereklyetartó és egy szép ezüst érem a Ferenczy Múzeumi Centrum gyűjteményében található (5. tábla 3–4).²³

Az otthoni vallásgyakorlás legkorábbi tárgyai a népszerű kegyszobrok paraszti ízléshez igazított másolatai és a kis szentképek voltak. A mariazelli Szűzanya-, a sasvári Pietà-szobrokat erre specializálódott központokban (Pibram) kézművesek készítették és vándorkereskedők árulták a 19. század végéig.²⁴ Főleg a Dunántúlon terjesztették, vidékünkön is megmaradt néhány darab. A Szűzanyát karján a gyermek Jézussal ábrázoló Madonnák vagy Máriát ölében a halott Jézussal ábrázoló Pieták színesre festett, sima hátlapú félplasztikák puhafából faragva. Fali szekrénykében, feldíszített *Mária*házban tartották őket (5. tábla 5.).

A faragványokat a 20. század elejétől kiszorította a porcelán- és gipszszobrok megjelenése. Német családok vásárolták a mariazelli Szűzanya porcelán- vagy gipszszobrát, mely a díszes köpenybe öltöztetett Szűzanyát a szentképek stilizált ábrázolása alapján jeleníti meg (5. tábla 6). A porcelánszobrok között szerepel a Szent Család, de a legelterjedtebb a Lourdes-i Mária-szobor volt. A gipszből öntött színes szobrok sokasága már mindenki által elérhető tömegáru volt. A különböző Jézusok, Máriák, Jézus Szíve, Mária Szíve, Szent Antal-szobrok a két háború között minden katolikus házban megjelentek. Az 1930-as évektől a kialakuló ajándékozási szokások révén a korábban jobban gyarapodtak a családok vallásos tárgyai. A Mária-lányok esküvőjükre társnőiktől Szűz Mária-szobrot kaptak. Solymáron elterjedt szokás lett bérmlásukra a Prágai Kiszűz, a gyermek Jézus, Szűz Mária, a tanító Krisztus olykor egész nagy méretű szobrát ajándékozni a fiataloknak. E gipszszobrok többségét a családok máig őrzik.²⁵ A Dunántúlon elterjedt tárgytípus volt, térségünkben is fellelhető a *borított üveg*, az apácamun-

kák 19. századi változata, amikor hengerforma üvegbúrákba a szentek, Szűz Mária, Szent Anna, Prágai Kiszűz színezett viaszszobrát helyezték el. Előfordul közöttük feszület, oltárábrázolás is (5. tábla 7). A *borított üveg* jellegénél fogva inkább vallásos dísz tárgy volt, mintsem kultusz tárgy.

Vallásos dísz tárgy volt a türelemüveg is, témája Jézus szenvedése és kereszthalála. Az üvegekben a keresztre feszített Krisztus látható az *arma Christi*-vel, kínzásának és megfeszítésének rekvizitumaival (korbács, kalapács, harapófogó, lándzsa, létra). A fából, papírból, fémből készített elemeket különleges technikával helyezték be az üvegbe és ragasztották össze sok időt és türelmet igénylő munkával az ezermesterek, börtönbüntetésüket töltő rabok (5. tábla 8). Naiv ábrázolásmódjukon érezhető a szentképek ikonográfiájának hatása.²⁶ A türelemüvegeket nemcsak vallásos tartalmuk, de különlegességük révén is a kultikus térben, a sublótton tartották.

Újabb, kedvelt tárgytípust képvisel az osztrák területről származó *kálvária*. Ez az aranszínűre festett feszülettípus magas talpon áll, a kereszt alá porcelánszobrokat helyeztek. Talpában előfordult zenélő szerkezet is, akárcsak azokban az üvegezett díszdobozokban, melyekben a Szent Család szobra állt bársonyból, selyemből kialakított háttér előtt. A még megszólaló szerkezetek a *Csendes éj...* dallamát játsszák, és Mariazellből származnak.

A parasztságnál a 19. század utolsó harmadáig nem voltak szentképek a falon. A kegyhelyekről származó korai képeket apácák festették pergaménre. Később kifestett metszetek, majd litográfiák készültek. A 19. századtól elterjedt sokszorosító eljárások, a litográfia, majd a nyomtatás a szentképek tömeges, különböző megjelenésű és díszítésű előállítását eredményezte. A díszesebbek papírcsipkeszerű vagy aranyozásos könyvmotok voltak.²⁷ A Ferenczy Múzeumi Centrum gazdag szentképgyűjteményében mindegyik szerepel, köztük különleges, perforált falevéltre applikált képecskék is (6. tábla 1–4).²⁸

A 19. század végén az elsőáldozási emlék általában kis szentkép volt (6. tábla 5). A kis képeket az imakönyvben tartották, vagy látható helyre, a falra, a tükör keretébe tűzték, a faliszekrény belsőjébe ragasztották. Többségük valamelyik kegyhelyet, annak kegyszobrát vagy képét ábrázolta,

²³ Az ereklyetartó ltsz.: N 92.7.1; érem ltsz.: N 2010.78.1.

²⁴ Szacsavay 1993: 7.

²⁵ A családoktól kölcsönzött szobrokat *Bérmálási szobrok* címmel időszaki kiállításon is bemutatták a solymári Helytörténeti Gyűjteményben.

²⁶ Ratkó 2014: 636.

²⁷ Szilárdfy 1997: 9.

²⁸ N 92.115.1. – N 92.119.1. ltsz.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

5. tábla: 1: zarándokérem, Mariazell (FMC N 2010.77.1.); 2: csodás érem (FMC N 86.121.1.); 3: ortodox érem (FMC N 2010.78.1.); 4: ereklyetartó (FMC N 92.7.1.); 5: faragott sasvári Pietá fali szekrénykében (Isaszeg, Falumúzeum); 6: festett gipszszobor (magántulajdon); 7: borított üveg (Sváb Sarok, Pilisvörösvár); 8: türelemüveg (Pilisvörösvár, Tájház)

vagy imádságot is tartalmazó imalap volt. Gyakori témájuk a Szűzanya, Lourdes-i Mária, a szentek, a Jó Pásztor, Isten báránya vagy az Eucharisztia. A búcsúvásároknak a szentképek sokaságát árulták, amit megszenteltek, és a zarándoklatról hazatérők, bérma- és keresztszülők, barátnők, asszonyok ajándékoztak egymásnak. Szokás volt újszülött pólyájába, illetve elhunyt mellé a koporsóba tenni. A többszínnyomásos technikával tömegesen előállított, megfizethető termékek megjelenésével a 19. század vége felé a szentképek is bekerültek a parasztszobákba, egyre nagyobb számban.

A bekeretezett nyomatok gyakori témája a Szűzanya, Szent József, Krisztus a kereszten, Jézus Szíve, Mária Szíve, Jézus vagy Mária életútja, Mária elszenderülése, Szent István király és a szentek történetei. Közel azonos méretű, gyakran arany nyomással keretezett litográfiák voltak (6. tábla 6). Az újabb stílusú, nagyobb méretű nyomtatott képek az 1930-as évektől terjedtek el, témájuk bibliai történet, Jézus a tengeren, az Olajfák hegyén, a Jó Pásztor, a Szent Család, az őrzőangyal. Szentképeket búcsúkon és egyházi terjesztés útján is vásároltak. Otthon kereteztették be, és nemcsak a keretet, olykor a nyomtatott képet is saját ízlésükre formálták. Pilisvörösváron a Szűzanya és Jézus alakját arany színű fonallal varrták körül (6. tábla 7). Mások a menyasszonyi koszorújukat helyezték a képre Mária feje köré (6. tábla 8). A szlovák Pilisszántón a kép keretére vagy üvegére festettek mintát.

A kegyhelyeken különböző méretű, formájú és kivitelű, falra akasztható kis képeket árultak. Legtöbbjük ovális, a kép alatt gyakori a sztaniollal bélelt díszítmény. Keretük keskeny fémkeret vagy kék-fehér gyöngyfűzér. Egymáshoz közel, párosával tették őket a falra.

A szentek közül Mária tisztelete volt a legjelentősebb, meghatározó a népi jámborságban. Alapja Mária istenanyasága, a szenvedő kegyes anya, „mindnyájunk édesanyja”, akit maguk közül valónak érezték az asszonyok.²⁹ Minden helyzetben az ő segítségét kérték, kérik. Mint a bűnösök szószólójához, hozzá könyörögtek fia közbenjárásáért. A legtöbb kép, szobor őt ábrázolja, a csodás helyek jelenései hozzá kötődnek, a legnagyobb

létszámú vallásos társulatok az ő oltalma alatt működtek. A németek körében – akiknek ősei, mint mondják, „Szűz Mária köpenye alatt” – azaz Mária oltalmában érkeztek Magyarországra – Mária tisztelete kultúrájuk más területén is tetten érhető. Például a Mária-lányok és a menyasszonyok szoknyájának színe *máriakék* volt, Mária palástjához hasonlóan.

A németek és a szlovákok a Segítő Szűzanyához imádkoztak. Mariahilf a rászorulókon és az ő oltalmát keresőkön segítő Istenanya megszólítása lett. Tisztelete a passauai Mariahilf kegyképe által terjedt el, melynek több másolatát a német telepések hozták magukkal.³⁰ Ritkaság a Bácsfa-Szent Antal könnyező kegyképének másolata, amely szlovák vagy német betelepülőkkel kerülhetett Piliscsabára (7. tábla 1). Mariahilf a kegyképe a solymári, máriaremetei és bodajki búcsújáró helynek, emellett több templom mellékoltárán, kápolnájában megtalálható. A búcsúkon árusított kép a parasztszobák leggyakoribb szentképtípusa. Az egyszerű – arannyal körülvarrt, gyönggyel, bársonnyal hímzett, sztaniollal díszített – nyomata mellett más változata is ismert (7. tábla 1–4). Képe ott van a szenteltvíztartón (7. tábla 5). Ikonográfiája felismerhető a feliratos falvédőkön is.

Az egyházi eredetű Jézus Szíve-kultusz fontos részévé vált a népi vallásosságnak. Jézus Szíve a megváltó isteni szeretet jelképe.³¹ Az ájtatosságok a hozzájuk kapcsolt kegyelemszerző ígéretek révén lettek népszerűek. Jézus Szíve ígérete szerint megóvjá azokat, akik őt és képét tisztelik. Az ábrázolások képi világa közel állt a parasztság lelkiületéhez, a tisztaszobákban ott voltak a Jézus Szíve-képek, szobrok, kézimunkák, rendszerint Mária Szívével párban (7. tábla 6–7). Szűz Mária Szeplőtelen Szíve a megváltott ember iránti anyai szeretet jelképe.³²

A szív, a kereszt és az IHS motívum szerepelt a szobában, a házi oltárra vagy sublóttra való terítőkön. Ezen újabb kézimunkákat az egyesületekbe járó leányok készítették (8. tábla 1–2). Az asszonyok a templomi és az úrnapi oltárra hímeztek terítőt az Eucharisztia jelképeivel. Megjelentek falra kerülő vallási témájú otthoni kézimunkák is. A népszerű szöveges falvédők között a katolikus vidéken viszonylag nagyobb számban

²⁹ Gaál 2009: 10.

³⁰ Diós István: Mindenkor Segítő Szűz Mária. In: MKL (<http://lexikon.katolikus.hu/M/Mindenkor%20Seg%C3%ADt%C5%91%20Sz%C5%B1z%20M%C3%A1ria.html>, letöltve: 2023. 06. 22.).

³¹ Diós István: Jézus Szíve. In: MKL (<http://lexikon.katolikus.hu/J/J%C3%A9zus%20Sz%C3%ADve.html>, letöltve 2023. 06. 22.).

³² Gál Ferenc: Mária Szeplőtelen Szíve. In: MKL (<http://lexikon.katolikus.hu/M/M%C3%A1ria%20Szepl%C5%91telen%20Sz%C3%ADve.html>, letöltve 2023. 06. 22.).

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

6. tábla, szentképek: 1: pergamenre festett (FMC N 92.58.1.); 2: kifestett metszet (FMC N 92.51.1.); 3: papírcsipke, keretes (FMC N 92.130.1.); 4: perforált tölgyfalevél (FMC N 92.119.1.); 5: szentkép elsőáldozásra (FMC N 92.190.1.); 6: falikép arany nyomásos kerettel (magántulajdon); 7: hímzett nyomat (Pilisvörösvár, Tájház); 8: menyasszonyi koszorús Mária (FMC N 82.164.3.)

voltak jelen vallási témájúak. A kereskedelem kínálatából kiválasztott, előnyomott mintájú falvédőket kék vagy piros fonallal, szárítottással varrták ki. A katolikusoknál Jézus és Mária Szíve, a Segítő Szűzanya, út menti feszület képe mellett valamilyen vallásos szentencia, fohász szerepel. A reformátusok falvédőin az utolsó vacsora, a mindennapi kenyér iránti fohász jelenik meg (8. tábla 3–5). Mindkét felekezetről gyakori volt a házi áldás német, szlovák vagy magyar nyelven. Helyük a szoba szakrális terén kívül, a tisztakonyhában vagy a lakószobában volt. Vallásos jelenítésük háttérbe szorult, és az életbölcseességeket, közhelyeket megfogalmazó feliratos falvédőkhöz hasonló szerepben alkalmazták.³³

A németeknél a gyöngyhímzéssel kivarrt, gót betűs házi áldás díszes keretben a szoba falára került, akárcsak egy szalagcsokrokkal díszített egyedi kézimunka. Anyaga, megjelenése alapján tették méltó helyére (8. tábla 6–7).

Egyéni és közösségi ájtatosság

A parasztság világképében egymás mellett éltek a tételes vallás hitelemei és a nagyrészt pogány eredetű mágikus képzetek.³⁴ A néphit és a vallásosság együtt volt jelen a szentelmények (szenteltvíz, szentelt gyertya, barka, virág) bajelhárító, mágikus funkcióban való alkalmazásában és a népi gyógyászat terén: kereszttetés a mágikus eljárások hatása érdekében, szakrális helyszínek, szentek a ráolvasásokban.

A Budai hegyvidék német településeiről több ráolvasást ismerünk hidegrázás, csúz, fejfájás gyógyítására:

Láz, hidegrázás ellen:

Húsvét vasárnap napfelkelte előtt a kálvária keresztjét megölelve kell mondani: „Szent kereszt a karomban, vedd el tőlem a hideget és a meleget!” Ezután három Miatyánkot mondtak az ilyen betegségben megholtakért.³⁵

A ráolvasásokat a gyógyító erejükbe vetett hit, a gyakorlati alkalmazásuk éllette, a szóbeliség néhol napjainkig megőrizte. Fejfájást gyógyító sváb imádság Solymárról:

„Miasszonyunk a falu felett jár, talál egy fájós fejet. Felemeli és megnyomkodja. Segít az Atya, segít a Fiú, segít a Szentlélek. Amen.”³⁶

Az imádkozás a vallásosság bensőséges megnyilvánulása, a vallás megélésének alkalma. Lehet egyéni vagy családi, közösségi áhítat. A katolikusoknál a kötött imaszöveg többszöri ismétlése, illetve a szentek közbenjárásának kérése történik egyénileg vagy közösségben. Az ima számlálására szolgáló rózsafüzér, olvasó a mainál jóval nagyobb volt, fából, magvakból is készült (4. kép). A protestánsok körében nem szokás a közösségben gyakorolt imádkozás.

Az egyéni imádkozás őrizte meg a szóbeliségben terjedő archaikus apokrif imákat, melyek a magyarságnál, a sváb, a szlovák és a szerb nemzetiség körében egyaránt megtalálhatók.³⁷ Az archaikus imák egyik típusa, *Mária álma* szerepel Adam Sager kéziratos imakönyvének végén. A szerb imádságoknak ez az alapmotívuma, illet ismerünk Lórévről.³⁸

4. kép: Fából készült rózsafüzér, imakönyv idős asszony kezében (magántulajdon)

³³ Ratkó 2014: 635.

³⁴ Báth 1990: 339.

³⁵ Plank-Schleer 1998: 66.

³⁶ H. Terézia, Solymár, 2020, saját gyűjtés. Helyi sváb dialektusból fordította Zsámboki Szabolcs.

³⁷ Erdélyi 2004. Minden nemzetiség köréből közöl imádságokat.

³⁸ Varga 1999: 148–150; Frankovics 2002: 3491.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

7. tábla, *Mariahilf-ábrázolások*: 1: Bácsfa – Szent Antal kegyképének másolata (Piliscsaba, Tájház); 2: nyomtatott kétfestett kerettel (FMC N 82.124.1.); 3: gyöngy- és bársonyhímzésű kép (FMC N 87.61.1.); 4: hímzett nyomtat (Pilisvörösvár Tájház); 5: szenteltvíztartó (magántulajdon); 6: Jézus Szíve gipszszobor (Pilisvörösvár, Tájház); 7: falvédő (FMC N 88.165.1.)

A pilisi gyógyító forrásokhoz járó szlovákok körében ismert volt, és a legidősebbek ma is emlékeznek az alábbi archaikus imára:

Studinka rajská, mocandelská,
Andeličkydole spievajú,
Pána Krista hledajú.
Našli ho na zelenej lúčke.
Držal Kristus Pántrňovú korunu v ruke.
Ó Mária, čo si taká smutná?
Jak by sem nebola,
keď sem len jedného syna mala.
Aj teho mi Židie vzali,
na svatý kríž otepali.
Svatá krv z neho klapkala,
Židovka ho zbírala,
Do zahrádky sadila,
Vyrostel z nej hrebíček.
Nebol to hrbíček,
lež to bol svatý andelíček.
Andeličky doleteli,
pod své krídla si ho vzali,
vyleteli do neba.
Nebesá sa otvorili,
všetcky zvony zazvonili,
Dušičky sa radovali.
Len tá jedna sa neradovala,
kerá otca mater bila.
Já sem nebila, len duša si pomyslela,
aby nemala odpuštené
lež neprejde pres peklo horúce
pres kameni vodúce. (?)
Povedzte tam strým aj mladým,
aby sa túto mollitbu mollili
pátek večer, sobotu ráno
a v nedelu pri omši svatej.
Gdo sa túto mollitbu pomolí,
ten tri duše vykúpi:
jenu materinú, jenu otcovú
a jenu sám svoju.
Amen.

Paradicsomi kutacska, angyali hatalom
Az angyalok lent énekelnek,
Jézus Urunkat keresik.
Rátaláltak a zöld réten.
Jézus Urunk töviskoronát tartott a kezében
Ó, Mária, miért vagy olyan szomorú?
Már hogy ne lennék,
mikor az egyetlen fiamat
a zsidók elvették,
szent keresztre feszítették.
Csepegett a szent vére,
Egy zsidó leány összegyűjtötte,
a kiskertben elültette,
Szegfű nőtt belőle.
Nem is szegfű volt az,
hanem egy szent angyal.
Odaszálltak az angyalok,
Szárnyuk alá vették,
Mennybe röpítették.
Megnyílt a mennyország,
zúgtak a harangok,
örvendeztek a lelkecskék.
Egyedül az az egy nem örvendezett,
amelyik apját, anyját verte.
Én nem verem, csak a lélek gondolta,
hogy addig ne nyerjen bocsánatot,
míg át nem megy a forró poklon,
[át a folyó vízen?]
Adják tudtára minden öregnek és fiatalnak,
hogy imádkozza ezt az imát
pénteken este, szombaton reggel
és vasárnap a szentmisén.
Aki ezt az imát elimádkozza,
megvált három lelket:
az anyját, az apját
és a saját magát.
Ámen³⁹

Az imát tanulhatták szóbeli hagyományozódásból, imakönyvből, vallásos nyomtatványokból és közösségi alkalmakon is. Egyéni imádkozásra főleg este és reggel, ágyban került sor. A gyerekek sok családban térden állva együtt mondták el az Úrangyalát vagy egy rövid kis imádságot. A gyermekeket az anya, nagymama lefekvés előtt megáldotta, szentelt vízbe mártott jobb hüvelykujjával keresztet rajzolt a homlokukra.

³⁹ Hugyecsek Szilveszterné, Pilisszentkereszt, 2021, saját gyűjtés. Bodnár Mónika fordítása. Párhuzamai pilisi szlovák településekről: Erdélyi 2004: 214–217.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8. tábla: 1: sublótterítő (Solymár, Helytörténeti Gyűjtemény); 2: falikép (Pilisvörösvár, Tájház); 3: falvédő (Pilisvörösvár, Tájház); 4: falvédő (Solymár, Helytörténeti Gyűjtemény); 5: falvédő (FMC N 2002.7.1.); 6: német házi áldás (magántulajdon); 7: házi áldás, kézimunka (Nagykovácsi, Öregiskola gyűjteménye)

Gyerekek esti imája:

Abends wenn ich schlafen geh,
vierzehn Engel mit mir gehn,
zwei die mich decken,
zwei die mich wecken,
zwei zu meiner rechten Seite,
zwei zu meiner linken Seite,
zwei zu meinem Haupte,
zwei zu meinem Füßen,
und zwei die mich führen
ins himmlische Paradies! Amen.

Este, amikor lefekszem,
tizennégy angyal jön velem:
kettő betakar,
kettő felébreszt,
kettő a jobb oldalamon,
kettő a bal oldalamon,
kettő a fejemnél,
kettő a lábamnál,
és kettő vezet engem
az égi paradicsomba. Ámen.⁴⁰

Sváb reggeli ima:

In Kouttəszaumə aovsté r i
Kéing Koutt khée r i
Kéing Koutt tritt i
In himmlisə Fódə pit i
Ée szui mə fəléen
Ti héihszti Eingl treeé
Tə éestə, tée mi klikli veeszt
Tə cveétə, tée mi szélih speészt 1
Tə trittə, tée mi tízn Tóg
Pəkiəd und pəwoat
Táz mi nix böz ivəfoad.

Isten nevében felkelek
Isten felé fordulok
Isten felé lépek
Az égi atyához könyörgök
Kölcsönözze nekem
A három leghatalmasabb angyalt
Az első, aki szerencsésen vezet
A második, aki lelki vigaszt ad
A harmadik, aki ezen a napon
Óv és megőriz
Hogy semmi rossz ne érjen.⁴¹

A népi ájtatosságokban a szentképek mellett szerepet kaptak az imalapok, imakönyvek, vallásos ponyvák. Könyvek híján az anyanyelvű imákat, énekeket a kántorok, énekvezetők lejegyezték, és a gyakorlatban használták. A kéziratos imakönyv a Magyarországra bevándorló németek kultúrájának része volt, példányai, melyek a vallásos énekek, szövegek mellett gazdasági, időjárási, gyógyítási feljegyzéseket is tartalmaznak, a Mosoni-síkságról ismertek.⁴²

A Pest megyében eddig fellelt három kéziratos könyvből csak egyet publikáltak. Adam Sager, a bicskei plébánia filiájában működő kántortanító 1803-ban készítette el 287 oldalas, festett ornamentikával, vallási jelképekkel díszített, „miskönyvecskének” (*Meßbüchel*) nevezett imakönyvét kézírással (9. tábla 1). Miseimádságok, litániák mellett két apokrif jellegű és egy apokrif imát is tartalmaz.⁴³

A népi vallásos írásbeliség hasonlóan értékes, színes festéssel gazdagon illusztrált darabja, a solymári Helytörténeti Gyűjtemény kincse 1839-ben készült (9. tábla 2).⁴⁴ A harmadik kéziratos

könyv is 1864 előtti, Dunabogdány helytörténeti kiállításán látható, feldolgozásra váró darab.

A népi használatra szánt magánkiadású ájtatossági műveket, ponyvákat a 19. században hatalmas számban nyomtatták és terjesztették. Sokszor egyházi jóváhagyás, név, hely nélkül jelentek meg. Népszerűek voltak a Szűz Mária tiszteletére kiadott füzetek, az ájtatos énekeket, imákat, a csodás jelenéseket tartalmazók (9. tábla 3). A szent asszonyok, búcsúvezetők kezében nemzedékeken át használatban maradtak, tartalmuk a közös ájtatosságok révén terjedt (9. tábla 4). A hívő ember lelki szükséglete volt a hit közös megélése, az ájtatosságokon való részvétel, kisebb vallási közösséghez tartozás. A közösen, pap nélkül végzett litániák, a rózsafüzér és más imaalkalmak a katolikus vallásgyakorlat jellemzői. Kiteljesítésében nagy szerepe volt az előimádkozóknak, énekes asszonyoknak és embereknek, búcsúvezetőknek, akik ismerték és átörökítették a vallási hagyományokat, imákat és énekeket.⁴⁵ A kántortanítók az ő segítségükkel gyűjtötték össze a sváb közösségek népénekeit, mely alapján

⁴⁰ Gaschler 1997: 85–86.

⁴¹ H. Terézia, Solymár, 2020, saját gyűjtés. Helyi sváb dialektusból fordította Enzman László.

⁴² Boross 1976: 105.

⁴³ Varga 1999. Hasonmás kiadás magyar fordítással, szövegelemzéssel. A 15 × 9 cm-es könyvecskét egy torbágyi család őrzi.

⁴⁴ dr. Jablonkay István Helytörténeti Gyűjtemény N 2002.8.1. ltsz.

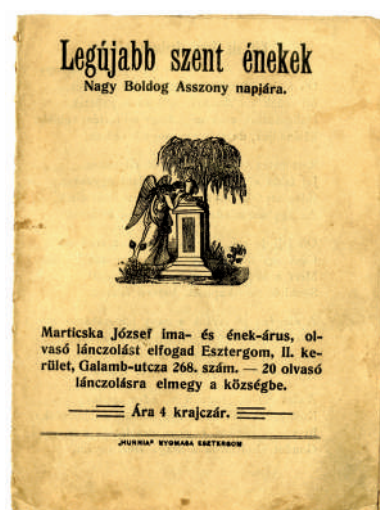
⁴⁵ Bárh 1990: 345.

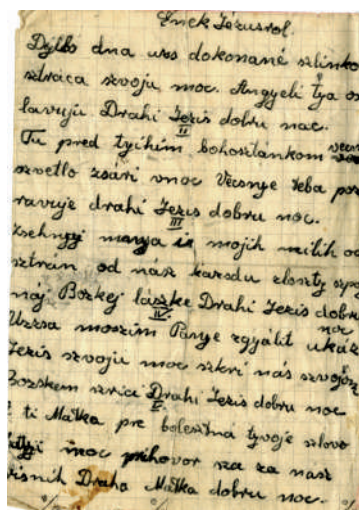
1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9. tábla: 1: Adam Sager imakönyve (forrás: Varga 1999: 83.); 2: kéziratos imakönyv (Solymár, Helytörténeti Gyűjtemény); 3: ponyva (FMC N 87.5.1.); 4: imafüzet lapja, Pilisszentlászló (magántulajdon); 5: dunabogdányi énekeskönyv (magántulajdon); 6: Mária-lány érem (Solymár, Helytörténeti Gyűjtemény); 7: Jézus Szíve érem (FMC N 86.125.1.); 8: viaszoffer öntőmintája (FMC N 61.45.12.)

a német ajkú egyházközségek saját imakönyveket nyomtattak az 1920-as években (9. tábla 5).⁴⁶ A református előénekesek is használtak kézzel írt énekeskönyveket, halottiénekes-füzeteket. A diktálással történő éneklés a laikus népi vallásosság megnyilvánulása, amit a halottvirrasztás szokása a 20. század közepéig fenntartott.⁴⁷ Az énekvezető a helyi közösségben megőrzött virrasztó, búcsúztató verseket valamely ismert ének dallamára soronként előénekelte, amit a jelenlévők soronként ismételték, nem volt szükség leírt szövegre.

A hitélet gyakorlásának közösségi formája volt a vallásos egyesületek, jámbor társulatok tevékenysége. A legszéleskörűbb országos mozgalom a 20. század elejétől terjedő Mária Kongregáció volt, mely a tanuló ifjúság, illetve a Mária-lányok Társulata, mely a parasztság leányainak közösségét jelentette. A hamarosan egybemosódó mozgalom a Mária-kultusz ápolását tekintette céljának. Tagjai közül eleinte csak azokat nevezték Mária-lányoknak, akik a hordozható Mária-szobrot vitték a körmeneteken, később a megnevezés már mindenkit megilletett. Ünnepeken koszorút és fehér ruhát viseltek, ami a szűzi tisztaságot jelképezte. Nyakukban kék szalagon Mária-érem függött, melyet az esküvőjük napjáig viseltek (9. tábla 6). A kongregációt a Paulai Szent Vincéről elnevezett irgalmas nővérek hozták létre egy-egy település leányiskolájában. Budaörsön életkori csoportok szerint nőttek bele a tagságba. Ezt a nyakukban viselt érem szalagjának színe jelezte. A legidősebbek égszínkék szalagot kaptak, korábbi fehér viseletüket égszínkék szoknya, fehér kötény, fekete kabátka váltotta fel, mirtuszkoszorúval. A Mária-lányok a vidék szinte minden nagyobb községében jelen voltak, jelenlétükkel emelték a nagy egyházi ünnepek méltóságát, körmeneteken gyertyát vittek. A társulatok tagjaik mindennapi életét, öltözködését, viselkedését is szabályozták.⁴⁸

A falvakban erkölcsi és életvezetési ismeretek átadását, kulturális tevékenységet folytató más leánykörök is működtek. Torbágyon a Szent Ágnes Leánykör tagjai a vasárnapi litánia után gyűltek össze, a katekizmus tanulása mellett kultúreszteket, kirándulást szerveztek. A körmeneteken

fehér kötényes sváb ruhát, mirtuszkoszorút viseltek (5. kép). A sváb lányok egyenruhája a fehér szoknya, fekete kötény és világoskék mellény, a kör többi tagjái fehér blúz és sötét szoknya volt. Társuk temetésén zászlójuk alatt, koszorúban jelentek meg.

A férfi ifjúság számára alakult legényegyletek az egyházi események szervezésében, az ifjúság összefogásában, a falu kulturális életében vállaltak szerepet.

A sváb településeken Jézus Szent Szívének tiszteletére is alakultak nagy létszámú egyesületek. A Szívgárda az iskolás gyermekeket, a Jézus Szíve Leánykör a nagylányokat fogta össze (9. tábla 7). A tagok kézimunkáin szív-motívum, vallásos szöveg látható. Csoportjaik más-más szentek, Szent Rita, Szent Ágnes oltalma alatt buzgólkodtak. Az ünnepi eseményeken zászlójukkal, egyforma öltözetben jelentek meg. Pilisvörösváron fehér blúz és szoknya, fekete kötény, piros selyemmel-lény volt a ruhájuk. A településen a bányászoknak is alakult Jézus Szíve Társulata.

Felnőtt hitbuzgalmi társulat volt a nagy számú tagsággal működő Élő Rózsafüzér vagy Olvasós Társulat, falun ők jelentették a vallásos élet bázisát. A vallási ünnepek reprezentációjában részt vett több szervezet, közösség is. Nagypénteken a cserkészek, a sváb férfiak lövészegyleteinek tagjai is őrizték a szentsírt.

5. kép: A Szent Ágnes leánykör tagjai zászlójukkal, Torbágy (magántulajdon)

⁴⁶ Stich Gyula kántortanító 1926-ban solymári, Szeidl Oszkár vecsési, Hufnagl János 1927-ben dunabogdányi ima- és énekeskönyvet szerkesztett. Napjainkban újra kiadásra és használatba kerültek.

⁴⁷ Bárh 1990: 341.

⁴⁸ Varró 2007: 247-249.

Zarándoklat

A búcsújárás, a kegyhelyek zarándoklattal történő látogatása fontos eleme a népi vallásgyakorlatnak, a hívő ember legmélyebb közösségi élménye. A zarándokok fogadalomból, vezeklés, kérés vagy a hálaadás szándékával indultak útnak. A testi fáradság, a gyaloglás, böjtölés, virrasztás hozzátartozott a bűnbánathoz, a zarándoklat vezeklésjellegéhez.⁴⁹ A búcsúvezetők irányította közös út az énekek, imádságok gyakorlásának, a vallásos viselkedésformák, szokások átadásának alkalma is volt.

Solymár, Csobánka, Máriaremete, Budakeszi, Péliföldszentkereszt kegyhelyét a katolikus falvak népe rendszeresen látogatta, és legalább egyszer igyekeztek eljutni Mariazellbe, az újabb korban Lourdes-ba.

Solymárt a 18. század közepétől nagy körzetből, távoli helyekről (Gyöngyös környéke, Jászság) is felkeresték Mária neve napján (szeptember 12.). A katolikusok mellett a környékről görögkeleti szerbek is zarándokoltak ide, ők egy másik képet, a Fekete Máriát tisztelték. A csodás gyógyulásokról, a zarándokok által ajándékozott tárgyakról is vannak feljegyzések.⁵⁰ A búcsújáró hely jelentősége a templom 1903-as felújítását (fogadalmi tárgyak eladását, a Fekete Mária-kép levételét) követően megszűnt.

Csobánkára Sarlós Boldogasszony (július 2.) ünnepén, Máriaremetére Szent Anna (július 26.), Nagyboldogasszony (augusztus 15.), Kisasszony (szeptember 8.) vagy a Magyarok Nagyasszonya (október második vasárnapja) ünnepén zarándokoltak; Makkosmáriára a II. világháborút követően Fogolykiváltó Boldogasszony (szeptember 24.) segítségéért imádkozva. Ezekre a helyekre gyalog mentek, akárcsak Péliföldszentkereszt búcsújára (szeptember 14.). A búcsúnál nagyobb jelentőségű volt a népeletben a hely Vendel-búcsúja (október harmadik vasárnapja), ahová a környék német és szlovák népe valamikor fúvószenekar kíséretében zarándokolt el. Alkalmoszerűen, kevesebb faluból mentek át a Dunán Márianosztrára és a váci Hétkápolna búcsújára (6. kép).

A búcsúnapokon kívül processzióval máskor is látogatták a kegyhelyeket, a solymáriak az aratás kezdetén mentek Máriaremetére. Több településnek volt járványok idején fogadott búcsúnapja,

amit utódaik is megtartottak. Családok lovas kocsival jártak Bodajk búcsújára, ahol kirakodóvásár is volt. A jelenések, a forrás gyógyító erejébe vetett hit azokat a helyeket is élte, melyek nem válhattak az egyház által elfogadott kegyhelyé, például máig sokan járnak Pilisszentkereszt Szentkútjához.

A kegyhelyek vegyes nemzetiségűek voltak. A búcsún saját nyelvükön énekeltek, imádkoztak. Különösen így volt ez a négy nemzetiség lakta vidék kegyhelyén, Csobánkán, melyről Bálint Sándor így írt: „Ott voltunk egy Sarlós Boldogasszony napi búcsún. A pünkösöd csodája elevenedett meg a szemünk előtt, amikor magyar, német, szlovák parasztok sok nyelven, de egy szívvel magasztalták Mária örök dicsőségét.”⁵¹

A csobánkai Szentkút vizétől gyógyulni vágyók nemcsak ittak belőle, hanem a beteg testrészüket is lemosták.

„A búcsú napján ide zarándokló beteg ember valami rongyot, kendőt a szent forrás vizébe márt, azzal beteg testét lemossa, majd a rongyot a forrás közelében álló fák valamelyikének törzsére csavarja. 1940. augusztus végén 82 darab rongyot, zsebkendőt számoltam össze kilenc fa törzsére csavarva. Már az 1890-es években feljegyezték, hogy gyermekruhát, hímzett főkötőt agattak a fákra gyermekbetegségek és női bajok ellen.”⁵²

Mindezt abban a hitben tették, hogy az otthagyt holmikkal a betegségüket is otthagyják, ugyanakkor imájukban is ezt kérték a Szűzanyától. Nemcsak a víznek, de a kegyhely közelében álló fáknek is lehetett gyógyító ereje. A Péliföldszent-

6. kép: Pilisszentiváni zarándokok útnak indultak Márianosztrára (mágtulajdon)

⁴⁹ Gaál 2009: 34.

⁵⁰ Seres 1993: 149, 151.

⁵¹ Bálint 1944: 62.

⁵² Vajkai 1942: 133.

kereszt búcsújára érkező hívek az ott lévő szilfák héját rágták le fogfájásuk enyhítésére, gyógyítására. 1904-ben a szilfáknak alig maradt kérge.⁵³ A csobánkai Szentkút a görögkeletiek búcsújáró helye is, melyet Csobánka, Kalász, Pomáz, Szentendre szerb lakosai Illés-napkor (július 20.) kereszteltek fel. Papjuk a kutat megszenteli, mindenki iszik vízből, haza is visznek belőle a betegeknek. A kútnál a pap a beteg fejére imádságos könyvet tesz, és imádkozik.⁵⁴ Mágikus eljárást velük kapcsolatban nem jegyeztek fel. A szerb gyógyulni vágyók, ha mosakodtak is, kendőket nem aggattak a fákra.

A kegyhelyre ellátogató hívők, bízva abban, hogy kérésük meghallgatásra talál, fogadalmi tárgyakat (*offer*) ajánlottak fel, vittek az oltárra. Legkorábbi változatuk a testrészeket, a kérésük tárgyát (kéz, láb, szem, szív, pólyás, ház, állat) megjelenítő viaszformák, illetve ezüsből készült változataik (9. tábla 8).

„A legszebb és legnagyobb viaszos offéereket eddig Budán találtam, a máriaremetei búcsún. Veszit a viasztestet nemcsak a falu népe, de a pesti polgárok, férfiak is. [...] A viaszoffereket – a házofferen Mária is látható – Klockner óbudai bábos készíti. Remetén az offereket a templom lourdes-i kápolnájában a szobor elé dobják.”⁵⁵

Egy-egy kegyhelyen a fogadalmi tárgyak sokasága gyűlt össze.⁵⁶ Sok helyen a II. világháborúig szokásban maradt, vagy már korábban a gyertya vette át a tárgyak szerepét.

Nemcsak a katolikusoknál, hanem az ortodoxoknál is szokás volt *offerálni*, a fogadalmi tárgyak neve *lutka*. Az ezüstofferek Szentendrén a szerb templomokban, Máriaremetén a kegykép mellett bekeretezve láthatók.

A hívek fogadalmukat, hálájukat maradandóbb formában, fogadalmi (votív) képek, hálaképek formájában is kifejezték. A festmények a fogadalmak csodás vagy tragikus történeteit örökítették meg: balesetet, hazatérést, bajból, nehéz helyzetből való menekülést, gyógyulást, gyermek születését. A kegyhelyeken igen sok kép gyűlt össze. Egy részük Máriaremetén a bazilikában most is látható. A solymáriaknak nyoma veszett, egy kivételével. A Helytörténeti Gyűjteményben látható kép szerencsétlenséget örökít meg (10. tábla 1).

A zarándoklatra induló csoportok misén vettek részt, majd processzióval (feszülettel, lobogókkal, meghatározott rend szerinti menetben) mentek a falu határát jelző keresztig, a plébános az otthon maradékkal kikísérte őket. A feldíszített lovas kocsik, melyek az élelmet és a szükséges holmit vitték, az országúton, a zarándokok pedig az erdőn keresztül haladtak. Egy-egy faluba érve mindig felállt a menet, harangszó fogadta őket, és rövid imára betértek a falu templomába. Többnapos úton lévőknek a helybeliek adtak szállást. Pilisszentkereszten a búcsúra és a Szentkúthoz érkező józsefvárosiakkal szoros kapcsolat alakult ki, évtizedekig ugyanazokat a búcsúsokat szállásolták el a családok.

A határbeli keresztnél harangszóval fogadták a visszaérkezőket, akik így köszöntek: „Egy szép üdvözlést hoztunk (Remetéről)!” – „Isten fizesse meg!” – volt a válasz. A búcsús processzió útja a templomba vezetett, hálaadó ima után mentek haza.

Két helyre évente járt a térség lakossága. Egy napos volt a gyalogos zarándoklat Máriaremetére, kétnapos Péliföldszentkeresztre, ahová Vendel-búcsúra járt a környék állattartó népe (10. tábla 2–3). Vendel a templom melletti kápolna védőszentje, amely kápolna csak ekkor volt használatos. A három sváb falu lakói eltérő időpontban keresték fel. A szentivániak az ünnep napján (szeptember 20.), a vörösváriak előtte, Solymár lakosai utána egy héttel. A búcsúsok megérkezvén a kálváriára mentek, majd misét hallgattak a kápolnában, amit csak ilyenkor rendeztek be. A zarándokok ott aludtak, a maguk gyűjtötte fával, vaskályhával fűtöttek.

Közép-Európa egyik legjelentősebb, a magyarországi németek legkedveltebb búcsújáró helye Mariazell, amit mindenki igyekezett felkeresni a csodatévő Szűzanya segítségével bízva. A sváb települések 20. századi gyalogos zarándoklatáról nincs adatunk, az emlékezet szerint már a 19. század végétől hajóval utaztak Mariazellbe.⁵⁷ Az I. világháború után a több német településről összegyűlt hívek a Batthyány térről hajóval indultak a Kisasszony-napi (szeptember 8.) búcsúra, papjuk és fúvószenekar kíséretében. Melktől gyalog vagy lovas kocsival mentek tovább. A hajójegy

⁵³ Vajkai 1942: 134.

⁵⁴ Vajkai 1942: 133.

⁵⁵ Vajkai 1942: 136.

⁵⁶ A solymári templomban 1868-ban 35 darab ezüsttárgyat, 12 húszas pénzt, 1 kis és 1 nagy aranypénzt, valamint 208 viaszból készült fogadalmi tárgyat írtak össze. Seres 1993: 151.

⁵⁷ Soós 2008: 16. Megyénkből utoljára 1939-ben indult gyalogos zarándoklat, a Pest környéki hívekből álló csoport négy hét alatt tette meg az utat Mariazellbe.

1.

2.

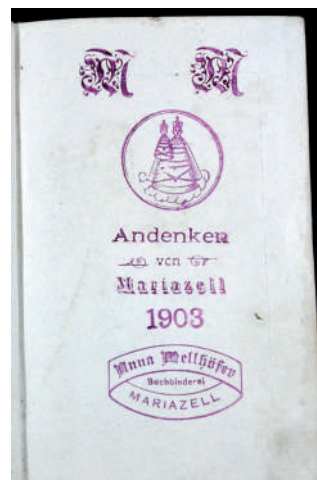
3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10. tábla: 1: fogadalmi kép (Solymár, Helytörténeti Gyűjtemény); 2: szentkép Máriaremetéről (FMC N 92.197.1.); 3: szentkép Péli-földszentkeresztről (FMC N 92.111.1.); 4: szentkép Mariazellről (FMC N 92.194.1.); 5–6: imakönyv Mariazellből (Piliscsaba, Tájház); 7: búcsús emlékek Mariazellből (FMC N 2007.1.1–2; 2007.2.1.); 8: emlékpohár Máriaremetéről (FMC N 87.2.1.); 9: mézeskalács ütőfák (FMC N 55.19.6; 61.45.10.)

drága volt, sok családban egy generációból csak egy családtag jutott el a kegyhelyre. A harmincas évektől a budaörsieket a helyi KURIR busz vitte Mariazellbe.

A zarándokokat egyéni vagy csoportos fényképek örökítették meg a szobor másolata előtt. A családi képek alapján itt alakult ki a legkorábban a fényképezkedés. Akit a kegyszobor másolatával megörökítettek, az a személy a képpel

7. kép: Mariazellben készült fénykép, 1899 (forrás: www.torokbalintanno.hu, K2819.) <https://opac3.torokbalint.monguz.hu:443/hu/record/-/record/RECORD11758>

annak oltalmát is hazavitte. A zarándokcsoportok a szobor különböző, nagy méretű másolata előtt láthatók a helyet és évszámot jelölő táblával. A 20. század elején a kegyhelyre először látogató lányok a tisztaság jelképét, mirtuszkoszorút vagy kis koronát kaptak a fejükre, hajukat kibontották. Az asszonyok kezében ott van a megszentelt imakönyv, rózsafüzér. Aki tehetett, nők és férfiak, egyéni felvételt is csináltattak a Szűzanya szobrával (7. kép).

A zarándokok búcsúfiát is vásároltak a kegyhelyeken, szentképet, rózsafüzért, gyertyát, imakönyvet, amit a mise végén megáldott a pap (10. tábla 4–8). Az otthoniaknak szánt ajándék így olyan szentelménnyé vált, melynek segítségével az otthon maradtak is részesülhettek a búcsú szentségéből. A tárgyak – úgymint a falra kitett megszentelt kegykép vagy a fénykép – a kegyhely tiszteletével együtt öröklődtek nemzedékeken keresztül. A források, szent kutak vizével otthon gyógyítottak.

Az egyik leggyakoribb búcsúfiának, a mézeskalácsnak egykor kultikus jelentősége volt. A mintafák, ütőfák között vannak vallásos témájúak, a kegyhely szobrát, a Szűzanyát, kálváriát, keresztet, az Oltáriszentséget ábrázolók (10. tábla 9). Ezeket a mézeskalácsokat a viaszofferekkel, gyertyákkal együtt a mézeskalácsosok árulták. A gyermekek számára a legnépszerűbb ajándék a mézeskalács olvasó volt.

A kegyhelyről, a környéken lévő erdőből szokás volt zöld ágat hazavinni, annak jeleként, hogy a lélek megújult a búcsújárás során. Mariazellből kis vörösfenyőgallyat hoztak magukkal, és ha a családból valaki meghalt, a koporsójába tették. A szentelmények szerepe jelentős volt, néhányuk máig él a paraliturgikus gyakorlatban. Ezekkel a tárgyakkal és a görögkeletiek szentelményként tisztelt ünnepi ételeivel, rituális cselekményeivel korábbi tanulmányok foglalkoznak.⁵⁸

⁵⁸ Sz. Tóth 2020; Sz. Tóth 2022.

Hivatkozott irodalom**AGÓCS É. N.**

Agócs Attiláné: Pilisszántói népszokások. In: L. Gál Éva – Mali László – Szőnyi József (szerk.): *Pilisszántó*. Pilisszántó: Pilisszántói Önkormányzat, é. n.

BÁLINT 1944

Bálint Sándor: *Boldogasszony vendégségében*. Budapest: Veritas Könyvkiadó, 1944.

BÁLINT-BARNA 1994

Bálint Sándor – Barna Gábor: *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Budapest: Szent István Társulat, 1994.

BÁRTH 1990

Bárh János: Népi vallásosság. In: Barna Gábor – Hoppál Mihály (szerk.): *Népszokás, néphit, népi vallásosság. Magyar néprajz VII.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990, 31–424.

BONOMI 1939

Bonomi Jenő: Makkos Mária. In: *Katholikus Szemle* 3 (1939), 150–156.

BONOMI 1940

Bonomi Jenő: Búcsújárás Solymárra. In: *Ethnographia* 3 (1940), 361–366.

BONOMI 1971

Bonomi, Eugen: Deutsche aus dem Ofner Bergland in Ungarn auf Wallfahrt. In: *Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde* 14 (1971), 239–277.

BOROSS 1974

Boross Marietta: A Moson megyei németek kéziratos énekeskönyveinek illusztrációi. In: Kósa László – Krupa András (szerk.): *Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia* (Békéscsaba, 1975. október 28–31.). Békéscsaba – Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 1976, 104–111.

ENZMAN 2012

Enzman László: *Solymár, egy sváb falu népi vallásos emlékhelyei*. Kézirat a szerző tulajdonában, 2012.

ERDÉLYI 2004

Erdélyi Zsuzsanna: *Aki ezt az imádságot... Élő Passiók*. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2004.

FOGARASY-FETTER 1998

Fogarasy-Fetter Mihály: *Pilisvörösvár története és néprajza*. Pilisvörösvár: Pilisvörösvár Város Önkormányzata, 1998.

FRANKOVICS 2002

Frankovics György: Jézus vére a népi imádságokban. In: *Borátság* 9 (2002), 3488–3492.

GAÁL 2009

Gaál Károly: *Az andocsi Mária gyermekei*. Szeged–Dunavarsány: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2009

GASCHLER 1997

Gaschler, Josef et al.: *Szülőfalunk Békásmegyer*. Budapest: Braunhaxler Német Hagyományokat Ápoló Egyesület, 1997.

GULYÁS 1987

Gulyás Éva: A vallásos élet tárgyai. In: Bellon Tibor – Szabó László (szerk.): *Szolnok megye népművészete*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987, 185–199.

HORVÁTH 1996

Horváth Sándor: Népszokások, vallásos élet. In: Gráfik Imre (szerk.): *Vas megye népművészete*. Szombathely: Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1996, 267–309.

IMRE 2001

Imre Mária: A szakrális környezet épített és tárgyi emlékei. In: Kapitány Orsolya – Imrő Judit (szerk.): *Somogy megye népművészete*. Kaposvár: Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2001, 373–412.

KÁRPÁTI 1997

Kárpáti László: A népi vallásosság tárgyai. In: Fügedi Márta (szerk.): *Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete*. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1997, 441–460.

KOCIS 2005

Kocis Gyula: Pest megye nemzetiségi és vallási térképe a 19. század végén. In: Klamár Zoltán (szerk.): *Etnikai kontaktzónák a Kárpát-medencében*. Aszód: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2005, 11–20.

KRÖNINGER 1999

Kröninger, Hans (szerk.): *Pesthidegkút. Története, krónikája, hagyományai*. Budapest: Budapest II. kerület Német Kisebbségi Önkormányzat, 1999.

LIMBACHER 2000

Limbacher Gábor: Vallásos népművészet. In: Kapros Márta (szerk.): *Nógrád megye népművészete*. Balassagyarmat: Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2000, 273–326.

MKL

Diós István – Viczián János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. I–XV. Budapest: Szent István Társulat, 1993–2013. <http://lexikon.katolikus.hu/> (letöltve 2022. 06. 22.).

PLANK-SCHLEER 1998

Plank Antal – Schleer Károly: *Pomáz a Budahegyvidéken. A Budapest környéki német kisebbség egyik csoportjának krónikája*. Pomáz: Pomázi Német Kisebbségi Önkormányzat, é. n. [1998].

RATKÓ 2014

Ratkó Lujza: A vallási élet és az ünnepi szokások tárgyai. In: Ratkó Lujza (szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népművészete*. Nyíregyháza: Jósza András Múzeum, 2014, 627–679.

SCHRAM 1975

Schram Ferenc: A máriabesnyői búcsújáró hely. In: *Studia Comitatus* 3 (1975), 277–300.

SERES 1993

Seres István: *Solymár története és néprajza*. Solymár: Helytörténeti Alapítvány, 1993.

Soós 2008

Soós Sándor: *Fodor József búcsúvezető zárandokkönyve (1957–1974)*. Esztergom: Keresztény Múzeum, 2008.

Soós 2011

Soós Sándor: *Út menti szakrális emlékek. Esztergom-Buda-pesti Főegyházmegye Dunakanyar – Pilis*. Budapest: Püski Kiadó, 2011.

SZACSVAY 1993

Szacsvay Éva: Katolikus vallásos népművészet. In: Szacsvay Éva (szerk.): *Barokk a magyar népművészetben*. Budapest: Néprajzi Múzeum, 1993, 7–8.

SZILÁRDFY 1997

Szilárdfy Zoltán: *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből II. 19–20. század*. (Devotio Hungarorum 4) Szeged: Néprajzi Tanszék, 1997.

Sz. Tóth 2020

Sz. Tóth Judit: A legméltóságosabb ünnep. Úrnapja a sváb népi vallásosságban. In: *Studia Comitatus* 38 (2020), 164–187.

Sz. Tóth 2022

Sz. Tóth Judit: Az ünnepi szokások tárgyai II. Jeles napok. In: *Studia Comitatus* 40 (2022), 110–141.

VAJKAI 1942

Vajkai Aurél: Népi orvoslás a dunántúli búcsújáró helyeken. In: *Magyarságtudomány* 1 (1942), 116–139.

VARGA 1999

Varga Péter Pius (szerk.): *Adam Sager imakönyve. Adam Sagers Gebetbuch*. Biatorbágy: Biatorbágy Kultúrájáért Alapítvány, 1999.

VARRÓ 2007

Varró Ágnes: A Mária kongregációk és a Mária-lányok társulatának erkölcsnevelő törekvései és hatása a Székesfehérvári Egyházmegyében. Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7 (2007), 247–254.

ZIEGLER É. N.

Ziegler Ágota: *Bildstockok (képoszlopok) Pilisszentivánon*. <http://szentivanihke.hu/bildstockok-1166447> (letöltve: 2023. 05. 14.)

SZ. TÓTH JUDIT

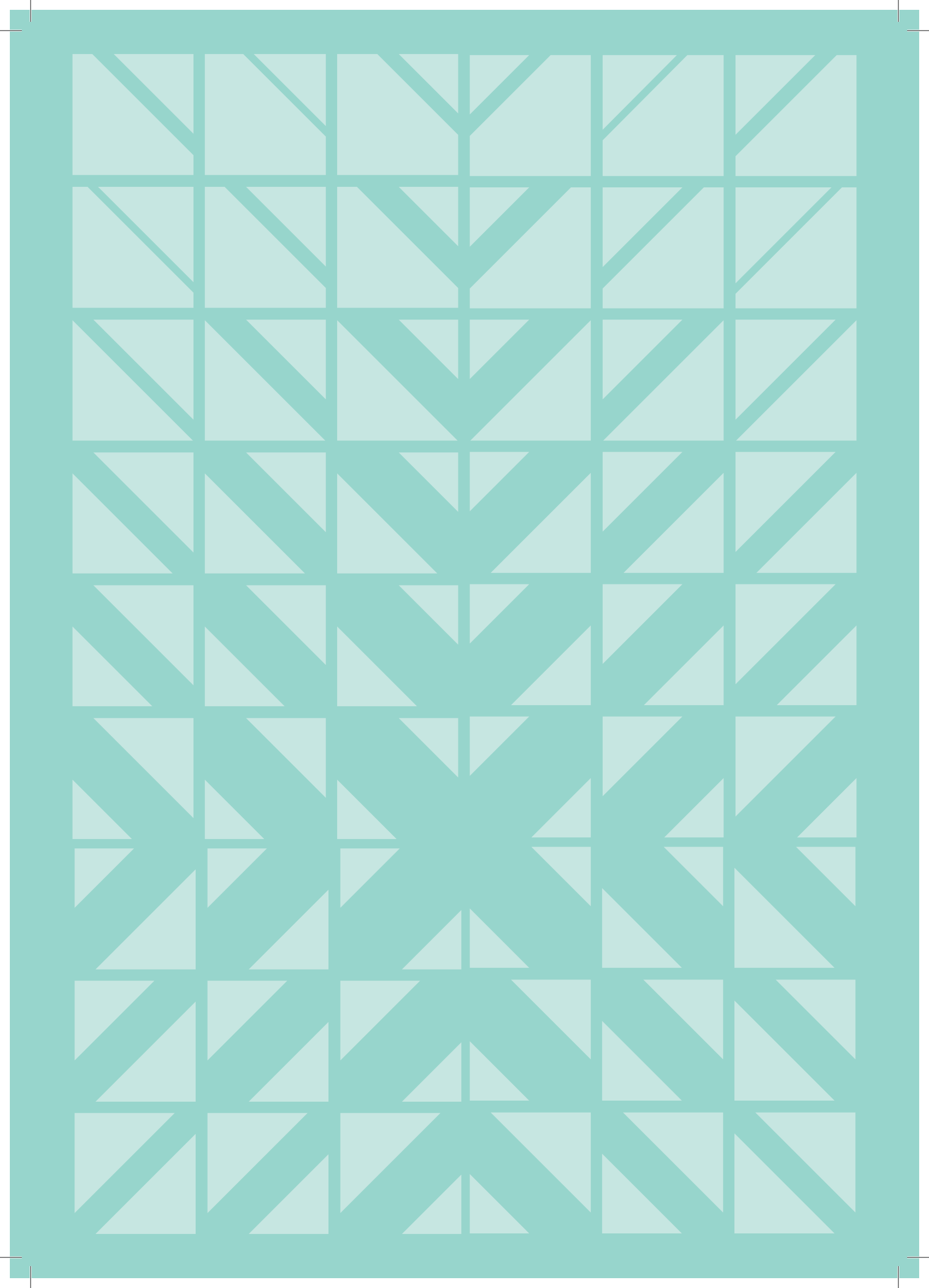
**A templom árnyékában.
Mozaikok a népi vallásosságról**

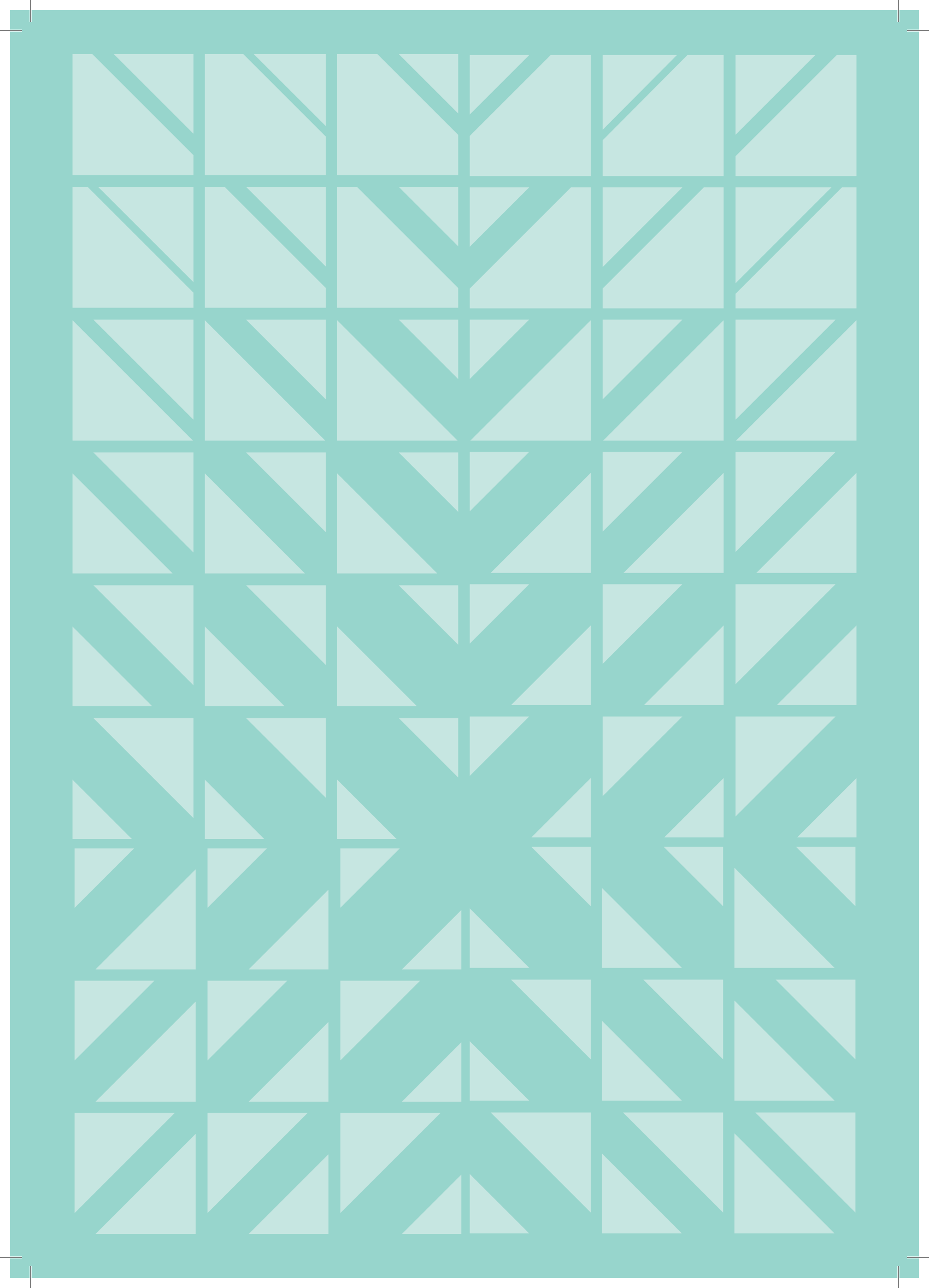
A tanulmány Pest megye nemzetiségek lakta térsége, a Pilis és a Budai hegyvidék népi vallásosságával foglalkozik. A lakosság túlnyomó többsége, a németek, a pilisi szlovákok, a dalmátok, rácok római katolikus, a szerbek ortodox, a magyarok református vallásúak. A munka a római katolikusság vallási hagyományaira épül. Bemutatja a térség kultuszhelyeit, a gyógyító forrásokat, a jelenések helyén máig látható képes fákat, a faluban és határában álló szakrális kisemlékeket. A keresztek, képköveket, szobrokat nem az egyház, hanem a hívek állították fogadalomból, hálából, és a laikus vallásgyakorlat helyszínei voltak. A képkövek (*Bildstock*) a szakrális emlékek legkorábbi rétegét jelentik. A szentek kultuszát a betelepülő németek hozták magukkal, meghatározó jelentőségű a Segítő Szűzanya, Mariahilf tisztelete. A térség szakrális tárgykultúráját, a szobrokat, képeket, borított üvegeket (búra alatt álló viaszszobrok), türelem-üvegeket a közgyűjtemények, tájházak és magán-személyek anyaga alapján mutatja be jelen a tanulmány. Az egyéni vallásgyakorlás megnyilvánulása az imádkozás. Helyet kapnak gyógyító, esti, reggeli és archaikus imaszövegek is, melyek a német, szlovák és szerb nemzetiség körében egyaránt ismertek voltak. A németek vallásos kultúrájához tartoztak a festett díszítésű kéziratos imakönyvek, melyekből meggyenkben hármat ismerünk, és a 19. század első felében készültek. A vallási szokások, imák és énekek átörökítésében meghatározó szerepe volt az előénekeseknek, búcsúvezetőknek, akiknél az énekfüzetek, ponyvák, vallásos olvasmányok generációkon át öröklődtek. A tanulmány foglalkozik a búcsújárás szokásaival, a fogadalmi (votív) tárgyakkal. Térségünk búcsújáró helyei: Solymár, Csobánka, Máriaremete, Budakeszi, Péli földszentkereszt és az egyház által még el nem fogadott Pilisszentkereszt Szentkútja. A határon túli kegyhelyek közül elsősorban Mariazellbe zarándokoltak a hívek, a 20. században többnyire már hajóval. A kegyszobrot ábrázoló képek, szobrok, imakönyvek a családok legfőbb szakrális tárgyai voltak, a zarándokokat a Szűzanya szobrával megörökítő fényképpel együtt.

JUDIT SZ. TÓTH

**In the Shadow of the Church:
Mosaic Pieces of Folk Religiosity**

This study focuses on the folk religiosity of the national minority areas of Pest County, the Pilis Mountain and the Buda Hills. The overwhelming majority of the population, including the Germans, Dalmatians, Rascians and the Slovaks of the Pilis were Roman Catholics, while the Serbs belonged to the Orthodox Church and the Hungarians were Protestants. The paper is based on the religious traditions of Roman Catholicism. It describes the cult sites in the area, including the healing springs, the trees with religious pictures – still visible today – marking the sites of apparitions, as well as the small sacred monuments in the villages and their outskirts. The crosses, picture stones and statues were erected not by the Church but by the faithful as an expression of their vows and gratitude; they were places of lay religious practice. The picture stones (*Bildstock*) signify the earliest layer of sacral monuments. The cult of the saints was brought in by German settlers; the veneration of the Helping Virgin Mary is of crucial importance. The sacred artefact culture of the region – the sculptures, pictures, glass dome-covered wax statuettes, and impossible bottles – is presented in this study based on material found from public and private collections, as well as regional folklore museums. Prayer is a manifestation of individual religious practice. Healing, evening, morning and archaic prayer texts were known to the locals of German, Slovak and Serbian nationalities alike. The religious culture of the Germans included manuscript prayer books decorated with painting, three of which – all produced in the first half of the 19th century – are known in the county. Precentors and pilgrimage leaders, who passed hymn books, religious banners and reading materials down through the generations, played a defining role in the transmission of religious customs, songs and prayers. The study also discusses the customs surrounding pilgrimages and votive objects. The places of pilgrimage in the area are Solymár, Csobánka, Máriaremete, Budakeszi, Péli földszentkereszt and Pilisszentkereszt Szentkút (the latter has not yet been sanctified by the Church). Of the holy places beyond the border, pilgrimages were mainly made – in the 20th century mostly by boat – to Mariazell. Pictures, statues and prayer books depicting the sacred statue – together with photographs of the pilgrims with the statue of the Virgin Mary – were the main religious objects in the families' possession.

EMLÉKEZTETŐK ÉS A FELEJTÉS
MŰVELETEI
BESZÉLGETÉS CSONTÓ LAJOS
KÉPZŐMŰVÉSSZEL

- Áfra János
doktorjelölt, költő, műkritikus
janosafra@gmail.com

Lehet-e jelentős műalkotás kiindulópontja egy elszenvedett gyötrelmek értelmezését segítő gyakorlat? Hogyan lényegíthetők át a halálközeli tapasztalatot dokumentáló szelfik és imaszerű lírai jegyzetek egy művészkönyv egyenrangú alkotóelemeivé? Aki elmélyed a Csontó Lajos eddigi fő műveként is szemlélhető kiadványban, amelyért a művészt Rosti-díjjal jutalmazták, jó eséllyel választ kap ezekre a kérdésekre. A Vajda Múzeum PhotoLabjában bemutatott *Egybeesés* című nagyszerű kiállítás egyedi installációja pedig a digitális képáradat idején kezelhetetlenné váló és értékükben megingó archívumok reaktiválásával az emlékezés és felejtés egymást meghatározó műveleteit tette szemléletessé.

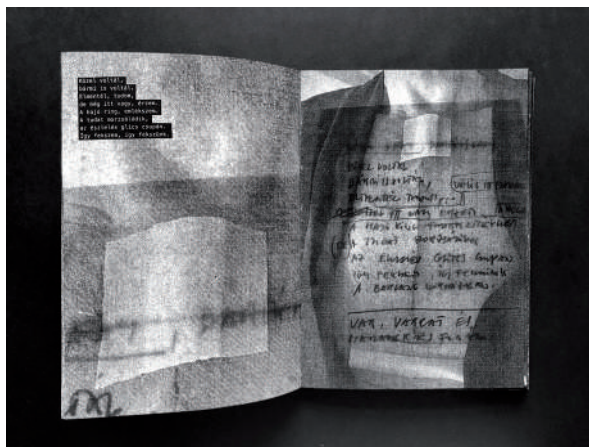
Áfra János: A *Kutyaév 2020* (2022) című kiadvány egy igazán elementáris erejű, nagyszabású projekt eredménye, amelyre egyfelől egy megrendítő élethelyzet, másfelől pedig a Robert Capa Kortárs Fotográfiai Központ kiállítását előkészítő, a koronavírus berobbanása előtti kurátori felkérés teremtett apropót. Felvázolnád ezt a zavarba ejtő együttállást, mesélnél a váratlan élethelyzet szakmai kihívássá lényegítésének folyamatáról, mikéntjéről?

Csontó Lajos: Szinte minden egyszerre történt, de talán előbb Gellér Judit keresett meg a *Gyógyír*¹ kiállítás kapcsán, miközben kiderült a családi probléma, hogy egy örökletes betegség miatt mindkét fiainak és nekem is szív-műtétre van szükségünk. A fiaimnál és nálam is jelentős aortatágulatot diagnosztizáltak, amely esetemben egy majdnem végzetes koszorúér-elzáródással tetéződött. Ez pedig egyértelműen műtétet jelentett. Veszélyességi sorrendben előbb kisebbik fiamat, Mátét műtötték meg, akinél ez a probléma először felmerült. Aztán jöttem én, nagyobb fiam, András pedig még most is vár a műtétre. Mindezen történéseket a Covid19-járvány kerekítette. Szóval mindenre gondoltam, csak arra nem, hogy miként kéne ebből az egészből művészetet csinálni. Emellett egy másik kiállításra is készültem, az *Evangélium 21*-re.² Tizenegy társammal együtt arra kért fel Petrányi Zsolt kurátor, hogy a kortárs képzőművészet eszközeivel dolgozzuk fel az evangéliumi történeteket. Szóval összeállt egy sok szempontból egymásra ható konstelláció, amelynek fontos elemei voltak a szenvedéstörténet, az emberi létezés határai és értelme, a kiszolgáltatottság vagy épp az áldozat témaköre is.

1. kép: Csontó Lajos: *Kutyaév 2020*, Robert Capa Kortárs Fotográfiai Központ, 2021 (fotó: Csontó Lajos)

A *Gyógyír* című kiállításon látványosan sorakoztak a falon a kiadvány – olvasható gépírástól megszabadított, műtárgyértékű nyomatokként reprezentált – oldalai, ugyanakkor már a könyv prototípusa is kézbe vehetővé vált a látogatók számára. Ez egy limitált példányszámú, számozott művészkönyv, de a dialógusba hozott kifejezőmódokból és az értelmezői preferenciákból adódóan fotókönyvként vagy akár verseskötetként is közelíthetünk hozzá. Te hogyan tekintesz a kiadványra? Ez maga a mű, annak egy privilegizált, végpontként tekinthető megmutakozási módja, vagy csak egy lehetséges kiterjesztés a többi között?

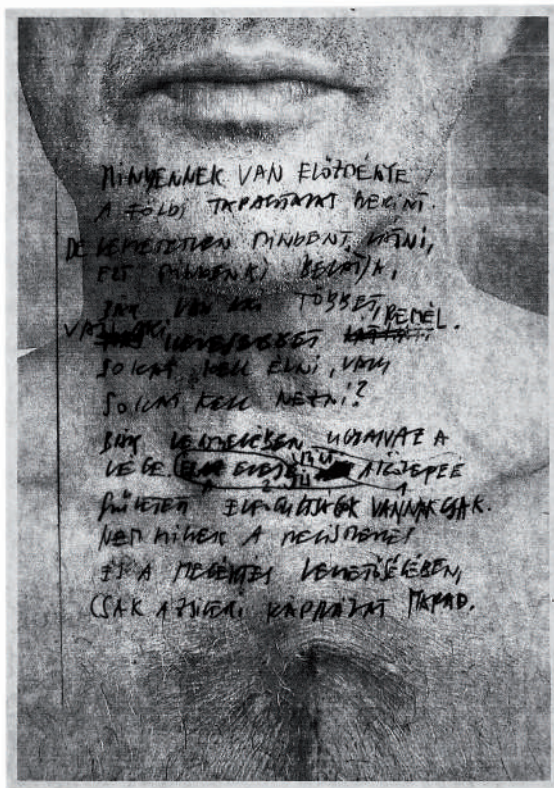

2. kép: Csontó Lajos: *Kutyaév 2020*, 2022, könyv, részlet (fotó: Csontó Lajos)

A történeteket talán leginkább közvetítő, emblematisz tárgyként tekintek erre a könyvre. Ez egy hosszabb folyamat lírai dokumentációja, amelyben az egyes képek, szövegek is hatnak természetesen, de azt hiszem, hogy az átélt történet teljességét mégiscsak a könyv végigolvasása

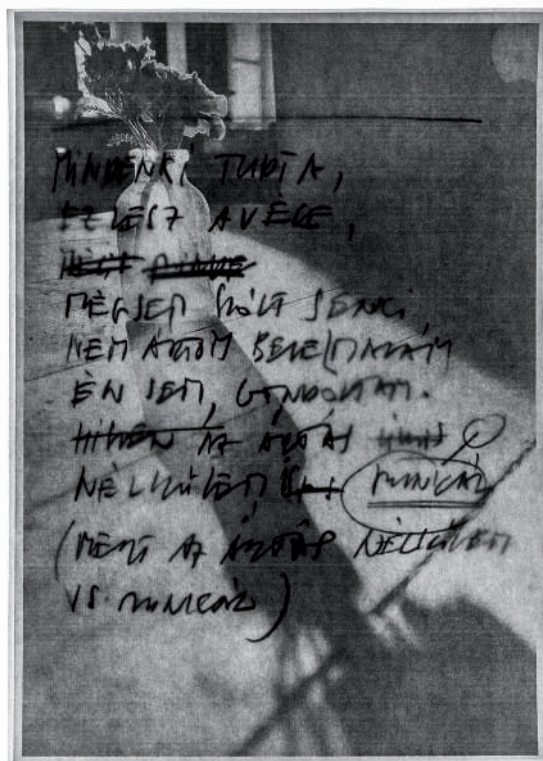
■ ¹ *Gyógyír*, Robert Capa Kortárs Fotográfiai Központ, Budapest, 2021. május 4. – 2021. augusztus 8. Kurátor: Gellér Judit.
² *Evangélium 21*, MODEM Modern és Kortárs Művészeti Központ, Debrecen, 2021. július 31. – 2021. november 7. Kurátor: Petrányi Zsolt.

és szemlélése tudja bemutatni. Az, hogy fotó- vagy verseskönyv, számomra szinte mindegy is, nekem evidensen működik együtt a két médium, elválaszthatatlanok. De elfogadom azt is, ha valaki az előbbi vagy az utóbbit látja kifejezőbbnek vagy érvényesebbnek. A kiállítási situációban megjelenített képek a gépelt szövegek nélkül egy installációs teret alkottak. A maguk nyers formájában a sokszoros nagyításból adódó brutalitásuk egyféle felvezetése volt a könyvvel való szembesülésnek, amit segített a stációszerű sorba rendezés, így vált érzékelhetőbbé a folyamat fontossága az egyes képpel szemben. Lényeges volt számomra az is, hogy a képekből áradó testiség érzelmileg megágyazzon azoknak a szövegeknek, amelyeket csak a kiadványban lehetett elolvasni, az installáció bejárása után (1-2. kép).

3. kép: Csontó Lajos: Mindennek van előzménye, részlet a Kutyaév című sorozatból, 2020 (fotó: Csontó Lajos)

Egy több mint másfél évtizede kiadott katalógusodban olvastam az alábbi sorokat András Editől: „Amióta csak művészetre adta a fejét, Csontó Lajos vizuális naplót ír. Nem annyira

4. kép: Csontó Lajos: Mindenki tudta, részlet a Kutyaév című sorozatból, 2020 (fotó: Csontó Lajos)

a történeésekről, mint inkább arról, ahogy ő ezeket megéli, értelmezi, feldolgozza. Egyfajta önterápiát folytat, melyben képek és szövegfoszlányok kavarnak, s alkalomszerűen összetapadnak egy-egy artikulálatlan érzet megjelenítésére – mint afféle analízisben –, utat engedve a szabadon áradó képzettársításoknak.”³ Ez a fajta naplószerűség és terápiás jelleg a szövegek szikársága, a sokszor felerősödő ironikus hangoltság, a vendég-szövegek és a kisajátított, újrahasznosított képek miatt eddig szerintem nem volt ennyire magától értetődő, az új projekt esetében már sokkal nyilvánvalóbb. Te hogyan látod az életműved ebben az összefüggésben? Általában véve mennyire szálazható szét terápiás és művészi munka, egyáltalán van értelme a megkülönböztetésnek?

Minden művészet terápia – egyszerűsíthetnénk le a dolgot –, de tudom, hogy ezzel sokan nem értenének egyet. Az tény, hogy az én esetemben a munkák kiindulási alapja általában az események megéltségéből fakad. Tehát a dolgokkal,

³ András Edit: A zene szép / Music is beautiful. In: Csontó Lajos – Verba Andrea (szerk.): Csontó Lajos: Munkák / Works. (Kiállítási katalógusok 16.) Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2005, 63.

a helyzetekkel való szembesülés után kíváncsi az újrajátszás, az adott jelenség lényegének a felmutatása. Mintha jelképpé tisztulna a történet. Persze ezalatt rengeteg érzelmi gubanc szétszalazódik, átláthatóbbá és távolibbá válik az eredeti esemény. Tehát ilyen értelemben nevezhetjük terápiának, amikor egy érzelmileg felfokozott élmény képpé szublimál, és ettől kezelhetőbbé is válik. Az eredmény persze lehet egy installáció vagy egy videó, de akár egy könyv is. Nálam így működik, másnál talán kevésbé, egy harmadik művésznél meg lehet, hogy ezerszer felfokozottabban. De alapvetően marad a mű. A befogadó szempontjából másod- vagy harmadlagos életrajzi adat, hogy terápiás céllal készült-e a munka, vagy milyen konkrét életeseményhez köthető. Tehát az elsődleges befogadás hatásmechanizmusával összefüggésben szerintem nincs értelme ezt a kérdést tárgyalni. Azt viszont annál inkább érdemes megvizsgálni, hogy az adott mű ad-e gyógyírt a vélt vagy valós lelki bajainkra (3–4. kép).

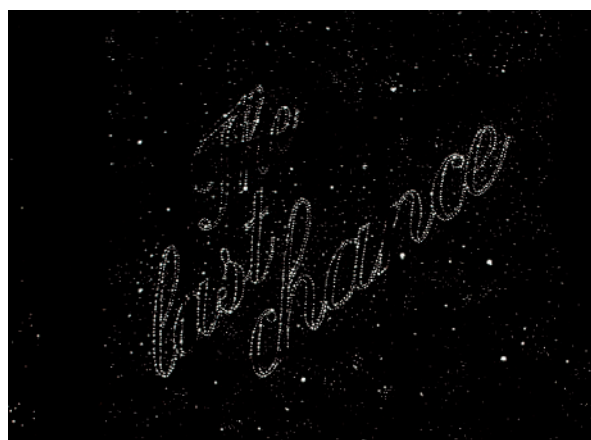

5. kép: Csontó Lajos: *Mindent értek, Apa*, 1999 (fotó: Csontó Lajos)

A saját test már az 1980-as évek közepén készült számozott fotómunkáidnak is visszatérő tárgya, és a kiadványhoz felhasznált képek jelentős csoportját teszik ki a szelfik, ugyanakkor a közösségi médiareprezentációban kulcsszerepűvé vált törekvéstől eltérően itt nem a filterekkel idealizált, látványos környezetben felmutatott én, hanem a kórházi milióbe került sérült test válik a figyelem tárgyává. Azt az esendőséget mutatja fel az anyag, amelyet általában inkább elleplezni próbál az ember. Hogyan határozta meg ezt a megjelenítési folyamatot a saját testnek a szövegekből is kiérezhető elidegenedése?

Ez a szelfidolog talán egyenesen következik az előző kérdésből, a terápiás művészeti gyakorlatból. De kevésbé érzem jogosnak az elidegenítés szót, bár tény, hogy érződik egy külső nézőpont a képeken és a szövegekben. Talán úgy, mint ahogy állítólag a testéből kiemelkedve láthat-

ja magát a lélek nem sokkal a halál után. De ez a test továbbra is az én testem – az én szelfim az én szemüvegemmel, az én borostámmal, az én kötéseimmel –, amely nyilván törődött, roncsolt és elesett. De ez egy ilyen helyzet, elképzelhetetlennek tartom, hogy idealizálni lehetne bármilyen módon is a folyamatot. Számomra ez valóban egy halálközeli élmény volt, amiből vissza kellett térni. És ennek a visszatérésnek voltak magas lépcsőfokai vagy hosszú méterei, amelyeket elsősor elég nehéz volt meglépni – szó szoros és átvitt

6. kép: Csontó Lajos: *Run with me*, részlet, Mom Park Galéria, 2014 (fotó: Csontó Lajos)

értelemben egyaránt. És hogy miért nem akartam elrejteni? Mert akkor nem született volna ebből az egészből egy mű... De félretéve a tréfát, ez egy automatikus vállalkozás volt, mondhatni, magától jött, én eleinte nem is akartam ezzel semmit csinálni, hiszen számtalan szöveget, rajzot, fotót készítünk, amit nem feltétlenül szánunk a nyilvánosságnak. De – a készülő kiállítás kapcsán Gellér Judittal beszélgetve – egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy ez a privát történet talán általánosan is tud hatni, és az általam megélt, felfokozott élethelyzet másnak szintén tanulságul szolgálhat, a testi betegségekhez és egyéb traumákhoz való viszonyt is formálhatja pozitív irányba. Az egészséges ember természetes riadalommal fordul el más bajától, mert rögtön magát képzei el a traumatikus helyzetben, de ha beelát egy ilyen titkos és végtelenül személyes helyzet intimitásába, akkor talán van esély a figyelme fenntartására. Ha pedig figyelünk, akkor az együttérzés is megjelenik.

A kortárs fekete-fehér fotográfiát a felidéző jellegéből adódóan sokan modorosnak tartják, a te életművedben viszont a kezdetektől folyamatosan ennek a dominanciája érezhető, a korai

önarcképek után a rövid feliratokat is többnyire régi, talált fekete-fehér képekhez társítottad (pl.: *Mindent értek, Apa, 1999 [5. kép]; Restart, 2002*). Későbbi monumentális installációidat a sötétség uralja (pl.: *Kidobott szavak, 2010–12; God Bless, 2011; Run with me, 2014. [6. kép]*), illetve a MODEM-es *Vicces sztori*⁴ kiállítás falait is feketére festetted (7–8. kép), amelyre többek közt fehér krétarajzok kerültek. A *Kutyaév 2020* esetén következetesen viszed tovább ezt a színtelenséget. Egyfajta újraesztétizálási törekvésből, netán nosztalgiára való hajlamból jön a fekete-fehér iránti vonzalom, vagy ösztönösen?

Én még a fotó fekete-fehér korszakában kezdtem el fényképezni, a fekete-fehér laborálást lehetett otthoni körülmények között is csinálni, a színes meg elérhetetlenül bonyolult és drága volt, megközelíthetetlen technológia az olyan alkotó számára, aki az adott anyagba személyesen akart beleavatkozni. Szóval ez tekinthető egyféle megszokásnak. De nyilván fontosabb ebből a szempontból az, hogy bármennyire is gyönyörű tud lenni egy fény-árnyék hatás és tónusviszony a fekete-fehér kép megfigyelése esetén, az inkább

7. kép: Enteriőr Csontó Lajos *Vicces sztori* című kiállításáról a dekonstruált versrészlettel, MODEM, 2013 (fotó: Áfra János)

fogalmi és jelentéscentrikus marad, mintsem esztétikai élményt keltene. Azt hiszem, számomra a fekete-fehér fotó ezért fontos, mert az előbb emlegetett jelképszerűséget, tartalmi egyértelműséget a munkáimban jobban támogatja, mint ugyanaz színesben, ami az érzékiségével kevésbé tud egyértelmű, brutális vagy igaz maradni. Ennek a jelképszerűségnek nyilvánvalóan megvannak a különféle fokozatai, illetve a színekkel is lehet úgy bánni, hogy elősegítse a kívánt egyértelmű

mondanivalót, hatást. De ennél az anyagnál, ami-ben van egyféle nemszeretem kérlelhetetlenség, nem tudnék elképzelni színt, sőt szinte a fekete-fehér tónusok használatának lehetőségét is elvettem.

A szöveghasználat kezdetben, a kilencvenes évektől festői témaként jelent meg a művészetben, majd – mai szemmel már a memorkultúrával, a hírhamisítással összefüggésbe hozhatóan – jelentkezik a digitális fotókon, illetve a különféle technikákkal felhasznált nyomaton, továbbá videóműveken és térbeli monumentális installációkon is, tehát végigkíséri az érett pályaszakaszt. A kötethez kapcsolódó projekttel a szövegnek a kézírásos formája került előtérbe. A halálközelség tapasztalatával fel erősödő metafizikai érdeklődés lenyomataiként is szemlélhetők ezek a monokróm képek, amelyek a nehezen olvasható, sokszor javításokat

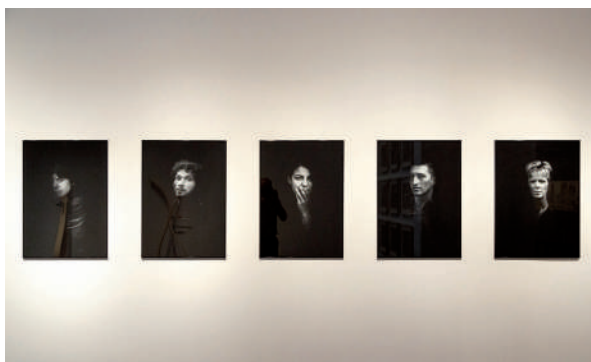
8. kép: Enteriőr Csontó Lajos *Vicces sztori* című kiállításáról, MODEM, 2013 (fotó: Áfra János)

tartalmazó, elmosódó izgalmas dialógusba lépnek a részben kitakart (sérült) test- és (kórházi) térrészletekkel. A bevezetőben olvasható, hogy a szív-műtétből való felépülésed három hónapja alatt készültek a mobiltelefonos fotók és szövegek. Miért érezted fontosnak, hogy a szöveges képek kronológiai rendben jelenjenek meg a könyvben? Mennyire szerkesztettél utólag a szövegeken, képeken? Volt vezérelved ezen a téren?

A kronológia magától értetődő volt, mivel ez egy történet. Akárhogy is nézem, van eleje, közepe és vége. Persze nem mondom, hogy semmit sem szerkesztettem rajta, de leginkább csak annyit, hogy feszebb legyen a dramaturgia íve, inkább elhagytam dolgokat, és leginkább a képeket válogattam meg nagyon. A szövegekből is kimaradt

⁴ Csontó Lajos: *Vicces sztori*. MODEM Modern és Kortárs Művészeti Központ, Debrecen, 2013. március 10. – június 2. Kurátor: Kukla Krisztián.

pár, de úgy érzem, azok csak ismétlések voltak. A könyvben megjelent oldalak úgy készültek, hogy a mobiltelefonos képeket és a beszkenelt noteszlapokat, amikre az adott szöveget írtam, kinyomtattam egy-egy A/4-es papírra egy egyszerű fekete-fehér lézernyomtatóval. Előtte minimális képmódosítással szinte tónus nélkülivé tettem a képeket, amelyek ettől és a nyomtató viszonylag durva felbontása miatt inkább grafikus jellegűek lettek. A két kinyomtatott lapot átvilágítóasztalra tettem, és készítettem egy reprót az így kialakult egymásba olvadó képekről. Tulajdonképpen ez volt az a része a munkának, ahol valójában létrejött a végleges látvány. Hiszen nem volt mindegy, hogy melyik lap van alul vagy felül, mennyire távolodik el az egyik a másiktól, vagy éppen mennyire szorítom le a két papírt egy üveglappal. Ezekből adódott, hogy egyik-másik képészlet élesen vagy homályosan jelent-e meg.

9. kép: Csontó Lajos: *Tanítványok*, 2021 (részlet), enteriőr az *Evangélium 21* kiállításról, MODEM, 2021 (fotó: Áfra János)

Nagyon élvezetes folyamat volt, rengeteg próba, variáció születése során alakultak ki a végleges oldalak. A könyv oldalpárjait pedig úgy alakítottam, hogy a bal oldalon mindig a teljes képet láttuk, a jobb oldalon pedig egy részletet belőle. Fontosnak éreztem, hogy a teljes képet egy makrorészlet kiemelésével még tovább árnyaljam. Így tulajdonképpen minden egyes szöveg és a hozzá tartozó képmontázs kapott egy oldalpárt. Így lett száznegyvenyolc oldal a könyv terjedelme (2. kép).

A kétezres évek közepén jellemzővé vált a munkáidon a felhívó jelleg alkalmazása (pl.: *Ne félj*, 2006), valamint az idézetek használata, például a *Vicces sztori* kiállításon black out poetryként jelent meg egy falon T. S. Eliot *J. Alfred Prufrock szerelmes éneke* című verse. A *Kutyaév 2020* címtelen szövegei eleinte a klasszikus költészet fordulatait idézik, emelke-

dettebb beszédmóddal, olykor rímes formában, aztán egyre szabadabb lesz a szövegek áradása. A szentenciózus, gondolati költeményeket idéző részek mellett Pilinszky János inspiráló hatásáról árulkodó, misztikus sorok is feltűnnek. A megszólítás alakzata és ezzel összefüggésben az önmegszólítás egyre inkább teret nyer, olykor Isten is címzetté válik. Hogyan alakult a szépirodalmi és a szakrális szövegekhez való viszonyod, mi vezetett el a lírai, imaszerű megszólaláshoz?

Az irodalom és azon belül a versek mindig is fontosak voltak nekem. A prózai mondanivaló általában egy lényeges, célzott üzenetet közvetít, amit kódolunk, és leszűrjük a tanulságát, de valahogy a költői képek sűrített ereje számomra mindig többet adott, mint egy sztori komikus vagy drámai mondanivalója. A mai napig csodaként élem meg egy pár jól megválasztott szóból és a vers ritmikájából, dallamából bennem létrejövő belső képet, amiben le-föl járhatok, ahol az értelem mellett számos regiszteren megszólal egy felfokozott érzelmi hatás. Ez jó esetben megrázó, és olyan, mint egy érzelmi kisülés, ami feloldja az olvasó minden testi és lelki görcsét, de legalábbis elfeledtetí azokat. Számomra ez mágia, és nyilván terápia is. Persze vannak nagy kedvencek, akik természetesen épülnek be a saját szövegekbe. De mivel én nem azzal a szándékkal írtam ezeket a szövegeket, hogy végigvigyek egy autonóm költői programot, ezért ezek az áthallások nem-hogy nem zavarnak, hanem inkább a gondolati folyamba való belehelyezkedésként élem meg a jelenlétüket. Hasonló a helyzet az imával – mint irodalmi vagy inkább létezési móddal – kapcsolatban is. Valahol ez egy sémákra épülő alkalmazott lírai forma, amiben a ritmusból, az ismétlésből, az emblematisz szavakhoz társuló belső képekből létrejön egy intenzív, befelé forduló, belső párbeszéd, amely kiragadja az imádkozót a külső realitásból. És ebben a kiragadott állapotban hosszú ideig fenn tud maradni a felfokozott érzelmi hatás, ami szintén rendezi a test és a lélek gu-bancait. Ebben a rendezésben gyakran elveszhet vagy cserélődhet a megszólított személye. Így lehet, hogy az Istenhez szánt kötött szövegű fohász egy rendezetlenebb formában önmagunk megszólításává alakul, és akár konkrét helyzetek, problémák feloldását is magával hozza. Persze egy szakrális szöveg többről szól és tágabb értelmezési mezőben mozog annál, mintha csupán terápiás eszköz lenne, de nekem akképp is működik. Ebből következik, hogy a műtétem előtti, közbeni és utáni felfokozott lelkiállapotban végzett imagyakorlat vitt el az imaszerű saját szövegek-

hez. A munkáimban a felszólító mód használatát a dolgokon való változtatás igényeként élem meg: egyféle serkentése ez az interaktivitásnak, a befogadó felé tett határozott kezdő lépésnek, ami jó esetben egy belső párbeszédet provokál a néző és a mű között. Furcsán paradoxnak hathat, de a *Kutyaév 2020* esetén az önmegszólítás számomra egyértelmű volt, hiszen a bemutatott állapotban önmagammal viaskodom, vagy könyörögve várom a segítséget, de tulajdonképpen teljesen magányos vagyok (1–4. kép).

A személyes élmények és művészeti kifejezés-módok, választott témák szoros összefonódása érzékelhető abban a mozzanatban, ahogy a *Kutyaév 2020* és a feleséged, Richter Sára által létrehozott *Gyógyítások* (2020) című sorozat dialógusba lép. Az öt méter hosszú, lenyűgözően szép, festett, nyomtatott, varrt, applikált vásznak a MODEM – már korábban szóba került – *Evangélium 21* című kiállításán is láthatók voltak, a *Tanítványok* (2020) című munkád szomszédságában. Mondhatjuk, hogy Richter sorozata a megidézett bibliai szöveghelyekkel a gyógyulásodat szolgáló fohász?

Az is. Mert azt gondolom, hogy ez csak az egyik olvasat. Sára munkája ugyanúgy szól az általános emberi szenvedésről, mint – remélem – az én munkám is. De szívesen elfogadom, ha azt mondd, hogy a két mű elválaszthatatlan egymástól, mint ahogy a közös életünk ezen meghatározó eseménye is elválaszthatatlanul épített és tartott meg minket (10. kép).

10. kép: Enteriőr Csonató Lajos *Egybeesés* című kiállításáról, Vajda Múzeum – PhotoLab, 2022 (fotó: Áfra János)

Már a kiadvány megjelenése előtt, a B32 Galériában bemutatott *Felülírás*⁵ című kiállításon is átvilágítóasztalon egymásra fotózott régi, saját képeket mutattál be, amelyek közül a legtöbbet még nem láthatta a közönség. Milyen lehetőséget találtál ebben a speciális képalkotói eljárásban, illetve a korábban rögzített képek reaktiválásában?

11. kép: Enteriőr Csonató Lajos *Egybeesés* című kiállításáról, Vajda Múzeum – PhotoLab, 2022 (fotó: Áfra János)

Kezdeném azzal, hogy miért kerültek elő a számomra mindig fontos, de sohasem publikált fotók. Mindig többnek gondoltam ezeket egyszerű emlékképeknél, viszont az a bizonyos személyes megéltség, amiről az előbb beszéltem, itt valahogy gátolt abban, hogy másoknak is megmutassam az anyagot. Mégsem hagyott nyugodni a dolog. Lehet, hogy az eltelt idő, a magánéletre utaló szálak elhalványodása okozta ezt, de mégiscsak azt éreztem, muszáj csinálnom valamit velük. Persze a nosztalgia is jelen van ezekben a képekben, amelyből következik a kérdés, vajon az emlékeink mennyire lehetnek valójában igazak. Emellett a fényképek emlékpótló, sokszor behelyettesítő szerepének a problémája is érdekes. És ha már az emlékezés sajátosságaira gondolunk, adódott ez a képtípus mint analógia, ahol több emlékkép vetül egy időben egymásra, mintegy filmként működve. Innen jön a rétegek használata, mert számomra úgy tűnik, két kép együttműködése igazabban adja vissza a korszaknak vagy egy élettörténetnek a mában is átélhető hangulatát, mint az egyes darab képes. Ugyan az objektívnek tűnő tények jobban dekódolhatók, a hozzájuk fűződő értelmezések viszont újra elbizonytala-

⁵ Csonató Lajos: *Felülírás*. B32 Galéria és Kultúrtér, Budapest, 2019. március 20. – április 13. Kurátor: Somosi Rita.

12. kép: Enteriőr Csonató Lajos *Egybeesés* című kiállításáról, Vajda Múzeum – PhotoLab, 2022 (fotó: Áfra János)

nítanak, mivel a befogadók sok képhez tartozó fogalommal, ténnyel nincsenek már tisztában. Az alkalmazott technika is ezt a dilemmát jelképezte számomra – az átvilágítóasztalra helyezett analóg printek esetén, attól függően, hogy melyik van alul vagy felül, és milyen formában érintkeznek vagy távolodnak el egymástól, módosul a két kép jelentése. Arról nem beszélve, hogy az adott képek tér- és időbeli távolsága is nagyon változó – a közelitől a legtávolabbiig terjed. A *Felülírás* a saját élettörténetem képeinek a feldolgozásáról szólt, megpróbáltam ezeket valamiféle általánosba helyezni, és közben mégis belső szempontból tekinteni vissza erre a korszakra.

A PhotoLabban bemutatott *Egybeesés*⁶ fotóinak jelentős része is hasonló technikával készült, de ezen a kiállításon egy különösen szép, egységes installáció fogadta a befogadót, amely három-

féle képtípus párbeszédbe léptetésére, illetve esetleges egymásba ágyazására épített. Miben tért el ennek a kiállításnak a vállalása, mire helyeződött át a fókusz? Én úgy éreztem, hogy a fontos kultúrtörténeti kérdéseket előhívó kisméretű képek és saját fotók hierarchia mentes alkalmazásával itt a hangsúly a kollektív tudás egyén általi fenntartására, az emlékezés közösségi és személyes vonatkozásainak vizsgálatára terelődött.

Az *Egybeesés*nél nem egy lineáris olvasatú képsort akartam kiállítani, hanem egyidejűséget mutató képek terét létrehozni, installációt csinálni, olyan típusképeket használva, amelyekkel manapság együtt létezünk: a számtalan pillanatnyi benyomást keltő fotóval, amelyeket a különféle digitális felületeinken kapunk fel egy-egy pillanatra, majd felejtünk el rögtön a következőként tizedmásodpercek alatt. A bennünk élő, belénk égetett, a származásunkból, ideológiai érintettségünkől adódóan magunkkal hurcolt, de sokszor már inaktív vagy értelmezhetetlen képekre gondolok. Harmadik típusként pedig egy belső kép-folyamat szerettem volna ábrázolni, amely ugyan a saját kép- és történetértelmezéseimből született meg, de szándékaim szerint egy mindenkinek az élettörténetét behelyettesítő sorozatot is jelent. Keretet akartam létrehozni számtalan idézettel és ismert vagy látszólag ismerős képi formával, gondolati toposszal, egy jelképekből épített teret, ahová belépve mindenki a saját belső asszociációival tájékozódik, majd kilép egy adott ponton, hozzáátve a saját asszociációit és konnotációit. Ezért nincs az installációnak eleje vagy vége, ezért nincsenek benne képcímek, hiszen minden mindennel egybeesik, és a kiállítás adott pillanatában újramixelődik a látogató aktivitásától függően. Azt gondolom, hogy ezzel a képek személyességét is megkérdőjelesem, ugyanis azok mai tömegessége, felbukkanásuk, elenyészésük üteme nem ad lehetőséget az egyedinek. Típusok változatai keletkeznek százezerszámszerűen pillanatonként, és mi már csak ezeket értelmezhetjük, mivel minden egyszerre lett látható (9–12. kép).

■ ⁶ Csonató Lajos: *Egybeesés*. Vajda Múzeum – PhotoLab, Szentendre, 2022. október 8. – 2023. január 29. Kurátor: Kopin Katalin.

irányította a befogadók figyelmét.

ÁFRA JÁNOS

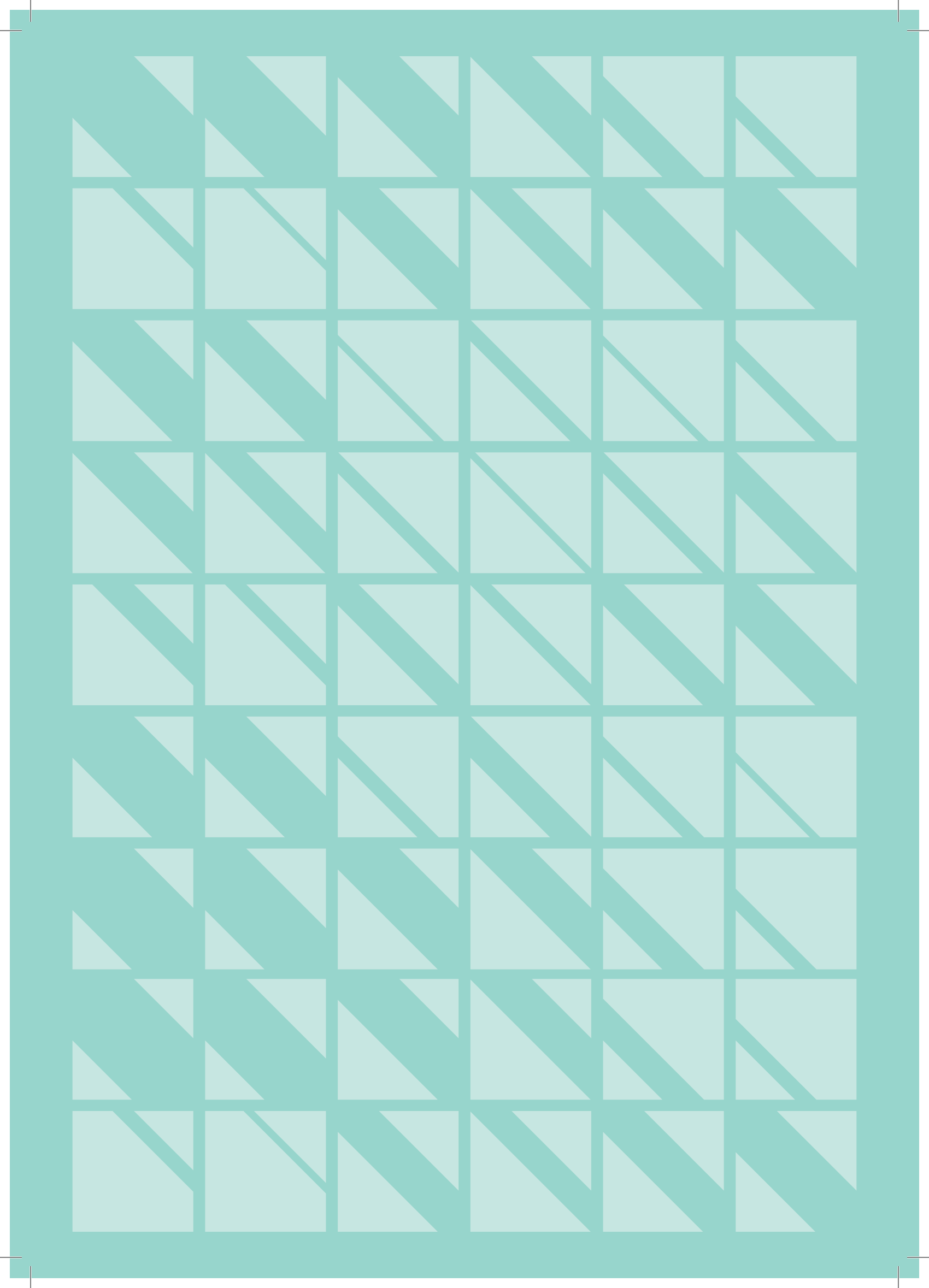
**Emlékeztetők és a felejtés műveletei
Beszélgetés Csontó Lajos képzőművésszel**

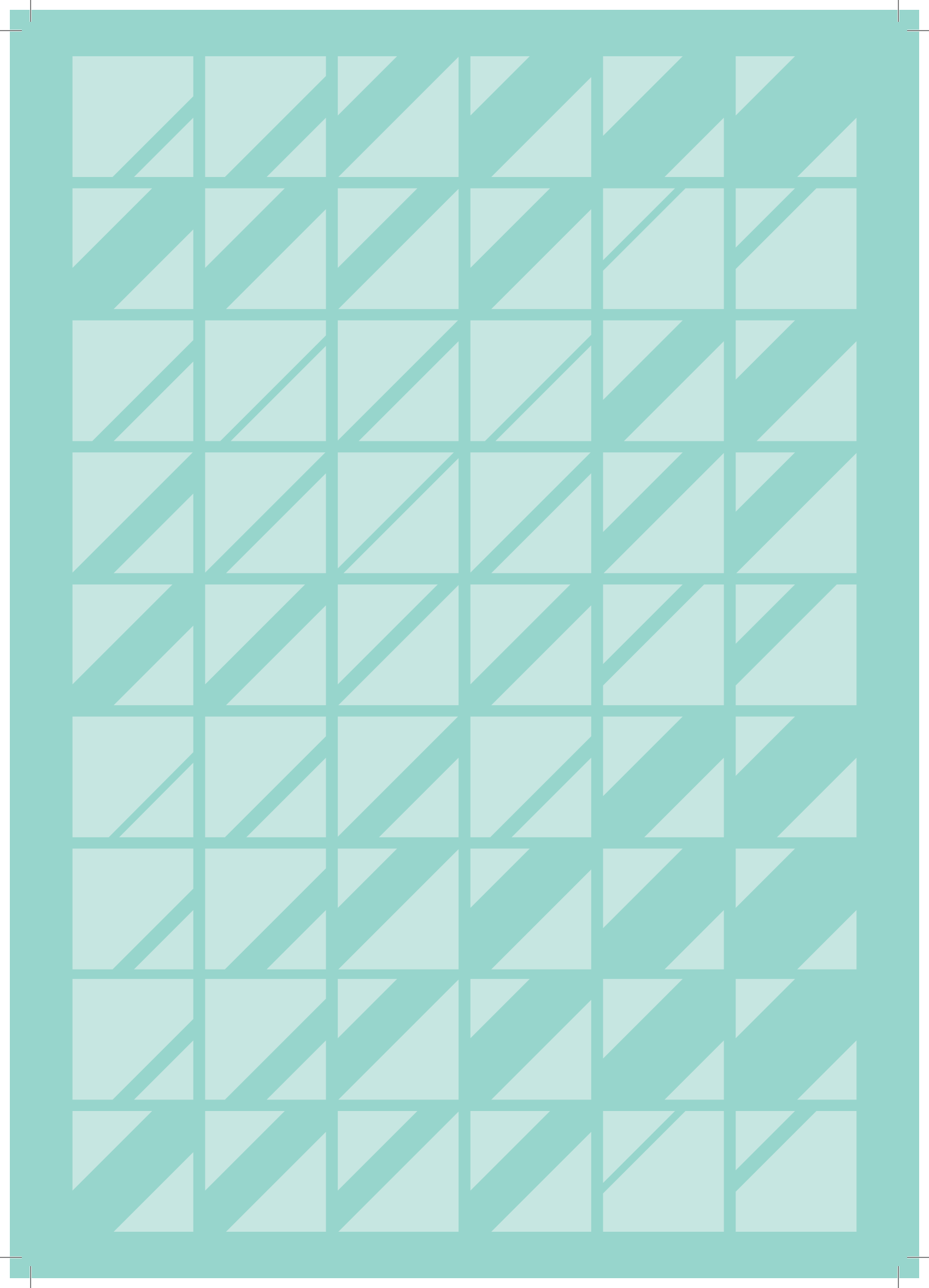
Csontó Lajos az ezredforduló körüli magyar képzőművészet egyik meghatározó szereplője, generációja kiemelkedő alakja. Munkásságában a fotó- és szöveghasználat egymással párhuzamosan vált alapvető kifejezőeszközzé az 1980-as évektől. Még a koronavírus-járvány berobbanása előtt kapott felkérést a *Gyógyír* című kiállítás kurátorától, épp abban az időszakban, amikor kiderült, hogy egy örökletes szívbetegség miatt két fiával együtt műtétre szorul, így mintegy kínálkozott az alkalom, hogy a halandósággal való számvetés dokumentálására koncentráljon. A kórházban telefonos fotókat és imaszerű, verses jegyzeteket, majd a kép-szöveg dialógus felerősítésével különleges könyvművet alkotott. A *Kutyaeév 2020* projekthez kapcsolódó szöveges fotósorozatot a halandósággal való szembenézés közvetlenség-szimulációjának egyedi mediatisáltsága miatt tekinthetjük a korszak fontos képzőművészeti teljesítményének. A beszélgetés másik kiindulópontja a Vajda Múzeum PhotoLab-jában bemutatott *Egybeesés* című tárlat, amely pedig az archívumok reaktíválásával az emlékezés és felejtés egymást meghatározó műveleteire

JÁNOS ÁFRA

**Reminders and the Procedures of Forgetting
In Conversation with Visual Artist Lajos Csontó**

Lajos Csontó, as one of the most influential figures of the millennial Hungarian art scene, is a prominent representative of his generation. As of the 1980s, photography and the use of texts became fundamental, parallel means of expression in his oeuvre. Before the outbreak of the COVID epidemic, he received an invitation from the curator of the exhibition entitled *Cure*, just as he and his two sons were awaiting surgery for a hereditary heart condition. The artist took this opportunity to concentrate on documenting his reckoning with mortality. In the hospital, he used his smart phone to take photos and wrote prayer-like, poetic notes. Then, by amplifying the dialogue between the images and texts, he created a unique artist's book. His photo series and texts, associated with the project entitled *Dog Year 2020*, constitute a unique mediatization of a direct simulation of the artist's confrontation with mortality, and therefore can be considered an important achievement in the visual art of the period. The exhibition entitled *Concurrence*, presented at the Vajda Museum's PhotoLab, served as another point of departure in our conversation; by reactivating archives, the show drew its viewers' attention to the interdependent procedures of remembering and forgetting.

PROJEKTTÉRBEN TANÍTANI.
LÁTHATATLAN JELENLÉT.
KORTÁRS KÉPZŐMŰVÉSZET
KAMASZOKNAK, DE NEM CSAK
NEKIK 1-4.¹

- György Gabriella
múzeumpedagógus
Ferenczy Múzeumi Centrum
gabriella.gyorgy@muzeumicentrum.hu

2017-ben kezdődött el az a módszertani fejlesztés, amelynek keretében egy kiállítás, számos módszertani segédanyag, szakmai rendezvények és egy nemzetközi konferencia is megvalósult. Egy könnyen használható, személyre szabható módszert dolgoztunk ki, amelynek segítségével általános szintű művészettörténeti ismeretekkel

sen épít az egyéni ismeretekre, a módszertant alkalmazó szakember önreflexiójára és önbizalmára. A műalkotásról való asszociálással kezdődik, ami erősen szubjektív és érzelemvezérelt. A ráhangoló képzetársítások segítenek bennünket abban, hogy az alkotáshoz kapcsolódó tartalmakat és műalkotásokat gyűjtsünk, bármely időszakból.

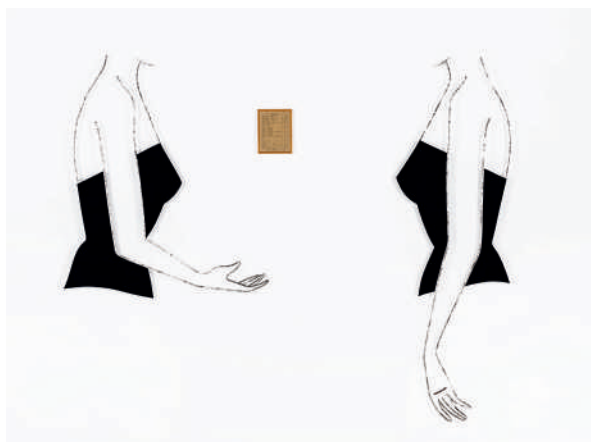
1. kép: Ásztai Csaba: *Ádám és Éva*, 2003, olaj, vászon, FMC Képzőművészeti Gyűjtemény

is könnyen lehet dolgozni kortárs képzőművészettel mind a múzeumban, mind pedig az iskolában.² Múzeumpedagógusként évek óta azt tapasztalom, hogy a diákokat a legkönnyebben a kortárs figuratív művészettel tudjuk megszólítani. A kortárs az ő saját világuk: tematikusan, műfaji értelemben és képileg is. Ezt erősítettük a témaválasztásainkkal: olyan, a kamaszok identitáskereséséhez kapcsolódó témákat választottunk, mint *a jelenlét, a kommunikáció és a hiány*. E fogalmak mentén személyesen, az érzelmeikre hatva tudjuk megszólítani a célcsoportunkat. A módszertant tizenkét, a gyűjteményünkben található kortárs műalkotásra építettük fel, a kiállítást pedig a három témában három műalkotáshoz kapcsoltuk: Ásztai Csaba, Tóth Eszter és Vincze Ottó műveihez (1–3. kép).

A módszertan a világ megismeréséhez szükséges emberi alapképességekre, az asszociációs képességekre épít. Ez a készség a kognitív folyamatokban alapvető szerepet játszik, így módon bárki el tudja sajátítani, nem szükséges hozzá művészettörténeti előképzettség. Emellett erő-

2. kép: Tóth Eszter: *Kinn a bárány, benn a farkas*, 2012, videóinstalláció, FMC Képzőművészeti Gyűjtemény

3. kép: Vincze Ottó: *Magyarázat*, 1998, üveg, fa, fém, textil, FMC Képzőművészeti Gyűjtemény

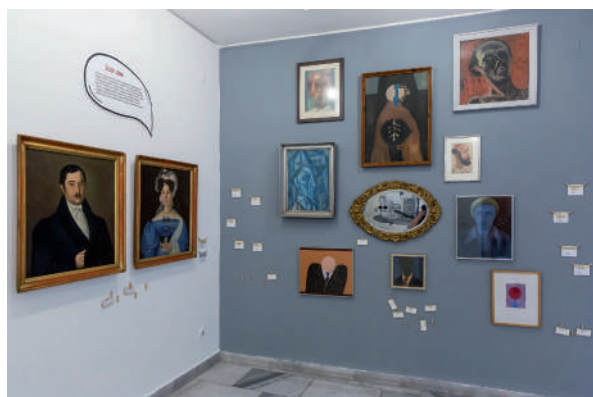
■ ¹ A 2018-as és 2020-as kiállítás, illetve a módszertani fejlesztés a *Múzeumi és könyvtári fejlesztések mindenkinek* című, EFOP-3.3.3-VEKOP-16-2016-00001 azonosító számú projekt múzeumi komponensének keretében jöttek létre, melynek szakmai megvalósítója a Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Múzeumi Oktatási és Módszertani Központ.

² A módszertan kidolgozása és gyakorlati tesztelése számos szakértő közreműködésével történt 2017-ben. A múzeumpedagógusokból, rajz- és vizuális kultúra tanárokból, illetve gyógypedagógusokból álló munkacsoport tagjai Bán-szegi-Tóth Erzsébet, Csillag Edina, Dabi-Farkas Rita, Fám Erika, György Gabriella, Jahoda Réka, Kassai Hajnal, Medvigy Miklós, Szeivolt Katalin és Varga Anna voltak.

GYÖRGY GABRIELLA

PROJEKTTÉRBE TANÍTANI.

LÁTHATATLAN JELENLÉT. KORTÁRS KÉPZŐMŰVÉSZET KAMASZOKNAK, DE NEM CSAK NEKIK 1-4.

4. kép: Portréfal a szentendrei kiállításon (fotó: Deim Balázs)

5. kép: Egy szék, három láb. Installáció Joseph Kosuth nyomán, Czóbel Béla széke (fotó: Deim Balázs)

Így a művet kontextusba helyezzük, és egyúttal létrehozunk egy kép- és fogalomgyűjteményt, egy saját hálózatot, amelynek mentén mélyebbre áshatunk, feltárhatjuk a különböző történeti időszakok közötti összefüggéseket, kapcsolatokat. A módszernek több előnye is van. Egyrészt a jelenből kiindulva taníthatunk régi művészetet; másrészt a hálózatszemléletet erősíti, nem a lineáris művészettörténet-felfogást. Valamint a diákjaink képzettársításaiból sokat tanulhatunk, és jobban meg is ismerhetjük őket. Olyan mélységig merülünk el az adott műben, amilyenre éppen szükségünk van. Játékos, könnyednek tűnik, könnyen elsajátítható. Nem utolsó sorban pedig ez a megoldás teljesen személyre szabható.

Az első kiállítás 2018-ben valósult meg Szentendrán, a Barcsay Múzeumban. Az egy hónapos nyitvatartás alatt több, mint nyolcszáz diákot fogadtunk. Nagy sikerként könyveltük el, hogy a szentendrei Barcsay Jenő Általános Iskola diákjai egymásnak adták át az információt, és ők kérték, hogy a pedagógusok hozzák el őket a tárlatra.³ A három fő műalkotás mellé a három téma mentén válogattuk a kiállítás anyagát kortárs, modern és régi műalkotásokból. Így a műveknek olyan hálózata jött létre, amelyben minden műalkotás fogalmilag és képileg is összefügg. Főként szentendrei művészek munkáit mutattuk be, az összeállítás azonban nem volt reprezentatív. A szentendrei festők (például Vajda Lajos, Ilosvai Varga István vagy Kmetty János) egy-egy portréval vagy önarcképpel szerepeltek, Czóbel Bélát pedig a festőszéke képviselte. Ez utóbbi egy Joseph Kosuth-parafraíz része lett (4-5. kép).⁴ A portréválogatásnak két szempontja volt: egyrészt minél többféle festői stílust bemutatni a klasszikustól a minimalista arcképig, másrészt többféle karaktert, amit akár egy karakterépítő játékban is fel lehet használni.⁵ A gyűjtemény két legrégebbi portréja Petar Čornatović Kollarovits Vazul szentendrei főbíró és feleségét ábrázoló reprezentatív arcképe 1835-ből. A házaspár portréi kettős műcédulát kaptak, kiemelve és megnevezve így nejét, Pelagija Margaritovićot is (6. kép).

6. kép: Petar Čornatović Kollarovits Vazul szentendrei főbíró arcképe c. festményének alternatív műtárgycédulája

³ *Láthatatlan jelenlét. Bevezetés a kortárs művészetbe kamaszoknak – de nem csak nekik.* Szentendre, Barcsay Múzeum, 2018. 04. 27. – 05. 27. Kurátorok: György Gabriella és Kassai Hajnal.

⁴ Joseph Kosuth: *Egy és három szék*, 1965.

⁵ Így lett egy analitikus, elemző, egy szenvedélyes, egy titokzatos, egy gonosz, egy apatikus és egy infantilis karakterünk. A portrékat a társasjátékhoz is felhasználtuk. A portréfal fontos eleme a tükör, amelyben a látogató az arra ragasztott bajusszal és napszemüveggel szórakozhat. A saját tükörképükkel játszó látogatók számukra észrevétlenül kerülnek be a kiállítás projektterébe, és önmaguk megfigyelésébe kezdenek.

7. kép: Anna Margit: *Özvegység*, 1976, olaj, vászon, FMC Képzőművészeti Gyűjtemény

A kiállítás egyik központi eleme Anna Margit *Özvegység* című munkája volt, amely mindhárom témára reflektál: a szimbólumokkal teli alkotás a jelenlét, a hiány és a kommunikáció fogalmait is játékba hozza. Az arc elrejtésének motívumához több portré is kapcsolódik. Például Vajda Lajos *Sötét önarcképén* alig láthatóan, a felületbe karcolva jelennek meg az arcvonások, míg Korniss Dezső *Vörös figuráján* egy „gyermekrajz” mögé rejtőzik a személyiség (7-9. kép).

A műveken megjelenő székek a jelenlét témaköréhez kapcsolódnak. A szék kapcsán az identitásról, az életben, a világban való jelenlétünkről tudunk beszélgetni, amely a kamaszok számára központi

8. kép: Vajda Lajos: *Sötét önarckép*, 1935, olaj, karton, FMC Képzőművészeti Gyűjtemény

kérdés. A gyűjteményből választott szék, Tóth Eszter Kinn *a bárány, benn a farkas* című 2012-es videóinstallációja egy kétértelmű csapdahelyzetet mutat be.

Míg Anna Margit egyértelműen ábrázolja a másik személy hiányát, Ásztai Csaba *Ádám és Éva* című műve a kép és a cím viszonyában fejezi ki a hiányt mint a témától való nézői távolságot és egyúttal a bibliai történet misztériumát.

Anna Margit galambja a test és lélek kapcsolatának témaköréhez visz bennünket. Hogyan lehetünk szabadok és hol a helyünk az univerzum teljességében? A Kis Varsó művészpáros koordinátái mentén elhelyezhetjük magunkat az világban, és választ kaphatunk kérdéseinkre is (10-11. kép). A kommunikáció fogalmát fókuszba helyező művek a téma három aspektusát mutatják be. Míg Vincze Ottó *Magyarázata* semmire nem ad magyarázatot, csak újabb és újabb megválaszolhatatlan kérdéseket generál, addig Szirtes János *Pro' No 15.* című videója a dühös veszekedés és sértegetés végletes helyzetét jeleníti meg, amelyben senki nem győzhet, mert mindenki sérül. Ennek ellenpontja Csontó Lajos *Azonosulási kísérletek* sorozatának kiállított darabja, amelyben a művész – tisztelettel és empátiákkal –

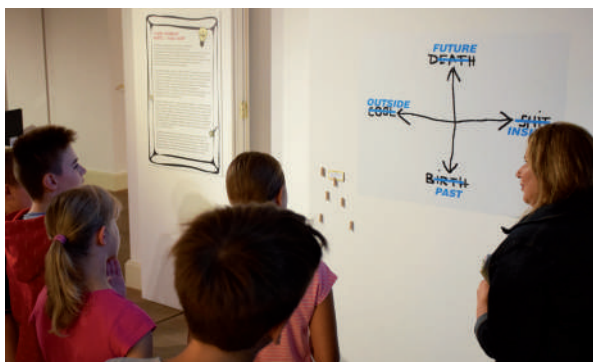

9. kép: Korniss Dezső: *Vörös figura*, 1945, pasztell, papír, FMC Képzőművészeti Gyűjtemény

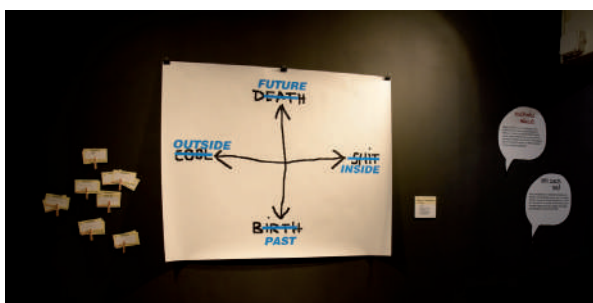
GYÖRGY GABRIELLA

PROJEKTTÉRBE TANÍTANI.

LÁTHATATLAN JELENLÉT. KORTÁRS KÉPZŐMŰVÉSZET KAMASZOKNAK, DE NEM CSAK NEKIK 1–4.

10. kép: Beszélgetés a Kis Varsó Œuvre (2008–2013, digitális rajz) című műve előtt (fotó: Deim Balázs)

11. kép: Enteriőr a Kis Varsó Œuvre (2008–2013, digitális rajz) című művével, MAGMA, Sepsiszentgyörgy (fotó: Kispál Attila)

12. kép: Csontó Lajos: Cím nélkül V. (Bereznai Péter, „Azonosulási kísérletek”), 2002, számítógépes fotó, egypéldányos fóliázott print, FMC Képzőművészeti Gyűjtemény

Bereznai Péter festőművésszé próbál válni. A műben megjelenő játékoságnak és humornak köszönhetően a befogadó könnyedén azonosul ezzel az alkotással (12. kép).

13. kép: Kollázsjáték, Balatonfüred (fotó: György Gabriella)

Az alkotások válogatásakor elsődlegesen a pedagógiai nézőpontot vettük figyelembe, a művészettörténeti, esztétikai aspektusok másodlagossá váltak. Természetesen ezek az nézőpontok nem különválaszthatók, a kiállítás létrehozásakor azonban az volt a legfontosabb számunkra, hogy a látogató otthon érezze magát a megvalósított projektterben. Mivel az összeállításunkban mindegyik mű didaktikusan összefügg a többivel, bárhol is indultunk el, mindig hasonló köröket járhattunk be – ugyanakkor a beépítettvéletlen-elemek miatt sosem volt két egyforma foglalkozás. A kiállítótérbe tervezett tevékenységek, játékok célja az volt, hogy a befogadót a kiállítás aktív részesévé tegyék. A néző hozzászólhatott a kiállításhoz, ő döntötte el, merre indul és milyen mélységig szeretné felfedezni az alkotásokat. Ha a látogatót a könnyed szórakozás ragadta magával, akkor játszhatott a mágneses kollázsjátékkal, amelyben két, párbeszédbe elegyedő karaktert lehet megalkotni az előre elkészített elemekből. Az elemek a kiállításban is jelen lévő és a művészettörténet eltérő korszakaihoz kapcsolódó ikonikus portrékból, illetve a populáris kultúrából mindenki által ismert szereplők arcrészeiből állnak (13. kép).⁶

Minden érdeklődő számára adott volt a lehetőség, hogy saját asszociációit, benyomásait megjelenítse a kiállítótérben, elhelyezze a művek mellett lévő csipeszekre (14. kép). Ezzel azt üzentük a látogatónak, hogy az ő nézőpontja, gondolatai nélkül nem lehet teljes a kiállítás. Noha egy-egy asszociáció csak kiegészíti az adott művet, a képzetársítások összessége már a műelemzés mélységeit járja be. Jól példázza ezt a Csontó Lajos művéhez kapcsolt gazdag asszociációgyűjtemény.

⁶ Például Kmetty János önarcképe, Van Gogh kalapja és fülei, Mona Lisa szája, Magritte pipája, Jack Sparrow hajkoronája vagy Harry Potter szemüvege.

14. kép: A balatonfüredi kiállításon (fotó: Deim Balázs)

16. kép: Játékmező, Szentendre (fotó: Deim Balázs)

15. kép: Korongcsúsztatás, Balatonfüred (fotó: Deim Balázs)

17. kép: Játék a kiállítóterben, Szentendre (fotó: Deim Balázs)

Ebben a generációs kérdések, a hasonlóság és különbözőség, az átváltozás miértjei, a kép nem egyértelmű elemei és a humor is megjelennek.⁷ A kiállításhoz készült speciális kártyajáték volt a múzeumpedagógiai foglalkozások alapja, mely során a múzeumpedagógus a játékmester bőrébe bújhat, és a játékelemek beépítésével a foglalkozások forgatókönyvét a véletlen és a csoport gondolatai, kérdései irányítják. Kezdszkor egy vállalkozó kedvű játékos az általa választott korongot csúsztatja a hálózatot modellező játékmezőn. A pályán az összekötések mentén lehet csak továbbhaladni. A négy különböző képességre építő kártyapaklit négy szín szimbolizálja a padlón (15–17).⁸ Minden kártya egy-egy műalkotáshoz vezet, van, amelyik konkrétan, és van, amelyik áttételesen (18. kép).

18. kép: Csontó Lajos alkotásához kapcsolódó kártyalapok a különböző pakliból

- ⁷ „Mintha hasonmás lenne. De mégse. Vagy mégis.” / „miért vetted el az arcom?” / „...avagy a két kőkorszaki szaki” / „50 felett minden férfi ugyanolyan” / „A te éned és az én énem együtt: ének” / „Szépen beszélj apáddal!” / „A gépelő vikingek” / „Én és a kisöcsém” / „Génterápia” / „Senior szoftverfejlesztők” / „Vak emberek írni tanulnak” / „A gyűrűk urai”
- ⁸ *Nézz utána a kiállításban:* a kiállítást felfedeztető, a térben való mozgást elősegítő kérdések. *Válaszolj rá fejből:* a játékosok előzetes ismereteire kíváncsi a képeken megjelenő témákban. *Magyarázd el:* a művészet és az élet nagy kérdései és érzékenyítő kérdések, amelyek beszélgetést és vitát implicálnak. *Mutogasd el:* művészettel kapcsolatos érzelmek és állapotok eljátszása.

GYÖRGY GABRIELLA

PROJEKTTÉRBE TANÍTANI.

LÁTHATATLAN JELENLÉT. KORTÁRS KÉPZŐMŰVÉSZET KAMASZOKNAK, DE NEM CSAK NEKIK 1–4.

19–20. kép: Bartha József: *Dénes & Roland – kettőzött képek*, 2005, C-print, MAGMA-gyűjtemény

A kártyajáték (ami tulajdonképpen egy pseudojáték, hiszen versengést nem implikál, és bármikor befejezhető) segítségével a múzeumpedagógus saját személyiségére hangolva vezetheti a beszélgetést, és a választás szabadságát, valamint a döntés jogát a közönség kezébe helyezi. Ez nemcsak a munkáját könnyíti meg, hanem biztosítja számára a megfelelő változatosságot, a közönséget pedig a proaktivitás és a saját vélemény fontosságának érzésével ajándékozza meg.

A kiállításához kimondottan rövid, egyszerűen megfogalmazott szövegeket írtunk, amelyek a koncepciót, a kortárs műfajokat és az irányzatokat magyarázták. Ezek szóbuborékok formájában kerültek az egyes művek fölé. Andorka Tímea grafikus kreatív arculatterve pedig játékos miliőt teremtett a kiállításban.

A kiállítás a szakmai kapcsolatok révén utazó tárlattá vált. 2019-ben Sepsiszentgyörgyön, a MAGMA Kortárs Művészeti Kiállítóterben rendeztük meg a továbbfejlesztett 2.0-ás verziót a PulzArt7 kortárs művészeti fesztivál keretében.⁹ A törzsanyag mellé a MAGMA gyűjteményéből is válogattunk műveket a jelenlét, a hiány és a kommunikáció fogalmai mentén. A kísérleti kiállításban a kommunikációhoz kapcsolódó műveket érdekesen árnyalta Bartha József *Dénes &*

Roland – kettőzött képek című műve. Ahogyan Csontó alkotásán, úgy Bartha művén is két különböző generáció jelenik meg, ők azonban a hely- és ruhacserével szerepet is cserélnek: egymás nézőpontját is felveszik (19–20. kép).

A helyszín abból a szempontból is izgalmas volt, hogy néhány évvel ezelőtt rendeztek egy kiállítást székek újragondolásával, így a gyűjteményünkben kiemelt helyet foglalnak el az átalakított, megújított székek (21. kép).¹⁰

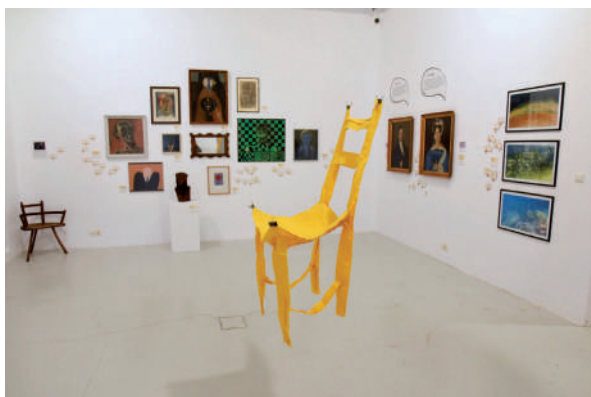
A sepsiszentgyörgyi kiállítás előkészületei során alakult ki az a gyakorlat, amivel tovább tudtuk adni a módszertant. A helyi múzeumpedagógussal közösen rendeztük a tárlatot, alakítottuk a szövegeket és a játékokat, így a folyamat során a partner alaposan megismerhette a műveket és a koncepciót. Néhány mintaóra megtartása után a helyiek tartották az órákat, saját személyiségükhöz hangolva a játékokat, a folyamatot. A következő helyszín a balatonfüredi Vaszary Galéria volt.¹¹ Sajnos a járványhelyzet miatt a kiállítás rövidebb ideig tudott nyitva tartani, mint eredetileg terveztük, ám Nyitrai Orsolyának köszönhetően így is számos diákcsoportot tudtak fogadni. A kiállítást a múzeumpedagógus kérésére nem a helyi gyűjteménnyel hangoltuk össze, hanem az épületben látható másik kortárs kiállítással. Ezen a Kis Varsó-mű egy korábbi változata is szerepelt – így ez az alkotás vált a két tárlat metszéspontjává.¹²

⁹ *Láthatatlan jelenlét 2.0. Bevezetés a kortárs művészetbe kamaszoknak – de nem csak nekik*. Sepsiszentgyörgy, MAGMA Kortárs Művészeti Kiállítóhely, 2019. 09. 19. – 10. 04. Kurátorok: Fám Erika és György Gabriella. Közreműködők: Bartha Zonga, Kispál Ágnes-Evelin, Kispál Attila

¹⁰ *Példák nem univerzális székre*. Sepsiszentgyörgy, MAGMA, 2015. 03. 19. – 04. 19. Kurátorok: Kispál Ágnes-Evelin, Kispál Attila.

¹¹ *Láthatatlan jelenlét 3.0. Bevezetés a kortárs művészetbe kamaszoknak – de nem csak nekik*. Balatonfüred, Vaszary Galéria, 2020. 09. 18. – 11. 29. Kurátorok: György Gabriella és Nyitrai Orsolya.

¹² *Magyar Kortárs TOP 10*. 2020. 03. 07. – 10. 31.

21. kép: Enteriőr Kispál Ágnes-Evelin Székek című művével, háttérben a portréfal, MAGMA, Sepsiszentgyörgy (fotó: Kispál Attila)

22. kép: Várady Róbert: *Cyber térben*, 2008, olaj, vászon, Tragor Ignác Múzeum

23. kép: Enteriőr, Pannónia Ház, Vác (fotó: Deim Balázs)

A 4.0-ás verziót Vácott, a Pannónia Házban rendezhettük meg Bálint Brigitta múzeumi koordinátornak köszönhetően. A váci helyszín kihívása volt, hogy öt kurátor dolgozott egyszerre három gyűjteménnyel.¹³ A Tragor Ignác Múzeum gazdag kortárs festészeti gyűjteménye nagy méretű képekkel gazdagította a kiállítást, amelyek az emeleti teremben jól érvényesülhettek (22. kép). A gyűjtemények összehangolása a MAGMA-ban még csak részben tudott megvalósulni: a kiállítás egyes részleteiben összeállt, ám más szegmenseiben a művek nem tudtak egymással párbeszédbe lépni. Vácott, talán éppen a sokféle kuratori nézőpontnak és az intenzív közös munkának köszönhetően, sikerült szervesen összehangolni a gyűjteményeket (23. kép).

A négy év alatt a projektnek köszönhetően számos partnerség alakult ki intézmények és múzeumpedagógusok között, szakmai kapcsolataink megerősödtek, és módszertani tudásunk gyarapodott. Közben sok minden változott a kortárs művészetben, az FMC gyűjteménye is jelentősen bővült, megváltoztak a diákok és a mi gondolkodásunk, ezért a kiállítás törzsanyagát újragondolva szeretnénk továbbvinni a módszertanunkat.

■ ¹³ *Láthatatlan jelenlét 4.0. Bevezetés a kortárs művészetbe kamaszoknak – de nem csak nekik.* Vác, Pannónia Ház, 2022. 09. 23. – 11. 30. Kurátorok: Bálint Brigitta (Madách Imre Művelődési Központ); György Gabriella és Sütő Tünde (Ferenczy Múzeumi Centrum); Kis Bernadett és Vidákovich-Monori Laura (Tragor Ignác Múzeum).

GYÖRGY GABRIELLA

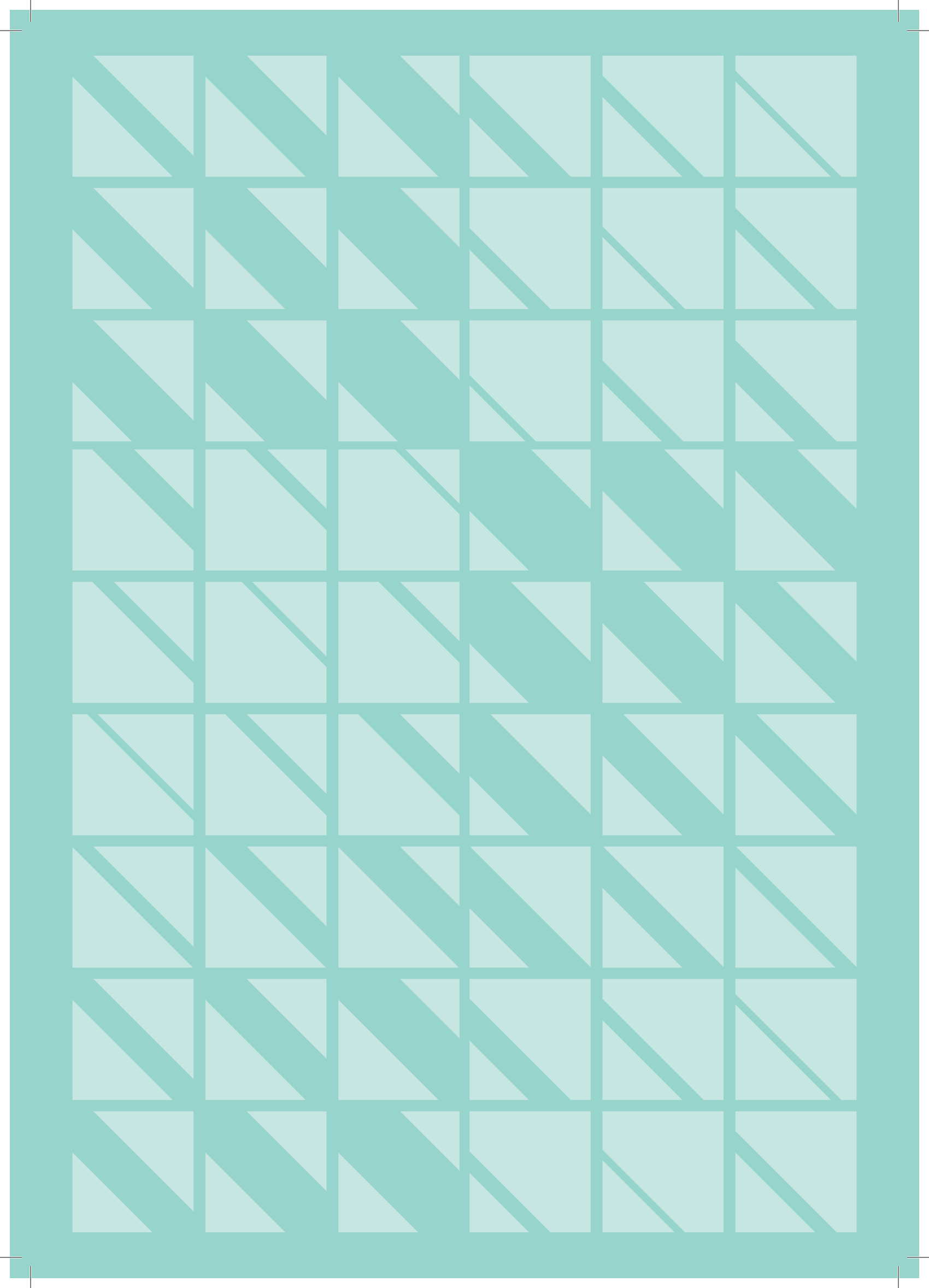
Projektterben tanítani.**Láthatatlan jelenlét. Kortárs képzőművészet kamaszoknak, de nem csak nekik 1-4.**

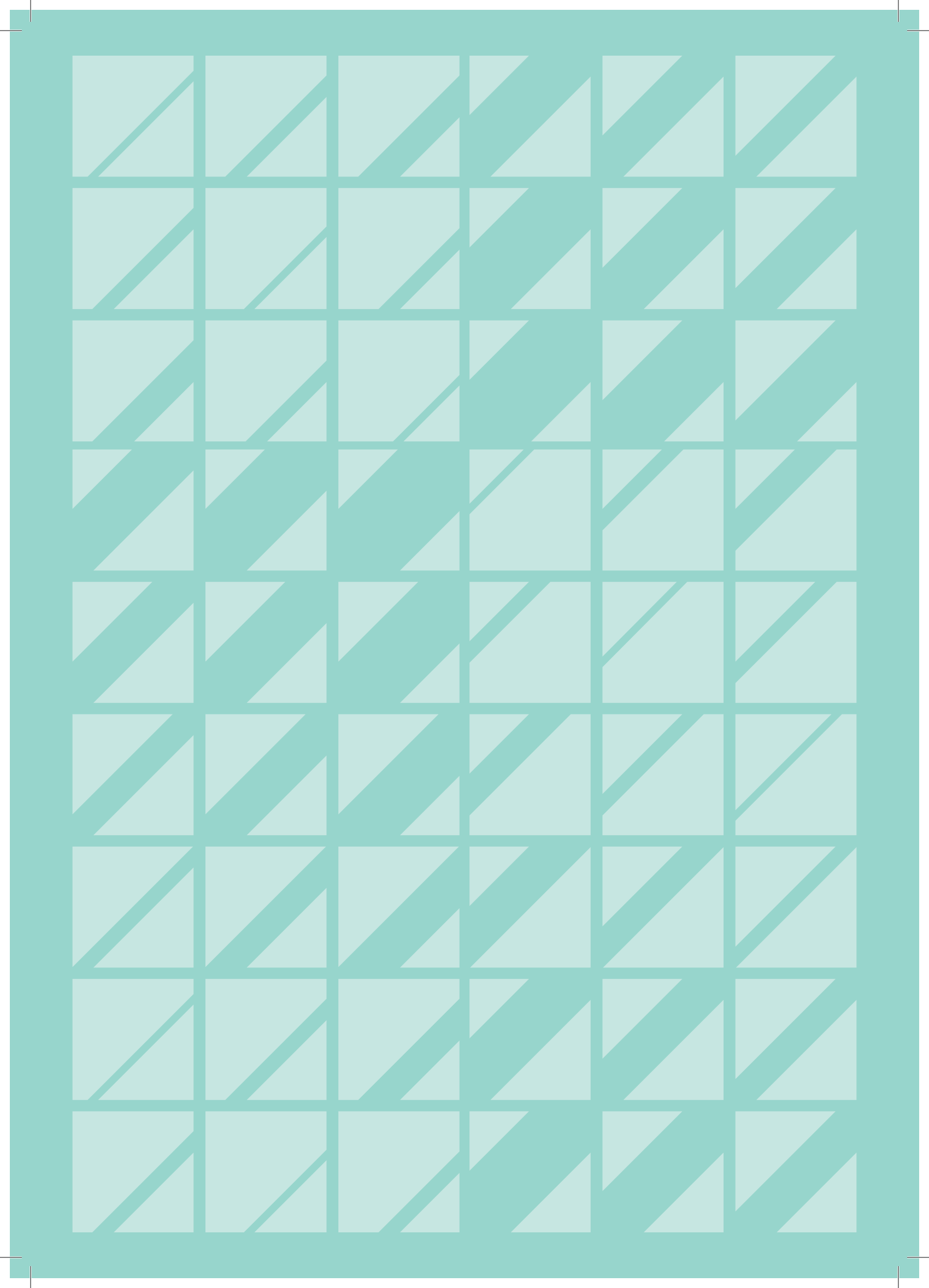
2017-ben kezdődött el a módszertani fejlesztés, amelynek keretében négy kiállítás, számos módszertani segédanyag, szakmai rendezvények és egy nemzetközi konferencia is megvalósult. Egy könnyen használható, személyre szabható módszert dolgoztunk ki, amelynek segítségével általános szintű művészettörténeti ismeretekkel is könnyen lehet kortárs képzőművészettel dolgozni mind a múzeumban, mind pedig az iskolában. A kamaszok identitáskereséséhez kapcsolódó témák (jelenlét, kommunikáció, hiány) mentén válogattuk a műveket a gyűjteményünkből. A befogadóközpontú, interaktív kiállításokon olyan kiállítótermi játékokat fejlesztettem, amelyek segítségével a látogató aktív részévé válik a kiállításnak, a múzeumpedagógus pedig személyre szabottan, könnyedén dolgozhat. Mind a módszertan kidolgozása, mind a kiállítások rendezése, a játékok adaptálása közös munka eredménye: múzeumpedagógusok, rajztanárok, múzeumi szakemberek dolgoztak rajta az évek során. Számos együttműködést, szorosabbá váló szakmai kapcsolatokat köszönhetünk a kiállításoknak és a szakmai rendezvényeknek, amelyeket a MOKK a *Múzeumi és könyvtári fejlesztések mindenkinek* elnevezésű projektjének keretében indítottunk el.

GABRIELLA GYÖRGY

Teaching in the Project Space.**Invisible Presence – Contemporary Art for teenagers, but not just for them 1-4.**

Within the framework of the methodological development that began in 2017, four exhibitions, numerous methodological aids, several professional events and an international conference have been realised. The resulting easy-to-use and customisable method makes it possible to work with contemporary art in museums and schools with only a general knowledge of art history. We have selected works from our collection along such themes relating to adolescents' search for identity as presence, communication and absence. In our visitor-centred, interactive exhibitions, I have developed games for the exhibiting space that allow visitors to become active participants of the show, while museum educators can work with ease in a personalised manner. The development of the methodology, the organisation and curation of the exhibitions, along with the adaptation of the games, all result from a joint effort: over the years, museum educators, teachers of drawing and other museum professionals have all been involved in their realisation. Numerous collaborative undertakings and deepening professional relationships have been forged thanks to the exhibitions and professional events launched within the framework of the MOKK – Museum and Library Development for Everyone – project.

MUZEOLÓGIAI ÉS MÚZEUMPEDAGÓGIAI SZEMLÉLETVÁLTÁS ÉS EREDMÉNYEI A BUDAÖRSI HEIMATMUSEUMBAN

- Muskovics Andrea Anna, PhD
néprajzkutató, muzeológus
Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, Budaörs
a.muskovics@heimatmuseum.hu

Paulik Zsófia
múzeumpedagógus
Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, Budaörs
zs.paulik@heimatmuseum.hu

Bevezetés

Budaörs újkori története az 1720-as évek elején kezdődött. A terület a Zichy család tulajdonát képezte, a pénzügyi nehézségek miatt azonban gróf Zichy Péter birtokai egy részét, köztük Budaörsöt is, többször bérbe és zálogba adta. Ezt 1719-ben felesége, Bercsényi Zsuzsanna vette vissza Keszi-vel (ma Budakeszi) és Csik-pusztával együtt, aki itt, Budaörsön kezdte meg az uradalmi központ kialakítását. A területre német telepéseket hívott, akikkel 1721 áprilisában Zsámbékon kötött szerződést. A földesúr számos kedvezményt adott, többek között háromévi adómentességet ítélt meg, a kijelölt házhelyen kívül pedig mindenki részére szántót és rétet biztosított. A fellendülés azonban korán megszakadt, az 1739-ben pusztító pestis következtében ugyanis újra az elnéptelenedés határára sodródott a település. A járvány után ezért újabb betelepítésekre volt szükség, amelyek spontán vándorlásokkal is kiegészültek. A következő évtizedekben a háború- és járványmentes időszaknak köszönhetően azonban Budaörs társadalma megszilárdult, kialakult gazdasági rendszere.¹

A főváros közelében fekvő Budaörs korán polgárosodott, fejlett ipara alakult ki (keserűvíz- és pezsgógyár, kötöde stb.), a városi építkezés jegyei a templom környékén álló emeletes épületeknél mutatkoztak meg. A mellékutcákban azonban egészen a 20. század közepéig a hagyományos, jellegzetesen falusias építkezés volt megfigyelhető: az egysoros vagy zártkapus házak az utcáfrontra épültek, és a lakóházak mögött sorakoztak a gazdasági épületek. A korai polgárosodás és a fejlett ipar ellenére mindvégig a földművelés dominált. A budaörsi családok többségének az 1880-as években pusztító filoxéráig a szőlő jelentette a fő megélhetést, ezt követően pedig a csemegeszőlő (elsősorban a csiri-csuri) piacra szállítása, valamint az őszibarack termesztése adott jelentős plusz jövedelmet.

A második világháború végén a németek erőszakkal történő eltávolítása azonban drasztikus változásokat okozott. Egyik pillanatról a másikra hullott szét egy közel kétszáz éves kultúra, a társadalom és a gazdálkodás szerkezete alapjaiban bomlott fel és alakult át. Az itt maradt családok, félve a megtorlástól, a büntetéstől, nyilvánosan nem használták őseik nyelvét, szokásaikat,

hagyományaikat kényszerűségből elhagyták. Ebben a helyzetben változás az 1980-as évektől köszöntött be, amikor megnyiták a hagyományörzés útjai.²

A hagyományörzés bázisa az 1987-ben megnyílt helytörténeti gyűjtemény lett, amely nemcsak az összegyűjtött tárgyakat őrzi, hanem a tudományos eredmények publikálására is nagy hangsúlyt fektet. 2018-tól, a teljes felújítást követően pedig egyre szélesebb körű múzeumpedagógiai munkát is folytat, a 21. századi vívmányoknak, tényeknek megfelelően alakítja programjait, amelyekkel valamennyi korosztályt igyekszik bevonni a megújult múzeumépületbe és -kertbe. Jelen tanulmányban egy olyan intézmény történetéről szeretnénk részletesebb képet adni, amely helytörténeti gyűjteményként, tájházként kezdte meg működését, azonban mára ennél jóval szélesebb körű tevékenységre tett szert. A múzeum rövid története mellett áttekintést kívánunk adni annak többesres gyűjteményéről, legfontosabb tárgye gyűjtéseiről, arról, hogy mindezen tárgyak hogyan válnak elérhetővé a szélesebb közönség számára. Ez alapján pedig betekintést adunk múzeumpedagógiai programunk kínálatának módszertanába, amely több sikeres kiállításunk létrejöttét segítette 2018 óta.

A múzeum történetének főbb állomásai

A helytörténeti gyűjtemény megalakulása

A helytörténeti gyűjtemény létrehozását 1980-ban Budaörs politikai vezetői kezdeményezték.³ Ennek érdekében a Hazafias Népfront Bizottsága körlevélben kérte fel Budaörs lakosságát, hogy e nemes célra ajánlják fel népi tárgyaikat. A gyűjtésben kiemelkedő szerepet vállalt Füzér Ferencné Kádár Terézia óvónő, akinek munkáját többen is segítették. Az ő irányításával készült el az első kiállítás is 1980-ban még az óvodában, majd négy évvel később az akkor megnyíló Jókai Mór Művelődési Ház tetőtermében tekinthették meg a látogatók a régi bútorokat, eszközöket. Az évek során mintegy nyolcvan családtól érkeztek felajánlások, így egyre sürgetőbb feladattá vált, hogy a gyűjtemény állandó helyet kapjon. Erre 1987-ig kellett várni, amikor is Johannes Rau német államelnök budaörsi látogatásával egy időben kapott a gyűjtemény múzeumi engedélyt,

■ ¹ Budaörs korai történetével kapcsolatban lásd: Filipszky 2003; Filipszky 2004–2005.

² A budaörsi kitelepítésről lásd: Grósz 2004.

³ A múzeum újraindítására készült el egy kiállítási vezető magyar és német nyelven is, amelyben az intézmény történetét is összefoglaltuk. Az itt olvasható történeti áttekintés ez alapján készült. Lásd: Muskovics 2018a; Muskovics 2018b.

1. kép: Az 1987-ben berendezett konyha részlete (fotó: BJHGy 2017.1.733)

és költözhetett be a Budapesti út 47/1. szám alatt álló egykori Wéber-házba.⁴ A múzeumi berendezés összeállítását Füzér Ferencné irányította, akinek segítségére volt Báder Györgyné Ostercziel Mária, Szakály Mátyás, a Lyra dalkör vezetője, valamint Hauser József tanár, helytörténész.⁵ A megnyitót 1987. augusztus 18-án tartották. A korábbi években összegyűjtött gazdag anyagot öt helyiségben helyezték el, az első teremben az írásos dokumentumokat állították ki. A belőle nyíló szobát, majd az azt követő konyhát század

eleji bútorokkal rendezték be. A negyedik helyiségben Dési Huber István képei, emléktárgyai kaptak központi szerepet. Az utolsó teremben a látogatókat vendégelték meg, de itt is helyet kapott több régi bútor (1-2. kép). A megnyitóról a *Pest Megyei Hírlap* így nyilatkozott:

„Budaörsön, a Budapesti út egyik buszmegállójánál sötétbarna, fakerítéses, verandás, fehérre meszelt, módos parasztkúriának tűnő épületben megnyílt a régen várt helytörténeti gyűjtemény. [...] A német ajkú lakosság tárgyi emlékei, használati eszközei, fennmaradt írásos dokumentumai meggyőzően, hűen utalnak az elődök életére, s képet adnak szokásaikról, emberi, művészi értékeikről. A századforduló és az azután következő történelem egy szeletét ismerhetjük meg. Ám nemcsak ezért érték a helytörténeti gyűjtemény, hanem azért is, mert Budaörs lakóinak – még a nem német nemzetiségűeknek is – egészséges lokálpatriotizmusát, a településhez való kötődését erősíti.”⁶

A múzeum első három évtizede

A múzeum életében jelentős dátumnak tekinthető az 1992. év, amikor Kovács József Lászlót választották meg az intézmény élére. Bár az első fotók és dokumentumok már 1991-ben leltári számot kaptak, a jelentősebb tudományos munka csak egy évvel később, az ő vezetésével indult meg. Ekkor kezdődött meg a néprajzi tárgyak leltározása, számos időszak kiállítás készült, és a kutatási eredmények publikálására sorozat jött létre. Felesége, Paulovits Terézia vezetésével honismereti szakkör indult, kezdetben az Illyés Gyula Gimnázium, később pedig a Mindszenty József Katolikus Általános Iskola tanulói számára. A múzeum működésében – amely 1995. január elseje óta már Dr. Riedl Ferenc⁷ nevét viselte – nagy előrelépést jelentett a 2004 áprilisában megkötött szerződés, mellyel az intézmény fenntartója a Budaörs Német Nemzetiségi Önkormányzat lett, fő támogatója azonban továbbra is a város

⁴ Nem tudni pontosan, hogy a feltehetően 19. századi épületet a Wéber család építette-e, vagy hogy mikor került a tulajdonukba. A két háború között Wéber Lipót élt itt feleségével és gyermekeivel. A második világháború alatt a lakóház károkat szenvedett, a család egy időre el is költözött. Hamarosan viszont visszatértek otthonukba, de nyugalma nem sokáig tartott. 1947 nyarán Wéber Jánost és családját is a kitelepítési listára helyezték. A család már a vagonban volt, amikor ott egy várandós asszony meghalt. Mivel Wéber Jánosné is gyermeket várt, a jelen lévő hatósági ember a családot kiszólitotta a vagonból, így Budaörsön maradhattak. A Budapesti úton álló házukban az 1980-as évekig laktak, amelyet aztán a budaörsi tanács vásárolt meg. (A történetet szóbeli adatközlések alapján ismerjük.)

⁵ Szakály Mátyás és Hauser József budaörsi munkásságáról összefoglaló jelleggel lásd: Muskovics 2021: 19–22.

⁶ *Pest Megyei Hírlap*, 1987. 08. 25., 5.

⁷ Budaörsi születésű helytörténész, aki 1952-ben jelentette meg *Budaörsi Heimatbuch* című, Budaörs német lakosságának második világháború előtti életét bemutató munkáját. Riedl Ferenc művét később magyarra is lefordították, először 2008-ban, majd 2016-ban jelent meg kétnyelvű kiadásként. A kötetrel kapcsolatban a szerző így írt: „A célom nem az volt, hogy az elveszett szülőföld utáni fájdalmas vágyakozásról »tudósítsak«, hanem hogy rokonszenven ébresztve büszkén emlékeztessék nemzetiségünk gazdag kultúrájára.” (Riedl 2016: 31.)

2. kép: A sublóton elhelyezett vallási tárgyak az 1987-ben megnyílt kiállításon (fotó: BJHGy 2017.1.724)

maradt. Ez a fenntartói viszonyban bekövetkező változás előnyösen hatott a múzeum működésére, és újabb kapcsolatok kialakítását tette lehetővé. Emellett a személyi állományt is pozitívan érintette, 2006-tól új státuszokat kapott a helytörténeti gyűjtemény: állandó történész és kulturális ügyintéző státusszal gazdagodott az intézmény, a következő évtől pedig néprajzos muzeológus állást is biztosítottak. Jelentős változás történt 2008-ban is, a múzeum azóta a Magyarországi Német Tájházak Információs Központjának is otthont ad. Vezetőjének feladatkörébe tartozik a magyarországi német gyűjtemények országos hatókörű szakmai felügyelete, munkájuk összehangolása és a tanácsadás.

A személyi állomány bővülésével, valamint azzal, hogy a nemzetiségi önkormányzat lett a fenntartó, a tudományos és szakmai munka még szélesebb körűvé válhatott. A múzeum rendezvények sokaságát bonyolította le a kihelyezett német nemzetiségi óráktól a hagyományörző szakköri foglalkozásokon át a kézműves hetekig (jellemzően húsvét és karácsony előtt), az ország különböző pontjairól érkező csoportoknak nyújtott programokig.⁸

A változásokkal egy időben az intézmény egyre több már nem csak a helyi lakosságot érintő feladatot vállalhatott. A múzeum továbbra is nagy hangsúlyt fektetett a helyi értékek megmentésére, de a regionális és országos szerepvállalás is egyre inkább előtérbe került. Emiatt fontossá vált, hogy egy országosan ismert, a hazai né-

metség egészéért fellépő személyiség legyen a múzeum névadója. A választás Bleyer Jakabra esett,⁹ akinek nevét 2009. január 18-án vette fel az intézmény.

Gajdos-Frank Katalin 2011. július 1-jén vette át a múzeum vezetését, és a mai napig ő irányítja az intézményt. Ez idő alatt a korábbi rendezvények tovább folytatódtak, de munkája során igyekezett az ifjúságot még jobban megszólítani. Ennek érdekében indította el a szabadegyetemi előadás-sorozatot, emellett több pályázatot is meghirdetett a fiatalabb generációk számára. Igazgatósága alatt kezdődött meg 2016-ban a tájház teljes körű felújítása, amely 2018 áprilisában fejeződött be. Mint igazgató és Budaörs Német Nemzetiségi Önkormányzatának képviselője jelentős szerepet vállalt abban, hogy a múzeum három évtizedes fennállását egy megújult épületben, átalakult kiállításokkal ünnepelhesse (3. kép).

3. kép: A Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjteménynek helyet adó egykori Weber-ház (fotó: Czabán Dávid, 2023)

Változó irányvonalak a múzeum működésében

Megújuló kiállítások

Az 1987-ben megnyílt gyűjteményben két autentikusan berendezett helyiség kapott helyet: a tisztaszoba és a konyha. A kiállítás egyik fő célkitűzése volt, hogy minél több tárgyat bemutassanak a látogatóknak, így az egyes helyiségek nem feltétlenül tükrözték azt az állapotot, amely a két háború közti Budaörsre jellemző volt. Zárójelben

■ ⁸ Ezt a munkát már nem Kovács József László irányította, nyugdíjazása után ugyanis 2006. január 1-jével Rácz Veronika lett az igazgató.

⁹ A magyarországi németység egyik legnagyobb programadó személyisége. Tudományos munkásságának középpontjában elsősorban a magyar-német irodalmi kapcsolatok kölcsönhatásai és azok előzményei álltak. 1919/1920-ban a nemzeti kisebbségek tárca nélküli minisztere volt, 1920 és 1933 között – néhány éves megszakítással – parlamenti képviselőként is tevékenykedett. Munkásságáról bővebben lásd: Grósz 2008.

4. kép: A Budaörs szoba enteriőrje, amely a kitelepítésnek állít emléket (fotó: Czabán Dávid, 2023)

megjegyezhetjük, ez nem egyedül budaörsi probléma volt, a tájházak enteriőrjeinél rendszeresen előfordult hasonló. A budaörsi kiállításban először 2008 körül történt jelentősebb átrendezés, ekkor a tárgyak egy része a raktárba került, és innentől kezdve egyértelműen az a szakmai irányelv volt a mérvadó, hogy a berendezés minél hívebben tükrözze a két háború közti körülményeket. Egészen a 2018-as újranyitásig a két enteriőr mellett a fogadótér, valamint két időszakos terem alkotta a kiállítást. 2018-ban azonban nemcsak az egyes terek alakultak át, hanem kiállításainknál is egyértelműen az új, 21. századi elvárásoknak igyekeztünk megfelelni, az alábbiak szerint:

1. Elsősorban egy látogatóbarát fogadótér kialakítására fókuszáltunk, ahova belépve a kiállításra érkező otthonosan érezheti magát, és általános képet, benyomást kaphat Budaörsről. Ennek érdekében a fogadószoba az egykori, kisebb időszakos kiállítótérbe került, amely a hátsó kertből vált megközelíthetővé. Így már nemcsak a külső környezet barátságosabb, de maga a helyiség is világosabb lett. A falakon a budaörsi származású Kreis Tamás képeslapgyűjteményéből láthatnak jó pár darabot, illetve egy múzeumshop is rendelkezésre áll.
2. Az egyre nagyobb számban érkező német látogatók miatt kétnyelvűvé vált a kiállítás, valamennyi tábló magyarul és németül is olvasható.
3. Kiépítettünk egy Budaörs szobát, amelyben a korszerű grafikai megoldásokkal készült táblók segítségével szakmai tárlatvezetés nélkül is megismerkedhetnek a látogatók a település történetével, népi kultúrájával. Itt helyeztünk el egy könyvsarkot is, ahol valamennyi kiadványunk kézbe vehető, lapozható (4. kép).

4. Mind a fogadószobában, mind a Budaörs szobában is elérhető egy érintőképernyő audiovizuális tartalmakkal, melyek segítségével az érdeklődő betekintést kaphat múzeumunk életébe. Azt tapasztaltuk, hogy sokan nincsenek tisztában azzal, hogy milyen sokrétű is egy kulturális intézmény munkája, ezért ennek segítségével kiállításaink mellett más programjainkba is bepillantást nyerhetnek az ide látogatók.
5. Felújítottuk korábbi, enteriőr kiállításunkat. Tovább csökkentettük a régebb óta kiállított tárgyak számát, ugyanakkor számos új, különleges műtárgy is kikerült a raktárból. Ezáltal a két háború közötti egyesületi élet vagy a szőlő- és borkultúra tematikája is bemutathatóvá vált a tárlatvezetések során (5-6. kép).
6. Az átalakulást követően az egykori prэшázat összekötöttük a fogadótérrel, és múzeumpedagógiai szobaként nyerte el új szerepkörét. Ezzel lehetővé vált, hogy a foglalkozások ne szakadjanak el a kiállítótértől.
7. Az időszakos kiállítótér az egykori hátsó szobába szorult vissza, így az új kiállítási forgatókönyveket ennek megfelelően készítjük el. A terem a saját, budaörsi témájú tárlataink (*H30 – a múzeum harmincéves története, Budaörs nagyjai*) mellett vendégkiállításoknak (például *„Daniel Stein és Margaretha Keiber 1912”. Az újrafelfedezett hartai bútor*) is helyet ad, amennyiben azok szervesen kapcsolódnak a németiség helyi történetéhez.

5. kép: A Bleyer Jakob Helytörténeti Gyűjtemény konyhája (fotó: BJHGy, Czabán Máté)

6. kép: A Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény tisztaszobája (fotó: Czabán Dávid, 2023)

Gyűjteményeink

Kiállításaink megújulása nemcsak az új elveknek, hanem a 2015 óta folyamatosan tartó revízióknak, gyűjteményrendezésnek, digitalizációnak is köszönhető. Ennek során számos, eddig kevésbé ismert tárgy került elő, emellett a fotók és dokumentumok szkennelése is a mai kor technikai vívmányainak megfelelően zajlik. Ezen rendszerező és dokumentáló munka segítségével gyűjteményünk anyaga szervezettebben beépíthető volt az új állandó kiállításba, és az azóta futó újabb és újabb projektjeinkhez is jelentős bázist jelentenek. Múzeumunk 1991 óta három gyűjteménnyel rendelkezik: néprajzi, fotó- és dokumentumtárral. Közel négyezer tételes néprajzi gyűjteményünk jelentős részét raktárban őrizzük. Tárgyaink többsége a 19. század végéről, a 20. század első harmadából származik. Elsősorban az imakönyveknél, a régi könyveknél fordulnak elő 18. századi darabok, ezek többsége vásárlás útján került a múzeumba.¹⁰ Külön kiemelendő azon négy imakönyv, két keretezett családi fotó, két nyomófa és egy szentkép, amelyek a Wéber család tulajdonában voltak, tehát több évtizeden keresztül a múzeumnak helyet adó épületekben használták őket.¹¹ Ezért is fektetünk nagy hangsúlyt az időszaki kiállításokra, éves körforgásban ugyanis ezek adnak lehetőséget arra, hogy gyűjteményünk elzárt részeit tematikus formában megismerhessék a látogatók. Az őrzött tárgyak eloszlása azonban aránytalan. Kiemelkedik textil- és viseletgyűjteményünk, ezenkívül jelentős számban maradtak

fenn a budaörsi vallásosság emlékei. Közel ötszáz tételes szentkép-, imakártya- és halottiemlék-kártya-gyűjteménnyel rendelkezünk, valamint másfélszáz imakönyvet, vallási jellegű kiadványt is őrizünk. Mindezek mellett viszont szinte teljesen hiányoznak az egykor virágzó egyesületi élet emlékei vagy a kisiparok eszközkészlete. Ezek hátterében talán az állhat, hogy célirányos, tematikus gyűjtések nem történtek.

Az egyes témákat tekintve jelentős eltérések mutatkoznak az őrzött fotók tekintetében is. Jelenleg közel kétezer-kétszáz darab fénykép van digitalizálva, melyeknek az eredeti pozitív nagyítását is őrizzük. Ez egy helyi múzeum szintjén gazdag fotóanyagnak tekinthető, melynek legkorábbi darabjai a 19. század utolsó harmadában készültek. A fotók jelentős része a két világháború közötti Budaörsöt dokumentálja. A képek hűen tükrözik, hogy a település ebben az időben a módosabb, polgárosultabb települések közé tartozott, ugyanis kiemelkedően magas a műtermi fényképek száma. Mindez azt is mutatja, hogy a családokkal, egyes személyekkel kapcsolatban rendelkezünk rendkívül gazdag gyűjteménnyel. Bizonyos témák azonban teljesen dokumentálatlanok. Az egykor oly virágzó szőlő- és őszibarack-kultúrával kapcsolatban csak néhány felvételt őrizünk, de ugyanígy szegényes az egyesületi fotóanyagunk is. Nincsenek képeink a földművelés egyéb ágaival kapcsolatban sem, a kézi aratás, a gépi cséplés egyáltalán nem illusztrálható. Mindezek miatt tervezzük a jövőben a célirányos gyűjtést, ezen képi anyagok ugyanis szinte valamennyi projektünknek az alapját képezik.

Legkisebb tételszámmal a dokumentumgyűjteményünk bír, jelenleg körülbelül ezernyolcszáz darab irat és újságcikk alkotja, amelyek többsége a 19. század második, valamint a 20. század első felében keletkezett. Ezen tételek egy része azonban fénymásolt anyag, a gyűjtemény rendezése még csak az elején jár. A mindennapok során a gyűjtemény ezen tételeit használjuk a legkevésbé, mind kiállításainkban, mind egyéb projektjeinkben ez játssza a legkisebb szerepet. A dokumentumok kiemelt darabjai közé a kitelepítéssel kapcsolatos iratok tartoznak, amelyek közül kiemelendő az a levél, amelyet a tizenkét éves Grósz József „írt” egykori plébánosának, Sík Zoltánnak.¹² A mondatban használt idézőjel nem véletlen, ugyanis bár valóban levélről van

■ ¹⁰ A revízió jelenlegi állapotában a legrégebbi, nem vásárlás útján múzeumba került tárgy, amelyet Budaörsön is használtak, egy Nepomuki Szent Jánost ábrázoló festmény. Leltári száma: 2006.580.1.

¹¹ A tárgyakat lásd a 2018.6.1, 2021.2.1, 2022.2.1–2022.2.7 leltári számok alatt.

¹² A dokumentum a 2007.119.1–6-os leltári számok alatt található meg.

szó, mégsem szöveges formában olvashatjuk el a Grósz József által megélt dolgokat: elsősorban rajzok formájában mesélte el családjának tragédiáját (7. kép).

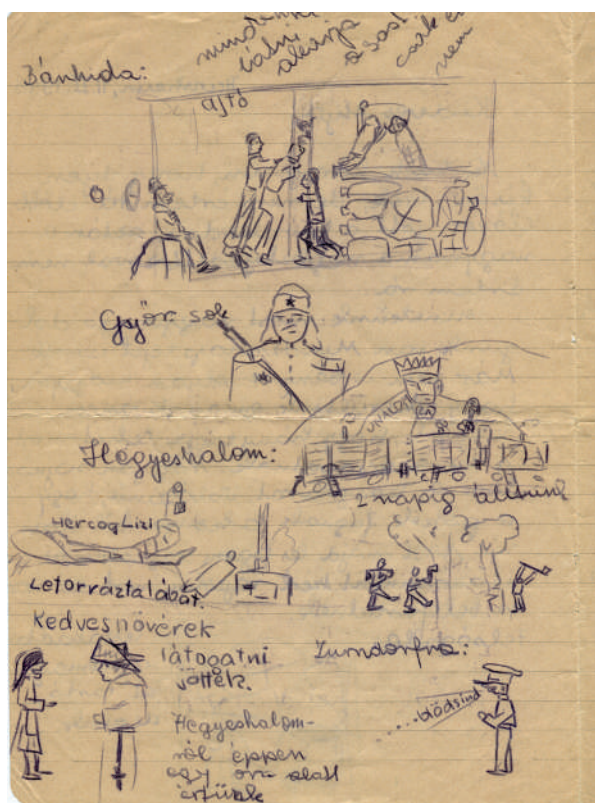
Gyűjteményeinkkel kapcsolatban még a digitalizáció kérdéseire kell kitérnünk. Korábban már említettük, hogy tárgyait többségét jelenleg raktárban tároljuk, és időszaki kiállításaink sem teszik lehetővé, hogy idővel valamennyi tárgyat kiállítsuk. Felmerül a kérdés, hogyan is tehetjük láthatóvá mindezt az érdeklődők számára. Ennek feltételét a digitalizáció, valamint a digitális gyűjtemények adják meg. Különböző pályázatok keretében 2019 és 2022 között valamivel több mint ezerháromszáz tárgyat digitalizáltunk, amihez még hozzáadódik a közel ötszáz tételes szentkép-, imakártya- és halottiemlékkártya-gyűjteményünk. Ennek az anyagnak a jelentős része már a MúzeumDigitár felületén is elérhető.¹³ Bár a leírások többnyire tárgyilagosságok – ugyanis az egyes tárgyak története általában nem ismert –, ez a digitális adatbázis tulajdonképpen látványtárként is értelmezhető. A felületre látogatók

a különböző keresési paraméterek alapján teljes tárgye gyűjtéseket állíthatnak össze, vagy akár egy tárgy különböző formáit, díszítési lehetőségeit is megvizsgálhatják. Az interneten általánosságban egyre több múzeum anyaga érhető el, így a MúzeumDigitár a kutatók és szakmabeliek számára is rendkívüli értékekkel bír, és akár az eltérő tájegységek típusainak összehasonlítására is lehetőséget nyújt.

Múzeumpedagógiai megújulás

A 2018-as újranyitás intézményünk valamennyi tevékenységére kihatott. Nemcsak kiállításaink születtek újjá, hanem Gajdos-Frank Katalin igazgatóasszony révén a múzeum elkezdett új irányok felé nyitni. Számos hazai és külföldi egyesülettel, intézménnyel vált szorosabbá a kapcsolat, amely közös projektekben is megmutatkozott. Ezek részletezésére, elemzésére jelen tanulmány nem ad lehetőséget, ezért csupán a már harmadik éve futó *Glaube stiftet Geimanschaft / A hit közösséget teremt* közösségi programot és az idén másodszor megrendezendő *Sprache des Herzens (A szív nyelve)* kulturális pályázatot és konferenciát emelnénk ki. Ez a két projekt széles hazai közönséget mozgat meg, és valamennyi korosztály számára igyekeznek közelebb hozni a német nyelvet és kultúrát, külön hangsúlyt fektetve arra, hogy a hazai németek életében a vallás egykor mekkora szerepet töltött be. Széles közönséget megmozgató, változatos témákat érintő programjaink, megújuló kiállításaink, növekvő digitális tartalmaink mellett azonban talán a legnagyobb előrelépés a múzeumpedagógia terén történt, mindez azonban nem választható el az egyéb tevékenységi köröktől. Talán azért is sikerült ez a megújulás – melynek elismeréseként 2018-ban Az Év Tájháza, 2020-ban pedig a kisebb múzeumok között Az Év Múzeuma címet is elnyertük –, mert ezen területek nem válnak el élesen egymástól, minden esetben igyekszünk a múzeumpedagógiát összehangolni a kiállításainkkal és a közösségi programjainkkal.

A múzeumok társadalmi szerepváltozása nagy hatást gyakorolt azok kínálatára is. Napjainkban már nem csupán a „poros enteriőrök” uralják a kiállításokat, a hangsúlyok más irányokba tolódtak. A múzeumokban történt szemléletváltás lehetővé tette, hogy „látogatóbarát múzeumok” jöhessenek létre. Ennek a programnak a célja, hogy valamennyi korosztály számára átfogó

7. kép: Dokumentumgyűjteményünk egyik különleges darabja a Grósz József által készített képes beszámoló. Kelt: 1946. február 11. (BJHGy 2007.119.2)

¹³ <https://pe.hu.museum-digital.org/institution/41> (letöltve: 2023. 06. 16.)

múzeumi élményt kínáljon. Ebbe beletartozik a kisgyermek, az iskolások és az egész életen átívelő tanulás elvére alapozva a felnőttek világa is. Hiszen a múzeumokban dolgozó muzeológusoknak fontos feladata felfedni azokat a háttérben születő, szinte láthatatlan kutatási eredményeket, melyek lehetővé teszik, hogy a látogató számára befogadható legyen egy kiállítás, a múzeumi élmény. A múzeum a szabadidő, a „játszva” tanulás helyszínévé is vált, vagyis ez idő alatt nemcsak az információt szeretné magáévá tenni az érdeklődő, hanem élményt is szeretne kapni, jól szeretné magát érezni.¹⁴

Az Év Múzeuma díj elnyerése után igyekeztünk intézményünket még nyitottabb, látogatóbarátabb helyszínné alakítani. Ennek eredményeképpen múzeumpedagógiai kínálatunkat is átalakítottuk. Célkitűzésünk, hogy minden korosztály számára megfelelő életkori és tanulmányi sajátosságokat is szem előtt tartó foglalkozásokat kínáljunk a modern pedagógia eszközeivel. Fontos feladatnak tartjuk, hogy azon tanulók számára is meghozzuk a kedvet a múlt és a jelen megismerésére, más nézőpont kialakítására, akik az iskolai kereteken kívül nehezen jutnak el hasonló intézményekbe.

A mai tapasztalatok alapján a látogatókat nem feltétlenül érdeklik a hosszabb kiírások, az érintetlen, megfoghatatlan kiállítások. Megnőtt az igény az interaktív, minél több kompetenciát megmozgató, tevékenységen és tapasztaláson alapuló információáramoltatásra. Az interaktív kiállítások különböző feladatokon, tevékenységeken keresztül – észrevétlenül – adják meg a saját tudáson is alapuló újabb tudást a konstruktív oktatási módszernek köszönhetően.¹⁵ Ez a nézőpont vezetett bennünket is arra a megállapításra, hogy egy rendhagyó múzeumi kiállítást hozzunk létre.

Kitelepítési tanösvény

2021-ben egy új projekt vette kezdetét: múzeum tanösvénye. Önmagában a tanösvény műfaján belül minden adott az interaktív, rövid, de velős témafeldolgozáshoz. De akkor mégis mitől vált egyedivé a kitelepítés témáját bemutató tanösvény Budaörsön, a helytörténeti gyűjtemény kivitelezésében?

Számos kiváló példát lehet találni országos szinten a tanösvények műfajára, főként, ha a természeti adottságokat taglaló túrákra gondolunk. De

múzeumok, tájházak szintjén is több ötlettel bővelkedünk, ez adta számunkra is a kiindulópontot. A tanösvények alaptulajdonsága, hogy a látogatót térben is megmozgatják. A természeti kincseket bemutató ösvények ennek megfelelően az adott természeti jelenségek mellett lelhetők fel. Esetünkben azonban időben és kulturális közegben van lehetősége a látogatónak elmerülni, ezáltal olyan utazást tehet, amelyhez általában a múzeumi épület adja a helyszínt. A látogató mindezt szabadtéren teheti meg, de törekedtünk arra is, hogy a tanösvény akár folytatása is lehessen az állandó kiállításnak, ugyanakkor önállóan is megállja a helyét. A kitelepítési tanösvényt ennek köszönhetően a múzeumkertbe integráltuk, amely önmagában is kuriózumnak számít (8. kép).

8. kép: A fűszerkert és a kitelepítési tanösvény első állomása. A képen látható a tábla melletti interaktív feladat és a hangulat részét képező megrakott szekér (fotó: BJHGy, Muskovics Andrea Anna)

A szemléletváltás a Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény tekintetében a tanösvény megszervezésekor is érezhető volt. Szoros egységet alkotott a muzeológiai, kurátori és múzeumpedagógiai munka. Az információk, az interaktív feladatok és a látványvilág minden szempontból tökéletesen összefonódtak. Ennek eredményeként a pedagógiai jelenlét – a korábbiaktól eltérően – már nem csupán kiegészítő eleme volt a koncepciónak, hanem a kiállítás szerves részévé is vált.

Az együttműködésnek köszönhetően a kiállítás múzeumpedagógiai és andragógiai szempontból is lehetővé teszi a látogatónak, hogy saját érdeklődését önállóan elégítse ki. A múzeumpedagógia

■ ¹⁴ Pintérné Herczeg 2013: 70–71.

¹⁵ Jászai 2018: 172.

9. kép: A kitelepítési tanösvény harmadik állomása, ahol a látogató saját batyuját állíthatja össze (fotó: BJHGy, Muskovics Andrea Anna)

feladata az, hogy közkinccsé tegye a múzeumi tudásanyagot, így egyfajta közvetítő szerepet lát el. Ugyanakkor a módszertanokat tekintve az önálló, tapasztalaton alapuló tanulásra építve, „személyre szabottan” fedezheti fel a látogató a felkínált kiállítást, múzeumi tárgyakat.¹⁶ A komplex múzeumpedagógiai módszereket is beleépítettük a kiállításba, gondolunk itt a korosztályok figyelembevételére, illetve az interakciókba rejtett kompetenciák fejlesztésére.

A kiállítás szövege rövid ismertető után a kor emberét szólaltatja meg. Ezek az életre keltett történetek mint drámapedagógiai eszközök vannak jelen, ezzel is erősítve azt, hogy a tanösvény témája és a múzeum tere nem élettelen, megfoghatatlan.¹⁷ Az állomások tábláin olvasható és a QR-kódokba rejtett hanganyagok egyaránt az érzelmekre hatnak, ezzel is beengedve egy újabb tapasztalatot. A kiállítás részeként a gyerekek számára megjelenő interakciók szemléletesebbé és valóságosabbá teszik a történelem ezen részét. Ilyen például a batyu összeállítása eredeti tárgyakkal, az úgynevezett vagonimitáció vagy a megrakott szekér (9. kép). Ezek mindegyike megfelel a differenciált oktatás kívánalmainak, hiszen az interaktív feladatok nem igényelnek különösebb lexikális tudást vagy előzetes ismeret, mégis olyan képességeket fejlesztenek, amelyek egy frontális oktatási rendszerben háttérbe szorulnak: ilyen a logikai (nem matematikai) és a vizuális gondolkodás, az érzelmi intelligencia

és a kreativitás. Egyik legjobb példa a vagonimitációhoz kapcsolódó tevékenység. A feladat búcsúüzenet írása/készítése a marhavagonban várakozók számára. Elsőre úgy tűnhet, hogy a feladatot az tudja csak teljesíteni, aki rendelkezik már az írás készségével, a gyakorlatban viszont az óvodás csoportok is megtalálják a megoldás módját: a feladatot egyéb vizuális eszközökkel teljesítik, rajzok formájában közvetítik üzenetüket (10. kép).

A magyarországi német tanösvények általános jellemzője a lokális szemléletmód,¹⁸ a budaörsi tanösvényen azonban más séma szerint dolgoztunk. Országos kitelepítési emlékhelyként a nézőpont is ebbe a távlatba helyeződött.

Egy kiállítás feladata a gondolkodás elősegítése, – témától függően – a társadalmi nehézségek bemutatása és bizonyos mértékben a feldolgozása is, ezért volt fontos számunkra a tanösvény lezárása. A kitelepítés mély sebet jelent a magyarországi németek történelmében, célunk azonban az volt, hogy a látogató ne negatív érzéssel hagyja el a helyszínt. A pozitív végkicsengést a jelenbe való visszatérés jelenti. Egy kiállítás akkor válik igazán élővé, ha aktuális, társadalmilag érdekfeszítő témákat is kapcsol a gyűjteményhez, ezáltal a látogató is közelebb érzi magát hozzá. A gyerekek számára halmozottan fontos a miértek megválaszolása és a jelenhez való visszacsatolás. A kitelepítési tanösvény ezt a struktúrát követi, és a tapasztalatok alapján elmondható, hogy el is éri szándékát.

10. kép: A kitelepítési tanösvény negyedik állomásának vagonimitációja, ahova búcsúüzeneteket lehet írni (fotó: BJHGy, Paulik Zsófia)

¹⁶ Jászai 2018: 169.

¹⁷ Bíró 2018: 223.

¹⁸ Magyarországon – a budaörsi kitelepítési tanösvényen kívül – tizennégy további, a magyarországi németek múltját feldolgozó tanösvény található még (Bajna, Báánd, Báticasék, Csolnok, Dunabogdány, Feked, Mecseknádasd, Mohács, Mór, Pécsvárad, Pilisszentiván, Somberek, Szekszárd, Tarján). Lásd: lehrpfad.hu (letöltve: 2023. 05. 19.)

Múzeumpedagógiai foglalkozások korosztályok szerint

Ahogy már említettük, az elmúlt néhány év teljes megújulást hozott az állandó és időszaki kiállítások gyerekek felé közvetített kínálatában. Figyelembe véve a múzeum látogatókörét, szükségessé vált a kimondottan fiataloknak kialakított múzeumi órák tartása. Az iskolai csoportok igen nagy számban érkeznek a tájházakba. Ez a tendencia igaz a budaörsi múzeumra is, és mindez indokoltá tette a pedagógusok igényének felmérését. Múzeumpedagógiai szempontból igen szerencsések vagyunk, mert évek óta rendezünk a helyi pedagógusoknak *Kaffee und Kuchen* (Kávé és sütemény) találkozót, amely épp azt a feladatot tölti be, hogy kommunikáció alakulhasson ki az esetleges problémákról és az észrevételekről. Az igényfelmérések alapján kidolgoztuk a korosztályok szerint elkülönülő, de hosszútávon egymásra épülő foglalkozások rendszerét, amely az élethosszig tartó tanulás elméletét is elősegíti. Ezeknek a foglalkozásoknak a felépítése szorosan kapcsolódik a Nemzeti Alaptanterv által előírt ütemhez. Ennek az az oka, hogy az iskolákban oktatott hon- és népismeret órák anyaga a gyűjteményünkben is megtalálható, ebből kifolyólag gyakran az iskolai tanulást mélyítendő érkeznek a csoportok a múzeumba.

A múzeumi tanulás legnagyobb előnye a hagyományos kereteken belül folyó oktatásból való kilépés. A foglalkozások alatt a viselkedési norma is eltér az iskolaihoz képest, és egy sokkal kötetlenebb, oldottabb légkör alakul ki, ugyanakkor nagyobb az igény az önfegyelemre is.¹⁹ Ezenkívül, a digitális világot bevonva, igyekszünk elérhetővé tenni a gyerekek és pedagógusok számára is a tudományos anyagainkat. Ezt a célt szolgálja virtuális gyerekvilágunk, ahol érdekességeket rejtettünk el a diákság számára. Összességében az iskolai kerettantervhez igazodva hatékonyan tud megjeleníteni a múzeum mint alternatív tanulási és nevelést biztosító, illetve élményt adó színtér.²⁰ Az iskolai igények után fontos a családbarát múzeumi tevékenységeket és programokat is megemlíteni. Lényegesnek tartjuk a családok jelenlétét intézményünkben, hiszen a jövő múzeumlátogatói, muzeológusai is azokból a gyerekekből lesznek, akik élménnyel gazdagodnak és szívesen térnek be a múzeumokba. A tájház több programlehetőséget is kínál a családok számára. Évek óta

igen jól működik az évszakonkénti családi napunk, múzeumi nyomozásunk, lehetőség van családi tárlatvezetésre, és ide tartozik a két éve sikeresen folyó Lego-projekt is, melynek keretein belül lehetőség nyílik Budaörs emblematisztikus épületét, a Kőhegyi kápolnát felépíteni.

Bőröndmúzeum, kihelyezett múzeumpedagógia

Az elmúlt években egyre szembetűnőbb, hogy az alsóbb osztályokba járók és az óvodások sokkal gyakrabban és szabadabban látogatják a múzeumokat. Felsőbb tagozatokban, illetve a távolabbi intézményekben azonban nem az érdeklődés hiánya tartja távol a csoportokat, hanem inkább az idő szűkössége nem kedvez számukra vagy anyagi szempontból lehetetlenülnek el. Erre kerestük az áthidaló megoldást, amely a bőröndmúzeum formájában tudott megvalósulni.

11. kép: Bőröndmúzeumi foglalkozás (fotó: BJHGy, Muskovics Andrea Anna)

Egy hiánypótló, kihelyezett múzeumpedagógiai utat szerettünk volna biztosítani, melynek célja, hogy azon tanulók számára is kedvet csináljunk a múlt és a jelen megismerésére, más nézőpont kialakítására, akiknek másként nem lenne lehetőségük eljutni múzeumunkba. Fontosnak tartjuk a hangulatteremtő demonstrációs tárgyakat, amelyeken keresztül egy egészen új világ tárulhat az érdeklődők szeme elé. Óvodás kortól nyolcadik osztályig, korcsoportokra bontott tematikus foglalkozásokat kínálunk. A bőröndmúzeum névre keresztelt projektünk 2022-ben indult útnak, és azóta is azt tapasztaljuk, hogy egyre na-

¹⁹ Deme-Reisz-Söptei 2020: 140.

²⁰ Deme-Reisz-Söptei 2020: 144.

gyobb igény van rá. Remek lehetőséget biztosít a tapasztalatok alapján arra is, hogy felkeltsük az intézményünk iránti érdeklődést. A projekt elindulása óta több család érkezett látogatóként a múzeumba. Ennek a reakciónak a fő oka, hogy hiába látnak a csoportok múzeumi tárgyat, a múzeum hangulatát mégsem tudjuk egy bőrröndbe csomagolni (11. kép).

Azzal, hogy – megfordítva a folyamatot – a múzeumot visszük el az iskolákba, a visszajelzések alapján pozitív hatást gyakorlunk a tanulási folyamatokra. Mivel a múzeumpedagógia egy alternatív pedagógiai irányzatot is képvisel, a gyerekek olyan oldalukat is megmutathatják társaiknak és tanáraiknak, amelyek a mindennapok során nem tudnának felszínre törni, viszont a későbbiekben az adott diák segítségével lehet fejlődésében. A bőrröndmúzeum foglalkozásainak lényege a cselekvésre ösztönzés és a tapasztalás. Habár ismerős tárgyakat látnak, amelyek valamilyen módon ma is jelen vannak a mindennapjainkban, mégis előtör a felfedezés öröme. Hatodik osztályosok számára *Ízletes szokások* címmel kínálunk foglalkozást, mely a régi konyhai eszközök bemutatásával, megismerésével telik. Csoportmunkában feladatuk egy-egy eszköz azonosítása, esetleg egy szokás felidézése, amelyhez szervesen kapcsolódik a vizsgált tárgy. A kézbe kapott eszközök és azok működésének felfedezése, a mai tárgyakhoz kötése minden foglalkozás közben előtérbe kerül, és nagy izgalom övezi. A bőrröndmúzeum elnevezése onnan ered, hogy igyekszünk csupán egy bőrröndnyi tárggyal bemutatni a feldolgozni kívánt témákat, amelyek során szóba kerülnek a régi mesterségek, a hosszúház részei, a konyha világa, Budaörs története, a viseletek és a divat –

csak hogy néhányat említsünk. A digitális eszközök egyre inkább kiszorítják a tapasztalati úton való tanulást, és éppen ez teszi igazán izgalmassá a foglalkozásokat, hiszen kilépve az okostelefonok és tabletek világából, egy új térbe, a régi időkbe kalauzoljuk őket.

Összefoglalás

Tanulmányunkban a budaörsi Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény történetét mutattuk be, melynek során a fókusz elsősorban a muzeológiára és a múzeumpedagógiára helyeztük. Az 1987-ben megnyílt intézmény hosszú utat járt be, a folyamatos fejlődés mindig érezhető volt. Az egyik legjelentősebb fordulópontnak 2018-at tekinthetjük, amikor a felújítást követően a tájház közel két éves szünet után újra megnyitotta kapuit. Az ekkor kialakított kiállításokat már a kor igényeinek megfelelően készíthettük el, figyelembe véve a látogatók érdeklődési körét, illetve szervesen beépítve a múzeumpedagógiát.²¹ Az intézményben folyamatosan törekedünk a megújulásra, újabb és újabb projektek készülnek el (3D séta,²² városi séta,²³ tanösvény, bőrröndmúzeum), amelyek révén egyre szélesebb közönséget tudunk elérni. Az intézmény folyamatosan bővülő kapcsolati hálójával is rendelkezik, ennek eredményeképpen külföldi egyesületekkel, intézményekkel közös szakmai rendezvényeket tartunk, illetve jelenleg egy dél-tiroli kiállításnak is helyet adunk.²⁴ Ezen kapcsolatok is segítik megújulásunkat, a közös szakmai fórumok szüntelenül alakítják szemléletmódunkat, újabb és újabb inspirációt adnak a folytatáshoz.

²¹ A Covid-járvány a helytörténeti gyűjteményben is nehéz helyzetet teremtett, a hosszas bezárás azonban több olyan feladat elvégzését tette lehetővé, amelyre a megszokott körülmények között kevesebb lehetőség adódik. Ekkor jelentős mértékben előrehaladt a revízió, a gyűjtemény feltárása, a részletes tárgyleírások elkészítése azóta is megkönnyítik munkánkat. Lehetőségünk volt az új időszaki kiállítás (*Budaörs nagyjai*) alapos átgondolására, emellett az online felületeken is aktívabbá váltunk, amelynek pozitív hozadéka napjainkban is érezhető.

²² A 3D sétát lásd: http://static.exhibitoronline.hu/bleyerjakab/?fbclid=IwAR0FS_GZWFmkAO2eTMStli-JZdx6nlemvegsE-2tuZjktLVRpd15Ss4qf4M (letöltve: 2023. 06. 16.)

²³ Múzeumunk a Tavaszi Ifjúsági Német Nemzetiségi Napok keretében a hatodik évfolyamnak városi sétát alakított ki. A gyerekek egy térkép segítségével járhatják végig a város nevezetes pontjait, miközben egy feladatlapot kell kitölteniük. A séta vezetéssel a szélesebb közönség számára is elérhető volt. Idén azonban régi álmunk válhatott valóra, ugyanis a sétát „önjáróvá” tettük. Nyolc nagymúltú budaörsi épülethez (Gróf Bercsényi Zsuzsanna Városi Könyvtár, egykori leányiskola, Nepomuki Szent János-templom, Mindszenty József Római Katolikus Óvoda és Nyelvoktató Német Nemzetiségi Általános Iskola – az egykori községháza épülete, Ótemető, Kálváriadomb, Kőhegyi kápolna, Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény) QR-kódos táblákat helyeztünk ki, amelyek leolvasásával a látogató megismerkedhet Budaörs történetével, valamint az adott helyszínnel.

²⁴ A „tűzészaktól” az „autonómiáig” / *Von der Feuernacht zur Autonomie* című időszaki kiállítás 2022. 11. 25-én nyitotta meg kapuit a nagyközönség előtt. A Dél-tiroli Felszabadítási Bizottság (BAS) tagjai által évekig gyűjtött anyagot mutatja be az ellenállás éveiből, azaz a „dél-tiroli bombaévekből”.

Források

Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény (BJHGy)
Pest Megyei Hírlap, 1987

Hivatkozott irodalom**BÍRÓ 2018**

Bíró Éva: Csokonai, Vitéz, Mihály. Múzeumpedagógia Debrecen új állandó irodalmi kiállításában. In: Foghtűy Krisztina – Kesik Gabriella (szerk.): *Sokszínű múzeumpedagógia II.* (Múzeumi iránytű 14.2.) Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 2018, 219–236.

DEME–REISZ–SÖPTEI 2020

Deme Edina – Reisz Eszter – Söptei Terézia: Iskolabarát múzeum. In: Nagy Magdolna (szerk.): *Útmutató a család-, gyermek- és iskolabarát múzeumi működéshez, a múzeumpedagógia, az önkéntesség és az IKSZ minőségmenedzsmentjéhez.* (Múzeumi iránytű 28.) Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 2020, 137–179.

GRÓSZ 2004

Grósz András (szerk.): *Jogfosztások Budaörsön. Entrechtungen in Budaörs (1944–1948).* Budaörs: Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, 2004.

GRÓSZ 2008

Grósz András (szerk.): *Jakob Bleyer.* Budaörs: Budaörs Német Nemzetiségi Önkormányzata – Bleyer Jakab Német Nemzetiségi Általános Iskola, 2008.

JÁSZAI 2018

Jásza Miklós Istvánné: Én elmentem a vásárba... A Jós András Múzeum kiállításának komplex múzeumpedagógiai feldolgozása. In: Foghtűy Krisztina – Kesik Gabriella (szerk.): *Sokszínű múzeumpedagógia II.* (Múzeumi iránytű 14.2.) Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 2018, 165–188.

MUSKOVICS 2018A

Muskovics Andrea Anna: *A Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény. Egy épület, aminek múltja van.* Kiállításvezető. Budaörs: Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, 2018.

MUSKOVICS 2018B

Muskovics Andrea Anna: *Jakob Bleyer Heimatmuseum. Ein Haus mit Vergangenheit. Ausstellungsführer.* Budaörs: Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, 2018.

MUSKOVICS 2021

Muskovics Andrea Anna: *Budaörs nagyjai. Kultúra 1855–1985.* Kiállításvezető. Budaörs: Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, 2021.

PINTÉRNÉ HERCZEG 2013

Pintérné Herczeg Andrea: Szórakoztatva tanulni, tanulva szórakozni a szabadtéri néprajzi múzeumban. Örökség műhelyek. In: Juhász Erika – Szabó József (szerk.): *Múzeumandragógia a gyakorlatban.* Debrecen: Debreceni Egyetem TEK BTK NI Andragógia Tanszék, 2013, 70–83.

RIEDL 1952

Riedl, Franz: *Budaörser Heimatbuch.* Stuttgart: Unsere Post, 1952.

RIEDL 2016

Riedl Ferenc: *Budaörser Heimatbuch. Szülőföldünk Budaörs. A mai Budaörs.* Budaörs: Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, 2016.

VASS 2003

Vass Jenő Sándor (szerk.): *Elődeink öröksége. Tanulmányok Budaörs múltjából I.* Budaörs: Filipcsky István szerzői kiadása, 2003.

VASS 2004–2005

Vass Jenő Sándor (szerk.): *Elődeink öröksége. Tanulmányok Budaörs múltjából II.* Budaörs: Budaörs Város Önkormányzata, 2004–2005.

MUSKOVICS ANDREA ANNA – PAULIK ZSÓFIA

Muzeológiai és múzeumpedagógiai szemléletváltás és eredményei a budaörsi Heimatmuseumban

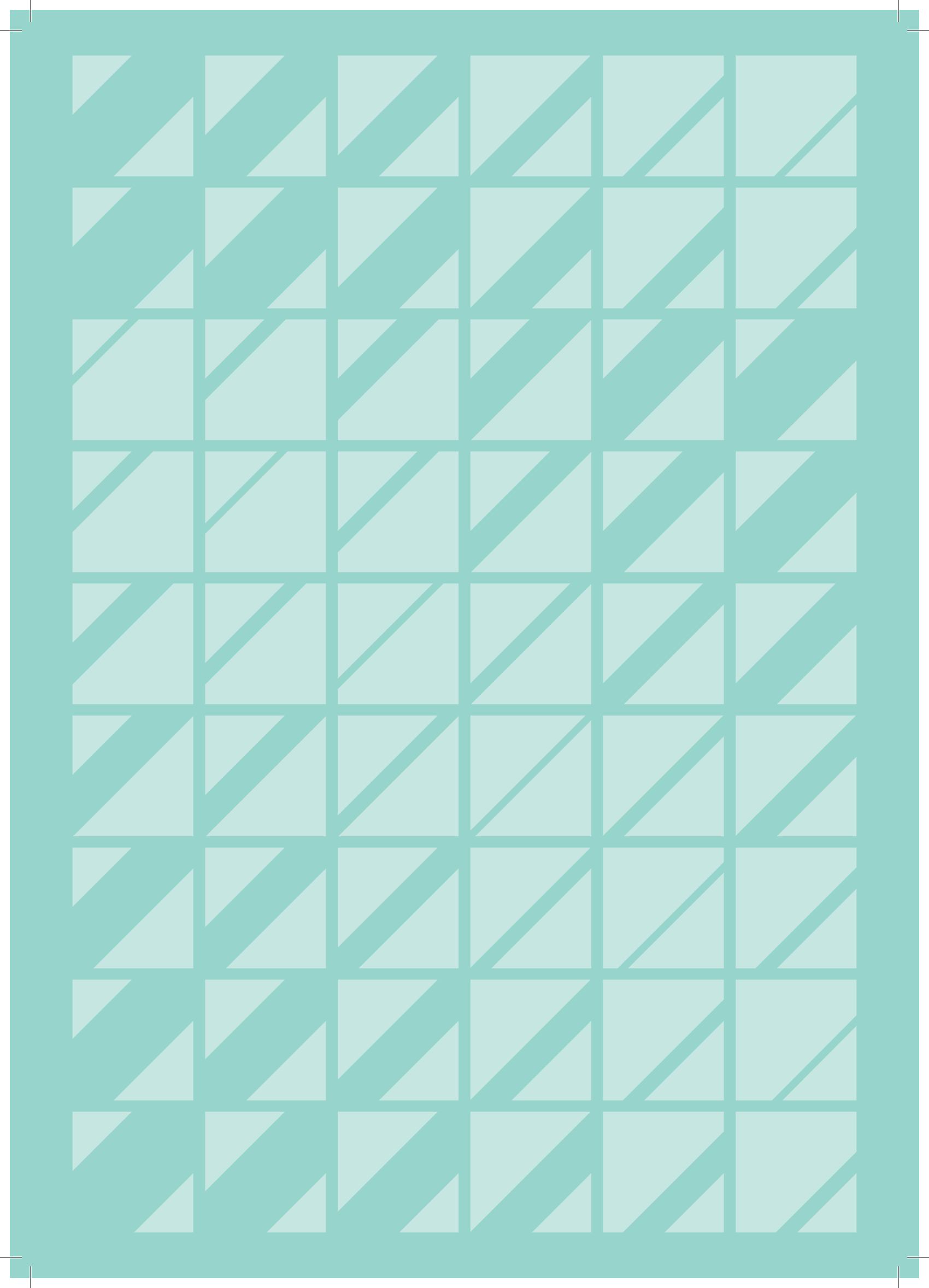
A Budapest közvetlen szomszédságában fekvő, az 1720-as évek elejétől német telepésekkel benépesült Budaörs korán polgárosodott, amely folyamat népi kultúrájában, gazdasági és társadalmi rendszerében is éreztette hatását. Ennek a virágzó életnek a kitelepítések egyik pillanatról a másikra véget vetettek. A településen maradt családok, valamint kitelepített rokonaik azonban, ha csak családon belül is, de őrizték emlékeiket, őseik nyelvét, a régi hagyományokhoz kötődő tárgyakat. Az 1987-ben megnyílt helytörténeti gyűjtemény ezeket a tárgyakat őrzi, emellett azonban az összegyűjtött emlékek publikálására is mindig nagy hangsúlyt fektetett. 2018-tól pedig egyre szélesebb körű múzeumpedagógiánk is, a 21. századi vívmányoknak, igényeknek megfelelően alakítjuk ki programjainkat, kiállításainkat. Tanulmányunkban egy olyan intézmény történetéről adunk részletesebb képet, amely helytörténeti gyűjteményként, tájházként kezdte meg működését, de egy-két évtized alatt ennél jóval szélesebb körű tevékenységre tett szert. A múzeum rövid története mellett áttekintést kívánunk adni többeszes gyűjteményünkről, annak legfontosabb tárgyegyütteseiről, arról, hogy mindezen tárgyak hogyan válnak elérhetővé a szélesebb közönség számára. Ez alapján pedig betekintést adunk múzeumpedagógiai kínálatunk módszertanába is, amely több sikeres kiállításunk létrejöttét segítette 2018 óta.

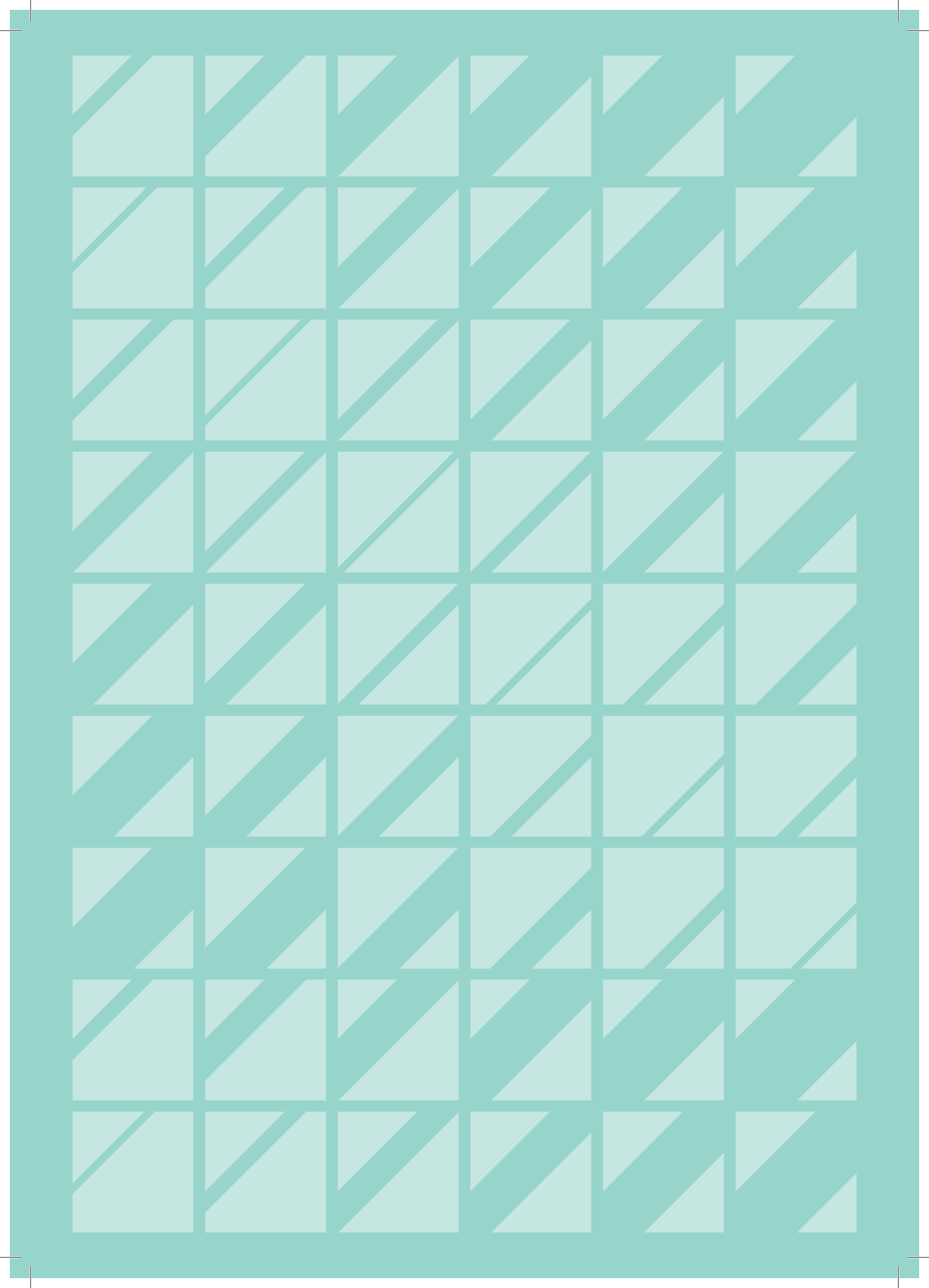
Napjainkban a múzeum szerepe megváltozott, élményközpontúvá vált. Ezt a paradigmaváltó szemléletet követve mutatjuk be, hogyan újult meg a tájház kínálata. A Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény múzeumpedagógiai törekvései és kínálata láthatóvá teszi a társadalmi igényeket is. Az olvasó megismerheti a kiállítások létrejöttének dinamikáját és a tudományos, illetve pedagógiai világ összefonódását.

ANDREA ANNA MUSKOVICS – ZSÓFIA PAULIK

A Change of Perspective in Museology and Museum Education – and Its Outcome – at the Heimatmuseum in Budaörs

Budaörs, situated in the immediate vicinity of Budapest and populated by German settlers as of the early 1720s, became a civilised city early on, which had an impact on its popular culture, as well as its economic and social system. The flourishing life of the settlement, however, was brought to an end overnight by the subsequent expulsion of its population. Having survived these trying times, the families that did manage to remain in the settlement, and their deported relatives, kept their memories, ancestral language and traditional objects, even if only within the family. The Local Historical Collection was opened in 1987 in an effort to preserve these objects, while also placing great emphasis on publication. As of 2018, our museum education program has also broadened in its scope. Our exhibitions and other programs are aligned with the innovations and demands of the 21st century. The purpose of this study is to give a more detailed picture of the history of an institution that started as a small local museum and historical collection, but, in a matter of a decade or two, has significantly expanded its activities. In addition to providing a short overview of the Museum's history, this paper aims to provide a survey of our collection comprising several thousand artefacts, and, within that, those important groups of objects that are especially worth highlighting. The ways in which the Museum seeks to make its collection accessible to the public are also discussed. Based on this, we endeavour to offer some insight into the methodology of our museum education program, which has facilitated the creation of several successful exhibitions since 2018. Today, the role of the Museum has changed, becoming more experiential in its orientation. In line with this paradigm shift, this study shows how this has affected all that our institution now has to offer. The museum education-related ambitions and the offerings of the Jakob Bleyer Museum of Local History also reflect – and thereby bring into focus – the societal needs and demands of our time. Readers can learn about the dynamics of how exhibitions are created, as well as about the intertwined relationship between the worlds of scholarly research and museum education.

STUDIA COMITATENSIA 41.
A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM ÉVKÖNYVE

- Kiadó
Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre
- Felelős kiadó
Prosek Zoltán, múzeumigazgató
- Szerkesztő
Fábián Laura
- Grafikai tervezés
Herr Ágnes
- Tördelés
Sarkadi Imola
- Korrektor
Zelei Bori
- Angol fordítás
Rudnay Zsófia
- Fotók
A szerzők és a fotóknál megjelölt intézmények
- Nyomdai kivitelezés
Prime Rate

© Ferenczy Múzeumi Centrum, a szerzők, a fotósok és jogutódaik

ISSN 0133-3046

A kiadványt támogatta

Nemzeti
Kulturális
Alap

FERENCZY MÚZEUMI
CENTRUM

SZENTENDRE
2023